

В АРХІВІВ

ВУЧК

ГПУ

НКВД

КГБ

№ 2 (33)

Науковий і документальний журнал

**ЦЕ ВИДАННЯ ЗДІЙСНЕНО ЗА ФІНАНСОВОЇ
SPONSORED BY THE INTERNATIONAL
ТА ЕКСПЕРТНОЇ ПІДТРИМКИ
RENAISSANCE FOUNDATION
МІЖНАРОДНОГО ФОНДУ "ВІДРОДЖЕННЯ"**

КИЇВ – 2009

З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ № 2 (33) 2009 р.

Науковий і документальний журнал
Видається з серпня 1994 р.
Виходить двічі на рік

Засновник:

Головна редакційна колегія науково-документальної
серії книг «Реабілітовані історією»
Відділ по розробці архівів ВУНК–ДПУ–НКВС–КДБ

Співзасновники:

Національна академія наук України
Інститут історії України НАН України
Служба безпеки України
Державний комітет архівів України
Національна спілка краєзнавців України

Редакційна колегія:

Олександр Рубльов — головний редактор,
Сергій Кокін — перший заступник головного редактора,
Володимир В'ятрович — заступник головного редактора,
Олег Бажан — заступник головного редактора,
Роман Подкур — відповідальний секретар,
Геннадій Борjak, Володимир Лозицький,
Валерій Васильєв, Наталія Маковська,
Ігор Верба, Руслан Пиріг,
Семен Глузман, Олександр Реєнт,
Василь Даниленко, Володимир Репринцев,
Олександр Іщук, Петро Тронько,
Станіслав Кульчицький, Юрій Шаповал.

Журнал внесено Вищою атестаційною комісією України до переліку наукових фахових видань з історичних наук («Бюлетень ВАК України», 1999, № 5; 2010, № 4).

Відділи редакції: 01001, м. Київ, вул. Михайла Грушевського, 4, кім. 211, 212, 216;
тел.: 278–53–05, 279–13–88; факс: (044) 278–02–38;
01034, м. Київ, вул. Золотоворітська, 7; тел.: 255–85–41, 256–92–11

Усі права застережені. Журнал зареєстровано у Міністерстві у справах преси та інформації України в квітні 1993 р.

Свідоцтво про державну реєстрацію КП № 1045.

Відповідальність за достовірність фактів, цитат, назв на авторах.

Редакція залишає за собою право на літературне редагування матеріалів.

Електронні версії номерів журналу розміщено на Інтернет-сторінці Головної редакції «Реабілітовані історією»: www.reabit.org.ua та Служби безпеки України: www.sbu.gov.ua або www.ssu.gov.ua.

ЗМІСТ

ВЛАДА І ЦЕРКВА

- Жив'юк А.** «Інструменталізована церква»: використання компартійною номенклатурою представників релігійних конфесій у збройній боротьбі на Західній Волині й Поліссі у 1940-х рр. 7

ДО 70-РІЧЧЯ КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ

- Мандрик М.** Карпатський геополітичний чинник 1938–1939 рр. у системі міжнародної дипломатії 22

З ІСТОРІЇ СПЕЦСЛУЖБ

- Золотарьов В.** Керівний склад НКВС УРСР під час «великого терору» (1936–1938 рр.): соціально-статистичний аналіз 86

- Васильєв В.** «Беріївська відлига» в УРСР (кінець 1938–1939 рр.): політичні аспекти 116

- Подкур Р.** Реакція співробітників органів державної безпеки УРСР на припинення «великого терору» (листопад 1938–1939 рр.) 136

- Бондарук Л.** Кенгірське повстання як прояв кризи радянської табірної системи 168

ДО 20-РІЧЧЯ НАРОДНОГО РУХУ УКРАЇНИ

- Бажан О., Лошицький О.** Народний рух України в інтерпретації Комітету держбезпеки УРСР 196

СТАНОВЛЕННЯ НАРОДНОГО РУХУ УКРАЇНИ

(за документами Галузевого державного архіву
Служби безпеки України та Державного архіву
Тернопільської області) / Упорядники: **О. Бажан,**
О. Лошицький..... 206

ОСОБА У КОНТЕКСТІ ІСТОРІЇ

Безручко О. Справа-формуляр «Запорожець»: нові
документи про режисера Олександра Довженка 327

Давидюк Р. Еміграція УНР на Волині в умовах першої
радянізації (вересень 1939 – червень 1941 рр.) 353

Савчук В. Політичні переслідування наукової інтелігенції
м. Кам'янець-Подільського у 1920–1930-х рр. 370

Пагіря О. Гавриїл Костельник та ОУН:
проблема стосунків (1941–1948 рр.) 387

Ковальчук В., Огороднік В. Листи Степана Бандери,
членів ЗЧ ОУН і ЗП УГВР (анотований покажчик
матеріалів ГДА СБ України) 417

З ІСТОРІЇ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Шайкан В. Пропагандистські акції українських
самостійницьких формувань на завершальному
етапі Другої світової війни 455

ХРОНІКА ПОДІЙ

Безручко О. Круглий стіл у
Київському міжнародному університеті 470

Польова Ю. Виставка «Народна війна»
у «Музеї советської окупації» 477

Іщук О. Виставка «Степан Бандера: документи
свідчать» у Національному музеї історії України 480

CONTENT

THE AUTHORITY AND THE CHURCH

- Zhyviuk A.** «Instrumentalised church»: use of religious confessions representatives by communist party nomenclature in the armed fight in Western Volyn' and Polissia (1940 s). 7

TO THE 70TH ANNIVERSARY OF CARPATHIAN UKRAINE

- Mandryk M.** The Carpathian geopolitical factor 1938–1939 in the system of international diplomacy 22

THE HISTORY OF SECRET SERVICES

- Zolotarev V.** Leading staff of NKVD of Soviet Ukraine during «the Great terror» (1936–1938): social and statistical analysis. 86

- Vasyliiev V.** «Beria's thaw» in USSR (ending 1938–1939): political aspects 116

- Podkur R.** Reactions of personnel of state's security of the Ukraine SSR to end the Great Terror (November 1938–1939)..... 136

- Bondaruk L.** Kenhir uprising as the demonstration of crisis of Soviet camp system. 168

TO THE 20TH OF PEOPLE'S MOVEMENT OF UKRAINE

- Bazhan O., Loshytskyi O.** People's Movement of Ukraine in the Ukrainian KGB interpretation 196

THE CREATION OF PEOPLE'S MOVEMENT OF UKRAINE (based on the documents of Branch state archive of Security service of Ukraine) / The article O. Bazhan, O. Loshytskyi	206
--	-----

THE PERSON IN HISTORICAL CONTEXT

Bezruchko O. Case-file «Zaporozhets»: new documents about the film-director Aleksander Dovzhenko.	327
Davydiuk R. Ukrainian people's republic's emigration in Volyn' under conditions of the first soviet influence expansion (September 1939 – June 1941)	353
Savchuk V. Political repressions of scientific intelligentsia in Kamyanets-Podolskyi during 1920th – 1930th.	370
Pahrya O. Havryil Kostelnyk and the OUN: the problem of interaction (1941–1948)	387
Kovalchuk V., Ohorodnik V. The letters of Stepan Bandera, members of foreign units of OUN and foreign mission of UHVR (annotated index).....	417

THE HISTORY OF WORLD WAR II

Shaikan V. The Propagandistic actions of Ukrainian independent formations in the closing stages of World War II	455
--	-----

CHRONICLE EVENTS

Bezruchko O. The round-table discussion in Kiev international university	470
Pol'ova Y. The exhibition «People's war» in «Museum of Soviet occupation»	477
Ishchuk O. The exhibition «Stepan Bandera: documents testify» in National museum of history of Ukraine	480

ВЛАДА І ЦЕРКВА

*Андрій Жив'юк**
(Рівне)

«Інструменталізована церква»: використання компартійною номенклатурою представників релігійних конфесій у збройній боротьбі на Західній Волині й Поліссі у 1940-х рр.

У статті розглядаються окремі аспекти провокаційного використання компартійною номенклатурою представників православного та католицького кліру на Західній Волині й Поліссі в 1940-х рр. Робиться висновок, що комуністична влада розглядала релігійні конфесії суто як інструмент утвердження тоталітарного режиму.

Ключові слова: Західна Волинь, Полісся, Рівненська область, Російська православна церква, Римо-католицька церква, компартійна номенклатура, радянсько-німецька війна (Велика Вітчизняна війна), післявоєнний період.

Велика Вітчизняна війна (цей пропагандистський термін якнайкраще відповідає розглянутому нижче історичному сюжетові, оскільки резонує з патріотичним чином Російської православної церкви, здійсненим у 1941–1945 рр. її екзархом, кліром і вірними) внесла перелом у взаємини керівництва

* *Жив'юк А.А.* — кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії України, Міжнародний економіко-гуманітарний ун-т ім. С. Дем'янчука (Рівне).

ВКП(б) й РПЦ, нормалізувавши стосунки держави і церкви. Апофеоз державно-церковного порозуміння настав у вересні 1943 р., коли з волі вождя було укладено т. зв. «сталінський конкордат». На знаменитій зустрічі Й. Сталіна з трьома митрополитами — місцеблустителем патріаршого престолу митрополитом Сергієм (Страгородським), Ніколаєм (Ярушевичем) і Алексієм (Симанським) — вони отримали пропозиції, про які, на думку професора Московської духовної академії А. Светозарського, «не могли й мріяти, тобто, їм дозволили все»¹: обрання патріарха (ним 8 вересня 1943 р. став Сергій (Страгородський)), відкриття храмів, рукоположення священників, звільнення репресованого духівництва, припинення (за допомогою влади) обновленського розколу, відкриття духовних навчальних закладів — епархіальних курсів, семінарій та академій, видання «Журналу Московської патріархії» та ін.²

Чим би не керувався Й. Сталін, здійснюючи різкий політичний поворот стосовно православної церкви, це рішення мало в роки війни свою передісторію. Уже 22 червня 1941 р. митрополит Сергій звернувся до пастви РПЦ із закликом «стати на захист Вітчизни». А всього за воєнні роки патріарший місцеблуститель видав понад 20 патріотичних послань. Водночас до вірних своєї церкви покликалися інші ієрархи РПЦ. Так, у першу річницю початку війни, 22 червня 1942 р., митрополит київський і галицький Ніколай (Ярушевич) звернувся з посланням до пастви, що залишилася на окупованій території:

«Виповнився рік, як фашистський звір заливає кров'ю нашу рідну землю. Цей ворог оскверняє наші святі храми Божі. І кров убієнних, і розорені святині, і зруйновані храми Божі — все волає до неба про помсту!.. Свята церква радіє, що серед вас на святу

¹ Война миров: Русская православная церковь в годы Великой Отечественной войны. Интервью с профессором МДА Алексеем Светозарским // <http://www.pravoslavie.ru/smi/391.htm>

² *Поспеловский Д.В.* Русская православная церковь в XX веке / Д. В. Поспеловский. – М.: Республика, 1995. – С. 187–190.

справу порятунку Батьківщини від ворога повстають народні герої — славні партизани, для котрих немає більшого щастя, як боротися за Батьківщину та, якщо потрібно, померти за неї»³.

Представники кліру РПЦ, які перебували на окупованій німецькими військами території, зокрема на Західній Волині й Поліссі, поширювали послання митрополитів і патріарха (усно й через листівки), виголошували патріотичні, антинімецькі проповіді, переховували червоноармійців і поранених партизанів, відспівували полеглих, виконували обов'язки зв'язкових (часто церкви служили місцем партизанських явок). За ці та інші вчинки багато священиків були скарані на смерть нацистською владою, ряд духовних осіб отримали згодом радянські урядові нагороди⁴.

Окрім вказаних форм участі представників православного кліру в антинацистському русі опору, які узгоджувалися з їх саном і духовним статусом, непоодинокими були випадки переступу ними християнських заповідей і безпосередньої участі в діях, що вимагали нехтування мораллю, а то й вели до насильства. Як правило, до цього їх провокували ті чи інші представники компартійної номенклатури. Вказана проблема до сьогодні не сформульована й не висвітлена в науковій літературі. Даний розгляд окремих її аспектів (в контексті діяльності не тільки православного, але й като-

³ *Шкаровский М.В.* Русская православная церковь при Сталине и Хрущёве / М. В. Шкаровский. – М.: Крутицкое Патриаршее Подворье, 1999.

⁴ *Мышенцев Н.* Положение и деятельность Русской православной церкви в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. / Н. Мышенцев, В. Якунин. – Самара: Самарский ун-т, 2001. – 400 с.; див.: <http://his.1september.ru/2004/17/14.htm>; *Якунин Вадим.* Не прекращалась молитва «О стране нашей, властех и воинстве ея...»: Патриотическая деятельность духовенства и верующих на оккупированных фашистами территориях СССР; див.: <http://www.pagez.ru/olb/281.php>; *Дамаскин И.А., Кошель П.А.* Энциклопедия Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. – М.: Красный пролетарий, 2001; Священник Александр Колесов. Русская православная церковь в период Великой Отечественной войны // Московские епархиальные ведомости. – 2005. – № 3/4.

лицького кліру) виказує одночасно актуальність і мету дослідження.

Джерельну базу становлять матеріали місцевих та республіканського партійних комітетів КП(б)У, що зберігаються в ДАРО й ЦДАГО України, архівно-кримінальні справи репресованих священиків з архіву управління СБ України у Рівненській області, окремі опубліковані документи.

На початку, задля уникнення закидів в упередженості й вибірковості, зробимо принципове зауваження: таке ж маніпулювання церквою й церковниками, яке мало місце з боку радянської партноменклатури, практикували й функціонери ОУН, але це не є предметом розгляду в даній статті. Наведемо лише один приклад. Як засвідчив на допиті 18 лютого 1944 р., після арешту органами НКВС, православний священик Олексій Гуменюк⁵, у вересні 1943 р., ознайомившись з рішеннями III Надзвичайного збору ОУН, які містили положення про відокремлення церкви від держави, він висловив незгоду і вирішив оприлюднити свої думки перед крайовим провідником ОУН на ПЗУЗ (північно-західні українські землі) Дмитром Клячківським. Отримавши таку можливість, О. Гуменюк на влаштованій йому зустрічі з «Охрімом» (Д. Клячківським) висловився проти прийнятого рішення.

«У відповідь на мій протест, — зафіксував слідчий зі слів О. Гуменюка, — «Охрім» мене, як представника від православної церкви,

⁵ *Гуменюк Олексій Андрійович* («Орлик»), народився 15 березня 1919 р. у с. Чорніводи Острозького повіту Волинської губернії, закінчив Рівненську українську гімназію (1939 р.), у 1939–1941 рр. вчителював у Вітківській школі Гоцанського р-ну Рівненської обл. Наприкінці 1941 р. висвячений на священика в Почаївській лаврі, із серпня 1942 р. посада парафію у с. Бугрин на Рівненщині, виконував обов'язки благочинного. Будучи симпатиком ОУН, у кінці липня 1943 р. переходить як священик до УПА. Затриманий 17 лютого 1944 р. у с. Липки Межиріцького р-ну Рівненської обл., засуджений 5 травня 1944 р. за ст. 54-1а і 54-11 КК УРСР до вищої міри покарання, розстріляний 24 червня 1944 р. у м. Києві (див.: *Марчук І.В.* Командир УПА–Північ Дмитро Клячківський — «Клим Сакур» / І. В. Марчук. — Рівне: Видавець Олег Зень, 2009. — С. 161).

почав критикувати за відсутність патріотизму. Як приклад навіть діяльність греко-католицької і римо-католицької церков. На його думку, вони проводять серед населення активну патріотичну роботу. На завершення розмови «Охрім» мені заявив, що внаслідок того, що православна церква не проявила себе у боротьбі за незалежність української держави, ми були змушені винести рішення про відокремлення її від держави. [...] «Охрім» просив мене передати священикам православної церкви, щоби вони своєю активною громадською позицією намагалися добитися впливового стану у майбутній так званій «незалежній соборній українській» державі»⁶.

Представники компартійної номенклатури взамін за лояльне ставлення до служителів культу так само намагалися добитися готовності надати будь-яку необхідну допомогу і сприяння партизанському рухові й радянській владі. Так, настоятель церкви села Сварицевичі Дубровицького району Рівненської області протоієрей Іван Рожанович використовувався як партизанський зв'язковий, інформатор та парламентар, вступаючи в тісний контакт із місцевою окупаційною адміністрацією та поліцією. Як подає В. Якунін, із метою звільнення партизанських заручників і перевербування козачого загону РОА та частин поліцейського гарнізону,

«з особистою участю отця Іоанна здійснювалися ризиковані кроки «човникової дипломатії» між бургомістром міста Висоцька Тхоржевським, комендантом поліції полковником Фомінім і партизанським командуванням».

Окрім того, у січні 1943 р. І. Рожанович реалізував «військову хитрість» радянського командування на переговорах з есесівським полковником, керівником каральної експедиції проти «партизанського краю», переконавши того у силі партизан і необхідності відступу⁷.

В. Якунін подав також інформацію про благочинного Морочнівського району Рівненської області протоієрея В'ячес-

⁶ ГДА СБ України, Рівне, спр. П-9044 (архівно-кримінальна справа Гуменюка Олексія Андрійовича), арк. 18.

⁷ Див.: <http://his.1september.ru/2004/17/14.htm>: *Якунін Вадим*. Не прекращалась молитва «О стране нашей, властех и воинстве ея...».

лава Навроцького, який у період німецької окупації не полишав канонічного спілкування з Московською патріархією, одночасно допомагаючи партизанському рухові. Коли на початку 1943 р. був розгромлений німецький гарнізон у Морочному, отець В'ячеслав зустрів партизанів великоднім передзвоном. На честь звільнення відбувся урочистий мітинг, де на трибуні, поруч із командирами партизанських загонів, стояли благочинний В. Навроцький і настоятель муравинської церкви Михайло Гребінка. Від імені духовництва РПЦ перший звернувся зі словами вдячності до партизанів, завітавши, що

«ми, віруючі люди, будемо завжди допомагати і молитися за полеглих ваших товаришів і за вас»⁸.

Децо інакше інтерпретував цей та інші випадки порозуміння між Рівненським підпільним обкомом КП(б)У та кліром РПЦ на Поліссі комісар партизанського з'єднання під командуванням Василя Бегми Михайло Корчев⁹. У виступі 20 березня 1944 р. на обласній нараді партійного активу було чітко означено лінію обкому стосовно церкви, розставлено виразні ідеологічні акценти, тому він вартий розлогого цитування. М. Корчев, зокрема, констатував:

«Зараз у селах авторитетною фігурою є священик і вчитель. Там, де священик із партизанами — село партизанське, де

⁸ Див.: <http://his.1september.ru/2004/17/14.htm>: Якунин Вадим. Не прекращалась молитва «О стране нашей, властех и воинстве ея...».

⁹ **Корчев Михайло** (1910 р.н.), член ВКП(б) з 1939 р., служив у 33-й легкотанковій дивізії Білоруського військового округу. На початку німецько-радянської війни неподалік від Бобруйська потрапив в оточення і полон. Після втечі у вересні 1941 р. з концтабору створив підпільну організацію, а в березні 1942 р. — партизанський загін, який діяв на території Морочнівського р-ну Рівненської обл. Із лютого 1943 р. — заступник командира з'єднання партизанських загонів Рівненської області по розвідці, згодом — комісар партизанського з'єднання № 1. Після відновлення на Рівненщині радянської влади — заступник голови облвиконкому. 1 серпня 1944 р. бюро Рівненського обкому КП(б)У поновило М. Корчева в членах ВКП(б), оскільки свій партійний квиток він знищив, перебуваючи в німецькому концтаборі (див.: ДАРО, ф. 400, оп. 1, спр. 17, арк. 95–96).

священик–націоналіст — село з націоналістами. У нас був такий факт, що на нашій території духівництво розділялось на три частини: одні пішли служити на користь радянської влади, на користь російського народу, частина духовенства пішла до націоналістів і частина до німців, але коли німці відходили, звісно, більший відсоток з них пішли до партизанів і незначний відсоток — до націоналістів. Був такий випадок, коли дев'ять священиків прийшли до мене й кажуть: “Ми хочемо написати листа митрополиту Сергію, але без єпископа, який керує в нашому районі, на нашій території, без його санкції ми не маємо права”. Я кажу: “Спробую зв'язатися з єпископом; з яким накажете?”. Вони говорять, що “з луцьким не можна, це націоналіст, з пінським не можна, тому що це фашист, з ковельським Михайлом можна”¹⁰. Довелося відправити до нього делегацію й у відповідь отримали санкцію щодо надіслання листа.

Духівництво відіграло велику роль на селі. Коли приїжджали в міста і села наші генерали, Герої Радянського Союзу — т. Федоров і т. Бегма¹¹, усе село виходило з хлібом і сіллю на чолі зі

¹⁰ Очевидно, ідеться про владик: митрополитів луцького Полікарпа (Петра Сікорського) і пінського — Олександра (Миколу Іноземцева) та єпископа володимир-волинського (ковельського) Мануїла (Михайла Тарнавського). Існують свідчення щодо контактів із радянськими партизанами не тільки єпископа Мануїла, а й митрополита Олександра. Так, благочинний Пінського західного округу, протоієрей Косма Раїна передавав митрополитові Олександру отримані через партизанів газети й листівки, видані Московською патріархією. За свідченням командира партизанського з'єднання, Героя Радянського Союзу генерал-майора В. Коржа, у нього був встановлений зв'язок з митрополитом Олександром, якому через підпільників вручались різні вказівки, поради, як вести роботу проти окупантів; владика проводив із цих питань наради з духівництвом Пінської єпархії. Восени 1943 р. до партизанського загону імені С. Г. Лазо, що базувався поблизу Пінська, із Москви літаком прибула група особливого призначення, завданням якої була зустріч із митрополитом УАПЦ Олександром (Іноземцевим), передача йому особистого листа патріарха Сергія й переговори про його виліт спецлітаком до Москви для зустрічі з останнім (митрополит відмовився від такого кроку через можливі провокації проти його оточення й важкохворої матері, водночас він добре прийняв і переховував на період комендантської години підпільників Н. Чалея і С. Жаріна) (див.: <http://his.1september.ru/2004/17/14.htm>: Якунин *Вадим*. Не Прекращалась молитва «О стране нашей, властех и воинстве ея...»).

¹¹ В. Бегма Героєм Радянського Союзу не був.

священиком зустрічати генералів. Це було справжнє свято в тилу ворога, наприклад, у селах Привитівка, Муравин, Морочне і т.д. для партизанів на честь зустрічі генералів було приготовлено обід на 26 столів (звісно, з горілкою). Це був великий мітинг, на якому були присутні до 2000 чол., 7 священиків і в тому числі отець благочинний Навроцький і отець Михайло Гребінка (тов. Бегма: “Ти так розповідаєш, що тобі можуть пред’явити зв’язок з попами”) (у залі сміх).

Священики висловлювалися на цьому “мітингові”, і Навроцький прямо заявив, що “досить сидіти на двох стільцях, пора перейти на твердий російський стілець, який подолає все те, що стоїть на його шляху”. Він закликав народ до боротьби проти фашистів, він проклинав українських націоналістів як зрадників свого народу, як помічників фашизму. Це мало велике значення, і не випадково цей район став партизанським районом, таким районом, де ми впродовж всього часу черпали кращі кадри партизанів, кращих зв’язкових, розвідників, підривників¹².

М. Корчев пропонував розвивати такі контакти й надалі, проти чого принципово не заперечував перший секретар обкому КП(б)У В. Бегма, наголосивши, що священиків «використовувати потрібно, щоб вони допомагали піднімати слов’янські народи на боротьбу зі спільним ворогом — фашизмом». Проте він застеріг від «опори на священиків». Відзначивши, що М. Корчев «прекрасно розповів досвід із партизанського життя», В. Бегма налаштував актив:

«Маю попередити, щоб у цьому питанні не було іншого повороту, щоб не зрозуміли т. Корчева неправильно, щоб не зрозуміли так, що потрібно опиратися на священиків. Звісно, опиратися на них ми не будемо, а будемо опиратися на маси трудящих міста й села, а до священиків ставлення залишається таким, яким було за програмою нашої партії і Конституції».

В. Бегма категорично відкинув імовірність надання партійними органами допомоги в будівництві й здійсненні ремонту храмів, наголосивши на недопущенні втручання священиків у державні справи¹³.

¹² Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО), ф. 400, оп. 1, спр. 22, арк. 36–37.

¹³ Там само, арк. 65.

Відомі випадки створення збройних загонів і керівництва ними з боку священиків за погодженням із Рівненським підпільним обкомом КП(б)У й обласним штабом партизанського руху. Зокрема, священик села Гута Степанська Рівненської області отець Маріан очолив загін самооборони, узгодивши всі організаційні питання з партизанським командуванням зі з'єднання В. Бегми. Для цього він зустрівся з місцевим католицьким ксьондзом Штефаном і переконав його об'єднати зусилля для боротьби з окупантами. Священнослужителі знайшли спільну мову й створили спільний загін з тридцяти чоловік, який до приходу Червоної армії захищав сім'ї й будівлі від націоналістів¹⁴.

Відповідно до наказу УШПР від 31 липня 1943 р. та наказу Рівненського обласного штабу партизанського руху від 15 серпня 1943 р., серед інших було створене польське партизанське з'єднання № 3, яким командував спочатку Куницький, а згодом Р. Сатановський¹⁵. На думку польських авторів, з'єднання генерала В. Бегми об'єднало більшість польських підрозділів, що діяли в радянському партизанському русі¹⁶. Співпраця католицького кліру з радянськими представниками здійснювалась як через з'єднання, контрольовані В. Бегмою, так і через загони спеціального призначення НКВС. Характерним її прикладом може служити випадок з Антоном Хоміцьким, 1909 року народження, який походив із с. Самолкі Великі Вишкінського району Білостоцької області, мав вищу духовну освіту, під час німецької окупації і деякий час після неї служив настоятелем католицького храму в м. Клесові.

¹⁴ Див.: <http://his.1september.ru/2004/17/14.htm>: *Якунин Вадим*. Не прекрацалась молитва «О стране нашей, властех и воинстве ея...».

¹⁵ Україна партизанська. Партизанські формування та органи керівництва ними (1941–1945 рр.): Наук.-довід. вид. / Авт.-упоряд.: О. Бажан, А. Кентій, В. Лозицький, О. Ткач. – К.: Парламентське видво, 2001. – С. 97.

¹⁶ Див.: <http://joanerges.livejournal.com/351296.html>: *Ясяк Марек*. Поляки в радянському партизанському русі в роки Другої світової війни.

16 лютого 1945 р. А. Хоміцький був заарештований УНКДБ у Рівненській області та 5 лютого 1946 р. засуджений військовим трибуналом військ НКВС Рівненської області за «проведення антирадянської агітації серед польського населення»¹⁷. Річ у тім, що костел різко негативно відреагував на положення Люблінської угоди між урядом УРСР і ПКНВ (Польським комітетом національного визволення) про «евакуацію польських громадян з території СРСР». 17 вересня 1944 р., через тиждень після підписання угоди, у м. Рокитному відбулась нарада щодо її обговорення за участю місцевого ксьондза Фольта, священників із Сарн, Клесова та Лівачів. Виїхавши після наради в польське село Старики Рокитнівського району клесівський ксьондз А. Хоміцький оголосив віруючим: «Скоро буде переміна. Усі поляки повинні сидіти на місцях. Це земля наша»¹⁸.

У звинуваченні, висунутому слідством А. Хоміцькому 12 січня 1946 р., ішлося також про те, що у січні 1942 р. на похоронах кількох поляків, розстріляних органами радянської влади за «антирадянську підривну діяльність» при відступі Червоної армії з Клесова, той

«виступав із промовою, в якій висловлював наклепницькі домисли стосовно СРСР і його уряду, вихваляв розстріляних ворогів радянського народу і закликав присутніх мстити за них усім радянським патріотам».

Слідство встановило, що в 1943 р. у Клесівському районі діяла підпільна антирадянська організація ПЗП. А. Хоміцький закупляв для неї боєприпаси, продукти¹⁹, отримуючи кошти від керівника Сарненської організації ПЗП Ридзевського («Кобус»)²⁰.

¹⁷ ГДА СБ України, Рівне, спр. П-54 (архівно-кримінальна справа Хоміцького Антона Йосиповича).

¹⁸ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 23, спр. 892, арк. 163.

¹⁹ ГДА СБ України, Рівне, спр. П-54, арк. 89.

²⁰ *Ридзевський Владислав* («Кобус») — нар. 1887 р., комендант Сарненського інспекторату Армії крайової; заарештований 22 грудня 1944 р., засуджений військовим трибуналом військ НКВС Рівненсь-

Під час судового засідання 5 лютого 1946 р. А. Хоміцький на свій захист показав, що у серпні–вересні 1943 р. чотири рази повідомляв радянських партизанів про проходження поїздів через ст. Клесів, два рази передавав їм папір, через ксьондза с. Лівачі пересилав сіль, соду (по 20–30 кг), а також предмети дамського туалету, фарби. У грудні 1943 р. отримав лист від В. Лисаковського про дислокацію бульбівців, який передав німецькій жандармерії з метою їх знищення²¹. Але все ж А. Хоміцького було суворо покарано: за ст. 54-10, ч. II його засудили до 10 років виправно-трудових робіт та 5 років позбавлення політичних прав (із конфіскацією майна). Ув'язнення відбував у Воркуті.

27 грудня 1946 р. військова колегія Верховного суду СРСР скасувала вирок А. Хоміцькому «за недоведеністю обвинувачення» й закрила справу, підставою для чого, очевидно, послужило те, що на його захист стали учасники спецзагону НКВС «Переможці». Саме з цим формуванням, як з'ясувалось, активно співпрацював А. Хоміцький. У довідці, наданій колишнім заступником командира загону, начальником ТВ НКДБ Ковельської залізниці полковником В. Кочетковим, зазначалося:

«Колишнього ксьондза м. Клесово Хоміцького Антона Йосифовича я особисто не знаю, тобто особисто з ним не зустрічався, але мені відомо, що колишній житель Клесівського району Лисаковський В'ячеслав Олександрович, який був пов'язаний із нашим партизанським загonom, використовував ксьондза Хоміцького за нашим завданням. Так, наприклад: у 1942 р. Лисаковський від Хоміцького регулярно отримував дані військової розвідки, зокрема про наявність та озброєння німецького гарнізону в м. Клесово, які передавав нам, — мені особисто. У тому ж році за нашим завданням Хоміцький передав нам через Лисаковського деякі предмети дамського вжитку, якими ми забезпечили

кої області 1 серпня 1945 р. до 10 років виправно-трудових робіт; інформації про подальшу долю немає (*див.*: Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. – Т. 6: Операція «Сейм». 1944–1946. – Варшава; Київ, 2007. – С. 590).

²¹ ГДА СБ України, Рівне, спр. П-54, арк. 102.

нашу розвідницю-радистку, направлену нами у глибокий німецький тил для виконання спеціальних завдань. Від Хомітського Лисаковський отримав і передав нам акварельні фарби й кольорові олівці, потрібні нам у загоні для складання радянських гасел і плакатів. Лисаковський через Хомітського за нашим завданням передав до німецької жандармерії дані про місця стоянок банд українських націоналістів, тим самим ми їх підставили під удар німецьких карателів»²².

Варто зауважити, що заступництво колишніх «медведівців» (Д. Медведєв, О. Стехов, В. Кочетков) та їх кураторів із центрального апарату НКВС (П. Судоплатов) виявилось ефективним, урятувавши від ув'язнення не одного А. Хоміцького. Для ілюстрації згадаємо хоча б справу пов'язаних із М. Кузнецовим керівників здолбунівського підпілля, яких було звинувачено у зраді, проте втручання вказаних вище осіб призвело до закриття справ.

«Співпраця» між «партійно-радянським активом» і священниками різних конфесій продовжувалася й пізніше: із документів відомо про застілля і пиятики в 1944–1945 рр. у католицького ксьондза с. Лівачі Людвипільського району (з участю райпрокурора, райсудді й райвоєнкомма), а в 1947 р. – у православних священників Заріченського району (з участю керівника винищувальної групи і секретаря райкому) та ін.

6 березня 1944 р. на засіданні Людвипільського райкому КП(б)У розглянуто «антипартійний вчинок» райпрокурора Ф. Афанасьєва, який після пиятики з народним суддею району М. Анікінім у ксьондза с. Лівачі розпочав стрілянину з дрібнокаліберної гвинтівки. Стріляв він, як сказано у протоколі засідання райкому,

«на павліна, що сидів на сараї, у результаті цього павлін був убитий, який належав лівачівському ксьондзу».

Очевидно, засмучений священник удався з протестом до райкому та, що найцікавіше, райком КП(б)У цей епізод розглянув, наклавши на райпрокурора «за убівство павліна» стягнення²³. Подібне могло статися лише за умови, коли

²² ГДА СБ України, Рівне, спр. П-54, арк. 86.

²³ ДАРО, ф. 69, оп. 1, спр. 4, арк. 12.

заявник був важливою довіреною особою районного керівництва, яке негайно стало на його захист.

«Справа про павліна» мала значний резонанс: 13 серпня 1945 р., через півтора року (!) після вказаного інциденту у с. Лівачі, начальник райвідділу НКДБ П. Кудикін констатував на засіданні Людвипільського райкому КП(б)У, що «стосовно цього павліна багато балакали»²⁴, а на засіданні райкому 30 жовтня 1945 р. представник Рівненського обкому КП(б)У Івончик задавався питанням:

«Ось убив [Афанасьєв] павліна у ксьондза, за що?»²⁵.

До протоколів засідань Людвипільського райкому КП(б)У потрапив ще один епізод, пов'язаний з лівачівським ксьондзом. 9 березня 1945 р. розглядалось питання про райвоєнкома Кир'янова, який

«не виконав вказівки райкому КП(б)У, у день міжнародного комуністичного жіночого свята 8-го березня не виїхав за вказівкою райкому КП(б)У у село Яцкевичі для проведення загальних зборів жінок, а самовільно виїхав зі своїми співробітниками райвійськомату у село Лівачі, і влаштували в квартирі ксьондза пиятику з музикою».

Райком ухвалив притягнути Кир'янова до партійної відповідальності²⁶.

Улітку 1947 р. на ім'я редактора газети «Известия» Л. Гльїчова надійшла доповідна записка від кореспондента цього видання А. Стекольниковою «Про становище в Рівненській області», в якій повідомлялося про численні порушення тут «соціалістичної законності». Документ, за рішенням секретаріату ЦК ВКП(б) від 9 липня 1947 р. (контроль за ним здійснював секретар ЦК ВКП(б) А. Кузнецов), було передано на розгляд ЦК КП(б)У. «Для пояснення по суті висунутих звинувачень керівництву Рівненської області» секретар Рівненського обкому партії В. Бегма спеціально викликався в ЦК КП(б)У.

²⁴ ДАРО, ф. 69, оп. 1, спр. 17, арк. 57.

²⁵ Там само, арк. 64а.

²⁶ Там само, арк. 17, 17а.

Окрім того, область, відповідно до вказівки першого секретаря ЦК КП(б)У Л. Кагановича, відвідала комісія на чолі з секретарем ЦК КП(б)У Д. Мануїльським із метою розслідування «фактів порушення соціалістичної законності».

На нашу думку, лист А. Стекольникова, коли зважити на занадто оперативну та серйозну реакцію на нього ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У, був інспірований щойно присланим в Україну секретарем ЦК КП(б)У Л. Кагановичем для «прочистки» партійних кадрів, розставлених до того в республіці М. Хрущовим. Секретар Рівненського обкому В. Бегма, тісно пов'язаний із М. Хрущовим ще з 1939 р., і рівненський керівний «партизанський клан», як одне з найпотужніших такого роду утворень в УРСР, виявилися надто привабливою для цього мішенню. Розпочата проти рівненської компартійної верхівки атака зрештою не була доведена до кінця, причиною чому могло стати зняття Й. Сталіним «опали» з М. Хрущова і відкликання Л. Кагановича з України.

Серед наведених у доповідній записці А. Стекольникова фактів фігурував такий. У Зарічненському районі була організована нарада й колективна п'ятика з участю, з одного боку, православних священиків, з іншого — секретаря райкому партії Строна, керівника винищувальної групи та інших, невстановлених, осіб. Характерно, що автора й високопоставлених читачів доповідної у цьому випадку зацікавив не стільки сам факт й мета подібного зібрання, як бійка, учинена після п'ятйки бійцем винищувальної групи з секретарем райкому Строною²⁷.

Підсумовуючи, можемо стверджувати про цілком усвідомлене й системне провокативне використання компартійною номенклатурою представників православного й католицького кліру під час збройної боротьби на Західній Волині й Поліссі в 1940-х рр. Попри досягнуті домовленості й порозуміння на вищому компартійному й церковному рівнях, комуністична влада продовжувала розглядати релігійні конфесії суто як інструмент для утвердження тоталітарного режиму.

²⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 4955, арк. 13.

**Андрей Живюк. «Инструментализированная церковь»:
использование компартийной номенклатурой
представителей религиозных конфессий
в вооружённой борьбе на Западной Волини
и Полесье в 1940-х гг.**

В статье рассматриваются отдельные аспекты провокационного использования компартийной номенклатурой представителей православного и католического клира на Западной Волини и Полесье в 1940-х гг. Делается вывод, что религиозные конфессии рассматривались коммунистической властью исключительно как инструмент для установления тоталитарного режима.

Ключевые слова: Западная Волянь, Полесье, Ривненская область, Русская православная церковь, Римо-католическая церковь, компартийная номенклатура, советско-немецкая война (Великая Отечественная война), послевоенный период.

**Andrei Zhyviuk. «Instrumentalised church»:
use of religious
confessions representatives by communist party
nomenclature in the armed fight in
Western Volyn' and Polissia (1940 s).**

In the article the separate aspects of the provocative use by the communist party nomenclature representatives of orthodox and catholic clergy in Western Volyn' and Polissia are researched. The author drew to the conclusion that religious confessions were considered by communist authorities exceptionally as an instrument of totalitarian regime approval.

Key words: West Volyn', Polissia, Rivne region, Russian Orthodox church, Rome-Catholic church, communist party nomenclature, Soviet-German war (Great Patriotic War), post-war period.

ДО 70-річчя КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ

*Марія Мандрик**
(Київ)

Карпатський геополітичний чинник 1938–1939 рр. у системі міжнародної дипломатії

*«Малі й середні народи можуть
вдержатися на поверхні життя тільки
особливими моральними вартостями і
здібні до самостійної культурної творчості».*

Томаш Масарик

«Українське питання» у вузькому розумінні — це питання про місце і роль українського чинника у внутрішньому житті держав, до складу яких входили українські землі, у широкому — це питання про умови і механізм возз'єднання українських земель та створення соборної незалежної України. У статті на основі неопублікованих матеріалів із зарубіжних та вітчизняних архівосховищ проаналізовано стратегічне значення Карпатської України у системі міжнародних відносин наприкінці 1930-х рр.

Ключові слова: Карпатська Україна, Закарпаття, Августин Волошин, українська дипломатія, еміграція, політичні репресії.

* *Мандрик М.В.* — докторант кафедри української історії та етнополітики Київського нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка.

Українське питання, тобто політична доля розчленованих українських земель, стала особливо актуальним у середині 1930-х рр. Події 1938–1939 рр. засвідчили ключове значення України у зовнішньополітичних планах не тільки Німеччини, але й інших країн Центральної та Західної Європи — Польщі, Угорщини, Румунії, Великобританії, Франції, а також СРСР.

1938 рік відіграв ключове значення для Підкарпатської Русі у контексті змін у системі міжнародних відносин, що позначені чехословацькою кризою та наслідками домовленостей у Мюнхені. Ця проблематика знайшла різнобічне висвітлення у працях наукового, науково-публіцистичного та мемуарного характеру з історії міжнародних відносин, все-світньої історії, менше — з історії України. Слід згадати низку дослідників, які так чи інакше вивчали місце і роль карпатського чинника у ситуації, що склалася в Європі наприкінці 1930-х рр. Логічно, що вперше ця проблематика була відображена в радянській історіографії, головним чином в узагальнюючих працях з історії окремих країн та регіонів, а також дипломатії. Якщо спочатку переважали роботи, присвячені діяльності комуністичної крайової організації, то згодом дослідження проблеми велось в контексті міжнародних відносин у Східній Європі напередодні світової війни. Українська діаспорна література становить важливий внесок у розробку вказаної проблеми. Зокрема, ідеться про започаткування аналізу архівних джерел, що зберігалися у зарубіжних сховищах. Серед провідних дослідників потрібно віддати належне працям П. Стерчо, О. Корчака-Городинського, О. Русина, О. Барана, В. Маркуся, П. Магочія, А. Жуковського, П. Мірчука, Ю. Химинця, З. Книша та ін. Із сучасних дослідників згадаємо низку ґрунтовних розвідок Ю. Сливки, С. Віднянського, М. Вегеша, А. Пушкаша, М. Швагуляка, дисертаційні дослідження О. Богіва та М. Токаря. Наприкінці 1990-х рр. з'явилася низка фундаментальних праць російських фахівців у галузі воєнної та дипломатичної історії — А. Проніна, М. Семирягі, С. Безименського.

Якщо провести короткий історичний екскурс, то Закарпаття стало предметом геополітичних інтересів ще задовго

до 1930-х рр. Проблема українців цього регіону почала загострюватися особливо після 1867 р., коли терен опинився у складі відновленого Угорського королівства. Політика угорського етноцентризму була спрямована на остаточну національну асиміляцію корінного населення краю. Українські терени, що перебували у складі Австро-Угорської імперії, стали предметом геополітичних зазіхань із боку Російської імперії. У цьому контексті територія Закарпаття могла перетворитися на дуже зручний місток до Балкан та забезпечити можливість посилення впливу російської зовнішньої політики у словацькому, чеському та лужицькому напрямках. Ясність у суперечливе становище цих українських територій могли внести лише зміни в міжнародній політиці, а саме загострення конфлікту між Австро-Угорською та Російською імперіями. Однак наслідки Першої світової війни для Австро-Угорщини лише засвідчили глибоку кризу суспільства та, відповідно, активізацію національно-визвольних рухів. Таким чином, Закарпаття було втягнуте у загальноімперські кризові процеси, які відбувалися під впливом Антанти, що і стало каталізатором втрати угорського контролю над краєм. Проголошення американським президентом В. Вільсоном незадовго до завершення Першої світової війни відомих 14-ти пунктів ще більше активізували національно-визвольні рухи за право народів на самовизначення. Рішення Паризької мирної конференції, з одного боку, стали політичним ударом по колишній могутності Будапешта, Відня, Берліна, а, з іншого, почала зростати реальна загроза поширення більшовицького впливу у Центральній-Східній Європі. Щоб попередити такий розвиток подій, країни Антанти у квітні 1919 р. вводять чехословацькі військові формування на чолі з генералом Енноком у західну частину Закарпаття. Угорщина, своєю чергою, прагнула зберегти за собою цю територію і по завершенні світової війни, що, зокрема, проявилось в подіях у Ясінях, а також у постійній підтримці проугорських тенденцій, застосуванні подвійних стандартів у задоволенні національних потреб української меншини. Відомо, що наприкінці 1918 р. Угорщина проголосила надання краю адміністратив-

но-територіальної автономії з незрозумілою назвою «Руська крайна». Однак ці заходи вже виявилися невчасними, а, радше, запізнілими, оскільки завадою на шляху до їх здійснення стала активізація українського спротиву та позиція країн Антанті. Такий розвиток подій складався на користь прагненню Закарпаття вийти з-під впливу Угорщини.

Крім Угорщини, свої плани щодо Закарпаття, або ж окремих його частин, мали Росія та Румунія. Так, для Росії перехід Закарпаття в її сферу впливу означав би отримання можливості послабити позиції Австрії та Угорщини у Центральній та Південно-Східній Європі. Паралельно з такими намірами Румунія мала свої плани щодо Марморощини. Закарпаття також входило до чеських геополітичних планів, що передбачали ідею створення чехословацької держави під російською протекцією.

Так, серед чехів популярною була москвофільська налаштованість, що брала початки ще з Празького конгресу 1848 р. Цієї ж лінії дотримувався і Т. Масарик, який, як зазначав один з активних діячів національно-визвольного руху в Карпатській Україні Ю. Химинець, ще в 1915 р. надіслав російському імператорові ноту, де майбутній президент ЧСР чітко наголосив, що чеський народ є цілком москвофільським. У 1920 р. він заявив заступникові голови Міжнародного Червоного Хреста М. Гілберсону, що Закарпаття він вважає «тимчасовим депозитом Росії, який будемо намагатися повернути Росії при найближчій нагоді»¹. Уже після відставки з посади прем'єра ЧСР К. Крамарж у 1925 р. заявив, що його країна в майбутньому підтримуватиме лише Росію, яка може використовувати Чехословаччину як форпост у проникненні на Захід². Він убачав у більшовицькій Росії запоруку самостійного існування ЧСР. Згадуючи про підписання Версальського мирного договору, під час якого К. Крамарж та Е. Бенеш представляли ЧСР, перший заявив, що на мирній конферен-

¹ *Химинець Ю.* Мої спостереження із Закарпаття. – Нью-Йорк: Накл. Карпатського союзу, 1984. – С. 39.

² Там само. – С. 40.

ції вони разом із міністром закордонних справ захищали одночасно і чеські, і російські інтереси. Саме в інтересах «великої Росії» вони тоді наполягли на включенні до ЧСР Підкарпатської Русі. Більше того, К. Крамарж запевнив, що у разі, якщо Росія почне вимагати ці землі, ЧСР поверне їй Підкарпатську Русь.

8 травня 1919 р. делегати Руської народної ради поїхали до Праги і звернулися до уряду Чехословаччини з проханням прийняти Закарпаття на правах автономії. Ще 30 серпня 1918 р. угодою словацьких емігрантів з Т. Масариком у м. Пітсбург (США) словакам було обіцяно широку національну автономію з власним парламентом, судочинством, самоуправлінням та державною словацькою мовою. Закарпатських українців прилучено до ЧСР на підставі голосування делегатів з'їзду Руської народної ради 19 вересня 1918 р. у Скрантоні (США). У листопаді 1918 р. новоутворена Рада русинів у США провела плебісцит, за результатами якого дві третини численної закарпатської еміграції проголосували за входження до Чехословаччини на правах автономії, до якої ввійшли б «усі рутенські землі», зокрема Спіш, Пряшів і Марморощина. 10 вересня 1919 р. право Праги на Закарпаття затвердив Сен-Жерменський мирний договір. Відтоді Закарпаття майже 20 років перебувало у складі Чехословаччини, а місцеві українці почувалися дещо краще, ніж у Польщі, Румунії чи СРСР. Згідно з приписами Версальських та Сен-Жерменських домовленостей, території, розташовані на південь від Карпат і заселені українцями, увійшли у статус автономії до складу ЧСР. Договір про захист національних меншин між ЧСР та державами Антанти від 10 вересня 1919 р. (Сен-Жермен) у статтях 10–13 визначав правове становище Закарпатської України як автономної одиниці у складі ЧСР. Однак в угоді відсутня чітка назва цих територій, на відміну від використання в Конституції ЧСР назви «Підкарпатська Русь»³. Увійшовши до складу ЧСР, остання

³ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України), ф. 13: Коллекция печатных изданий (в 86 т.), спр. 376:

втратила свій міжнародно-правовий статус і на два десятиліття перестала бути суб'єктом міжнародних відносин. Половинчасті кроки у реформуванні життя нацменшин та переважно декларативний характер автономного статусу Закарпаття розхитували підвалини чехословацької державності. Поза межами Підкарпатської Русі залишилися понад 100 тис. українців, які проживали на словацькій території. Управління цим краєм було далеким від того, щоб бути справжнім представником інтересів місцевого населення. Переважання чиновників чеського походження лише стверджувало дискримінаційну політику стосовно українців Підкарпатської Русі.

Закарпаття для ЧСР фактично мало той самий статус, що і Північна Буковина для Румунії. Тож поширення націоналістичних настроїв серед місцевого українського населення не було випадковим. Ще наприкінці 1929 р. тут виник осередок ОУН під проводом С. Новаківської, яка діяла як філія Української військової організації. Однак після політичних репресій, яких зазнав цей зародок націоналізму у краї внаслідок замаху на москвофіла Є. Сабова, фактично ця спроба не мала логічного продовження.

Розподіливши діяльність ОУН на два сектора — пропагандистський (Р. Росоха) та підпільний (Ю. Химинець), було розгорнуто роботу у напрямку морально-етичного та військового вишколу студіюючої й гімназійної молоді. Головним завданням проголошувалося здійснення у свідомості українців змін ментального характеру. Водночас, не можна зводити розв'язання українського питання лише до мовних проблем (національно-культурна, політична автономія з правом на власний шлях розвитку). Підмогою у цьому стало новозасноване друковане видання «Пробоем», над яким тоді працювали

Сб. док. о структуре и характере антисоветской деятельности Организации украинских националистов — ОУН и Украинской повстанческой армии — УПА, о методах и приёмах агентурно-оперативной работы органов государственной безопасности Украины по ликвидации организованного подполья ОУН и вооружённых банд УПА на территории республики в период 1943–1954 гг., т. 11, арк. 373–374.

І. Гірна, В. Івановчик, Є. Кузьмівна, І. Колос і, безумовно, С. Росоха. Навколо ідеологічної та організаційної роботи ОУН зосередилися І. Кардашинець, О. Блистів, П. Стерчо, Д. Бандусяк, М. Габода, Д. Галай, М. Вайда, В. Кузьмик. Наприкінці 1933 р. різко змінюється ставлення керівництва ЧСР до того, що значна кількість закордонного ПУН зосередилася у Празі. Чехословацький міністр закордонних справ Е. Бенеш, головуючи в Лізі Націй, відверто лобював інтереси СРСР та Польщі. Результатом цього стало негайне згортання діяльності окремих членів ПУН. Крім того, підписання німецько-польського пакту 1934 р. ускладнило подальші контакти керівництва ОУН з лідерами III райху.

Протягом наступних кількох років почали спостерігатися певні позитивні зміни у становищі Підкарпатської Русі. За губернаторства К. Грабаря (1935–1938 рр.) було вжито перших заходів щодо розширення автономії краю шляхом створення губернської ради, яка одержала певні повноваження восени 1938 р. під час реорганізації ЧСР. Українці намагалися привернути увагу керівництва країни до свого становища, особливо щодо порушень міжнародних договорів та взятих зобов'язань. Забігаючи наперед, зауважимо, що лише після проведення конференції Української центральної народної ради 14 вересня 1938 р., яка ухвалила постанову, згідно з якою уряд мав запропонувати проект практичного втілення автономії краю. У відповідь на це керівництво ЧСР погодилося на проведення виборів до сойму автономної Підкарпатської Русі.

Проблема Закарпаття обговорювалася на різних рівнях і з тими політичними чинниками, у тому числі міжнародними, які могли вплинути на її розв'язання. Вона стала предметом полеміки, що розгорнулася на початку 1930-х рр. на шпальтах іноземної преси. Нерідко ці питання порушувалися між політичними опонентами, якими, скажімо, було Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО) та ОУН. Так, член УНДО й Української парламентської репрезентації в польському сеймі Мілена Рудницька на початку лютого 1933 р. відбула у відрядження до Риму на зустріч з Б. Муссо-

лінії та директором відділу Східної Європи у МЗС Італії П. Квароні. Обговорюючи проблеми українців Східної Галичини, вона згадала і про долю Закарпаття у контексті ревізійністських тенденцій в Європі і польських міжнародних зобов'язань⁴. Італійський дипломат тоді заявив про недостатню популяризацію (культурним, науковим, освітнім, літературним шляхом) української проблеми на міжнародному рівні, непоінформованість лідерів і політикуму зарубіжних країн, від яких залежить розв'язання цього питання. П. Квароні підкреслив, що Італія підтримає прагнення українців, однак у слушний для цього історичний момент.

6 лютого 1933 р. Є. Онацький мав телефонну розмову з німецьким журналістом, членом Асоціації закордонних журналістів д-ром Віллісом. Останній повідомив про перебування в Римі угорського газетяра Байї, який був добре обізнаний з українською проблематикою. Він також зустрівся з М. Рудницькою, цікавився українськими справами і дотримувався погляду, що українцям та угорцям «по дорозі», оскільки вони (угорці) хочуть незначної частини Закарпаття.

«Ці жадання не доходять навіть Ужгорода. Ужгород має залишитися вже по той бік наших кордонів, та і тому українському населенню, що опинилося б у наших кордонах, ми могли б забезпечити повну культурну автономію»,

сказав він в одній зі своїх приватних розмов з Віллісом. Є. Онацький на це відповів, що у Закарпатті угорці не йдуть по лінії українофільства, а по лінії москвофільства. Далі він порадив Віллісу підтримувати контакти з угорським журналістом, зважаючи на ті зв'язки, що їх мають угорці в Італії. Важливо було знати, чи справді угорці проявляють таке мізерне зацікавлення Карпатською Руссю⁵. 5 березня 1933 р. в газеті «*Del popolo di Roma*» під заголовком «Болі і надії українського народу» з'явилось інтерв'ю з М. Рудницькою, в якому вона чітко сформулювала прагнення українців:

⁴ Онацький Є. У вічному міста: записки українського журналіста (1933 рік). – Торонто: Новий шлях, 1989. – С. 55–56.

⁵ Там само. – С. 59.

«Незалежна держава, яка б охопила більш-менш всі території з більшістю українського населення, що тепер поділені між СРСР (650 кв. км і 33 млн українців), Польщею (135 кв. км і майже 7 млн українців) і Чехословаччиною (Карпатська Україна, 600 тис. українців). Отже, наш ідеал — об'єднання всіх українських земель в одну національну державу»⁶.

Проблема Закарпаття досить активно обговорювалася серед політичних кіл Великобританії та на шпальтах англійських видань. Протягом січня–липня 1935 р. у британських часописах було надруковано 410 статей і матеріалів. Політичні осередки української громади у цій країні вживали заходи для привернення уваги до проблеми Підкарпатської Русі. Як повідомляло Українське пресове бюро у Лондоні, 27 лютого 1935 р. у столиці Великобританії було засновано Англо-український комітет, до складу якого ввійшли член палати лордів Діккінсон, колишній делегат британського уряду при Лізі Націй у Женеві пані Дагдейл, історик, співредактор видань Кембриджського університету «The history of British diplomacy», місячника «Contemporary revue» професор Дж. П. Гуч, журналіст Л. Лотон, учений, автор ґрунтовних праць із проблем національних меншин С. А. Маккартні, член палати громад Дж. М. Мендер, лорд Ноел-Бакстон, професор Р. В. Сітон-Вотсон та ін.⁷ Того ж дня зазначені особи поставили підписи під спільним комюніке, яке стосувалося становища української меншини в Польщі, ЧСР та Румунії. Ішлося про те, що, на думку авторів, українське питання стає дедалі складнішим через постійне нехтування ним з боку міжнародної громадськості. Така ситуація, говорилося далі, вірогідніше всього призведе до серйозного конфлікту, у вир якого буде втягнуто всю Європу⁸. Українська проблематика, у тому числі й становище Підкарпатської Русі, обгово-

⁶ *Онацький Є.* Вказ. праця. – С. 91.

⁷ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 3575: «Українське пресове бюро в Берліні 1919–1943 рр.», оп. 1, спр. 42: «Бюлетені Українського пресового агентства в Лондоні 1939», арк. 16–20.

⁸ Там само, арк. 14.

рювалися на одному з прийомів, влаштованому 16 квітня 1935 р. для членів комітету у лондонському готелі «Савой» за присутності представників світових телеграфних агентств «Reuter», «British United Press», «Exchange Telegraph», парламентарів і членів палати лордів. Наголошувалося, що доля українських земель пов'язана з договорами, які раніше підписала Великобританія, від позитивного вирішення цієї проблеми залежить мир в Європі і це врешті-решт зачіпає британські інтереси на Близькому і Середньому Сході⁹. За сприяння Англо-українського комітету 22 травня в палаті лордів було заслухано доповідь знаного публіциста і науковця Л. Лоттона «Українське питання і його значення для Великобританії» з широким її обговоренням на засіданні парламенту. Л. Лоттон вважався знавцем української проблематики, мав низку публікацій на цю тему, був головним редактором наукових праць, що видавалися слов'янським факультетом Лондонського університету.

Подібне зацікавлення диктувалося вигідним геополітичним розташуванням ЧСР, на території якої було зосереджено значні поклади руд, золота, свинцю, радію, урану, об'єкти важкої металургії, оборонної промисловості, машинобудування («Шкода», «Плзно», «Татра»). Значними були французькі та німецькі інвестиції у чехословацьку промисловість. Не останню роль відігравала можливість використання водних шляхів сполучень (по Ельбі і Дунаю). Проте географічна вдовженість території ЧСР ускладнювала створення ефективної системи безпеки країни. До того ж, залишалося невирішеним національне питання — найбільш делікатне і вибухонебезпечне. Відверте ігнорування пунктами Сен-Жерменського договору стосовно нацменшин робило цю державу вразливою щодо претензій з боку Угорщини, Німеччини, Польщі.

Гітлерівський райх розглядав Чехословацьчину як плацдарм Франції і Англії проти Німеччини. Німецьким планам підігравала Угорщина, домагаючись південних районів Сло-

⁹ ЦДАВО України, ф. 3575, оп. 1, спр. 42, арк. 16, 18.

ваччини і Закарпатської України. Багаторічний міністр закордонних справ ЧСР Е. Бенеш у зовнішній політиці дотримувався орієнтації на Францію. Країна стала головним поставальником зброї для союзників Франції — Польщі, Румунії та Югославії.

У 1936 р. чіткіше окреслився план британського прем'єра А. Н. Чемберлена щодо провокування війни між СРСР та III райхом. Щоб скерувати А. Гітлера на Схід, потрібно було унеможливити загрозу з боку країн, розташованих між Радянським Союзом та Німеччиною. Також потрібно було вжити всіх можливих заходів, щоб Франція не змогла підтримати ЧСР у разі конфлікту. Дві головні дійові особи британської політики — А. Н. Чемберлен і лорд Галіфакс — повинні були знайти виправдання для такого плану, переконавши співвітчизників у необхідності підтримання німецьких територіальних претензій в Європі. Однак Великобританія — прихильниця дипломатичних методів розв'язання проблем, чи, принаймні, вона створювала собі такий імідж, вважала, що проблему Судетів, аншлюсу Австрії та «повернення» окремих польських територій до Німеччини можна розв'язати шляхом домовленостей, а не військових конфліктів. Тодішнього міністра закордонних справ Великобританії Ентоні Ідена (перша каденція: 1935–1938 рр.) важко було переконати піти на компроміс. У 1938 р. через незгоду з політикою А. Н. Чемберлена Е. Іден подав у відставку — на посаді його замінив лорд Галіфакс. Згодом, у 1940 р., Е. Іден повернувся в уряд як міністр у справах домініонів, також він очолює оборонне відомство у кабінеті У. Черчилля й того ж року (вдруге, до 1945 р.) стає міністром закордонних справ. За внесок у політику мирного врегулювання конфліктів після війни буде удостоєний звання кавалера ордена Підв'язки.

Образ «країни-дипломата» Великобританія формувала на шпальтах своїх провідних часописів, які рясніли геополітичною тематикою, відображаючи вміння англійського зовнішньополітичного відомства лавірувати між проблемами, що спліталися у дедалі тугіший вузол. Так, у січневому випуску 1938 р. лондонського «Contemporary Review» вийшла стаття

Г. Шахера «Закарпаття на дорозі до автономії»¹⁰, де автор зазначав, що Закарпаття — це територія, яка займає 12600 кв. км, що трохи менше десятої частини всієї Чехословаччини. Згідно з результатами останнього перепису населення, тут нараховувалося 727 тис. населення. Автор визначив Підкарпатську Русь однією з найбільш цікавих проблем Південно-Східної Європи.

«Закарпаття важливе не тільки через своє стратегічне становище, — писав Г. Шахер, — воно є мостом між набагато вище культурно розвиненими провінціями Чехословаччини та її союзницею Румунією; але також цікаве тим, що становить точку, де сходяться східна і західна культури».

Ця територія була передана Чехословаччині на підставі рішень мирної конференції з чітким застереженням, що влада цієї країни має підняти культурний та економічний рівень населення, надавши найширшу автономію, яку тільки можна допустити в межах Чехословацької Республіки (щоправда, тоді, коли населення буде до неї готове). Автор статті мав можливість узяти інтерв'ю у президента Е. Бенеша, який зауважив, що, мовляв, чехословацькій державі вистачає німецької та угорської меншини:

«Не бачу в тому жодної цілі, щоби на Чехословаччину накладати ще один тягар, руську меншину, уже хоча б з цієї причини не повинен ніхто сумніватися, що Прага мала б якийсь намір стримувати Закарпаття в його розвиткові до автономії»¹¹.

У 1930-х рр. актуалізувалася судетська проблема. У березні 1938 р. А. Гітлер об'єднав Австрію і Німеччину в єдину державу, відтак стало зрозуміло, що на черзі — Судетська область ЧСР, де проживали понад 2,5 млн етнічних німців. Судетські німці (термін з'явився 1902 р. завдяки письменникові Францу Ессеру) здавна проживали у цьому регіоні, який оточував утворену у 1919 р. чехословацьку державу з півночі та заходу. Крім того, чимало німців проживало власне на

¹⁰ *Shahar G. Zakarpathia by the way to autonomy // Contemporary Review (London). – 1938. – № 1 (January).*

¹¹ *Ibid.*

чеських етнічних землях (століття австрійського панування не могли пройти безслідно). Уже після розпаду Австро-Угорської імперії області компактного проживання німців почали вимагати самовизначення, однак безрезультатно. Максимум, на що могли претендувати сотні тисяч людей, які звикли вважати себе титульною нацією — це місце однієї з національних меншин. Чехословацька влада проводила щодо них досить ліберальну політику, однак це не розв'язувало проблеми етнічних німців.

Ситуація змінилася з приходом до влади А. Гітлера, коли Німеччина почала активно підтримувати рухи пронацистської спрямованості. Усвідомлюючи наслідки втрати цього важливого регіону, керівництво ЧСР у середині 1930-х рр. забороняє подібну діяльність. На противагу цьому виникає Судетсько-німецький вітчизняний фронт (СНФВ), лідером якого став прихильник фюрера Конрад Генлейн (Генлайн). Ще у 1931 р. він очолив Німецьку гімнастичну асоціацію у ЧСР, а 1 жовтня 1933 р. створив партію Німецький патріотичний фронт, яка вимагала автономії для Судетської області. К. Генлейн запропонував план створення федерації на взірць швейцарських кантонів із максимальною незалежністю етнічних меншин, не створюючи при цьому загрози цілісності держави. Спочатку його прихильники вимагали автономії в рамках ЧСР, а потім — приєднання до Німеччини. У 1935 р. Німецький патріотичний фронт змінив назву на Судетська німецька партія (СНП), яка з 1936 р. відігравала роль «п'ятої колони» у Чехословаччині, отримуючи фінансову підтримку з боку райху. Генлейнівці розгорнули активну агітацію за надання незалежності Судетам. На виборах 1935 р. СНП отримала 60 % місць від німецькомовного населення ЧСР. 20 лютого 1938 р. А. Гітлер прямо заявив про свої претензії щодо Судет. 18 березня 1938 р. уряд ЧСР прийняв програму національної політики, де судетським німцям була обіцяна автономія. Усі судетські партії схвалили цю програму, але СНП її не сприйняла. У березні 1938 р., вже після аншлюсу Австрії, К. Генлейна викликав А. Гітлер, давши прямі вказівки вимагати у Праги визнання суверенітету Судет. 24

квітня того року у Карлсбаді К. Генлейн оприлюднив вісім вимог, зміст яких зводився до надання повної автономії Судетській області. Навіть після згоди уряду ЧСР піти на значні поступки, генлейнівці відкинули співробітництво.

Для ЧСР було важливо не втратити Судети, адже саме у цьому регіоні зосереджувалися стратегічно важливі об'єкти оборонної промисловості. У травні 1938 р. чехословацький уряд оголосив часткову мобілізацію, а німці перейшли до репресій щодо своїх опонентів. За таких обставин до ЧСР вирушив лорд У. Рансімен для вивчення реального стану речей. Заяви А. Гітлера щодо початку наступу проти ЧСР 1 жовтня 1938 р. не дозволяли гаяти час. У. Рансімен відіграв роль посередника у налагодженні контактів між К. Генлейном та керівництвом ЧСР. Проте, звітуючи про своє відрядження, він зауважив, що вимоги судетських німців мають під собою підґрунтя. 2 вересня він, намагаючись перешкодити німецьким планам, надіслав А. Гітлерові листа, в якому стверджував, що доля Судет буде вирішена до 15 вересня. Намірам фюрера захопити частину Чехословаччини намагалася зашкодити й опозиція в його оточенні, яку очолював шеф генерального штабу сухопутних військ III райху генерал-фельдмаршал Л. Бек. Засилаючи своїх емісарів до Лондона та Парижа, змовники мали намір заручитися підтримкою Великобританії, Франції й заарештувати А. Гітлера, якщо він віддасть наказ про наступ. Однак змову було викрито. 15 вересня на зустрічі з А. Н. Чемберленом у Берхтесгадені фюрер наполягав на самовизначенні Судетської області за результатами плебісциту, який треба провести негайно. Він заявив про свою готовність розпочати бойові дії, якщо його не підтримає Великобританія і Франція. 18 вересня відбулися прелімінарні франко-англійські перемовини у цій справі. Е. Даладье висунув такі умови: 1) попереднє обговорення з ЧСР цього плану; 2) гарантом цілісності нових кордонів ЧСР має стати також і Великобританія. Другий пункт А. Н. Чемберлен відкинув. Наступного дня Е. Бенеша було поставлено перед фактом — якщо він не прийме умови ультиматуму до 14⁰⁰ 28 вересня, то німецькі війська окупуєть територію

ЧСР. Під тиском Великобританії Чехословаччина прийняла умови райху.

А. Гітлер вирішив скористатися ситуацією, адже саме існування ЧСР становило загрозу відродження ідеї «східного пакту», запропонованої у 1934 р. Францією. Фюрер планував використати сепаратистський рух судетських німців — це мав бути удар зсередини проти ЧСР, який би підсилив протест українського населення Підкарпатської Русі (65 % мешканців краю). Отже за таких обставин А. Гітлер змінив ставлення до Організації українських націоналістів, про що у вересні 1937 р. були повідомлені Є. Коновалець та Р. Ярій. У своїх планах щодо Судет та Австрії фюрер мав намір скористатися зацікавленням ОУН у вирішенні політичної долі Закарпаття. Так, провідник організації Є. Коновалець зустрічався з керівником абверу (служба військової розвідки та контррозвідки) адміралом В. Ф. Канарисом. Було досягнуто домовленості — німці надають необхідні кошти, а українці проводять відповідну роботу. Українська сторона заявила про готовність виконувати ці умови, однак лише у відповідності з власними політичними переконаннями. Є. Коновалець погодився на розвал Чехословаччини, але лише у тому разі, якщо на уламках цієї держави постане зародок української державності.

Під кінець 1930-х рр. позиція СРСР щодо Закарпаття кардинально змінилася — тепер ідея А. Гітлера щодо розвалу ЧСР була прийнятною для Й. Сталіна, оскільки таким чином зіштовхнуться Німеччина і колишня Антанта. Але задум Є. Коновальця створити Підкарпатську Україну був занадто небезпечним, бо саме вона могла стати початком творення незалежної України, тобто процес міг перекинутися на УРСР. Саме тому навесні 1938 р. Є. Коновалець починає заважати вже не тільки А. Гітлеру, але і Й. Сталіну. Риторичне питання — чому радянське керівництво зберігало спокій і чому російські історики намагаються подати розчленування ЧСР як змову лише західних країн, без участі у цьому СРСР?..

Як свідчать матеріали розсекречених дипломатичних архівів, зокрема донесення румунських розвідцентрів в

Європі, ще задовго до цих подій, а саме після так званої «ночі довгих ножів» 30 червня 1934 р. Й. Сталін визнав у А. Гітлері справжнього диктатора, а, отже, почав рахуватися з імовірністю виклику з боку Німеччини — тому-то він і намагався будь-якою ціною досягти взаєморозуміння із нацистським режимом. У 1935 р. до Берліна як торговельний представник СРСР вирушив Давид Канделаки, перед яким стояло надсекретне завдання — налагодити політичні відносини. Із метою демонстрації доброї волі з боку Москви керівникові радянської розвідмережі Вальтеру Кривицькому у грудні 1936 р. було наказано призупинити активні операції в Німеччині. Д. Канделаки, попри свою офіційну місію, виконував насамперед особисті завдання лідера ВКП(б). 15 липня 1935 р. він віч-на-віч зустрічався з одним із найвпливовіших людей III райху банкіром Ялмаром Шахтом¹² — ішлося про кредитування СРСР. Також радянський повпред зустрічався з А. Гітлером і Г. Герінгом (1 березня 1935 р. призначений головнокомандувачем військово-повітряних сил Німеччини). У березні 1937 р. Д. Канделаки привіз результати перемовин до Москви, а вже у квітні його було звільнено з посади і постановою президії ЦВК СРСР затверджено заступником наркома зовнішньої торгівлі СРСР. Під час своєї секретної місії спецпосланець СРСР зробив Німеччині вигідну пропозицію: Й. Сталін не заважатиме А. Гітлерові у справі ЧСР, якщо не йтиметься про створення на її уламках (Закарпаття) незалежної України. Спроби налагодження двостороннього радянсько-нацистського співробітництва ціною певних гарантій у розв'язанні політичних питань тривали й упродовж 1938–1939 рр. 9–11 січня 1939 р. на закритій частині пленуму ЦК ВКП(б) Й. Сталін дав зрозуміти, що важелі контролю за зовнішньою політикою він бере у власні руки, призначивши згодом наркомом закордонних справ замість М. Литвинова В. Молотова. Протягом наступних місяців відбулися радикальні кадрові зміни. 4 вересня 1939 р. у німецькій пресі з'явилося повідомлення

¹² Hitler removes Schacht as Reichsbank president: suspends refugee talks // New York Times. – 1939. – 21 January.

про те, що напередодні А. Гітлер у присутності Й. фон Ріббентропа прийняв нового повноважного представника СРСР у Берліні А. Шкварцева та військового аташе М. Пуркаєва.

Висуваючи щодо ЧСР територіальні претензії під гаслами захисту «пригніченої» німецької національної меншини у Судетах, А. Гітлер долучив до цих домагань також «турботу» про долю угорського та українського населення у Чехословацькій державі. Після того, як 28 вересня А. Н. Чемберлену вдалося переконати ЧСР прийняти план фюрера, він терміново у письмовій формі подав А. Гітлеру ідею скликання міжнародної конференції. Ще за кілька днів до початку перемовин у Мюнхені Українське пресове бюро в Лондоні направило у міністерство закордонних справ Великобританії на ім'я міністра, лорда Галіфакса, листа та спільний меморандум щодо справи українського Закарпаття:

«Нам припоручено, щоби у зв'язку з теперішнім положенням у Чехословаччині звернутися до Вас, пане лорде, з проханням, щоби під час нарад, коли прийде під дискусію також і справа Підкарпатської Русі, узяти під увагу бажання її населення, зас-тупленого її політичним проводом»¹³.

Відповідь на це звернення надійшла вже після мюнхенської угоди, 30 вересня:

«Віце-міністр закордонних справ на припоручення міністра посвідчує одержання вашого листа і повідомляє, що візьме його під увагу».

Зміст меморандуму також стосувався чехословацької, а разом із тим української проблеми. Так, 20 вересня 1938 р., ішлося у тексті, перша Українська національна рада в Ужгороді ухвалила резолюції щодо визнання прав самовизначення для населення краю. Далі говорилося, що Підкарпатська Русь прилучилася до Чехословацької Республіки за умови, сформульованої у § 10 Сен-Жерменського договору, тобто Чехословаччина зобов'язувалася створити з українських земель на південному схилі Карпат, у кордонах, встановлених союзними і дружніми країнами, окрему автономну одиницю,

¹³ ЦДАВО України, ф. 3575, оп. 1, спр. 42, арк. 129.

надавши їй якнайширше самоуправління та без порушення цілісності ЧСР. Відповідно, ніхто не мав би зараз без її бажання вирішувати і змінювати її долю. Тому українська громада у Великобританії звертається до країн-гарантів Сен-Жерменського договору захистити права українців. Під меморандумом поставили свої підписи 100 осіб¹⁴.

Як відомо, у Мюнхені західні держави пішли на значні поступки німцям, погодившись на відторгнення Судет від Чехословаччини, що поклало початок розчленуванню й повній ліквідації цієї держави у центрі Європи. Місце і значення мюнхенських домовленостей досі залишаються предметом суперечок і дискусій.

Уже 6 жовтня 1938 р. президент ЧСР Е. Бенеш пішов у відставку, а на спільній конференції у м. Жиліна (Словаччина) словаки й українці вирішили вимагати від центральної влади автономію. Прага пішла на поступки і того ж дня задовольнила претензії Словаччини. Що стосується Карпатської України, то безпосереднє вирішення її долі почалося дещо пізніше. Після мюнхенських домовленостей ЧСР змінила свою політику щодо національних меншин. Замість словацької й української автономій було створено три рівноправні одиниці — Чехію, Словаччину та Карпатську Україну. Однак ці важливі та довгоочікувані зміни сталися не внаслідок внутрішньої еволюції, а в результаті зовнішньополітичного втручання — це й було головною причиною завершення «ідилії» у 1939 р.

Фактично за участі британського та французького прем'єрів відбулася політична зрада союзницьких відносин. Західні історики схиляються до думки, що Великобританія та Франція явно переоцінили військову потугу Німеччини, тож вважали марною справою стояти на заваді об'єднанню німецьких етнічних територій. При цьому вони занизили сили СРСР. Коли в п'ятницю 30 вересня прем'єр А. Н. Чемберлен повернувся з Мюнхена до Лондона, він назвав досягнуті домовленості найбільшим тріумфом і заявив:

¹⁴ ЦДАВО України, ф. 3575, оп. 1, спр. 42, арк. 129.

«Хочу врешті сказати, що залагодження чехословацької проблеми, яке ми саме довершили, це, на мій погляд, є тільки прелюдія до дальших рішень, які повинні остаточно принести Європі сталий мир»¹⁵.

Однак, пізніше стала очевидною помилковість його висловлювань.

Із часом проголошення автономії Підкарпатської Русі, після того, як її уряд очолив Августин Волошин, дослідники пов'язують започаткування другого, найважливішого, етапу використання української карти керівниками Німеччини та інших держав Європи. Найбільш ґрунтовно місце Підкарпатської Русі в міжнародній політиці описав М. Колодзінський у розвідці «Воєнне значення і стратегічне положення Закарпаття», опублікованій у виданні «Війна і техніка», що редагувалося М. Капустянським:

«Чехословаччина має служити для своїх союзників стратегічним тереном для причалення їх повітряних флот... Найбільш чутливі центри Німеччини: Ляйпциг, Бреслау, Мюнхен і шлезький індустріальний басейн — віддалені від чехословацьких летищ на 100–300 км. Відень — на 50–60 км. Це не фантазія, що 1000 большевицьких бомбовозів за кілька годин може прибути з України до Чехословаччини й по хвилевім відпочинку повезти на Берлін бомби»¹⁶.

Значний резонанс серед населення Західної України та Північної Буковини, а також української діаспори, викликаний становленням державності в Карпатській Україні, засвідчив рішучу готовність українства змагатись за незалежність. З іншого боку, певні кола західноєвропейських держав, зокрема, відомство А. Розенберґа (у 1933–1945 рр. очолював зовнішньополітичне управління НСДАП) розгорнуло широку пропагандистську діяльність навколо карпатоукраїнської державності. З'ясувалося, що факт виникнення автономної Карпатської України, а надто пов'язані з цим перспективи

¹⁵ ЦДАВО України, ф. 3575, оп. 1, спр. 42, арк. 129.

¹⁶ *Капустянський М.* Військова підготовка ОУН // Організація українських націоналістів 1929–1954: Зб. ст. у 25-ліття ОУН. – На чужині, 1955. – С. 130–131.

дальшого розвитку українського питання, зокрема можливість відновлення соборної України, — стали індикатором прояву суперечливих інтересів держав Європи щодо українських теренів. Водночас в урядових колах Німеччини більш конкретно визначали роль українського питання в остаточному розчленуванні ЧСР та підпорядкуванні своєму впливові Угорщини, Польщі, Румунії, інтереси яких безпосередньо зачіпало існування карпатської української держави.

Восени 1938 р. напруга в міжнародних відносинах ще більше зросла. Німеччина та Італія шукали шляхів у справі вирішення територіальних претензій Угорщини до земель, втрачених у 1920 р. за умовами Тріанонського договору. Польща й Угорщина значно активніше почали формулювати свої зазіхання на Закарпаття. Відразу після завершення перемовин між урядом ЧСР та делегатами від Карпатської України у Празі проголошено автономний уряд краю. Із приводу цієї важливої події англійська «Yorkshire Post» 12 жовтня 1938 р. висловила сподівання, що угорська пропозиція проведення плебісциту вже втратила свою актуальність. Серед празького політикуму, зауважувало видання, точаться розмови, що Угорщину більше цікавить територіальне розширення, аніж розв'язання етнічних проблем угорців у Словаччині¹⁷, а також питання встановлення спільного кордону з Польщею (ще 11 жовтня 1938 р. у Празі отримали угорську ноту протесту щодо «зволікання» з чеської сторони із розв'язанням цього питання). Українська громада в Польщі виступила перед польським урядом із меморандумом, заявивши, що

«підтримання плану створення спільного польсько-угорського кордону через прилучення Карпатської України до Угорщини противиться засадам самовизначення»¹⁸.

За таких обставин Великобританія, як один із гарантів цілісності чехословацького кордону, в особі міністра з координації оборонних заходів Т. Інскіпа 11 жовтня зробила офі-

¹⁷ ЦДАВО України, ф. 3575, оп. 1, спр. 42, арк. 135.

¹⁸ Там само, арк. 135.

ційну заяву, яка з'явилася на першій шпальті «Times». Ішлося про те, що країна дотримується мюнхенських домовленостей і справді виступає в ролі гаранта. Великобританія

«прихильно ставиться до етнографічних домагань, але зовсім по-іншому дивиться на домагання, базовані на політичних або стратегічних принципах»¹⁹.

«Manchester Guardian» 27 жовтня 1938 р. писала, що Угорщина пропонує проведення плебісциту щодо спірних із ЧСР територій. У тому разі, якщо б остання відмовилася, Угорщина наполягає на посередництві третіх країн, щоб майбутнє Словаччини і Підкарпатської Русі вирішували дві комісії або арбітражні трибунали — у справах Словаччини мав би складатися з представників Німеччини, Угорщини, Італії та Чехословаччини, а у справах Підкарпатської Русі — посланців Німеччини, Італії, ЧСР та Польщі²⁰. Як не парадоксально, але русинська громада у США, об'єднана у Народну раду карпаторосів, вислала до Б. Імреді (протягом травня 1938 – лютого 1939 рр. обіймав посаду прем'єр-міністра Угорщини) телеграму, в якій містилося прохання до угорського уряду вжити заходів для втілення

«злуки русинів з Угорщиною, краєм, до якого вони належали протягом тисячі літ і в якому вони сподіваються досягнути сповнення своїх побажань, вільного розвитку і самоуправління»²¹.

Ця заява викликала бурхливу реакцію серед українства в різних країнах.

Мюнхенські домовленості частково задовольнили прагнення німців стосовно території ЧСР, віддавши їм регіон компактного проживання німців — Судети. Тим можна пояснити позицію очільника закордонного відомства III райху. Й. фон Ріббентроп під час Віденського арбітражу 2 листопада 1938 р., який виступив проти прагнень Угорщини та Польщі, на чиему боці була Італія, щодо передачу Карпатської Русі

¹⁹ ЦДАВО України, ф. 3575, оп. 1, спр. 42, арк. 135.

²⁰ Там само, арк. 138.

²¹ Там само, арк. 139–140.

та Словаччини Угорщині. Граф Г. Чиано, міністр закордонних справ Італії, переконав німецького представника визнати за Угорщиною право на частину Словаччини та спірні міста Карпатської Русі. 1 листопада до Відня прибули А. Волошин, М. Долинай, І. Рогач, Ю. Бращайко для того, щоби вплинути на рішення арбітражу щодо кордонів між Угорщиною та Карпатською Україною. Для спілкування з іноземними журналістами А. Волошин скористався послугами Л. Гузара, який володів французькою, англійською, німецькою, італійською та румунською мовами. Однак українську делегацію фактично не допустили до перемовин і вона була змушена змиритися зі значними територіальними втратами Закарпаття. А. Волошин висловив протест проти порушення етнографічного принципу.

Таким чином, за результатами мюнхенських домовленостей Закарпаття отримало 8 жовтня 1938 р. автономію, а згідно з рішенням першого Віденського арбітражу Німеччини та Італії від 2 листопада 1938 р., Угорщині відійшли південна частина Словаччини та частина Карпатської Русі — 11.927 кв. км із населенням 869.299 осіб (Карпатська Русь втратила 12,1 % території, на якій мешкало 23,3 % її населення), у тому числі головні міста краю Ужгород, Мукачеве та Берегове дісталися Угорщині.

У результаті зустрічі четвірки у Мюнхені Підкарпатська Русь отримала змогу презентувати себе на зовнішньополітичному терені, розбудовувати свій автономний устрій та систему управління краєм. Відразу по завершенні Мюнхенської конференції Карпатська Україна постала перед необхідністю репрезентації себе на міжнародній арені та поінформування про розвиток подій у краю. Так, уже у перші дні жовтня було створене представництво — закордонна делегація Карпатської України, яку очолив Ю. Химинець, а до складу входили референт Організації державного відродження України (у США; ОДВУ) та одночасно редактор журналу «Націоналіст», очільник Української пресової служби в Нью-Йорку Є. Скоцко, віце-голова організації Українська націоналістична молодь (у США, Детройт) Ю. Габовда, член проводу Комі-

тету оборони Закарпаття М. Беньо, представник Української національної оборони І. Рогач. Головний офіс делегації містився в апартаментах одного з найрозкішніших віденських готелів «Kummer», у самому центрі міста. В Англії працював представник Об'єднання українських організацій в Америці, редактор «Свободи» Л. Мишуга та дипломат С. Давидович. При цьому представництві було створено прес-службу, яка мала інформувати міжнародну громадськість про події у Закарпатті. Після рішень Віденського арбітражу закордонна делегація Карпатської України припинила своє існування. Ю. Химинець, як уповноважений прем'єра А. Волошина, залишався за кордоном до середини грудня 1938 р.

Офіційним визнанням карпатської державності стало відкриття іноземних представництв. Так, 23 січня 1939 р. легаційний секретар румунського МЗС А. Скрадяну був призначений генеральним консулом у Хусті²². 1 лютого 1939 р. влада Німеччини вирішила відкрити консульство у Хусті. 2 лютого на адресу очільника королівського міністерства закордонних справ Румунії надійшла депеша стосовно перемовин між генеральним секретарем А. Креціану та уповноваженим у справах Франції Спітануллером про Карпатську Україну. Зазначалося, що німецьким консулом у Хусті призначено Евальда Клейста, знавця української проблематики, найближчого соратника генерала Ейхгорна у часи німецької окупації України 1918 р., який розмовляє українською мовою. Ішлося про офіцера генерального штабу, що брав активну участь у подіях Першої світової війни на Східному та Західному фронтах. Свого часу Е. Клейст займав командні пости в армії, також працював радником (спеціальним редактором з української проблеми) німецького закордонного відомства. Він не лише збирав та аналізував матеріали й документи, що стосувалися України, складав тексти меморандумів і консультував, але й виконував спеціальні доручення закордонного відомства, зустрічаючись з У. Черчиллем, Д. Ллойд Джорджем, радниками МЗС різних країн. Не див-

²² ЦДАВО України, ф. 3575, оп. 1, спр. 46, арк. 40.

но, що з ним підтримував тісні контакти уряд Карпатської України та ОУН, очолювана А. Мельником.

У лютому 1939 р. у столиці Карпатської України приміщення січового готелю стало постійною резиденцією німецького консульства, очолюваного консулом Шплеттессером та віце-консулами П. Дреусом і П. Фелькелем. 9 березня новим консулом став Г. Гофман²³. Як свідчать архівні матеріали, саме через німецького представника президент А. Волошин підтримував відносини з німцями.

Розв'язання питання Карпатської України центри політичної еміграції бачили по-різному. Оточення колишнього гетьмана П. Скоропадського поводитися у цьому сенсі досить обережно, особливо з огляду на укладену 1929 р. домовленість між П. Скоропадським та П. Телекі (каденції його прем'єрства припадають на 1920–1921 та 1939–1941 рр.). Центр УНР дотримувався принципу неутручання, вважаючи справу Закарпаття внутрішньополітичною проблемою ЧСР. Ще з початку 1934 р. ці політичні кола за відповідними розпорядженнями свого керівництва у Варшаві брали до уваги підписаний між Німеччиною та Польщею пакт, відповідно до якого українське питання обмежувалося трикутником Берлін—Варшава—Київ із виразним демонструванням політики незацікавленості Закарпаттям. Дорадником УНР у німецьких справах був О. Севрюк. За такої ситуації напівофіційну роль представництва інтересів Карпатської України за кордоном взяла на себе Українська пресова служба в Берліні, яка діяла протягом 1919–1943 рр. і була акредитована у МЗС та міністерстві пропаганди III райху. Очільником представництва та пресової служби був В. Стахів. Такий вихід із ситуації, що склалася, був погоджений із ПУН та А. Волошином. Не останню роль у заснуванні та розгортанні діяльності цього представництва відіграв Ю. Химинець, який за дорученням крайової екікутиви з осені 1938 р. перебував у Берліні і був радником ПУН у справах Закарпаття. Серед співробітників Української пресової служби в Берліні були І. Габрусевич,

²³ ЦДАВО України, ф. 3575, оп. 1, спр. 46, арк. 58, 101.

який відав політичною проблематикою, Б. Кордюк — економічною, О. Чемеринський — питаннями націоналістичної преси та А. Луців — проблемами видання та кольпортажу загальної української преси та інформації.

Ще за кілька місяців до укладення мюнхенських домовленостей від імені Української пресової служби в Берліні було видано «Платформу Закарпаття», авторство якої приписується О. Чемеринському²⁴. Її головний зміст зводився до того, що від розв'язання питання політичної долі цього краю залежала побудова незалежної України. Закарпаття мало ввійти у загальний план боротьби за соборну державу, адже розвиток подій на міжнародній арені свідчив про великі зміни у становищі ЧСР. Тож цим моментом треба скористатися в інтересах української справи. Наголошувалося на необхідності рішучих кроків, інакше Закарпаття могло стати жертвою угорських та польських зазіхань. Зазначалося, що справа Судет, як би на це не дивилася Прага, уже на шляху розв'язання, а, отже, саме тоді, коли у ній буде поставлено остаточну крапку, має бути вирішено і долю Закарпаття — замість ЧСР постануть самостійні Чехія, Словаччина та Закарпатська Україна, яка виступатиме «зав'язком української державності». Щодо задоволення польських претензій, то це можливо лише за умови прилучення Галичини, Волині, Полісся, Холмщини, Підляшшя до Закарпаття²⁵.

7 жовтня 1938 р. міністерство закордонних справ Німеччини розіслало розпорядження всім дипломатичним представництвам з указівкою підтримувати дружні відносини з Прагою, підживлювати територіальні домагання Угорщини та задовольняти їх дипломатичним шляхом, підтримувати висловлені у Жиліні словацькі вимоги і практикувати подвійні стандарти, мовляв, ми не хочемо спільного угорсько-польського кордону, але відкрито не можемо протистояти польсько-угорським домаганням.

²⁴ Химинець Ю. Вказ. праця. — С. 62.

²⁵ Там само, С. 62–64.

9 жовтня 1938 р. виникла реальна загроза угорської окупації Закарпаття. Негайною реакцією делегації стало надіслання телеграми до представників Англії, Франції, Німеччини, Італії і ЧСР, де зазначалося про подальше ігнорування Прагою інтересів Карпатської України щодо здійснення права на самовизначення²⁶. Щоб уникнути подальшого просування угорських військ в українську частину краю, пропонувалося втручання міжнародних чинників, які б змогли гарантувати здійснення цього права українського населення.

Щодо розвитку внутрішньополітичних подій у Карпатській Україні, то вже 11 жовтня 1938 р. було сформовано уряд на чолі з русофілом Андрієм Бродієм. Він також відав справами шкільництва Підкарпатської Русі, Є. Бачинський опікувався внутрішніми справами, С. Фенцик — господарськими проблемами, І. Пещак — юстицією, Ю. Ревай — транспортом та шляхами сполучень, А. Волошин отримав портфель міністра соціального забезпечення. Ще до цього призначення А. Бродій став ініціатором досягнення компромісу з лідерами партій українського напрямку і створення на початку жовтня Національної ради Підкарпатської Русі, яка і вела боротьбу за автономію. Шляхом такого консенсусу національно свідомою частиною закарпатського українського політикуму намагалася зашкодити перетворенню русо- та мадярофілів на своєрідну «п'яту колону», яка б підтримувала угорські домагання. 21 жовтня перша Українська народна рада, яку очолював А. Волошин, сформулювала 20 вимог від імені українців краю до уряду А. Бродія і подала їх у вигляді маніфесту²⁷. Посада прем'єра для останнього не була несподіванкою, особливо зважаючи на його активну діяльність як політика, депутата парламенту. Однак невдовзі підтвердилися підозри щодо співпраці цього діяча з угорською розвідкою та отримання ним значних коштів на просування ідеї плебісциту серед населення краю з метою приєднання до Угорщи-

²⁶ Химинець Ю. Вказ. праця. – С. 65.

²⁷ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 71684 ФП: «Уголовное дело по обвинению Волошина Августина Ивановича», арк. 27–29.

ни. 26 жовтня А. Бродія за підозрою у державній зраді було заарештовано²⁸.

27 жовтня 1938 р. новим прем'єром став Августин Волошин, який сформував проукраїнський уряд. На нього також покладалися обов'язки керівника фінансовим відомством. Ю. Ревай обійняв посаду міністра громадських робіт, І. Пещак — юстиції, С. Фенцик — господарства, Е. Бачинський — міністра внутрішніх справ. Призначення в уряд 16 січня 1939 р. чеським президентом Е. Гахою генерала Л. Прхали лише загострило і так непрості українсько-чеські відносини.

Опинившись після арбітражу у складній ситуації, уряд Карпатської України залишив Ужгород та перебрався до нової столиці — Хусту. 22 листопада чехословацький парламент затвердив автономію Карпатської України й автономію Словаччини. А. Волошин надіслав керівникові ІІІ району телеграму, в якій висловив подяку німецькій стороні за надану допомогу та підтримку. Саме це згодом стане чи не основним «доказом» для радянських органів держбезпеки, які звинуватять А. Волошина в «колабораціонізмі». Позиція закарпатського прем'єра почала особливо турбувати після того, як він відвідав німецьку дипломатичну місію у Празі, де А. Волошин зробив досить «дивну», на думку німецьких дипломатів, заяву — він запевнив, що його уряд виступає проти «великоукраїнської пропаганди» і всіх, хто намагатиметься її нав'язувати, буде покарано. Формально ця заява спиралася на пункти Мюнхенської угоди, згідно з якою слід було запобігати конфліктам та сепаратистським рухам, зберігаючи мир. На цьому наполягала і Німеччина. Через кілька днів А. Волошин надіслав А. Гітлеру меморандум:

«Щоб не надати можливості будь-яким із сусідніх країн спровокувати конфлікти, Карпатська Україна може перейти під міжнародну опіку 4-х держав — учасниць Мюнхенської угоди. Ми пропонуємо цим державам надіслати військові міжнародні контингенти, які охоронятимуть її кордони та внутрішній спокій».

²⁸ ГДА СБ України, спр. 71684 ФП, арк. 17-19.

Якщо перефразувати, то це означало, що А. Гітлер мав захищати Карпатську Україну від самого себе. Фюрер збагнув розуміти, що має справу з розумним супротивником. Зі свого боку, А. Волошин міркував, що Великобританія і Франція вірять у плани А. Гітлера щодо України, тому підтримуватимуть Карпатську Україну, і він не зможе діяти відкрито та не окупує Закарпаття. На цьому А. Волошин не зупинився. 8 січня 1939 р. до Берліна, за особистим дорученням тодішнього прем'єра Карпатської України, прибув Ю. Химинець, який мав домовитися про зустріч А. Волошина з А. Гітлером. Знову йшлося про отримання німецьких гарантій щодо закарпатських кордонів. Однак і ця спроба була марною, оскільки, як відомо, уже у січні позиція фюрера кардинально змінилася на користь остаточного зближення з Угорщиною.

Мюнхенські домовленості та Віденський арбітраж змінили і назву краю. Саме 2 листопада А. Волошин у зверненні до українських емігрантів у США вперше вжив назву «Карпатська Україна». Урядовий вісник Карпатської України від 30 грудня 1938 р. опублікував розпорядження № 36, яким дозволялося вживання назви «Карпатська Україна»²⁹. Однак це було поки що формально, оскільки рішення вимагало затвердження на засіданні сойму.

Із перших днів прем'єрства А. Волошин займався питанням формування військових загонів січовиків на основі раніше створеного спортивно-гімнастичного товариства. Ще на початку 1930-х рр. І. Роман (працював службовцем Підкарпатського українського банку в Ужгороді, закінчив торгівельне училище в Мукачевому) та М. Рогач (уродженець міста Велико-Березне, випускник Львівської духовної семінарії, професор теології, організаційний секретар народно-християнської партії, яку тоді очолював А. Волошин) розгорнули діяльність товариства «Січ», що сповідувало націоналістичну ідеологію³⁰. Примітно, що перший у Закарпатті осередок був

²⁹ ЦДАВО України, ф. 3575, оп. 1, спр. 46: Українська пресова служба в Римі (1940 р.), арк. 13.

³⁰ ГДА СБ України, спр. 71684 ФП, арк. 62.

заснований у містечку Ясені С. Ключуряком та Д. Климпушем — лідерами Гуцульської Республіки, проголошеної 10 січня 1919 р. (зокрема, С. Ключуряка було обрано її президентом). 21 січня того року у Хусті на Всекарпатському конгресі делегати Гуцульської Республіки задекларували своє приєднання до соборної України. Тому не дивно, що ці два політики у 1938–1939 рр. активно включилися в політичне життя Карпатської України. Згадані формування передбачалося перетворити на державну охорону Карпатської України. Частина загонів несла поліційну, а також прикордонну службу на встановленій демаркаційній лінії між Угорщиною та Карпатською Україною.

Організація українських націоналістів не стояла осторонь цих процесів. Ба більше, починаючи з листопада 1937 р. Є. Коновалець розсилав відділам ОУН інструкції, з яких було зрозуміло, що він вів цілком відмінну від А. Гітлера тактику, при цьому використовуючи останнього у власних інтересах. Німеччина, не даючи жодних обіцянок і не беручи жодних зобов'язань щодо Підкарпатської Русі, грала у власну гру, яку українські сили мали використати. Незважаючи на це, А. Гітлер продовжував робити ставку на ОУН, адже він мав довести до завершення чехословацьку справу, а потім неопустливого полковника Є. Коновальця можна буде усунути зі шляху. У листопаді Є. Коновалець скликав термінову нараду щодо Закарпаття. Саме тоді він висунув ідею створення окремого штабу ПУН. Так, за кордоном виникли два штаби, які мали займатися закарпатськими справами. Один сформували члени проводу ОУН М. Сціборський, Р. Ярій, О. Сенік-Грибівський та Р. Барановський — він мав займатися опрацюванням питань політичного характеру, а другий розробляв суто військові аспекти, до його складу входили кадрові офіцери генерал М. Капустянський, полковники В. Колодзінський, Р. Сушко, а також В. Курманович та Колосовський. Крім того, із другим штабом співпрацювали генерали В. Петрів, М. Омелянович-Павленко, В. Сальський, О. Удовиченко.

Полковник Є. Коновалець спрямовував у Закарпаття відповідні кадри, які згодом становитимуть найближче ото-

чення А. Волошина. Саме їх заходами буде створено воєнно-революційний комітет, який 4 вересня 1938 р. видасть мобілізаційну відозву до населення, після чого буде засновано напіввійськове формування — Українську національну оборону (УНО)³¹. Після Мюнхенської конференції УНО видасть відозву, що розповсюджуватиметься не лише у Закарпатті, але й у Північній Буковині та в Галичині. Один примірник документа потрапив до рук агента румунської служби безпеки:

«Від хати до хати! Від рук — до рук! Український народ! Українські націоналісти! Під сучасний момент переживає Україна найтяжчі хвилини поневолення! На всіх просторах українських земель горять гекатомби жертв! На наше українське Закарпаття простягають свої лапи мадяри, поляки і циганська банда румунів. У відповідь ми кажемо: геть свої брудні лапи, бо Закарпаття було, є й буде українське! Залежно від того, як тепер поставимося, така буде майбутність. Тому кидаємо заклик: під сучасний момент кожний клаптик української землі, то фортеця українства. Тому українські землі під Польщею, а також Буковина й Бессарабія мусять дати зі свого боку всі свої сили для підготування хвилі, великого зриву цілого українського народу! Геть з московським окупантом, геть з польським дикунством та румунським постолом! Хай живе соборна Україна! Хай живе українська національна революція! Ужгород XXI року української національної революції»³².

Однак до узгоджених дій обох штабів справа не дійшла, оскільки вбивство радянським агентом у 1938 р. Є. Коновальця, якому вдавалося тривалий час стримувати відцентрові тенденції в ОУН, виявило серйозні суперечності в організації, а, отже, і у ставленні обох відгалужень ОУН до справи Карпатської України. Уже восени 1938 р. виникли розбіжності між проводом та членами організації щодо оцінки самого

³¹ Кандиба О. Вояки-будівничі // На зов Києва: Український націоналізм у II світовій війні: Зб. ст., спог. і док. – Торонто; Нью-Йорк: Новий шлях, 1985. – С. 39.

³² Державний архів Чернівецької області (далі – ДАЧО), ф. 26: Guvernatorul Regal, judeul Suceava, Cernăuți (Королівський намісник Сучавського повіту, м. Чернівці), оп. 1, спр. 1267: Рапорти інспекторату поліції і префектури Чернівецького повіту про настрої населення, арк. 60.

розвитку подій та участі в них ОУН. Таким чином, сформувався два протилежні бачення — не йти всупереч інтересам Німеччини, тобто не опиратися наступу угорців на Закарпаття, а використовувати час для військово-політичного вишколу та пропаганди. Крайовики (майбутнє бандерівське відгалуження ОУН) були переконані в необхідності негайного переходу до активних дій. Подібна ситуація виглядала досить дивно, адже ОУН, витоки якої сягали Української військової організації, різних спілок і товариств початку 1920-х рр., що виразно стояли на засадах націоналізму, за раз, коли сформувався потрібний розклад сил і можна було втілювати план побудови незалежної України, не використовувала такого шансу.

Після Віденського арбітражу Українську національну оборону було перейменовано на Організацію національної оборони «Карпатська Січ» (ОНОКС). Її перші установчі збори відбулися у Хусті 9 листопада 1938 р. Керівництво січовими відділами здійснювала головна команда. Комендантом став Д. Климпуш, заступником — І. Рогач, а зв'язковим між урядом та ОНОКС було призначено редактора місцевої газети націоналістичного спрямування «Наступ» С. Росоху. Військовий штаб ОНОКС, який спочатку очолював полковник М. Аркас, дислокувався у Хусті. За пропозицією військового референта ПУН генерала М. Капустянського і шефа військового штабу ОУН генерала В. Курмановича 19 січня 1939 р. полковник М. Колодзінський («Кум», «Генерал», «Гузар») прибув до Хуста й очолив генеральний штаб «Карпатської Січі». Крім того, до штабу ввійшли І. Роман, полковник Г. Стефанів, поручники З. Косак та Р. Шухевич. Бійці ОНОКС несли поліційну та прикордонну службу на демаркаційній лінії, визначеній після окупації Угорщиною частини Закарпаття³³.

Створення загонів ОНОКС не пройшло повз увагу румунських спецслужб. У таємній депеші, адресованій міністрові закордонних справ Румунії від 2 лютого 1939 р. щодо зустрічі

³³ ГДА СБ України, спр. 71684 ФП, арк. 62.

генерального секретаря А. Креціану та уповноваженого у справах Франції Спітануллера містилася інформація про українське питання. Повідомлялося, що центр українського руху — місто Хуст, прем'єр-міністр уряду Карпатської України має тісні зв'язки з ОУН і за підтримки очільника ОУН А. Мельника спрямовує агітацію «на користь Великої України». Також за сприяння останнього у Хусті створено спеціальні загони під назвою «Січові стільці» (малося на увазі ОНОКС), які перебувають під опікою генерала М. Капустянського, що користується підтримкою з боку німецьких військових³⁴.

На початку 1939 р. А. Гітлер узявся до безпосередньої реалізації плану остаточної ліквідації чехословацької держави. Карпатській Україні у цьому процесі відводилася подвійна роль. З одного боку вона, як і Словаччина, повинна була стати збудником національно-політичного неспокою й у такий спосіб спричинити та виправдати втручання Німеччини у справи ЧСР для «наведення ладу», а, з іншого — послужити винагородою Угорщині за її згоду приєднатися до країн фашистської коаліції. Як відомо, вона ввійшла до блоку цих держав 13 січня 1939 р., а вже 16 січня А. Гітлер пообіцяв угорському міністрові закордонних справ графу І. Чакі, що в березні з чехословацьким питанням буде покінчено і територіальні домагання Угорщини можна буде задовольнити.

Багато важливих аспектів розвитку подій на початку 1939 р. стали відомі завдяки документам із румунських дипломатичних архівів (агентурні донесення, конфіденційне листування між королівськими легатами, дипломатичними місіями, консульствами Румунії, Німеччини, Італії, особисте листування перших осіб держав, міністрів закордонних справ із грифом «Strict confidential» та «Strict secret»). На окрему увагу заслуговують інформативні відомості про діяльність дипломатів, які здебільшого окрім своїх прямих обов'яз-

³⁴ Ministeriul Afacerilor Externe. Serviciul Arhivei (далі – MAER), f. 71: România, vol. 6, p. 35-36.

ків співпрацювали зі спецслужбами — своїми та, нерідко, іноземними. У ноті, поданій на ім'я очільника румунського МЗС А. Калінеску, була викладена конфіденційна інформація щодо перемовин віч-на-віч, які відбулися 23 січня 1939 р. між генеральним секретарем Румунії А. Креціану та посланцем ЧСР у Бухаресті Ф. Веверкою (у 1920-х рр. — надзвичайний і повноважний міністр Чехословацької Республіки в Бухаресті)³⁵. Чеського дипломата у приміщенні румунського закордонного відомства запросили для звернення його уваги на те, що Румунія не має свого посланця у Празі, а, отже, не знає, чи її представництво зможе належним чином оперативно й повно отримувати та обробляти інформацію щодо зустрічі, яку мав пан Ф. Хвалковський (у новому уряді Р. Берама, створеному 1 грудня 1938 р., отримав портфель міністра закордонних справ ЧСР) у Берліні. А. Креціану сказав, що румунська сторона зацікавлена знати, чи висуває німецький уряд політичні умови досягнення домовленостей із Прагою.

«Отже, ми зацікавлені знати, чи вимагалось від чехословацького уряду приєднання до Антикомінтернівського пакту, чи вимагалось вийти з Ліги Націй, чи ставилася умова визнання уряду генерал Франко»³⁶.

Ф. Веверка заявив, що повідомить про це Прагу, але, на його думку, там деталі не обговорювалися. Однак було конкретизовано відносини між Німеччини та ЧСР.

Така необхідність виникла протягом трьох останніх тижнів, коли стався різкий перелом у свідомості населення ЧСР стосовно III райху, особливо після мюнхенських домовленостей. Ішлося про зустріч Ф. Хвалковського з Й. фон Ріббентропом у Берліні 23 січня 1939 р., під час якої ЧСР налягала на конкретизації питання гарантій своїх кордонів. Німеччина це проігнорувала, оскільки в її зовнішньополітичних планах, зокрема тих, що стосувалися ЧСР, відбулися суттєві зміни, і не на користь останньої. Ф. Веверка також зауважив, що водночас стався перелом і у справі відносин із

³⁵ MAER, f. 71, vol. 6, p. 58.

³⁶ Ibid., p. 36.

Карпатською Україною. Влада ЧСР дійшла висновку щодо неієздатності уряду А. Волошина і для ефективного управління краєм призначила до його складу чехословацького генерала, командира Братиславського військового округу Л. Прхалу (ішлося про призначення (перше) на посаду міністра внутрішніх справ та фінансів; до Л. Прхали цю посаду обіймав у період прем'єрства А. Бродія Е. Бачинський, у 1938–1939 рр. — Ю. Ревай). Не останню роль у призначенні генерала відіграла його чітка прониємцька орієнтація. Це рішення чехословацького уряду суперечило конституційним нормам, адже міністрів Карпатської України призначав президент ЧСР, але за поданням прем'єра автономії. Призначення Л. Прхали спричинило масові протести, у результаті чого його було відкликано до Праги. 23 лютого до Берліна виїхав міністр Ю. Ревай, де 1 березня він мав узяти участь у конференції фінансових і промислових кіл Німеччини у справі налагодження економічних зв'язків між Карпатською Україною та III райхом³⁷. Однак несподівано саме у ці дні уряд ЧСР вирішив усунути з посади міністра Ю. Ревая, що унеможливило тоді довести перемовини з так званим «Колом друзів райхсфюрера СС». Ідеться про одну з найвпливовіших фігур у III райху Вільгельма Кешлера — відомого промисловця, творця «Групи Кешлера», перетворену у «Коло друзів райхсфюрера СС», що об'єднала великих промисловців та банкірів Флека, Шмица, Штейнбринка. Обійнявши в 1933 р. посаду уповноваженого А. Гітлера з економіки, В. Кешлер відіграв головну роль в організації виробництва синтетичного каучуку, волокна, дизпалива для військової промисловості. Саме В. Кешлер був одним із керівників чотирирічного плану Г. Герінга (тут його інтереси зіштовхнулися з позицією Я. Шахта). В. Кешлер головував у кількох фондах та підприємствах, підконтрольних СС, і мав один із найвищих рангів у цій організації — обергрупенфюрера, що дорівнював генеральському званню. У Нюрнбергу його було засуд-

³⁷ ЦДАВО України, ф. 3575, оп. 1, спр. 18: Вісті «Карпатська Січ» (1939), арк. 45.

жено до 10 років ув'язнення, проте впливові фінансові кола США сприяли скороченню терміну у 5 разів. Розуміючи політичну вагу цієї особи, можна уявити значення перемовин між В. Кешплером та Ю. Реваям. Однак в останній момент плани лідерів Карпатської України укласти вигідні економічні контакти зірвалися.

6 березня генерал Л. Прхала був удруге призначений міністром карпатського уряду з повноваженнями контролю фінансів, комунікацій та внутрішньої політики автономії. Українські урядовці не хотіли миритися з цими обставинами і надалі вважали Ю. Ревая міністром без портфеля. А. Волошин відверто заявив про власне ставлення до чехословацького генерала, що призвело до звуження його повноважень до відання питаннями транспорту і шляхів сполучень. Саме друге призначення Л. Прхали стало останньою краплею, яка спонукала уряд до прискорення проведення виборів в українській сойм Карпатської України.

За день до призначення нового прем'єра, а саме 25 жовтня, празький уряд прийняв рішення про розпуск політичних партій, однак вони продовжували діяти в Підкарпатській Русі нелегально. Як свідчив на допитах у в'язниці НКВС А. Волошин, уже восени замість заборонених партій на основі злиття християнсько-народної, соціал-демократичної та української секції аграрної партії виникло Українське народне об'єднання (УНО; інші свідки по цій справі твердили про існування назви Українське національне об'єднання)³⁸. Насправді офіційно УНО було створене наприкінці січня 1939 р. після ліквідації партій, які виникли до появи розпорядження чехословацького уряду. 24 січня провід УНО очолив Ю. Ревай. 6 лютого 1939 р. прем'єр призначив головою УНО Ф. Ревая, а 1 лютого 1939 р. генеральним секретарем став колишній особистий секретар міністра Ю. Ревая — А. Ворон³⁹. Ця посада для нього не стала випадковою — ще в 1920-х рр.

³⁸ ГДА СБ України, спр. 71684 ФП, арк. 20, 21, 24–26, 41.

³⁹ ЦДАВО України, ф. 3575, оп. 1, спр. 46: Українська пресова служба в Римі (1940 р.), арк. 53.

останній активно займався журналістикою, редагуючи газету «Русин», публікуючись на шпальтах «Руської ниви», «Нового часу», «Свободи», «Нової свободи», «Науки», «Літературного вістника». Із січня 1937 р. по жовтень 1938 р. працював редактором україномовного журналу «Учительський голос»⁴⁰. Наприкінці лютого 1939 р. УНО очолив Ю. Перевузік — юрист, доктор права, випускник юрфаку Празького університету, працював суддею в Ужгороді, потім у Хусті, належав до українського крила Чехословацької аграрної партії, з 1938 р. перебував у лавах УНО⁴¹. Організаційним секретарем УНО став М. Рогач, в обов'язки якого входили адміністративні справи та проведення публічних зборів у периферійних організаціях. Друкованим органом УНО стала газета «Нова свобода», яку в різний час редагували Ф. Ревай та поет, письменник, видавець суспільно-політичного місячника «Наша земля» В. Гренджа-Донський. Згідно з матеріалами, якими оперувало слідство у справі колишнього президента Карпатської України, до президії об'єднання входили випускник Будапештського університету, особистий секретар А. Волошина — С. Ключуряк, правник В. Комаринський, адвокат і публіцист М. Брацайко, священник, лікар М. Долинай, юрист, колишній суддя в Кошице та Хусті А. Дутка, учитель В. Лацанич, колишній відповідальний редактор соціал-демократичної газети «Вперед» Д. Німчук та А. Штефан⁴². Чи не найбільш наближеним до А. Волошина став член президії С. Ключуряк. УНО чітко визнало ідеологію українського націоналізму, разом з ОНОКС узявши на себе основний тягар із підготовки виборів до союму⁴³.

Згодом, коли колишній президент Карпатської України потрапив у лабету НКВС, під значним психологічним тиском та прогресуючим погіршенням здоров'я він характеризував УНО як антирадянську націоналістичну організацію, у зав-

⁴⁰ ГДА СБ України, спр. 71684 ФП, арк. 39.

⁴¹ Там само, арк. 54.

⁴² Там само, арк. 65–69.

⁴³ ЦДАВО України, ф. 3575, оп. 1, спр. 18, арк. 39–41.

дання якої входило створення в кінцевому підсумку соборної самостійної держави шляхом об'єднання всіх українських земель, включно з УРСР⁴⁴. Ця партія фактично підготувала і провела вибори до першого карпатоукраїнського сойму. Чи можна довіряти протоколам допитів А. Волошина у в'язниці НКВС? Саме у червні 1945 р. він стверджував, що дуже шкодує про причетність до УНО, сприяння її діяльності, про те, що допустив організацію та створення «банд січовиків, прийняття закону в націоналістичному дусі під час засідання сойму 15 березня 1939 р. й

«обрання до складу сформованого мною уряду Карпатської України націоналістів — як прем'єр-міністра Ю. Ревая та міністра А. Штефана».

У лютому 1939 р. А. Волошин усунув із посади І. Рогача, який працював у секретаріаті уряду Карпатської України, оскільки дізнався, що той був агентом і мав стежити за президентом. Крім того, А. Волошин зізнався в тому, що всіляко намагався протистояти міністрові Л. Прхалі.

Уже 30 січня 1939 р. члени ОНОКС роз'їхалися по населених пунктах краю для здійснення передвиборчої агітації на основі виданої головною командою організації інструкції у справі виборів до сойму:

1. Ідемо до виборів і голосуємо на листу Батька Волошина;
2. Вибраний нами сойм мав ґрунтувати основи під справжню самостійність Карпатської України;
3. Вибори мають розторощити впливи чехів, як теж зломити мадярсько-московську агітацію;
4. Вони перші у вільній Карпатській Україні. Мають вони скріпити організованість народних мас, як теж стануть вони виявом їхньої національно-політичної свідомості;
5. Вибори мають дати першу законодавчу владу Карпатської України, що угоднюватиме розвій нашого суспільно-господарського життя. Законодавча влада Карпатської України мусить бути у руках українців!!!;
6. Мусить організувати місцевих громадян до безпосередньої активної участі у виборах, та віддати їм справу контролю листування до голосування;

⁴⁴ ГДА СБ України, спр. 71684 ФП, арк. 26.

7. До голосування є управнені усі громадяни, що покінчили 21 літ життя;
8. Обов'язком всіх громадян є голосувати за кандидаткою Батька Волошина;
9. Усі громадяни, що не будуть голосувати за цею кандидаткою, заявляються як вороги народу»⁴⁵.

Звісно, що найактивніше агітація проходила у Хусті. Зокрема, 6 лютого перед п'ятитисячним зібранням було наголошено, що Мюнхен відкрив можливість для Підкарпатської Русі творити власне державне життя. Виступаючий січовик заявив, що своїми діями українці втілили в реалії цей шанс:

«Ми, українці, за нашим українським урядом чи проти, бо всі ми будемо боронити до останньої краплі крові нашої незалежності. Вашого слова, ваших голосів у дні 12 лютого будемо потребувати, як документу вашої національно-громадської зрілості»⁴⁶.

Лунали тоді й більш радикальні гасла:

«Молоде, перед тобою отпирається світ. Іди правильним шляхом. Українська жінко, годуй дітей для України. Ви, чужинці, чехи і жиди, коли хочете жити на нашій землі, ідіть з нами, кожен ваш крок проти нас буде кроком виходу з нашої землі»⁴⁷.

Саме з кінця грудня–січня відбувається переоцінка ролі українського жіноцтва у лавах ОНОКС. Визначальним принципом стала ґендерність, тобто коли якість виконання функцій розвідниці, зв'язкової, ідеологічного референта оцінювалася незалежно від статевої належності. На жінок поклався основний тягар пропагандистської роботи, пов'язаної з підготовкою до виборів 12 лютого. Упродовж січня та перших тижнів лютого 1939 р. було створено жіночі відділи ОНОКС із філіями у Перечині, Сваляві, Малому та Великому Бичкові тощо. Ще 15 січня 1939 р. було започатковано вишкільні курси для інструкторів жіночих відділів «Карпатської Січі» з метою підготовки провідниць та інструкторів.

⁴⁵ ЦДАВО України, ф. 3575, оп. 1, спр. 18, арк. 30.

⁴⁶ Там само, спр. 18, арк. 34.

⁴⁷ Там само.

Жінки, які проходили військово-політичне навчання, крім того ще й набували необхідних навичок для виконання функцій розвідниць, референтів, медсестер, зв'язкових⁴⁸. До важливих напрямків діяльності жіночих формацій належала культурно-просвітницька та ідеологічна робота. Під час курсів розглядалися питання українознавства, проблеми освіти, дискутувалася національно-політична тематика. Січовички проводили різні святкові заходи, щоб охопити українською пропагандою якнайбільше населення та зібрати добровільні пожертви на розбудову державності. Так, у звіті про діяльність жіночого відділу ОНОКС у Великому Бичкові вказано, що станом на 9 січня створено три рої (гуртки) січовичок загальною чисельністю 45 жінок і дівчат. Серед найбільш активних згадувалися А. Сурупова, О. Каперльос, О. Христорфор, А. Ткачук, М. Підмалівська. У Малому Бичкові виникли два жіночі рої (16 осіб), у Кобилецькій Полянці налічувалося 35 січовичок⁴⁹.

Це була інтенсивна робота, що вимагала значних фізичних і моральних зусиль, обізнаності, самопожертви. Так, у «Вістях з Карпатської України» від 25 лютого 1939 р. описано своєрідний розклад, чи то режим, якого мали дотримуватися дівчата. До жіночих відділів залучалися як одружені, так і неодружені жінки та зовсім юні дівчата, для яких вишкіл починався о шостій ранку. О восьмій і протягом наступних чотирьох годин тривали курси з картографії, географії, історії України, української літератури, анатомії та фізіології людини. Січовичок навчали навичкам надання першої медичної допомоги, орієнтуванню на місцевості, умінню рятувати людей при отруєнні газами. Із 12⁰⁰ по 14⁰⁰ — відпочинок, після якого до 18⁰⁰ тривало навчання. Вільний час використовувався для самоосвіти — читання преси, підготовки рефератів. Кожен день закінчувався вечерею о 19¹⁵, спільною молитвою та сном. Щоденно чергові курсантки звітували перед команданткою у вигляді протоколів, де фіксувалися всі за-

⁴⁸ ЦДАВО України, ф. 3575, оп. 1, спр. 18, арк. 30, 34, 46.

⁴⁹ Там само, спр. 18, арк. 46.

ходи, а також побажання чи упушення. Опрацьовані звіти-протоколи свідчать про те, що січовички прагнули не банального зрівняння з чоловіками, а задоволення їхніх національних прав —

«курсантки дають запоруку та певність, що українське жіноцтво піде рама́м'я об рама́м'я з чоловіками в бій за святі ідеали Української Держави»⁵⁰.

Подібне ставлення до ролі жінок у визвольній боротьбі знайшло відображення і в одній із резолюцій II крайового з'їзду ОНОКС, що відбувся у Хусті після виборів до сойму. Ішлося про посилення організаційної праці серед жіноцтва Карпатської України, що повинно гуртуватися у жіночих відділах «Карпатської Січі» та належним чином здійснювати в них військово-політичний і санітарний вишкіл⁵¹.

У лютому 1939 р. виникло Українсько-німецьке культурне товариство, яке очолив брат Юліана Ревая — Федір⁵². 6 лютого у Хусті за великої участі громадян відбулися його установчі збори. Метою було визначено

«зближення та взаємне пізнання двох народів та нав'язання культурних взаємовідносин».

До почесної президії входили А. Волошин, міністр Ю. Ревай та державний секретар для справ німецької національної меншини інженер Ф. Кармазін. Заступниками голови товариства Ф. Ревая стали державний німецький підсекретар, інженер А. Олдофредігс та колишній директор Державної торгівельної академії, очільник міністерства шкільництва А. Штефан. Секретарями призначено А. Бергера та референта пропаганди Карпатської України, адвоката д-ра В. Комаринського⁵³. У день заснування товариства за підписом Ф. Ревая було відправлено вітальну телеграму А. Гітлеру.

9 лютого 1939 р. виникло Товариство боротьби з комунізмом, головою якого став Ю. Перевузник, заступником —

⁵⁰ ЦДАВО України, ф. 3575, оп. 1, спр. 18, арк. 50.

⁵¹ Там само, арк. 39–41.

⁵² Там само, арк. 58.

⁵³ Там само, спр. 46, арк. 58.

М. Долинай, секретарем Ю. Химинець, а до складу управи ввійшли І. Каперльос, Я. Кузьмик, І. Гриць⁵⁴. Метою була визнана «планова і безпощадна боротьба з комунізмом та всіма його видами». Із приводу заснування товариства були надіслані кілька телеграм. Одна з них адресувалася німецькому канцлеру:

«Український нарід спільно з німецьким тяжко потерпів від комунізму. Сподівається спільно з ним покласти кінець цьому найбільшому ворогові цивілізації».

Текст для Б. Муссоліні був такого змісту:

«Установчі збори товариства [...] пересилають вождеві Італійської імперії свій гарячий привіт і висловлюють певність, що наша боротьба проти спільного ворога скінчиться його повним знищенням»⁵⁵.

Вітальні телеграми щодо створення Товариства боротьби з комунізмом надійшли від О. Ольжича, У. Самчука, С. Тисовської. Його базовою ідеологією визначався український націоналізм як противага інтернаціоналізму. Товариство підтримувало контакти з антикомуністичними організаціями в Німеччині, Італії, Іспанії та Японії.

Крім «фактору Л. Прхали», у прискоренні виборів до українського союму свою роль відіграла й активна діяльність угорської «п'ятої колони». Протягом осені–зими 1938–1939 рр. Угорщина неодноразово намагалася розпочати окупацію Карпатської України. Кульмінація подій була призначена на 12 лютого, тобто на день виборів. Угорські війська сконцентрувалися на кордоні з Карпатською Україною під приводом «можливих заворушень» серед тієї частини населення, яка не підтримує владу А. Волошина. Однак Німеччина виступила проти, аргументуючи це несвоечасністю.

За результатами перепису населення краю 1930 р., у Карпатській Україні проживало: українців — 413481 (75,90 %), євреїв — 65828 (12,80 %), угорців — 25894 (4,75 %), чехів і

⁵⁴ ЦДАВО України, ф. 3575, оп. 1, спр. 18, арк. 35.

⁵⁵ Там само, арк. 38.

словаків — 17495 (3,21 %), німців — 8715 (1,60 %). Усього населення було 544759 осіб. На території, яка відійшла до Угорщини, мешкали українці (33435), євреї (25425), угорці (83578), чехи і словаки (26476). У столиці Карпатської України — місті Хуст — проживало понад 9000 українців (52,25 %), більше 1500 чехів і словаків (8,36 %), 1300 угорців (7,76 %) ⁵⁶. Голосувало на виборах 281355 громадян, «за» свої голоси віддали 243557, «проти» — 19645. Таким чином, за уряд А. Волошина проголосувало 92,8 %. В оголошенні голови крайової виборчої комісії було подано результати виборів до сойму:

«На основі § 50 виборчого закону ч. 126/127 зб. з. по провіренні висліді про вибори до першого сойму Карпатської України, переведені 12 лютого 1939 р., оголошую вислід: усіх голосів, відданих при виборах [...] було 265002, з того припало: на кандидатну листу Українського національного об'єднання і народностевих груп голосів 244922, узнано за неважні (недійсні — *М. М.*) 2328, знайдено порожні конверти 17752» ⁵⁷.

Таким чином, послами до першого сойму Карпатської України обрано 32 особи, серед яких А. Волошин, Ю. Ревай, М. Брацдайко, І. Грига, Ю. Брацдайко, Ю. Пазуханич, А. Довбак, І. Ігнатко, В. Шобей, М. Тулик, М. Долинай, В. Клемпуш, С. Ключуряк, Ф. Ревай, С. Росоха, І. Перевузнник.

Відразу після оголошення результатів виборів 19 лютого 1939 р. у Хусті пройшов другий крайовий з'їзд ОНОКС, на якому було прийняте рішення, що «Карпатська Січ» домагатиметься негайної передачі всієї служби безпеки краю — жандармерії та охорони — в руки українців, створивши, таким чином, єдину державну службу безпеки. Також вирішено негайно домагатися усунення з посад усіх чеських урядовців, нотаріусів та заміни їх українськими кадрами.

Процеси державотворення в Карпатській Україні потребували чималих коштів. Значна частина підтримки надходила з боку українських еміграційних центрів, особливо з-за океа-

⁵⁶ ЦДАВО України, ф. 3575, оп. 1, спр. 46, арк. 8.

⁵⁷ Там само, арк. 76.

ну. В одній із резолюцій II з'їзду ОНОКС висловлювалося вітання заокеанській еміграції, зокрема Організації державного визволення України (ОДВУ) у США та Українському національному об'єднанню (УНО) в Канаді, а також Українському народному союзу у Франції та Українському національному об'єднанню в Німеччині, що надали фінансову підтримку процесам державотворення у Закарпатті. Українська стрілецька громада міста Саскатун збрала для ОНОКС 5200 доларів (майже $\frac{1}{4}$ млн крон)⁵⁸. 17 лютого, після перемоги на виборах, прем'єр-міністр А. Волошин звернувся до громадян краю й українців у всьому світі зі спеціальною відозвою, просячи сплатити

«всенародний національний даток, котрий би був рівний $\frac{1}{2}$ відсоткового річного заробітку кожного та був би виплачений негайно»⁵⁹.

Уже після окупації угорцями Карпатської України від імені сойму, прем'єра та кабінету міністрів було видано відозву, в якій ішлося, що кожен українець, незалежно від країни проживання, має сплатити на Український національний фонд всенародний національний податок у розмірі $\frac{1}{2}$ відсотку річного заробітку. Збір коштів відбувався в Німеччині за адресою Українського національного об'єднання, у Чехії, Моравії, Словаччині. Якщо раніше такий податок сплачувався на рахунок Фонду розбудови Карпатської України, то зараз ішлося про Український національний фонд.

Коли в інтерв'ю від 20 лютого 1939 р. генерала В. Курмановича запитали, як сприйняла українська еміграція новину про постання Карпатської України, він відповів:

«Мов той вулкан зірвався весь український народ на звістку, що Карпатська Україна стала господарем своєї землі».

Він наголосив, що українці, яких доля закинула далеко від рідного дому, неймовірно зраділи цій події і з нетерпінням очікують моменту повернення. Генерал ствердно відповів про

⁵⁸ ЦДАВО України, ф. 3575, оп. 1, спр. 46, арк. 80; спр. 18, арк. 41.

⁵⁹ Там само, спр. 46, арк. 104.

надання Закарпаттю значних матеріальних ресурсів українськими емігрантськими центрами в Північній та Південній Америці, Європі⁶⁰.

25 лютого 1939 р. у Хусті відбулася конференція під проводом А. Волошина та Ю. Ревая у справі відкриття першого сойму Карпатської України. Того ж дня була утворена комісія, яка мала виробити план відкриття першого засідання. В її роботі взяли участь представники уряду, УНО та ОНОКС. Першочергово сойму належало розв'язати такі питання:

- 1) забезпечити самостійність Карпатської України в межах федерації;
- 2) затвердити державну назву «Карпатська Україна»;
- 3) провести земельну реформу та реформу лісового господарства;
- 4) упорядкувати систему використання природних ресурсів краю тощо⁶¹.

Німецька адміністрація протягом лютого–березня робила все для того, щоби на ґрунті національних взаємин роздмухати конфлікти у Словаччині та Закарпатті й, таким чином, прискорити зовнішню інтервенцію. Саме у зв'язку з цим А. Гітлер увесь час інтенсивно провокував словацьке і закарпатське керівництво на виступ за остаточний вихід із чехословацької федерації.

9 березня 1939 р. у Берліні відбулася зустріч Ю. Химинця з головою Українського пресового бюро в Берліні В. Стаховим, який перед цим зустрічався з Куртом Грубером. Ким був цей «сірий кардинал» німецької політики, який любив перед А. Гітлером українські інтереси? Саме К. Грубер відігравав роль посередника між ПУН та німецькими військовими колами. Відомий ще з 1920-х рр. як перший голова «Гітлерюнга» (НД; 1926–1931 рр.), згодом став творцем Великого німецького руху молоді, який особливо розгорнув діяльність після звільнення А. Гітлера з в'язниці Ландсберг. Після нетривалої боротьби за владу з «Шилльюґенд» (моло-

⁶⁰ ЦДАВО України, ф. 3575, оп. 1, спр. 18, арк. 43.

⁶¹ Там само, ф. 3575, оп. 1, спр. 46, арк. 52, 59.

діжне угруповання, засноване соратником А. Гітлера — Гергардом Росбахом) К. Грубер створив Лігу німецької робітничої молоді. У жовтні 1931 р. він перейшов у партійне керівництво гітлерівської партії, а в 1939 р. став гауляйтером Саксонії і дослужився до чину штандартенфюрера СС.

У березні В. Стахів отримав від К. Грубера інформацію про зміни, що плануються незабаром у ЧСР. 12 березня А. Гітлер прийняв угорського посла в Берліні Д. Стойю. Фюрер відверто заявив про настання довгоочікуваного для угорців моменту. Амбасадор повинен був якнайскоріше виїхати до Будапешта і повідомити диктатора М. Горті про початок розвалу ЧСР і готовність Німеччини визнати незалежність Словаччини. Що стосується долі Карпатської України, то А. Гітлер розв'язував руки Угорщині. Про це рішення він зразу ж повідомив Б. Муссоліні. Після телефонної розмови А. Гітлера з угорським керівництвом М. Горті вирішив розпочати військові дії. Для керівництва III райху необхідно було спровокувати такий розвиток подій, щоби все збіглося у часі — угорська окупація Закарпаття і проголошення незалежності Словаччини під німецькою протекцією. Таким чином, загнана у глухий кут ЧСР не опиратиметься «рятівній» місії Німеччини щодо судетських співвітчизників.

Варіант розпаду ЧСР для словаків був більш прийнятним, оскільки це була нагода для творення власної державності. Яким чином? Угорщина намагалася поглинути Словаччину, а, отже, мала з'явитися третя сторона, яка б стримувала зазіхання угорців. Нею і стала Німеччина. Подальший розвиток подій відбувався дуже стрімко. 12 березня А. Гітлер вислав до Братислави В. Кешплера з кількома довіреними особами, аби змусити словацького прем'єра К. Сидора (прихильника федерації з Чехією) проголосити незалежність Словаччини. Однак К. Сидор на поступки не пішов. 13 березня 1939 р. до Берліна був викликаний його соратник Йозеф Тісо, перед яким фюрер висунув умову оголосити декларацію про незалежність Словаччини. Як засіб психологічного тиску було використано повідомлення про концентрацію угорських військ на кордоні. Таким чином, за підтримки III райху 14

березня 1939 р. було утворено Словацьку Республіку на чолі з президентом Йозефом Тісо. Платою стало рішення Віденського арбітражу про передачу третини словацької території Угорщині.

14 березня на 16⁰⁰ до Берліна запросили президента ЧСР Е. Гаху і міністра закордонних справ Ф. Хвалковського. Однак вони прибули значно пізніше і розмова з фюрером відбувалася вже опівночі. Скориставшись значним погіршенням здоров'я Е. Гахи, німці змусили його погодитися на окупацію Чехії і Моравії. О 4⁰⁰ ранку 15 березня А. Гітлер заявив, що за дві години розпочнеться наступ німецьких військ на Прагу. Місто було зайняте о 17⁰⁰.

Проголошення Словацької Республіки стало поштовхом до активізації закарпатців. 14 березня сойм проголосив самостійність Карпатської України. Шляхом таємного голосування президентом став А. Волошин, який сповістивши про це рішення МЗС Німеччини, передавши через консула Г. Гофмана телеграму в Берлін. Було сформовано новий уряд на чолі з прем'єром Ю. Реваєм у складі С. Ключуряка (міністр оборони), Ю. Перевузника (міністр внутрішніх справ), М. Долина (міністр охорони здоров'я та соціальної опіки), А. Штефана (міністр культу, шкільництва і народної освіти), Ю. Брацайка (міністр фінансів, промислу і торгівлі; із жовтня 1938 р. більшу частину часу перебував у Будапешті, оскільки працював у делімітаційній чехословацько-угорській комісії, у лютому 1939 р. висунутий кандидатом до сойму від УНО)⁶². Однак уряд не встиг розгорнути повноцінної діяльності. Ніч із 14 на 15 березня 1939 р. стала фатальною для закарпатської державності.

Сутички між карпатськими січовиками та чеським військом збіглися із вторгненням угорської армії ввечері 14 березня. Генерал Л. Прхала відіграв свою негативну роль у цій спланованій акції, оскільки саме чеська армія була зобов'язана захищати закарпатську автономію. Однак війська отри-

⁶² ГДА СБ України, спр. 71684 ФП, арк. 50.

мали наказ не чинити спротиву угорцям. Відповідно, ОНОКС не міг сподіватися на військову підтримку чехів. Залишалася надія на отримання зброї від чехів, проте Л. Прхала, навпаки, почав вимагати роззброєння ОНОКС. Січовики заявили про боротьбу до кінця. Останнім шансом було використання озброєння зі складів жандармерії. Нагадаємо, ще у лютому 1939 р. А. Волошин призначив полковника В. Ваку, чеха за походженням і свого далекого родича, земським начальником жандармерії, який під час подій 14–15 березня 1939 р. брав участь у роззброєнні січовиків. Призначення цієї людини тоді викликало значне невдоволення ПУН. Після неадекватних кроків В. Ваки та наказу відкрити вогонь по січовиках зброю все-таки було видано.

Після кількогодинних кривавих сутичок між чехами та січовиками, страт і ув'язнень українців бійці ОНОКС отримали урядову інформацію про те, що угорці вже на кордонах Карпатської України. Січовики погодилися скласти зброю, однак чехи не дотримали обіцянки і продовжили репресії проти них (під цю хвилю навіть потрапили відомі політики Є. Стахів, Ф. Ревай та Ю. Химинець). 15 березня о 19⁰⁰ А. Волошин від імені уряду Карпатської України проголосив незалежність краю. Спочатку засідання крайового сойму було призначене на 21 березня (у свідченнях А. Волошин вказує дату 22.03) 1939 р., однак перше засідання було перенесене на 16⁰⁰ 15 березня. Це сталося вимушено під впливом проголошення 14 березня незалежності Словаччини та угорської небезпеки. А. Волошин розумів нагальність ухвалення парламентом рішення про незалежність Карпатської України. Будь-яке зволікання сприяло б захопленню території Закарпаття угорськими військами, адже вони вже восени 1938 р., після рішення першого Віденського арбітражу, були сконцентровані на кордоні.

Розпочавши роботу, сойм устиг провести сім засідань. Було сформовано п'ять комісій — конституційно-правову, соціально-медичну, фінансову, культурно-освітню та комісію для захисту карпатської державності. Під час кількох сесій прийнято документи, що регулювали державний устрій, ста-

тус, символіку. Було затверджено офіційний гімн — «Ще не вмерла Україна»⁶³.

З іншого боку, без відома А. Волошина почався антидержавний переворот унаслідок існування таємних домовленостей проводу ОУН із німецьким командуванням не залишати теренів Галичини і Волині, де незабаром знову мала бути розіграна українська карта. У середовищі дослідників побутує думка, що А. Волошин неодноразово заявляв письмово фюрерові про те, що він не підтримує «великоукраїнських тенденцій». Але це лише половина правди — після загибелі карпатоукраїнської державності А. Волошин у своїх деклараціях виразно підтвердив прагнення бачити Закарпаття у складі соборної української держави.

Чеське військове командування перед евакуацією з теренів Карпатської України повинно було військове спорядження і зброю залишити легальній, тобто українській, владі. Однак Л. Прхала, коли чеське військо переходило на територію Румунії, передав усе угорським терористичним загонам. Січовики, зрозумівши, що чеські військові сили не йдуть на перемовини, почали роззброювати їх самі.

Увечері 15 березня президенту А. Волошину було передано угорський ультиматум, згідно з яким до 20⁰⁰ він мав передати владу угорцям. Ще 13 (14) березня карпатський уряд надіслав А. Гітлеру телеграму, відповідь на яку була отримана лише після угорського вторгнення. Німеччина відмовлялася надати підтримку Карпатській Україні у ситуації, що склалася, оскільки справа зайшла занадто далеко й угорців уже не зупинити. Ця інформація надійшла через консула Г. Гофмана, який від себе додав, що за таких обставин єдиним правильним виходом буде капітуляція. Нерівність сил угорців і січовиків призвели до жертв із українського боку і втрати протягом 15–16 березня Сваляви, Перечина, Хуста, Тячева, Бичкова, Рахова. Серед керівників ОНОКС виникла ідея перевести січовиків на румунські терени, сподіваючись на

⁶³ ГДА СБ України, спр. 71684 ФП, арк. 19.

обіцянку уряду цієї країни надати притулок усім емігрантам із Карпатської України. Однак це виявилось черговою пасткою. Чеська пропаганда про ОНОКС як про «терористичні банди» зробила свою справу. Тільки-но січовики перетнули румунський кордон, як влада Румунії передала їх у руки угорців. За даними Ю. Химинця, таким чином в угорський полон потрапило 273 січовика⁶⁴.

Промовистою у цій ситуації була позиція Румунії, яка пропустила через свою територію угорські військові формування, більше того, сприяла сконцентруванню цих частин біля власних кордонів. Це могло стати для Румунії пасткою, створеною нею самою. Офіційне пояснення знаходимо у виступі голови уряду цієї країни А. Калінеску від 27 березня 1939 р. перед членами надзвичайної ради Фронту національного відродження (ФНВ)⁶⁵. Прем'єр не вперше торкався питання долі Карпатської України, однак вважав за необхідне оприлюднити офіційну позицію уряду перед членами ФНВ – єдиної легітимної політичної організації Румунії, до якої ввійшли представники всіх регіонів країни і національних меншин. Майже через два тижні після подій 14–15 березня в Карпатській Україні він констатував погіршення міжнародної ситуації через потрясіння у Чехословаччині та зовнішнє військове втручання. Що стосується Румунії, заявив керівник румунського уряду, то її цікавило питання мобілізації угорської армії та входження окремих частин цієї армії в Карпатську Україну з метою анексії. Румунія не вважала зайвим кожного разу заявляти, що у березні вона діяла відповідно до своїх зобов'язань як союзника. Однак подальший розвиток подій, пов'язаний із розгортанням відцентрових процесів у ЧСР, на думку А. Калінеску, змусив сусідні держави відмовити у наданні будь-якої підтримки. З іншого боку, якщо існувало єдине клопотання у період кризи, зауважив він, то це було звернення президента Карпатської України А. Волошина, в якому той клопотався про приєднання краю

⁶⁴ Химинець Ю. Мої спостереження із Закарпаття. – С. 111.

⁶⁵ MAER, f. 71, vol. 6, p. 195–197.

до румунської держави. Результатом такого політичного ходу мала стати відмова Карпатської України від незалежності.

«Зрозуміло, — резюмував А. Калінеску, — що Румунія не мала жодного інтересу захопити територію, населену іншою національністю, а тому не зупинила свою увагу на ідеї відповіді на прохання»⁶⁶.

Отже, Угорщина не зустріла перешкод щодо входження її військ та окупації Карпатського регіону. Уряд у Будапешті здійснив приєднання певних територій, заселених іноетнічним елементом. Як сказано у виступі, шляхом цієї анексії угорська держава змінила власний національний аспект. Румунський прем'єр обмежився лише констатацією фактів. У будь-якому випадку уряд у Будапешті не міг не бачити навколо цього справу сусідського нейтралітету з боку Румунії. Єдиним заходом, який ми вжили, зазначив А. Калінеску, було надіслання до кордону в Марморощині кількох військових частин, переважно миротворчого характеру, із метою захисту національної території від можливих втручань ззовні. Румунська сторона дотримувалася раніше взятих на себе зобов'язань, відповідно, вона не чинила протидії тому, що 14 березня п'ять корпусів угорської армії було зосереджено просто на кордоні Румунії по правий бік Сомеша. З іншого боку, саме ці процеси, агресивність угорських намірів, неадекватне висвітлення подій в угорській пресі та радіо, концентрація значних військ почали лякати Румунію, змушуючи вдатися до негайних превентивних заходів. Розуміючи загрозу, яку Угорщина становить для безпеки румунської держави, уряд останньої зробив заяву щодо готовності захищати власні кордони:

«Для цілісності її території Румунія буде боротися проти будь-якого, з усіма своїми силами без зважування результатів боротьби. Ми маємо лише одне святе надбання, яке створили наші попередники, ми зобов'язані зберегти його ціною будь-яких жертв»⁶⁷.

⁶⁶ MAER, f. 71, vol. 6, p. 195–197.

⁶⁷ Ibid., p. 197.

Влада Румунії оголосила мобілізацію і збільшила контингент резервістів, комплектуючи таким чином сили, необхідні для безпеки кордонів. Новосформовані військові частини були зосереджені на відстані одностороннього пішого переходу від кордону у превентивній зоні. Вони мали вступити в дію лише при реальній загрозі цілісності румунських кордонів.

Спробуємо подати кілька версій щодо причин саме такого розгортання подій довкола Карпатської України. Зокрема, у падінні закарпатської державності звинувачували генерала Л. Прхалу, який, замість захисту Карпатської України, міністром якої він був і в обов'язки якого входила оборона інтересів держави, протягом першої половини березня 1939 р. допомагав угорським терористичним елементам якнайшвидше захопити край. З іншого боку, причина крилася також у різному розумінні ситуації в Карпатській Україні та подальшого розгортання подій членами проводу ОУН та «крайовиками», що згодом відокремилися в організацію під проводом С. Бандери. Існування двох штабів мало б ефективно охопити всі ділянки роботи — вишкіл, підготовку військовиків ОНОКС та боротьбу з угорською експансією. Однак тріщина з'явилася вже під кінець 1938 р., коли Я. Барановський, як зв'язковий із крайовою езекутивною ОУН на західноукраїнських землях (ОУН на ЗУЗ), передав останній наказ проводу про заборону членам ОУН у Галичині й на Волині переходити у Закарпаття, а ті, що вже перебували тут, були зобов'язані покинути край. Аргументація зводилася до того, що Польща готується разом з Угорщиною напасти на Закарпаття і виявленна присутність у «Карпатській Січі» галичан та волинян — громадян Польщі — дасть останній підстави для виправдання інтервенції. Існує й інша версія, прихильником якої є згаданий учасник тих подій Ю. Химинець. Він, зокрема, стверджував, що крайовий провідник ОУН на ЗУЗ Л. Ребет передав цей наказ ПУН у низові осередки. Це спричинило розгубленість і призвело до масового переходу членів ОУН із Галичини у Закарпаття, а ті, ще знехтували наказом, змушені були взяти псевдо — Косак став «Тарнавським», Ю. Лопатинсь-

кий — «поручиком Каліною», Р. Шухевич — «чотарем Щукою». ПУН цим не задовольнився і прислав свого представника О. Ольжича до Ужгорода, який передав наказ Колодзінському, Шухевичу та Коссаку негайно залишити Закарпаття. Наказ мав бути доведений до всіх галичан, що перебували в лавах «Карпатської Січі». Однак вони порушили субординацію і не підкорилися розпорядженню ПУН. Це поставило «Карпатську Січ» у подвійне нелегальне становище — ЧСР заборонила її діяльність і ПУН на чолі з А. Мельником також. Уже у січні 1939 р. до Хуста знову прибув О. Ольжич і передав невдоволення від ПУН. Я. Барановський переказав урядові Карпатської України, що українська справа залежить від волі фюрера, отже, не треба протистояти його планам — Закарпаття він уже пообіцяв угорцям і заради майбутньої України треба ним пожертвувати.

Деяко іншої думки дотримувався М. Капустянський, який захищав позицію про проведення ПУН значної роботи як у підготовці кадрів, так і в обороні державності Карпатської України. Він зазначав, що у січні 1939 р. у Відні було зосереджено військовий штаб ПУН у складі генерала В. Курмановича, полковника Р. Сушка, генштабу підполковника В. Коловського та інженера М. Мелешка. Окрім них у Відні вже перебували М. Сціборський, О. Сенік-Грибівський і Я. Барановський. Заходами штабу у Закарпаття було залучено військові кадри ОУН. У них був план порозумітися з урядом ЧСР у справі здобуття зброї для українських військових формувань, однак його зірвав Р. Ярій. Німці зробили все, щоби М. Капустянський та Р. Сушко не змогли виїхати до Хуста.

Документи румунських спецслужб, агенти яких прискіпливо відстежували розвиток подій у Карпатській Україні, доповнюють загальну картину березневих днів та вплив загибелі карпатоукраїнської державності на подальший хід історії. Відповідно українська пропаганда на Буковині свідчила про певне потепління в українсько-румунських відносинах у краї та поширювала інформацію про те, що, симпатизуючи Румунії, український народ іде пліч-о-пліч із румунсь-

ким на випадок війни⁶⁸. Із цього приводу В. Залозецький, як прихильник українсько-румунського політичного порозуміння щодо Північної Буковини, застерігав від ілюзій щодо реального зацікавлення А. Гітлера українським питанням. В. Залозецький був відомою персоною у політичних колах. Маючи можливість безперешкодно перетинати кордони, у 1930-х рр. він став надійним і безпечним каналом, яким ОУН пересилала кошти, заборонену літературу, конфіденційне листування між осередками, провідниками на західних теренах України та в еміграції, розвідувальними центрами. Однак цей бік своєї діяльності В. Залозецький намагався не афішувати, залишаючись прихильником дипломатичного шляху розв'язання питань. Наприкінці серпня 1938 р. він, як лідер українського національного руху на Буковині, брав участь у конгресі меншин у Стокгольмі, де обговорювалася українська проблематика та були вироблені подальші кроки щодо її розв'язання⁶⁹.

Із донесень румунської агентурної мережі за кордоном стало відомо, що у січні 1939 р. В. Залозецький, прибувши до Німеччини за дипломатичним паспортом (до речі, походження цього документа не змогли встановити у поліційному управлінні Чернівців), де мав безпосередню зустріч із фюрером у Берліні щодо політичної долі Північної Буковини. Тоді він привіз до Чернівців суперечливу інформацію — українці запропонували А. Гітлеру, щоб він підтримав ідею відродження української держави, визнаючи зі свого боку суверенітет Німеччини протягом 25 років. Також В. Залозецькому після низки аудієнцій за кордоном стало відомо, що полякам було поставлено умову — протягом шести місяців зважитися на відмову від території, на яку претендували українці. Румунія погоджувалася віддати новоствореній у майбутньому Україні Буковину до р. Прут — демаркаційна лінія мала проходити по населених пунктах Заставна, Вижиця, Хотин,

⁶⁸ ДАЧО, ф. 26, оп. 1, спр. 1267, арк. 57 зв.

⁶⁹ Там само, спр. 1267, арк. 4 зв.

Кіцмань. Українців це не влаштовувало, тому вимагали лінію по р. Серет⁷⁰.

Із загибеллю карпатоукраїнської державності всі найвищі урядовці на чолі з президентом змушені були емігрувати. Так, М. Долина у березні подався до Праги, де також знайшов притулок особистий секретар А. Волошина С. Ключуряк. У цьому ж місті осів колишній депутат сойму Ю. Перевузнник. Ю. Химинець залишався у Хусті до 4.00 ранку 16 березня, коли угорці вже зайняли передмістя. У складі групи з 22 цивільних осіб (інженер Є. Кульчицький із дружиною, О. Кандиба (Ольжич), Ґалаґан, М. Чирський та ін.) він залишив Хуст і пішки попрямував на Тячів, у бік румунського кордону. Однак цей населений пункт був в угорських руках, тому його треба було оминати. Уже 17 березня о 6⁰⁰ ранку поблизу Тересви всі потрапили в полон. Їх перевезли до Тячева, замкнули у в'язниці. Тут вони зустрілися з У. Самчуком. Після чотирьох днів перебування без їжі почалися допити. За два дні Ю. Химинця несподівано відпустили і він виїхав до Берегова. Потім напівлегально перетнув угорський кордон і подався до Будапешта.

Доля решти співробітників з оточення А. Волошина після окупації Карпатської України складалася по-різному. Так, А. Ворон був заарештований угорцями й утримувався під вартою з 17 березня 1939 р. Він перебував у тюрмах Хуста, Севмоза, а з 13–14 квітня опинився у концтаборі Варого-Лакош (Угорщина), після звільнення з якого і до 14 вересня перебував у Хусті. Потім, до 1 жовтня 1940 р., учителював у с. Киреш неподалік від Хуста, а з жовтня 1940 р. по 29 квітня 1941 р. — у передмісті Будапешта Пештержебет. Тоді ж А. Ворон отримав пропозицію працювати на німецьку розвідку. Так, на початку зими 1940 р. у Будапешті він зустрівся з німцем доктором Пухером. Останній представився співробітником німецьких спецслужб і заявив, що його цікав-

⁷⁰ ДАЧО, ф. 38, оп. 1, спр. 11499: Справа по стеженню за діяльністю українських націоналістів на території діяльності квестури поліції, арк. 1, 8, 26.

лять настрої угорців щодо радянської влади, оскільки Німеччина, безсумнівно, буде у стані війни з СРСР і має з'ясувати, наскільки можна розраховувати на антирадянські настрої угорців. Після кількох зустрічей А. Ворон дав підписку про співробітництво під псевдо «Чорний». Зібрану інформацію з написом «Справи доктора Пухера» він мав заносити в німецьке консульство у Будапешті⁷¹. Навесні 1941 р. «Чорний» відвідав диппредставництво. Його шеф, власник адвокатської контори у Хусті доктор М. Бондусьян доручив йому поїхати у с. Сокирниця, неподалік від Хуста, до лікаря А. Лупіні, забрати у нього пакунок і відвезти до Будапешта в німецьке консульство. Пакунок призначався особисто для Г. Гофмана. Однак довелося залишити передачу одному зі співробітників консульства, оскільки до дипломата його не пустили. Органам НКВС «Ворон» свідчив про те, що адвокат М. Бондусьян також співпрацював із німецькою розвідкою. Крім того, він неодноразово писав листи Ю. Ревай, які передавав через чехословацьку дипломатичну місію в Будапешті. А. Ворон заявив слідчому, що йому нерідко доводилося читати їх — у листуванні йшлося про репресії угорців стосовно українського населення⁷². У конторі М. Бондусьяна він працював до 1 серпня 1942 р. Згодом був мобілізований до угорської армії, а 27 серпня 1942 р. заарештований за причетність до бандерівської ОУН. 22 грудня того ж року звільнений за недоведеністю фактів.

Щодо Ю. Брацайка, то після втрати автономії краю він отримав угорське громадянство і займався адвокатською практикою. Ю. Ревай, за версією радянської розвідки, ще на початку березня поїхав у справах до ЧСР, а через події на Закарпатті додому не повернувся. У травні 1944 р. він написав своєму братові з с. Пещани у Словаччині, де Юлій тоді працював директором при курортному управлінні⁷³. Ф. Ревай за часів угорської окупації працював у власній типографії, у

⁷¹ ГДА СБ України, спр. 71684 ФП, арк. 43.

⁷² Там само, арк. 44–45.

⁷³ Там само, арк. 54.

Хусті востаннє його бачили у жовтні 1944 р. Д. Німчук утік до Румунії. М. Долинай, В. Гренджа-Донський та Ю. Перевузнюк у березні 1939 р. перебралися до Праги, а В. Комаринський переїхав до Словаччини.

У зв'язку з окупацією Закарпаття угорськими військами, А. Волошин виїхав з Хуста до міста Клуж у Румунії, потім до Тимішоари. Потім зупинився на чотири дні в Белграді, протягом наступних семи днів — у Загребі. Звідти маршрут проліг до курортного югославського містечка Цирквениця, де він пробув одинадцять днів. Відтак А. Волошин повернувся до Загреба, а звідти через Відень виїхав у Берлін, де провів більше півтора місяця. У травні він прибув до Праги, тут отримав посаду професора та завідувача кафедри педагогіки Українського вільного університету⁷⁴.

З огляду на вимушену еміграцію А. Волошин та міністри уряду Карпатської України не припинили своєї активної політичної діяльності. Спроби відновити державність, уже недипломатичним шляхом, тривали. У квітні 1939 р. у берлінському готелі «Мольтке» колишній президент Карпатської України конфіденційно зустрівся з колишнім гетьманом П. Скоропадським. Після годинної розмови, коли А. Волошин описав недавній хід подій у Закарпатті, присутній при зустрічі Мурашко резюмував, що угорська окупація та втрата державності свідчать про необхідність дотримуватися дещо іншої позиції, а саме приєднати Карпатську Україну до решти українських земель для створення єдиної, соборної держави на чолі з гетьманом П. Скоропадським⁷⁵. А. Волошин сприймав ці пропозиції з великою настороженістю. Через кілька днів його відвідав голова Українського національного об'єднання в Німеччині Омельченко, який передав вітання від А. Мельника та побажання щодо негайної зустрічі. Колишній президент дав згоду. Під час розмови А. Мельник запитав А. Волошина про плани на майбутнє. На що почув, що його

⁷⁴ ГДА СБ України, спр. 71684 ФП, арк. 15–16.

⁷⁵ Там само, арк. 20.

наміри зводяться до прагнення автономії Карпатської України та виведення угорців з її території.

Наприкінці серпня — на початку вересня у його пражському помешканні А. Волошина відвідав колишній прем'єр Ю. Ревай та керівник пропаганди в уряді В. Комаринський, які переказали запрошення від А. Мельника прибути на зустріч, що мала відбутися в околицях Венеції, предмет розмови — подальша доля Карпатської України. Отримавши від німецької адміністрації у Празі «durchlasschein» (документ на право перетину кордону та перебування в Італії), А. Волошин з Ю. Реваєм та А. Штефаном прибули на перемовини в готелі на острові Лідо поблизу Венеції. Там їх очікували А. Мельник, уже в ролі офіційного голови ПУН (де юре обраний на II Великому зборі ОУН у Римі 27 серпня 1939 р), Р. Барановський та Є. Онацький⁷⁶. Голова проводу ОУН запропонував підтримати ідею боротьби за побудову соборної України, включаючи і терени Закарпаття. А. Мельник додав, що ця мета буде досягнута з допомогою українців, які населяють всі землі і вони допоможуть звільнити Карпатську Україну від угорців. На це А. Волошин відповів, що він прагне звільнення краю та збереження автономії⁷⁷. Про що насправді вони тоді домовилися достеменно невідомо, оскільки про це колишній президент зізнався під час допитів, тож свідчення могли бути дані під тиском.

Уже у Празі А. Волошин став членом місцевої філії УНО. Під час допитів органами НКВС 9 червня 1945 р. він пояснив свій крок тим, що за існуючими у Празі порядками повинен був вступити в якусь із дозволених німецькою владою організацій. В іншому разі він би не отримав посвідку від місцевої влади на право постійного мешкання. У 1940 р. він вийшов із лав цієї організації.

У вересні 1939 р. А. Волошин у черговий раз зустрівся з Ю. Реваєм та В. Комаринським, референтом пропаганди УНО, які повідомили про результати перемовин зі словацьким

⁷⁶ ГДА СБ України, спр. 71684 ФП, арк. 30–34.

⁷⁷ Там само, спр. 71684 ФП, арк. 33.

керівництвом щодо приєднання Карпатської України до Словаччини. Була створена редакційна комісія у складі членів колишнього уряду А. Штефана, Ю. Перевузника, Ю. Ревая та С. Ключуряка. 30 листопада комісія склала проект меморандуму українською мовою, адресований Й. фон Ріббентропу. Документ із відповідними підписами українських урядовців був перекладений німецькою мовою та надісланий поштою до Німеччини. У тексті наводилися факти антиугорських масових демонстрацій та поширення руху за об'єднання Карпатської України з СРСР. Свідченням цього, стверджували автори, є безперервне дезертирство солдат української національності з угорської армії, кількість яких перевищило 50 % призваних до війська. Крім того, почастишали випадки виїзду української інтелігенції з краю до СРСР. Помічено, що на одній з ділянок кордону між Карпатською Україною та територією, зайнятою радянськими військами, навіть було знято прикордонний знак. У зв'язку з такою ситуацією угорська влада посилила військовий контингент, збільшила чисельність жандармерії й таємної поліції у районах проживання українського населення⁷⁸.

Репресивна політика окупаційної влади проявилася в розпуску всіх українських культурних організацій, товариств, спілок, закритті понад 300 хат-читалень товариства «Просвіта», українських видавництв, переслідуванні української мови, руйнації національного шкільництва. Така ситуація остаточно дискредитувала угорську владу, а, отже, сприяла поширенню серед населення Карпатської України прорадянських тенденцій, що могло врешті-решт призвести до інтервенції з боку СРСР під приводом «звільнення братнього народу». Геополітичне розташування Карпатської України є ключовим, оскільки володіння південними схилами Карпат для країни, розташованої на півночі, створило б для неї домінуюче становище в Дунайському басейні. Такий перебіг подій міг спричинити низку політичних переворотів у ряді країн, оскільки з радянською окупацією Карпатської України у

⁷⁸ ГДА СБ України, спр. 71684 ФП, арк. 83.

сферу впливу СРСР ввійшли б разом з Угорщиною всі балканські держави. З огляду на це, у меморандумі із застереженням ішлося про необхідність відокремлення Карпатської України від Угорщини з метою запобігання ланцюговій реакції. Як найоптимальніший варіант пропонувалося приєднання її до слов'янської держави — Словаччини, звісно не без добровільної згоди останньої та

«підтримки і поширення надійного захисту [...] з боку великої німецької імперії»⁷⁹.

Серед головних переваг реалізації цього плану називалися, *по-перше*, Карпатська Україна припинить бути предметом зазіхань із боку СРСР; *по-друге*, у Німеччині зникнуть побоювання щодо стратегічних позицій Москви у Центральній Європі; *по-третє*, Німеччина отримає можливість прямого сполучення з румунськими джерелами сировини. Якщо говорити стосовно переваг для Угорщини, то вона таким чином позбувалася проблемного регіону, населення якого ані в історичному, ані в расовому, ані в культурному розумінні не мало нічого спільного з угорцями. Також країна могла почуватися досить упевнено, не маючи спільного кордону з СРСР⁸⁰.

До такого плану вирішення проблеми Карпатської України позитивно поставилася б Румунія, кордони якої були значно скорочені через претензії Угорщини. Серед головних втрат для Угорщини називалася територіальна. Який пропонувався механізм реалізації цього задуму? Оскільки окупація Карпатської України ще не була де-юре визнана ані Німеччиною, ані СРСР, ані Італією, отже, немає юридичних перешкод для зміни статусу цієї території. Допоки це не відбудеться, пропонувалося зайняти вказану територію німецькій армії. Законодавче визначення майбутнього краю має відбутися шляхом плебісциту. На нашу думку, меморандум містив певну суперечність, оскільки, з одного боку, ішлося про безумовне відторгнення Карпатської України від Угорщини, а, з іншого, усе-таки про легітимний шлях визначен-

⁷⁹ ГДА СБ України, спр. 71684 ФП, арк. 86.

⁸⁰ Там само, арк. 87–88.

ня її долі — чи буде вона складовою угорської держави, чи ввійде до Словаччини⁸¹. Таким чином, Німеччині відводилася роль арбітра, Карпатська Україна мала перейти під протекторат III району.

На цьому спробі А. Волошина вплинути на вирішення політичної долі Закарпаття не припинилися. Так, 27 травня 1940 р. він листом повідомив фюрера про небезпеку з боку СРСР, який, за отриманими розвідданими, змовляється з Великобританією. Колишній президент Карпатської України, презентуючи себе як прихильника мирного врегулювання будь-яких міжнародних конфліктів і недопущення війни, говорив про можливість паралізувати англо-радянські плани. Якщо б удалося зашкодити цим намірам, то Німеччина могла б досягти швидшої перемоги над Англією, що й могло підірвати могутність СРСР. А. Волошин пропонував Е. Бенешу об'єднатися з німцями, відмовитися від Версальської системи і надати Україні автономію. Колишній президент Карпатської України прагнув автономії для свого краю. Ішлося про перетворення ЧСР на федеративну державу. Однак тривале ігнорування цих пропозицій закінчилося розпадом країни⁸².

15 жовтня 1940 р. А. Волошин вирішив ще раз викласти бачення можливого варіанту розгортання подій, однак безрезультатно. 12 березня 1941 р. він написав листа Отто Ернсту (ідеться про Отто Ернста Шюдєнкорфа [1912–1984 рр.] — німецького історика, публіциста, журналіста, який у 1938 р. отримав вчений ступінь доктора і почав працювати у закордонній інформаційній службі Головного управління імперської безпеки у званні оберштурмфюрера СС), де колишній президент Карпатської України вкотре акцентував увагу на нагальному вирішенні питання з автономією краю, адже, мотивував він, за кілька місяців про це буде запізно говорити⁸³. Ситуація змінилася — Румунія вела боротьбу за Північну Буковину та Бессарабію, а Угорщина намагалася

⁸¹ ГДА СБ України, спр. 71684 ФП, арк. 89.

⁸² Там само, арк. 100.

⁸³ Там само, спр. 71684 ФП, арк. 101.

зберегти за собою Карпатську Україну. А. Волошин вважав, що такий розвиток подій не сприятиме інтересам Німеччини і взагалі підриває плани побудови «нової Європи».

Щоб зашкодити таким негативним тенденціям, а головне — їх наслідкам, 11 липня 1941 р. А. Волошин надіслав А. Гітлерові листа. Перед імперським урядом ставилася вимога усунення угорської влади із Закарпаття, оголошення його частиною України і сприяння поверненню законного уряду А. Волошина. Саме тут, у Карпатській Україні, може розпочатися концентрація національно свідомого українства, а, отже, саме цей терен української землі може стати зав'язком самостійної держави. Захоплені частини України можуть поступово приєднуватися до Карпатської України⁸⁴. Таким чином, можна було б сподіватися на швидкий плин бойових дій на Сході. За умови звільнення німцями території Карпатської України А. Волошин обнадіював німецького канцлера у максимальному сприянні:

«Я запевняю, що такий уряд (тобто, карпатоукраїнський — М. М.) спроможний зробити більше, ніж Угорщина та Румунія разом узяті»⁸⁵.

Це б стало одним із кроків до незалежної України. А. Волошин виклав комплекс заходів, які б забезпечили незалежність. Серед них:

- 1) після усунення радянського режиму повинна бути оголошена українська державність;
- 2) першим президентом міг би бути призначений А. Волошин;
- 3) президент України скликає послів від народу і пропонує, щоб Україна стала монархією;
- 4) для української монархії буде призначений кронпринц великої німецької імперії;
- 5) німецький кронпринц буде запрошений на трон князів Володимира та Ярослава Мудрого, отримає українське ім'я і стане грецьким католиком;

⁸⁴ ГДА СБ України, спр. 71684 ФП, арк. 102.

⁸⁵ Там само, арк. 103.

- 6) Бессарабія, Буковина і Карпатська Україна будуть приєднані до України;
- 7) ліквідувати давньоруську церкву і замість неї заснувати як загальнодержавну — греко-католицьку церкву на підставі Берестейської унії, якою ми пов'язані зі священною римською церквою;
- 8) українська держава буде державою без зовнішніх гарантій і гарантуватиме себе сама.

Як свідчать матеріали справи А. Волошина № 0447047, заведеної Головним управлінням контррозвідки «Смерш» НКО СРСР, колишнього президента Карпатської України було схоплено 15 травня 1945 р. у Празі. У протоколі затримання співробітник військової частини (польова пошта 43850) капітан Гугайлов у присутності сержанта Суворова затримали громадянина Волошина, який проживав у місті Прага по вул. Під Липками, № 12⁸⁶. При затриманні та обшуку було вилучено і докладно описано кожну річ (особистий годинник, хрестик, іконки, ланцюжок, кашне, канцелярське приладдя та ін.). Найголовнішим трофеєм стало вилучення у А. Волошина круглої печатки з написом «Президія уряду Підкарпатської Русі».

3 червня 1945 р. начальником Головного управління контррозвідки «Смерш» В. Абакумовим та військовим прокурором Червоної армії полковником юстиції Чейцевим було видано санкцію на арешт А. Волошина⁸⁷. У постанові про арешт слідчий слідвідділу Головного управління контррозвідки майор Вайндорф вказав, що А. Волошин

«був українським націоналістом, здійснював ворожу діяльність проти СРСР, перебував у тісних зв'язках з III райком, прагнув створення української держави під протекторатом німців. [...] після угорської окупації навесні 1939 р. він разом зі своїм оточенням утік до Німеччини, а потім і до ЧСР, де продовжив свою антирадянську діяльність».

⁸⁶ ГДА СБ України, спр. 71684 ФП, арк. 10.

⁸⁷ Там само, арк. 4.

Таким чином, він обвинувачувався у здійсненні злочинів, передбачених ст. 58-4, 58-11 КК РРФСР, а беручи до уваги можливість його ухилення від слідства та керуючись ст. 146, 158 КПК РРФСР, вирішено утримувати його під вартою. 5 червня було підписано постанову про обрання запобіжного заходу. Того ж дня Головне управління контррозвідки «Смерш» видало ордер № 749 на арешт А. Волошина⁸⁸. Через погіршення самопочуття і на підставі висновку начальника санчастини тюрми НКДБ СРСР у Лефортовому майора медичної служби Яншина він був переведений у Бутирську в'язницю. Помер Августин Волошин 19 липня 1945 р. о 15²⁰ від паралічу серця. Судмедексперт Семеновський підписав висновок про анатомічний діагноз померлого:

«Атеросклероз, артеріокардіосклероз, артеріолосклеротичний нефроцироз. Розширення порожнини серця. Загальне ожиріння. Міодегенерація серця. Емфізема легень. Жовчокам'яна хвороба»⁸⁹.

9 серпня 1945 р. кримінальну справу у зв'язку зі смертю звинуваченого закрито.

Таким чином, як свідчать документи і матеріали вітчизняних та зарубіжних архівосховищ, міра зацікавленості українським питанням залежала від ролі, яку відігравав Карпатський регіон у подальшому перегляді Версальської системи на користь Німеччини, Угорщини та Румунії.

Марія Мандрик. Карпатський геополітичний фактор 1938–1939 гг. в системі міжнародної дипломатії

«Український вопрос» в узком понимании — это вопрос о месте и роли украинского фактора во внутренней жизни государств, в состав которых входили украинские земли, в широком — это вопросы об

⁸⁸ ГДА СБ України, спр. 71684 ФП, арк. 10.

⁸⁹ Там само, арк. 113. Див. також: *Йосипенко В.* Зимові сутінки червневих днів: Деякі подробиці перебування Августина Волошина в Лефортово // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1994. – № 1. – С. 140–147.

условиях и механизмах объединения украинских земель и создания соборной, независимой Украины. В статье на основе ранее неопубликованных материалов из отечественных и зарубежных архивохранилищ проанализировано стратегическое значение Карпатской Украины в системе международных отношений в конце 1930-х гг. Рассмотрены попытки привлечения внимания правящих кругов иностранных государств к решению политической судьбы края.

Ключевые слова: Карпатская Украина, Закарпатье, Августин Волошин, украинская дипломатия, эмиграция, политические репрессии.

Mariya Mandryk. The Carpathian geopolitical factor 1938–1939 in the system of international diplomacy

The Ukrainian question in a narrow sense is a question on a place and a role of the Ukrainian factor in an internal life of the states into which structure entered Ukrainian territories, in wide understanding is a problem, as to conditions and the mechanism of reunion of the Ukrainian grounds and creation of independent Ukraine. In clause on the basis of use earlier not published archival materials from foreign and Ukrainian storehouses strategic value of the Carpathian Ukraine in system of the international relations in the end 1930 is analysed. Attempts of the reference of attention to the decision of political destiny of this region from leaders of national-liberation movement, the Ukrainian politicians, representatives of the centers of emigres are considered.

Key words: Carpathian Ukraine, Trans-Carpathian, Avhustyn Voloshyn, Ukrainian diplomacy, émigré, political repressions.

З ІСТОРІЇ СПЕЦСЛУЖБ

*Вадим Золотарьов**
(Харків)

Керівний склад НКВС УРСР під час «великого терору» (1936–1938 рр.): соціально-статистичний аналіз

У статті здійснено соціально-статистичний аналіз керівного складу НКВС УРСР в умовах «великого терору» (1936–1938 рр.). Доводиться, що чекістським кадрам був притаманний неоднорідний соціальний склад, низький освітній рівень, неукраїнське походження, причетність до партійних порушень та кримінальних злочинів.

Ключові слова: ДПУ, НКВС, «єжовщина», «баличани», «леплевці», «успенці», політичні репресії, статистичний аналіз.

Метою даної статті є аналіз керівного складу НКВС УРСР під час керівництва союзним наркоматом М. І. Єжова (з 26 вересня 1936 р. по 25 листопада 1938 р.) у соціально-статистичному аспекті. Певна робота у цьому напрямку вже прово-

* *Золотарьов В.А.* — кандидат технічних наук, доцент Харківського національного університету радіоелектроніки.

диться. Ретельний аналіз соціологічного портрета керівного складу керівництва НКВС СРСР у 1934–1941 рр. провели Н. В. Петров і К. В. Скоркін¹, а центрального апарату НКВС СРСР у 1934–1937 рр. — В. Ю. Воронов і А. І. Шишкін². Спробу аналізу кадрової політики та соціологічного портрета керівництва НКВС СРСР у 1936–1938 рр. зробив Л. А. Наумов³. Однак власних даних у роботі він зовсім не використовував, а лише ретельно обробляв дослідження Н. В. Петрова та К. В. Скоркіна.

Автор також неодноразово торкався питань як кадрової політики в ДПУ-НКВС УРСР⁴, так і соціально-статистичного аналізу складу керівних працівників державної безпеки республіки⁵.

¹ *Петров Н.В., Скоркин К.В.* Кто руководил НКВД. 1934–1941: Справочник. – Москва: Звенья, 1999. – С. 491–502.

² *Воронов В.Ю., Шишкин А.И.* НКВД СССР: Структура, руководящий состав, форма одежды, знаки различия 1934–1937 гг. – Москва: ООО Издательский дом «Русская разведка», 2005. – С. 27–36.

³ *Наумов Л.А.* Сталин и НКВД. – Москва: Яуза; Эксмо, 2007. – 544 с.

⁴ *Шаповал Ю.І., Пристайко В.І., Золотарьов В.А.* ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К.: Абрис, 1997. – 608 с.; *Шаповал Ю.І., Золотарьов В.А.* Всеволод Балицький: особа, час, оточення. – К.: Стилос, 2002. – 468 с.; *Його ж.* ЧК-ДПУ-НКВС на Харківщині: люди та долі. 1919–1941. – Харків: Фоліо, 2003. – 477 с.; *Його ж.* Олександр Успенський: особа, час, оточення. – Харків: Фоліо, 2004. – 366 с.; *Його ж.* Секретно-політичний відділ ДПУ УСРР: справи та люди. – Харків: Фоліо, 2007. – 319 с.

⁵ *Золотарьов В.А.* Начальницький склад НКВС УСРР у середині 30-х рр. // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2001. – № 2. – С. 326–342; *Золотарьов В.А.* Руководящий состав государственной безопасности Харьковской области в 1919–1941 годах // Эпоха. Культуры. Люди (история повседневности и культурная история Германии и Советского Союза. 1920–1955-е годы). Матер. межд. науч. конф. (Харьков, сентябрь 2003 г.). – Харьков: Харьк. нац. ун-т им. В. Н. Каразина, Вост.-регион. центр гуман.-образов. инициатив, 2004. – С. 112–125; *Золотарьов В.А., Рущенко І.П.* Початок і фінал кар'єри першої хвилі чекістської верхівки України: соціально-статистичний аналіз // Наукові записки Харківського економіко-правового ун-ту. – 2004. – № 1. – С. 158–170.

Особливість застосованого методу полягає в тому, що кар'єра керівних працівників НКВС розглядалася не крізь аналіз біографій окремих персон, а у соціально-статистичному аспекті. Соціологічний підхід, на погляд автора, може виявити певні закономірності та підтвердити валідність відповідних тенденцій засобами соціальної статистики. Для реалізації обраного методу виконано такі процедури:

- 1) сформовано вихідний масив у вигляді біографічних даних співробітників;
- 2) визначено коло формалізованих соціальних показників, які є об'єктом статистичного спостереження;
- 3) зроблено належні підрахунки в абсолютних числах і відсоткових частках, емпіричну інформацію подано у табличній формі для подальшого якісного аналізу.

Пояснимо принцип формування вихідного масиву. До категорії «керівного складу» автор відніс 125 співробітників, які у жовтні 1936 – листопаді 1938 рр. обіймали посади:

- 1) наркома;
- 2) заступника наркома;
- 3) начальників відділів Управління державної безпеки (УДБ) НКВС УРСР (реорганізоване у серпні 1938 р.):
 - економічного (розформований у грудні 1936 р.),
 - іноземного (розформований у грудні 1936 р.),
 - 1-го (охорони),
 - 2-го (оперативного),
 - 3-го (контррозвідувального),
 - 4-го (секретно-політичного),
 - 5-го (особливого),
 - 6-го (транспортного, розформований у серпні 1937 р.),
 - 8-го (обліково-статистичного, реорганізований у серпні 1938 р.),
 - 11-го (водного, розформований у серпні 1938 р.),
 - 12-го (оперативної техніки, розформований у серпні 1938 р.);
- 4) начальників відділів 1-го управління (держбезпеки) НКВС УРСР (утворене у серпні 1938 р.):
 - 1-го (охорони),

- 2-го (оперативного),
 - 3-го (контррозвідального),
 - 4-го (секретно-політичного),
 - 5-го (іноземного),
 - 6-го (чекістське спостереження за воєнізованими організаціями, міліцією та прикордонними військами),
 - 7-го (чекістське спостереження за оборонною промисловістю),
 - 8-го (чекістське спостереження за всією промисловістю),
 - 9-го (чекістське спостереження за торгівлею, заготівлями та сільським господарством);
- 5) начальників 1-го, 2-го та 3-го спецвідділів НКВС УРСР;
 - 6) начальників відділу кадрів НКВС УРСР;
 - 7) начальників секретаріату НКВС УРСР;
 - 8) особливоуповноваженого НКВС УРСР;
 - 9) начальників управління місць ув'язнення НКВС УРСР;
 - 10) начальників адміністративно-господарського управління НКВС УРСР;
 - 11) начальників управління робітничо-селянської міліції НКВС УРСР;
 - 12) начальників управління прикордонної та внутрішньої охорони НКВС УРСР;
 - 13) начальників управління шосейних доріг НКВС УРСР;
 - 14) начальників обласних управлінь НКВС (УНКВС) тощо.

Основною рисою кадрової політики НКВС УРСР доби «єжовщини» була постійна ротація керівних співробітників. За цей час на посаді наркома внутрішніх справ побувало 5 осіб (зазначено фактичний час перебування на посаді):

- комісар державної безпеки (ДБ) 1-го рангу В. А. Балицький — з 10 липня 1934 р. по 17 травня 1937 р.;
- комісар ДБ 3-го рангу В. Т. Іванов — з 17 травня по 15 червня 1937 р.;
- комісар ДБ 2-го рангу І. М. Леплевський — з 15 червня 1937 р. по 27 січня 1938 р.;
- комісар ДБ 3-го рангу О. І. Успенський — з 27 січня по 14 листопада 1938 р.;

– комдив В. В. Осокін — з листопада по 14 грудня 1938 р.

При кожному з них у керівному складі НКВС УРСР відбувалися істотні зміни, але оскільки В. Т. Іванов і В. В. Осокін наказами НКВС СРСР на посаду т.в.о. наркома не призначалися та очолювали наркомат менше місяця, то ми проаналізуємо кадрові зміни, які відбулися лише при В. А. Балицькому, І. М. Леплевському та О. І. Успенському. До кожної з трьох підгруп віднесені співробітники, які висувалися на одну з названих вище посад одним із трьох наркомів. Якщо ж хтось із висуванців одного очільника відомства переводився на іншу керівну посаду наступним наркомом, то він при підрахунках так само вважався представником попередньої групи.

За 1936–1938 рр. в Україні змінилися (включаючи осіб, які виконували обов'язки):

- 11 заступників наркома внутрішніх справ УРСР (комісар ДБ 2-го рангу З. Б. Кацнельсон, комісар ДБ 2-го рангу К. М. Карлсон, комісар ДБ 3-го рангу В. Т. Іванов, директор міліції М. С. Бачинський, старший майор ДБ М. А. Степанов, старший майор ДБ О. І. Радзивилівський, майор ДБ А. М. Хатаневер, майор ДБ Д. Д. Гречухін, капітан ДБ І. А. Шапіро, капітан ДБ О. О. Яралянц, капітан ДБ М. Д. Яхонтов);
- 4 начальника відділу охорони УДБ / 1-го управління НКВС УРСР (капітан ДБ М. Ю. Аміров-Пієвський, капітан ДБ О. Г. Мірошниченко, лейтенант ДБ О. Р. Долгушев, старший лейтенант ДБ М. П. Дальський-Білоус);
- 5 начальників оперативного відділу УДБ / 1-го управління НКВС УРСР (майор ДБ П. Г. Шостак-Соколов, капітан ДБ М. Г. Джавахов, капітан ДБ І. Д. Морозов, старший лейтенант ДБ Д. І. Джирін, капітан ДБ М. Д. Яхонтов);
- 12 начальників контррозвідального відділу УДБ / 1-го управління НКВС УРСР (старший майор ДБ М. К. Александровський, старший майор ДБ Д. М. Соколинський, майор ДБ М. Г. Чердак, комісар ДБ 3-го рангу В. А. Стир-

- не, майор ДБ С. І. Самойлов-Бесидський, капітан ДБ С. М. Деноткін, майор ДБ Л. Й. Рейхман, капітан ДБ В. Л. Писарев-Фукс, капітан ДБ М. Б. Спектор, капітан ДБ А. М. Ратинський-Футер, старший лейтенант ДБ О. Н. Троїцький, лейтенант ДБ О. М. Запутряєв);
- 8 начальників секретно-політичного відділу УДБ / 1-го управління НКВС УРСР (майор ДБ П. М. Рахліс, старший майор ДБ О. Й. Абугов, старший лейтенант ДБ М. М. Герзон, старший лейтенант ДБ Д. А. Перцов, майор ДБ А. М. Хатаневер, капітан ДБ С. І. Гольдман, капітан ДБ О. О. Яралянц, старший майор ДБ Л. М. Павличев);
 - 7 начальників особливого відділу УДБ НКВС УРСР (старший майор ДБ М. К. Александровский, майор ДБ І. Ю. Купчик, капітан ДБ А. М. Ратинський, майор ДБ В. М. Блюман, майор ДБ М. О. Листенгурт, капітан ДБ В. Л. Писарев, майор ДБ Д. Д. Гречухін);
 - 2 начальника транспортного відділу УДБ НКВС УРСР (майор ДБ Я. В. Письменний, капітан ДБ С. І. Заславський);
 - 3 начальника обліково-реєстраційного відділу УДБ НКВС УРСР (лейтенант ДБ І. А. Умов, лейтенант ДБ Л. Г. Мунвез, старший лейтенант ДБ А. Г. Назаренко);
 - 4 начальника водного відділу УДБ НКВС УРСР (старший лейтенант ДБ П. П. Кисельов, старший лейтенант ДБ А. І. Душник, лейтенант ДБ О. І. Лупан, лейтенант ДБ М. Г. Шевченко);
 - 3 начальника відділу оперативної техніки УДБ НКВС УРСР (старший лейтенант ДБ М. І. Бриль, старший лейтенант ДБ П. П. Кисельов, лейтенант ДБ В. С. Машлятин);
 - 2 начальника 5-го відділу 1-го управління НКВС УРСР (старший лейтенант ДБ М. Л. Тимошенко, лейтенант ДБ Є. Ф. Громовенко);
 - 3 начальника 6-го відділу 1-го управління НКВС УРСР (старший лейтенант ДБ В. Р. Грабар, лейтенант ДБ М. Г. Шевченко, старший лейтенант ДБ О. Г. Майський);

- 2 начальника 7-го відділу 1-го управління НКВС УРСР (старший лейтенант РСЧА О. М. Злобінський, старший лейтенант ДБ А. Г. Назаренко);
- 1 начальник 8-го відділу 1-го управління НКВС УРСР (капітан ДБ С. І. Гольдман);
- 1 начальник 9-го відділу 1-го управління НКВС УРСР (старший лейтенант ДБ В. П. Калюжний);
- 2 начальника 1-го спецвідділу НКВС УРСР (старший лейтенант ДБ А. Г. Назаренко, лейтенант ДБ А. Д. Славін);
- 1 начальник 2-го спецвідділу НКВС УРСР (старший лейтенант ДБ В. С. Машлятин);
- 2 начальника 3-го спецвідділу НКВС УРСР (старший лейтенант ДБ М. І. Бриль, лейтенант ДБ А. М. Рижов);
- 8 особливоуповноважених НКВС УРСР (капітан ДБ Н. - Л. Рубінштейн, полковий комісар Л. І. Стрижевський, капітан ДБ В. М. Блюман, молодший лейтенант ДБ Ф. Т. Овчинников, капітан ДБ М. Д. Яхонтов, старший лейтенант ДБ М. Є. Федоров, старший лейтенант ДБ А. Г. Назаренко, лейтенант ДБ О. М. Твердохлебенко);
- 5 начальників секретаріату НКВС УРСР (капітан ДБ О. І. Євгенєв, капітан ДБ Е. О. Інсаров-Поляк, капітан ДБ М. Д. Яхонтов, старший лейтенант ДБ М. І. Бриль, кандидат на спеціальне звання М. Ф. Захаров);
- 6 начальників відділу кадрів НКВС УРСР (полковник Р. А. Чирський, капітан ДБ Я. І. Райхштейн, старший лейтенант ДБ М. С. Северин, старший лейтенант ДБ Г. М. Кобизєв, лейтенант ДБ М. П. Малишев, старший лейтенант ДБ Р. В. Крутов);
- 6 начальників адміністративно-господарського управління НКВС УРСР (майор ДБ С. М. Цикліс, старший лейтенант ДБ О. І. Марусинов-Бернштейн, капітан ДБ О. Г. Шашков, лейтенант ДБ Г. Л. Нікельберг, старший лейтенант ДБ І. Мілаєв, старший лейтенант ДБ П. Ф. Фролов);

- 4 начальника управління місць ув'язнення НКВС УРСР (майор ДБ Я. К. Краукліс, А. І. Вольфсон, капітан ДБ Н. Ш. Новаковський, капітан ДБ М. С. Здуніс);
- 5 начальників управління робітничо-селянської міліції НКВС УРСР (директор міліції М. С. Бачинський, майор ДБ Я. З. Камінський, капітан ДБ Ф. П. Фокін, старший майор ДБ А. І. Ключков, старший лейтенант ДБ І. А. Шарабурин);
- 3 начальника управління прикордонної та внутрішньої охорони НКВС УРСР (комдив А. Г. Лепін, комдив М. К. Кручинкин, комдив В. В. Осокін);
- 4 начальника управління шосейних доріг (старший майор ДБ Й. М. Островський, капітан ДБ Б. Б. Каган, старший лейтенант ДБ О. І. Міцул, капітан ДБ Г. Т. Донець);
- 5 начальників УНКВС по Вінницькій області (майор ДБ Д. М. Соколинський, старший майор ДБ М. М. Тимофєєв, капітан ДБ Г. А. Гришин-Клювгант, майор ДБ І. Д. Морозов, майор ДБ І. М. Корабльов);
- 2 начальника УНКВС по Ворошиловградській області (старший лейтенант ДБ О. Д. Баличев, капітан ДБ Г. І. Коркунов);
- 4 начальника УНКВС по Дніпропетровській області (старший майор ДБ С. М. Миронов, старший майор ДБ Д. М. Соколинський, старший майор ДБ Ю. Ф. Кривець, майор ДБ П. А. Коркін);
- 3 начальника УНКВС по Донецькій області (старший майор ДБ В. Т. Іванов, старший майор ДБ Д. М. Соколинський, майор ДБ П. В. Чистов);
- 3 начальника УНКВС по Житомирській області (капітан ДБ Л. Т. Якушев, майор ДБ Г. М. В'яткін, старший лейтенант ДБ І. А. Дараган);
- 3 начальника УНКВС по Кам'янець-Подільській області (капітан ДБ М. Т. Приходько, майор ДБ І. А. Жабрєв, молодший лейтенант ДБ О. Я. Єкимов);

- 5 начальників УНКВС по Київській області (старший майор ДБ М. Д. Шаров, майор ДБ І. Я. Бабич, комбриг М. М. Федоров, капітан ДБ І. А. Шапіро, капітан ДБ Р. А. Долгушев);
- 2 начальника УНКВС по Миколаївській області (капітан ДБ І. Б. Фішер, капітан ДБ П. В. Карамішев);
- 5 начальників УНКВС по Одеській області (старший майор ДБ О. Б. Розанов, капітан ДБ Г. А. Гришин-Клювгант, комбриг М. М. Федоров, капітан ДБ П. П. Кисельов, молодший лейтенант ДБ С. І. Гапонов);
- 2 начальника УНКВС по Полтавській області (капітан міліції А. О. Петерс, майор ДБ О. О. Волков);
- 7 начальників УНКВС по Харківській області (комісар ДБ 2-го рангу К. М. Карлсон, комісар ДБ 3-го рангу С. С. Мазо, полковник І. Б. Шумський, майор ДБ Л. Й. Рейхман, капітан ДБ Г. Г. Телешев, старший лейтенант ДБ Д. А. Перцов, капітан ДБ Г. М. Кобизєв);
- 7 начальників УНКВС по Чернігівській області (старший майор ДБ М. М. Тимофеев, старший майор ДБ Ю. Ф. Кривець, майор ДБ П. Г. Шостак-Соколов, капітан ДБ С. І. Савомський, майор ДБ М. Б. Корнєв, майор ДБ А. І. Єгоров, Я. Н. Синицин).

Слід відзначити, що велика група осіб офіційно наказами НКВС СРСР і НКВС УРСР на керівні посади не призначалися, але оскільки вони практично керували відділами та управліннями, автор зарахував їх до категорії керівного складу (у посиланнях подається джерело біографічних відомостей).

До першої підгрупи керівників, умовно названою «баличанами», віднесено 33 чекіста, висунутих на керівні посади наркомом Балицьким: сам Балицький⁶, Іванов⁷, Абугов⁸,

⁶ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 1, оп. 11, спр. 2881, арк. 1–4; Державний архів Харківської області (далі – ДАХО), ф. Р-845, оп. 2, спр. 583, арк. 161.

⁷ ДАХО, ф. Р-845, оп. 4, спр. 210.

Александровський⁹, Аміров¹⁰, Бачинський¹¹, Джавахов¹², Євгенєв¹³, Каган¹⁴, Карін-Даниленко¹⁵, Карлсон¹⁶, Кацнельсон¹⁷, Краукліс¹⁸, Кривець¹⁹, Купчик²⁰, Лепін²¹, Мазо²², Міронов²³, Морозов²⁴, Островський²⁵, Письменний²⁶, Райхштейн²⁷, Рахліс²⁸, Розанов²⁹, Рубінштейн³⁰, Стрижевський³¹,

⁸ Российский государственный архив социально-политической истории (*дали* – РГАСПИ,) регистрационный бланк члена ВКП(б) № 0336060.

⁹ ЦДАВО України, ф. 288, оп. 7, спр. 20, арк. 1–5.

¹⁰ ГДА СБ України, Київ, спр. 2551.

¹¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (*дали* – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 6, спр. 225, арк. 227.

¹² ЦДАВО України, ф. 288, оп. 7, спр. 410, арк. 1–5; РГАСПИ, реєстраційний бланк члена ВКП(б) № 0751769; Центральный архив пограничной службы Российской Федерации, ф. 41, оп. 269, д. 1363.

¹³ ГДА СБ України, Київ, спр. 3167.

¹⁴ ДАХО, ф. 99, оп. 3, спр. 354, арк. 306.

¹⁵ Там само, ф. 15, оп. 2, спр. 27, арк. 17.

¹⁶ Архив управления Федеральной службы безопасности Российской Федерации по Омской области, д. 193674, л. 1–56.

¹⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 343, арк. 27.

¹⁸ ЦДАВО України, ф. 1, оп. 11, спр. 1226, арк. 1–4; ф. 288, оп. 7, спр. 810, арк. 1–7.

¹⁹ ЦДАВО України, ф. 288, оп. 7, спр. 818, арк. 1–7; РГАСПИ, регистрационный бланк члена ВКП(б) № 1650031.

²⁰ ГДА СБУ, Київ, спр. 2251.

²¹ Шаповал Ю.І., Пристайко В.І., Золотарьов В.А. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. – С. 500–501.

²² ЦДАВО України, ф. 288, оп. 7, спр. 924, арк. 1–13.

²³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 325; Архив внешней политики Российской Федерации, ф. 0516, оп. 55, д. 445.

²⁴ Шаповал Ю.І., Пристайко В.І., Золотарьов В.А. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. – С. 519–520.

²⁵ Там само. – С. 527–528.

²⁶ ГДА СБ України, Київ, спр. 2328.

²⁷ РГАСПИ, ф. 17, оп. 100, спр. 12173.

²⁸ ЦДАВО України, ф. 288, оп. 7, спр. 1368, арк. 1–7.

²⁹ РГАСПИ, реєстраційний бланк члена ВКП(б) № 1690839; ЦДАВО України, ф. 1, оп. 11, спр. 2105, арк. 1–4.

³⁰ ЦДАВО України, ф. 288, оп. 7, спр. 1434, арк. 3; ГДА СБУ, Київ, спр. 1306; РГАСПИ, реєстраційний бланк члена ВКП(б) № 1050018.

³¹ ДАХО, ф. 99, оп. 3, спр. 364, арк. 7.

Соколинський³², Тимофеев³³, Цикліс³⁴, Чердак³⁵, Чирський³⁶, Шаров³⁷, Шостак-Соколов³⁸.

До другої підгрупи («леплевці») зараховано 32 особи, що були висунуті на посади І. М. Леплевським: сам Леплевський³⁹, Бабиць⁴⁰, Блюман⁴¹, Бриль⁴², Вольфсон⁴³, Герзон⁴⁴, Гришин-Клювгант⁴⁵, Джирін⁴⁶, Заславський⁴⁷, Інсаров⁴⁸, Камінський⁴⁹, Кисельов⁵⁰, Корнев⁵¹, Марусинов⁵², Мірошніченко⁵³,

³² ЦДАВО України, ф. 288, оп. 1, спр. 1570, арк. 1–7; РГАСПИ, реєстраційний бланк члена ВКП(б) № 1660394.

³³ ЦДАВО України, ф. 288, оп. 7, спр. 1661, арк. 1–4; ф. 1, оп. 11, спр. 2475, арк. 1–4; ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 343, арк. 29.

³⁴ ЦДАВО України, ф. 288, оп. 7, спр. 1820, арк. 1–7.

³⁵ РГАСПИ, реєстраційний бланк члена КПСС № 04840478.

³⁶ ДАХО, ф. 99, оп. 3, спр. 364, арк. 8; ГДА СБУ, Київ, спр. 44414-ФП.

³⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 385, арк. 122; РГАСПИ, реєстраційний бланк члена ВКП(б) № 0147146.

³⁸ ЦДАВО України, ф. 1, оп. 11, спр. 2774, арк. 1–4; ф. 288, оп. 7, спр. 1910, арк. 1–7; РГАСПИ, реєстраційний бланк члена ВКП(б) № 1650017.

³⁹ ГДА СБ України, Київ, спр. 1309.

⁴⁰ Шаповал Ю.І., Пристайко В.І., Золотарьов В.А. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. – С. 434–435.

⁴¹ ГДА СБ України, Київ, спр. 2590.

⁴² ДАХО, ф. 99, оп. 3, спр. 364, арк. 246.

⁴³ Золотарьов В.А. Олександр Успенський: особа, час, оточення. – С. 280.

⁴⁴ ГДА СБ України, Київ, спр. 15282.

⁴⁵ РГАСПИ, реєстраційний бланк члена ВКП(б) № 1650011.

⁴⁶ ГДА СБ України, Київ, спр. 1309.

⁴⁷ ЦДАВО України, ф. 288, оп. 7, спр. 567, арк. 1–9.

⁴⁸ Шаповал Ю.І., Золотарьов В.А. Всеволод Балицький: особа, час, оточення. – С. 393.

⁴⁹ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 33032-фп, т. 19, арк. 260–266; РГАСПИ, реєстраційний бланк члена ВКП(б) № 1672238; ЦДАВО України, ф. 1, оп. 11, спр. 958, арк. 1–4; ф. 288, оп. 7, спр. 666, арк. 1–11.

⁵⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 559, арк. 102.

⁵¹ ЦДАВО України, ф. 288, оп. 7, спр. 762, арк. 1–5.

⁵² РГАСПИ, реєстраційний бланк члена ВКП(б) № 0716762.

⁵³ ЦДАВО України, ф. 288, оп. 7, спр. 1027, арк. 1–5.

Мунвез⁵⁴, Новаковський⁵⁵, Овчинников⁵⁶, Петерс⁵⁷, Приходько⁵⁸, Рейхман⁵⁹, Самовський⁶⁰, Самойлов⁶¹, Северин⁶², Степанов⁶³, Стирне⁶⁴, М. М. Федоров⁶⁵, Фішер⁶⁶, Фокін⁶⁷, Хатанев⁶⁸, Шумський⁶⁹, Якушев⁷⁰.

До третьої групи («успенці») віднесено 60 осіб, які обійняли посади при наркомі О. І. Успенському: сам Успенський⁷¹, Баличев⁷², Волков⁷³, В'яткін⁷⁴, Гольдман, Грабар⁷⁵, Гречухін⁷⁶, Громовенко⁷⁷, Дальський⁷⁸, Деноткін⁷⁹, Долгу-

⁵⁴ ГДА СБ України, Київ, службова картка Мунвеза Л.Г.

⁵⁵ РГАСПИ, реєстраційний бланк члена ВКП(б) № 1650029.

⁵⁶ ГДА СБ України, Київ, спр. 47838-фп, арк. 458–459.

⁵⁷ ЦДАВО України, ф. 288, оп. 7, спр. 570, арк. 1–4.

⁵⁸ Там само, спр. 1323, арк. 1–18.

⁵⁹ РГАСПИ, реєстраційний бланк члена ВКП(б) № 0731850.

⁶⁰ ЦДАВО України, ф. 288, оп. 7, спр. 1470, арк. 1–14.

⁶¹ ГДА СБ України, Київ, спр. 3123.

⁶² ЦДАГО України, ф. 288, оп. 7, спр. 1492, арк. 1–4; ГДА СБУ, Київ, спр. 2553.

⁶³ Шаповал Ю.І., Пристайко В.І., Золотарьов В.А. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. – С. 553–554.

⁶⁴ ГДА СБ України, Київ, спр. 2234.

⁶⁵ РГАСПИ, реєстраційний бланк члена ВКП(б) № 0630242.

⁶⁶ ГДА СБ України, Одеса, спр. 689 о.с.

⁶⁷ Золотарьов В.А. Олександр Успенський: особа, час, оточення. – С. 343.

⁶⁸ Шаповал Ю.І., Пристайко В.І., Золотарьов В.А. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. – С. 567.

⁶⁹ РГАСПИ, реєстраційний бланк члена ВКП(б) № 14876087.

⁷⁰ Там само, реєстраційний бланк члена ВКП(б) № 1675598.

⁷¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 561, арк. 98.

⁷² Золотарьов В.А. Олександр Успенський: особа, час, оточення. – С. 272.

⁷³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 558, арк. 109.

⁷⁴ Там само, арк. 124.

⁷⁵ ГДА СБ України, ф. 64, спр. 3061.

⁷⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 558, арк. 160.

⁷⁷ ГДА СБ України, Київ, ф. 64, спр. 21544.

⁷⁸ Там само, спр. 2734.

⁷⁹ Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД, 1934–1941: Справочник. – С. 172.

шев⁸⁰, Донець⁸¹, Душник⁸², Єгоров⁸³, Запутряєв⁸⁴, Захаров, Здуніс⁸⁵, Злобінський⁸⁶, Жабрєв⁸⁷, Калюжний⁸⁸, Карамішев⁸⁹, Клочков⁹⁰, Кобизєв⁹¹, Корабльов⁹², Коркін⁹³, Коркунов⁹⁴, Крутов⁹⁵, Кручинкін⁹⁶, Листенгурт⁹⁷, Лупан, Майський⁹⁸, Малишев, Машлятин⁹⁹, Мілаєв, Мицул¹⁰⁰, Назаренко¹⁰¹, Нікельберг¹⁰², Осокін¹⁰³, Павличев¹⁰⁴, Перцов¹⁰⁵, Писарєв¹⁰⁶,

⁸⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 558, арк. 197; ГДА СБУ, Київ, спр. 2999.

⁸¹ РГАСПИ, реєстраційний бланк члена КПСС № 5221516; ЦДАВО України, ф. 288, оп. 7, спр. 457, арк. 1–7.

⁸² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 525, арк. 125–127; РГАСПИ, реєстраційний бланк члена ВКП(б) № 1815860.

⁸³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 559, арк. 8.

⁸⁴ *Золотарьов В.А.* Олександр Успенський... – С. 295.

⁸⁵ Там само.

⁸⁶ Там само. – С. 296.

⁸⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 559, арк. 27.

⁸⁸ Там само, арк. 81; оп. 6, спр. 532, арк. 52–53; ГДА СБ України, Київ, спр. 3080.

⁸⁹ ГДА СБ України, Миколаїв, спр. 4445; ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 559, арк. 90.

⁹⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 559, арк. 112.

⁹¹ Там само, арк. 117; ГДА СБУ, Харків, спр. 8201; РГАСПИ, реєстраційний бланк члена ВКП(б) № 1256370.

⁹² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 559, арк. 150.

⁹³ Там само, арк. 152.

⁹⁴ ГДА СБ України, Київ, спр. 47838-фп, арк. 423–428; ГДА СБУ, Луганськ, спр. 6737-р, арк. 13.

⁹⁵ *Петров Н.В., Скоркин К.В.* Кто руководил НКВД... – С. 252–253.

⁹⁶ Там же. – С. 253–254.

⁹⁷ *Шаповал Ю.І., Пристайко В.І., Золотарьов В.А.* Вказ. праця. – С. 504.

⁹⁸ ГДА СБ України, ф. 64, особова справа № 3126.

⁹⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 525, арк. 46–47; РГАСПИ, реєстраційний бланк члена ВКП(б) № 1653687.

¹⁰⁰ *Золотарьов В.А.* Олександр Успенський... – С. 317–318.

¹⁰¹ ГДА СБ України, ф. 64, спр. № 2744.

¹⁰² ЦДАВО України, ф. 1, оп. 11, спр. 1737, арк. 1–5.

¹⁰³ *Петров Н.В., Скоркин К.В.* Кто руководил НКВД... – С. 326–327.

¹⁰⁴ *Золотарьов В.А.* Олександр Успенський... – С. 322–323.

¹⁰⁵ ГДА СБ України, Харків, спр. 9919; РГАСПИ, реєстраційний бланк члена ВКП(б) № 2323823.

Радзивиловський¹⁰⁷, Ратинський¹⁰⁸, Рижов¹⁰⁹, Синицин¹¹⁰, Славін¹¹¹, Спектор¹¹², Твердохлебенко¹¹³, Телешев¹¹⁴, Тимошенко¹¹⁵, Троїцький¹¹⁶, М. Є. Федоров¹¹⁷, Фролов, Чистов¹¹⁸, Шапіро¹¹⁹, Шарабуурин¹²⁰, Шашков¹²¹, Шевченко¹²², Ярялянц¹²³, Яхонтов¹²⁴.

Коло соціальних показників автор був змушений обмежити тими формальними даними, які зберігаються у джерелах інформації: особових справах, партійних документах, службових формулярах і т. п. До них належать вік, місце народження, соціальне походження і стан (цивільна професія), освіта, партійність. На жаль, не за всіма показниками є вичерпні

¹⁰⁶ ГДА СБ України, Київ, спр. 3203.

¹⁰⁷ Шаповал Ю.І., Пристайко В.І., Золотарьов В.А. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. – С. 534–535.

¹⁰⁸ ГДА СБ України, Київ, спр. 3123, арк. 23–27.

¹⁰⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 525, арк. 43–45; РГАСПИ, реєстраційний бланк члена ВКП(б) № 0385935.

¹¹⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 549, арк. 81–82; РГАСПИ, реєстраційний бланк члена ВКП(б) № 0746748.

¹¹¹ Золотарьов В.А. Олександр Успенський... – С. 334.

¹¹² Шаповал Ю.І., Пристайко В.І., Золотарьов В.А. Вказ. праця. – С. 552–553.

¹¹³ Петров Н.В. Первый председатель КГБ Иван Серов. – Москва: Материк, 2005. – С. 399.

¹¹⁴ Шаповал Ю.І., Пристайко В.І., Золотарьов В.А. Вказ. праця. – С. 555–556.

¹¹⁵ ГДА СБ України, Київ, спр. 3898.

¹¹⁶ Шаповал Ю.І., Пристайко В.І., Золотарьов В.А. Вказ. праця. – С. 559–560.

¹¹⁷ Золотарьов В.А. Олександр Успенський... – С. 342.

¹¹⁸ Шаповал Ю.І., Пристайко В.І., Золотарьов В.А. Вказ. праця. – С. 570–572.

¹¹⁹ РГАСПИ, реєстраційний бланк члена ВКП(б) № 05173674.

¹²⁰ ГДА СБ України, Київ, ф. 16, оп. 31, спр. 69, арк. 215.

¹²¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 635, арк. 124–125; РГАСПИ, реєстраційний бланк члена ВКП(б) № 2320736.

¹²² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 525, арк. 50–51; РГАСПИ, реєстраційний бланк члена ВКП(б) № 1756688.

¹²³ Золотарьов В.А. Олександр Успенський... – С. 353.

¹²⁴ РГАСПИ, реєстраційний бланк члена ВКП(б) № 1815755.

дані, в окремих випадках до 20 % біографічних відомостей мають «білі плями», але це не впливає на точність статистичного методу.

У таблиці 1 наведено вікові дані співробітників НКВС УРСР.

Таблиця 1

Вік	«Баличани»	«Леплевці»	«Успенці»	Разом
27–30	—	—	5 (8,33 %)	5 (4 %)
31–35	2 (6,06 %)	9 (28,24 %)	28 (43,33 %)	39 (31,2 %)
36–40	15 (45,46 %)	13 (40,39 %)	21 (33,33 %)	49 (39,2 %)
41–45	12 (36,36 %)	9 (28,24 %)	3 (5 %)	24 (19,2 %)
46–49	4 (12,12 %)	1 (3,13 %)	1 (1,67 %)	6 (4,8 %)
Немає відомостей	—	—	2 (3,07 %)	2 (1,6 %)

Середній вік «баличан» становив 40,54 роки, «леплевців» — 42,5 роки, «успенців» — 34,87. Як Балицький, так і Леплевський працювали приблизно з однаковим контингентом співробітників, які вже мали великий життєвий досвід і стаж. Незважаючи на більш високий середній вік своїх висуванців, Леплевський призначав на відповідальні посади молодих, але достатньо досвідчених чекістів. Так, провідним секретно-політичним відділом керував 31-річний Герзон, обласними УНКВС — 34-річні Гришин-Клювгант та Якушев. За Успенського відбулося різке омолодження керівного складу, пов'язане, у першу чергу, з тотальною чисткою керівного складу. Наймолодший висуванець Успенського — 27-річний Громовенко — керував іноземним відділом 1-го управління НКВС УРСР, 29-річні Павличев і Грабар очолювали секретно-політичний і «воєнізований» відділ цього ж управління. Молоді співробітники не завжди мали авторитет серед підлеглих. Так, про Є. Ф. Громовенка говорили, що «крім того, як підпи-

сувати папірці, він нічого не вмів»¹²⁵. Утім, керівництво цілком влаштувала його робота.

Уважний погляд на вік чекістів відкрив певну особливість, пов'язану з порядком проходження служби і посадовим зростанням. Найвищим чекістським чинам до завершення кар'єри та виходу на заслужений відпочинок потрібно було ще 10–20 років. Тобто, у НКВС на керівних посадах не було службовців пенсійного та передпенсійного віку. А як же кар'єрний ріст для молодших чинів? Ось тут і була суперечність, яку добре розумів та вмів використовувати Сталін.

У таблиці 2 зазначено місце народження чекістів за сучасним адміністративно-територіальним розподілом.

Таблиця 2

Країна	«Баличани»	«Леплевці»	«Успенці»	Разом
Україна	22 (66,67 %)	19 (59,36 %)	21 (35, %)	62 (49,6 %)
Росія	4 (12,12 %)	5 (15,63 %)	33 (55 %)	42 (33,6 %)
Латвія	3 (9,09 %)	—	—	3 (2,4 %)
Білорусь	3 (9,09 %)	4 (12,5 %)	1 (1,67 %)	8 (6,4 %)
Грузія	—	—	1 (1,67 %)	1 (0,8 %)
Польща	—	1 (3,13 %)	—	1 (0,8 %)
Немає відомостей	1 (3,03 %)	3 (9,38 %)	4 (6,66 %)	8 (6,4 %)

Як видно з таблиці 2, Балицький та Леплевський робили ставку в основному на вихідців з України, добре відомих їм за спільною роботою. Більша половина висуванців Успенського була родом із Росії.

¹²⁵ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 31, спр. 37, арк. 29.

У таблиці 3 наведене соціальне походження, а в таблиці 4 — цивільні фах та рід діяльності керівників НКВС УРСР.

Таблиця 3

Батьки	«Баличани»	«Леплевці»	«Успенці»	Разом
Робітники	6 (18,18 %)	5 (15,63 %)	11 (18,33 %)	22 (17,6 %)
Ремісники	4 (12,12 %)	11 (34,36 %)	7 (11,67 %)	22 (17,6 %)
Селяни	3 (9,09 %)	4 (12,5 %)	12 (20 %)	17 (13,6 %)
Службовці	9 (27,27 %)	6 (18,75 %)	9 (15 %)	24 (19,2 %)
Міщани	2 (6,06 %)	2 (6,25 %)	1 (1,67 %)	5 (4 %)
Торговці	8 (23,25 %)	1 (3,13 %)	1 (1,67 %)	10 (8 %)
Не встановлено	1 (3,03 %)	3 (9,38 %)	19 (31,66 %)	23 (18,4 %)

Таблиця 4

Цивільні фах, рід діяльності	«Баличани»	«Леплевці»	«Успенці»	Разом
Спеціалісти, студенти, гімназисти	7 (21,22 %)	3 (9,39 %)	5 (8,33 %)	15 (12 %)
Службовці	13 (39,39 %)	12 (37,5 %)	23 (38,35 %)	48 (38,4 %)
Ремісники	—	1 (3,13 %)	3 (5 %)	4 (3,2 %)
Селяни	—	—	—	—
Робітники	10 (30,3 %)	11 (34,35 %)	16 (26,66 %)	37 (29,6 %)
Особи без спеціальності	1 (3,03 %)	1 (3,13 %)	—	2 (1,6 %)
Немає даних	2 (6,06 %)	4 (12,5 %)	13 (21,66 %)	19 (7,2 %)

Апріорі можна було б висунути гіпотезу, що органи комуністичної держбезпеки формувалися суто за класовим

принципом, оскільки їм відводилася роль «меча й щита диктатури пролетаріату». Отже, мали б домінувати вихідці з пролетарських родин. Не викликає сумнівів, що у своїх анкетах чекісти поліпшували особисті соціальні показники у бік пролетаризації, але структура їх лав залишалася доволі дрібнобуржуазною. Привертає увагу й те, що серед чекістів практично не було хліборобів, що становило різкий контраст із соціальною структурою України.

У таблиці 5 наведено дані щодо національного складу.

Таблиця 5

Групи	Українці	Росіяни	Євреї	Лагиші	Білоруси	Вірмени	Молдовани	Невідомо
«Баличани»	4 (12,12 %)	4 (12,12 %)	21 (63,64 %)	3 (9,09 %)	1 (3,03 %)	—	—	—
«Леплевці»	3 (9,39 %)	6 (15,59 %)	21 (65,59 %)	1 (3,13 %)	2 (6,30 %)	—	—	—
«Успенці»	10 (16,66 %)	32 (53,33 %)	12 (20 %)	—	—	1 (1,17 %)	1 (1,17 %)	4 (6,66 %)
Разом	17 (13,6 %)	42 (33,6 %)	54 (43,2 %)	4 (3,2 %)	2 (1,6 %)	1 (0,8 %)	1 (0,8 %)	4 (3,2 %)

Нагадаємо, що у 1926 р. в УСРР проживало 75,4 % українців, 8,1 % росіян, 6,5 % євреїв, 5,0 % поляків, 1,5 % німців, 1,1 % молдован і румунів, 0,5 % болгар, 0,5 % татар і тюрків, 0,3 % угорців, 0,3 % греків, 0,2 % білорусів, 0,07 % вірмен, 0,5 % людей інших національностей¹²⁶. Низькій рівень українців серед керівного складу НКВС УСРР, на нашу думку, можна пояснити лише прихованою антиукраїнською політикою тодішнього радянського керівництва. Хоча українців у НКВС УСРР служило чимало, займали вони, в основному, низові посади.

У таблиці 6 наведено освітній рівень чекістів.

Таблиця 6

Освіта	«Баличани»	«Леплевці»	«Успенці»	Разом
Вища	2 (6,06 %)	2 (6,66 %)	3 (5 %)	7 (5,6 %)
Незакінчена вища	2 (6,06 %)	—	5 (8,33 %)	7 (5,6 %)
Середня	12 (36,36 %)	4 (12,5 %)	8 (13,33 %)	24 (19,2 %)
Незакінчена середня	—	4 (12,5%)	2 (3,33%)	7 (5,6 %)
Початкова	16 (48,49%)	19 (58,35%)	26 (43,35%)	61 (48,8 %)
Самоучки	1 (3,03 %)	1 (3,33 %)	—	2 (1,6 %)
Не встановлено	—	2 (6,66 %)	16 (26,66 %)	18 (14,4 %)

Як бачимо, керівництво НКВС, як і загалом партійна та радянська номенклатура, не відзначалися високим освітнім рівнем. Цікаво, що обидва самоуки, тобто особи, які ніколи й ніде не навчалися, піднялися на найвищі щаблі кар'єри.

¹²⁶ Енциклопедія українознавства, т. 5, с. 1733.

Це — нарком І. М. Леплевський та М. К. Александровський, який у 1937 р. півроку працював заступником начальника розвідувального управління РСЧА. Фахових юристів із вищою освітою було троє — З. Б. Кацнельсон, Я. В. Письменний та А. М. Хатаневер, незакінчену вищу юридичну освіту мав В. А. Балицький. Утім, знання законів не заважало систематично їх порушувати.

У таблиці 7 показано роботу до служби в органах ВЧК–ДПУ–НКВС.

Таблиця 7

	«Баличани»	«Леплевці»	«Успенці»	Разом
З армії та флоту	16 (48,39 %)	16 (50 %)	20 (33,33 %)	52 (41,6 %)
Із силових структур (трибунали, суди, міліція)	5 (15,15 %)	4 (12,5 %)	6 (10 %)	15 (12 %)
З партійної або радянської роботи	4 (12,12 %)	3 (9,375 %)	7 (11,67 %)	14 (11,2 %)
Із цивільних структур	6 (18,28 %)	6 (18,75 %)	10 (16,67 %)	22 (17,6 %)
Після навчання	—	—	2 (3,33 %)	2 (1,6 %)
Не з'ясовано	2 (6,06 %)	3 (9,375 %)	15 (25 %)	20 (16 %)

Цікаво, що А. С. Макаренко, який у 1935–1936 рр. працював помічником начальника відділу трудових колоній НКВС УСРР, свого часу перейнявся ідеєю написати книжку про чекістів як консультант самого наркома внутрішніх справ. У записнику уславлений педагог відзначив, що В. А. Балицький «вирізняє кілька типів походження (чекістів — В. З.):

«гімназисти», «містечкові», «військові». Останні з трудом розуміють характер дисципліни «ч» (чекістів — В. З.)»¹²⁷.

У таблиці 8 наведено дані щодо чекістського стажу.

Таблиця 8

Рік вступу на службу	«Баличани»	«Леплевці»	«Успенці»	Разом
1918	5 (15,15 %)	4 (12,5 %)	2 (3,33 %)	11 (8,8 %)
1919	8 (24,25 %)	4 (12,5 %)	2 (3,33 %)	12 (9,6 %)
1920	7 (21,21 %)	5 (15,63 %)	11 (18,33 %)	33 (26,4 %)
1921	10 (30,3 %)	11 (34,39 %)	11 (18,33 %)	32 (25,6 %)
1922–1925	1 (3,03 %)	2 (6,25 %)	9 (15 %)	12 (9,6 %)
1925–1930	1 (3,03 %)	3 (9,36 %)	10 (16,68 %)	14 (11,2 %)
1931–1936	—	1 (3,12 %)	6 (10 %)	7 (5,6 %)
1937–1938	—	—	2 (3,33 %)	2 (1,6 %)
Немає даних	1 (3,03 %)	2 (6,25 %)	7 (11,67 %)	10 (8 %)

Важливо підкреслити, що 44,8% осіб вступили до ЧК під час громадянської війни. Ще 25,6% розпочали кар'єру у 1921 р., коли Україна ще палала у вогні повстань. Відтак щонайменше 70,4% мали досвід військових і каральних акцій.

Стосовно ж стрімкого злету осіб призову 1936–1938 рр., то були вони з «ежовської партійної мобілізації», головною метою якої визначалося латання кадрових дірок. Професійний партійний працівник Г. М. Кобизев (чекістський стаж

¹²⁷ Абаринів А., Хиллиг Г. Испытание властью. Киевский период жизни Макаренко (1935–1937 гг.). – Марбург, 2000. – С. 184.

із 1937 р.) очолював відділ кадрів НКВС УРСР і УНКВС по Харківській області. Г. М. Кретов, який прибув із ЦК КП(б)У 1 квітня 1938 р., відразу був призначений помічником відділу кадрів НКВС УРСР¹²⁸. Начальник політвідділу Волочиської МТС М. П. Захаров був мобілізований до НКВС навесні 1938 р. і за три місяці зробив кар'єру від референта до начальника секретаріату НКВС УРСР. Лише за три дні, з 29 березня по 1 квітня 1938 р., у НКВС УРСР було зараховано рівно 100 осіб, «прибулих з ЦК КП(б)У». Більшість з них була призначена помічниками начальників відділків відділів УДБ, а 6 осіб навіть очолили відділки.

У таблиці 9 зазначено вік вступу на службу.

Таблиця 9

Вікові групи	«Баличани»	«Леплевці»	«Успенці»	Разом
16-20	2 (6,06 %)	13 (40,64 %)	17 (28,34 %)	32 (25,6 %)
21-25	19 (57,58 %)	10 (31,25 %)	20 (33,33 %)	39 (31,2 %)
26-30	11 (33,33 %)	5 (15,63 %)	8 (13,33 %)	24 (19,2 %)
30-35	—	1 (3,12 %)	1 (1,67 %)	2 (1,6 %)
36-40	—	1 (3,12 %)	—	1 (0,8 %)
Немає даних	1 (3,03 %)	2 (6,24 %)	14 (23,33 %)	17 (13,6 %)

66,8 % керівників вступили на службу в молодому (до 25 років), а 25,6 % розпочали кар'єру взагалі в юнацькому (до 20 років) віці. Отже їх становлення як особистості відбувалося в атмосфері постійної боротьби із «замаскованими ворогами», що не могло не відбитися на психології.

Для приблизної класифікації досвіду та оперативних заслуг керівних співробітників НКВС УРСР було проаналізова-

¹²⁸ Наказ НКВС УРСР по особовому складу № 113 від 01.04.1938 р.

но їх військові звання в момент призначення на посаду (табл. 10). При цьому не враховувалися особи, які мали загальновійськові або міліцейські звання. Виняток становив лише старший майор міліції І. Ю. Купчик, який, пересівши з крісла заступника начальника УРСМ НКВС УРСР у крісло начальника особливого відділу УДБ НКВС УРСР, майже відразу отримав звання майора держбезпеки.

Таблиця 10

Спецзвання	«Баличани»	«Леплевці»	«Успенці»
Комісар ДБ 1-го рангу	1	—	—
Комісар ДБ 2-го рангу	2	1	—
Комісар ДБ 3-го рангу	1	1	1
Старший майор ДБ	8	1	1
Майор ДБ	6	4	4
Капітан ДБ	10	12	17
Старший лейтенант ДБ	—	10	19
Лейтенант ДБ	—	—	9
Молодший лейтенант ДБ	—	—	2

Відразу кидається у вічі, що якщо всі висуванці В. А. Балицького були в ранзі не нижче капітана ДБ (відповідало загальноармійському званню полковника до 1939 р.), то І. М. Леплевський почав призначати на керівні посади старших лейтенантів ДБ (Мірошніченко, Джирін, Герзон, Кисельов, Фішер), а Петерс був капітаном міліції. Успенський же взагалі призначав на посади не тільки молодших лейтенантів ДБ (Долгушев, Машлятин) та загальноармійського старшого лейтенанта (Злобінський), але й осіб без спеціального звання (Захаров). Якщо ж ми надамо кожному званню

відповідний бал (комісар ДБ 1-го рангу — 9 балів, а молодший лейтенант ДБ — 1 бал), підсумуємо за кожною групою та поділимо на кількість учасників групи, яким було надане спеціальне звання, то отримаємо «середній бал»: «баличани» — 5,36, «леплевці» — 3,41, «успенці» — 3,35.

У таблиці 11 наведено дані щодо партійного стажу співробітників.

Таблиця 11

Час вступу в партію	«Баличани»	«Леплевці»	«Успенці»	Разом
1905–1916	5 (15,15 %)	—	—	5 (4 %)
1917	6 (18,28 %)	1 (3,33 %)	1 (1,67 %)	8 (6,4 %)
1918–1920	14 (42,33 %)	18 (58,77 %)	19 (31,66 %)	51 (40,8 %)
1921–1924	1 (3,03 %)	1 (3,33 %)	5 (8,33 %)	7 (5,6 %)
1925–1928	5 (15,15 %)	5 (15,62 %)	13 (21,67 %)	23 (18,4 %)
1929–1932	2 (6,06 %)	5 (15,62 %)	12 (20 %)	19 (15,2 %)
Кандидат	—	1 (3,33 %)	—	1 (0,8 %)
Немає даних	—	1 (3,33 %)	10 (16,66 %)	11 (8,8 %)

Більшість чекістів (51,2 %) вступили в партію до 1921 р. і мали певний авторитет не лише серед чекістського, але і серед партійно-радянського апарату.

В. А. Балицький, за словами начальника фінансового відділу НКВС Л. Г. Словинського, спирався

«на певну групу осіб, особисто йому відомих і здатних беззаперечно виконувати будь-які його вказівки та розпорядження».

Балицький оберігав їх, просував на відповідальні керівні посади в ДПУ–НКВС. Для збереження цих людей Балиць-

кий використовував власний партійний вплив, усіляко захищаючи їх проступки»¹²⁹. За свідченням начальника української міліції М. С. Бачинського,

«щодо НКВС Союзу у Балицького завжди були “ми та вони”. Це не змінилося і після приходу в НКВС Єжова»¹³⁰.

Упродовж всієї роботи в Україні Балицький проводив цілком незалежну кадрову політику і майже завжди працював лише з тими людьми, яких добре знав і яким довіряв. Співробітники, що потрапляли в немилість до всесильного наркома, під будь-яким приводом відкомандировувалися з України. Недаремно ж на лютнево-березневому пленумі ЦК ВКП(б) М. І. Єжов назвав В. А. Балицького «феодалним князьком», що «живе, як забажає»¹³¹.

І. М. Леплевський, який працював в Україні у 1920–1931 рр. і у 1933 р., також мав великі зв'язки серед українських чекістів, але такою свободою у кадрових питаннях, як його «заклятий ворог» В. А. Балицький, не користувався. Як кадрову підтримку він отримав цілу групу маловідомих йому чекістів, які в Україні ніколи не працювали (М. А. Степанов, В. А. Стирне, А. М. Хатаневе, Ф. П. Фокін, М. М. Федоров). Водночас далеко не всі кадрові пропозиції Леплевського знайшли підтримку в Москві. Так, наприклад, не був затверджений начальником особливого відділу НКВС УРСР А. М. Ратинський, а на його місце у терміновому порядку був призначений В. М. Блюман, який ніколи в особливих відділах не працював¹³². Після арешту В. А. Стирне контрозвідкою майже чотири місяці керував С. І. Самойлов, який офіційно так і залишався заступником начальника відділу. І. Д. Морозов і Л. Й. Рейхман майже дев'ять місяців очолювали УНКВС Вінницької та Харківської областей, вважаючись заступниками начальника УНКВС.

¹²⁹ ГДА СБ України, Київ, спр. 43787-фп, арк. 41–42.

¹³⁰ Там само, спр. 50045-фп, т. 1, арк. 32.

¹³¹ Материалы февральско-мартовского пленума ЦК ВКП(б) 1937 года // Вопросы истории. – 1994. – № 10. – С. 20.

¹³² ГДА СБ України, Київ, спр. 67032-фп, арк. 245.

На відміну від попередників, О. І. Успенський користувався цілковитою довірою М. І. Єжова. Упродовж тижня двома наказами НКВС СРСР від 26 лютого¹³³ та 3 березня¹³⁴ 1938 р. в Україні змінили всіх 11 начальників обласних УНКВС. Територіальні органи держбезпеки республіки очолили співробітники, які не мали жодного досвіду роботи в УРСР. М. М. Федоров, щоправда, працював тут із червня 1937 р., а О. О. Волков — із жовтня 1936 р., але назвати їх кадровими українськими чекістами не можна. Крім того, у лютому–березні 1938 р. з НКВС УРСР було відкомандировано 188 співробітників, переважна більшість з яких втратила «політичну довіру» та була направлена на роботу в ГУТАБ¹³⁵.

Про тотальну чистку керівних кадрів НКВС УРСР свідчить і колишній заступник начальника УНКВС по Чернігівській області капітан ДБ А. Й. Геплер. У своїй скарзі він писав, що після арешту у березні 1938 р. московські чекісти його били, примовляючи:

«Скінчилася ваша українська лавочка, всіх єврейчиків та українців розженемо»¹³⁶.

Цікаво простежити подальші долі згаданих тут осіб. Із 33-х «баличан» було розстріляно 27 (подається посада перед арештом): начальник УНКВС по Далекосхідному краю Балицький, пенсіонер Абугов, заступник начальника розвідувального управління РСЧА Александровський, пенсіонер Аміров, заступник наркома внутрішніх справ УРСР Бачинський, начальник Запорізького міськвідділу НКВС Джавахов, начальник секретаріату УНКВС по Далекосхідному краю Євгенєв, заступник наркома внутрішніх справ УРСР Іванов, начальник Томськ-Асинського табору НКВС Карлсон, заступник начальника ГУТАБ НКВС СРСР Кацнельсон,

¹³³ Наказ НКВС СРСР по особовому складу № 485 від 26.02.1938 р.

¹³⁴ Наказ НКВС СРСР по особовому складу № 501 від 03.03.1938 р.

¹³⁵ Накази НКВС СРСР по особовому складу за 1938 р.: № 612 від 17.03; № 614 від 17.03; № 770 від 31.03; № 771 от 31.03; № 774 від 31.03; № 789 від 04.04; № 794 від 04.04.

¹³⁶ ГДА СБ України, Київ, спр. 38153, т. 4, арк. 91.

начальник Кулойського табору НКВС Краукліс, начальник УНКВС по Орджонікідзевському краю Кривець, начальник особливого відділу НКВС УРСР Купчик, пенсіонер Лепін, завідувач 2-м східним відділом наркомату іноземних справ Миронов, помічник начальника слідчої частини НКВС СРСР Морозов, начальник АГУ НКВС УРСР Островський, начальник транспортного відділу НКВС УРСР Письменний, начальник контррозвідального відділу НКВС Узбекикої РСР Рахліс, начальник УНКВС по Воронежській області Розанов, співробітник резерву НКВС УРСР Рубінштейн, начальник центрального управління нафтоналивного флоту Соколинський, заступник начальника секретаріату НКВС УРСР Стрижевський, начальник адмінвідділу Івдельського табору НКВС Цикліс, начальник УНКВС Чернігівської області Шостак-Соколов. Начальник УНКВС по Харківській області Мазо застрелився. Начальник відділу пожежної охорони НКВС УРСР Карін-Даниленко та помічник начальника управління шосейних доріг НКВС УРСР Каган були заарештовані, але у 1939 р. звільнені. Тимофєєв та Чердак уникли репресій, а долю Райхштена з'ясувати не вдалося.

Із 32 «леплевців» було розстріляно 19 осіб (59,38 %): начальник 3-го (транспортного) управління НКВС СРСР Леплевський, заступник наркома внутрішніх справ УРСР Степанов, начальник відділу кадрів НКВС УРСР Северин, начальник контррозвідального відділу НКВС УРСР Стирне, начальник УНКВС по Вінницькій області Гришин-Клювгант, начальник УНКВС по Одеській області Кисельов, начальник управління місць ув'язнення НКВС УРСР Новаковський, заступник начальника управління місць ув'язнення НКВС УРСР Вольфсон, начальник особливого відділу НКВС СРСР М. М. Федоров, начальник відділу головного економічного управління НКВС СРСР Рейхман, начальник відділку секретно-політичного відділу НКВС СРСР Герзон, заступник начальника УНКВС по Ленінградській області Хатаневер, помічник наркома внутрішніх справ Білоруської РСР Корнєв, начальник відділу фельдзв'язку НКВС УРСР Мунвез, начальник

відділку оперативного відділу НКВС СРСР Джирин, заступник начальника дорожньо-транспортного відділу НКВС Ленінської залізниці Інсаров, співробітники резерву НКВС СРСР Блюман і Самойлов, начальник Гутаро-Тугульської експедиції НКВС Марусинов. 2 чекіста (Камінський та Овчинников) були засуджені до різних термінів та відбували покарання у таборах. Були заарештовані, засуджені до позбавлення волі, відбували покарання, але достроково звільнені 4 особи: начальник Онезького табору НКВС Мірошниченко, нарком внутрішніх справ Кримської АРСР Якушев, начальник пароплавання «Рейдертанкер» Приходько, начальник міліції УНКВС по Ростовській області Фокін. Був заарештований, але звільнений начальник УНКВС по Полтавській області Петерс. Репресій не зазнали 4 особи (Бабич, Самовський, Шумський, Фішер). Долю Заславського та Бриля з'ясувати не вдалося.

Із 60 «успенців» було розстріляно 22 особи (36,66 %): нарком внутрішніх справ УРСР Успенський, співробітник резерву НКВС СРСР Волков, начальник УНКВС по Житомирській області В'яткін, співробітник ГУТАБ НКВС СРСР Гольдман, заступник начальника особливого відділу Київського військового округу Грабар, начальник УНКВС по Ростовській області Гречухін, начальник відділу охорони НКВС УРСР Дальський, помічник начальника контррозвідувального відділу НКВС СРСР Деноткін, начальник УНКВС по Чернігівській області Єгоров, начальник УНКВС по Кам'янець-Подільській області Жабров, співробітник резерву НКВС СРСР Карамішев, начальник УНКВС по Дніпропетровській області Коркін, співробітник резерву НКВС СРСР Коркунов, співробітник резерву НКВС СРСР Кручинкін, заступник начальника контррозвідувального відділу НКВС СРСР Листенгурт, заступник наркома внутрішніх справ Молдавської АРСР Малишев, заступник начальника особливого відділу НКВС УРСР Писарев, начальник відділу транспортного управління НКВС СРСР Радзивиловський, начальник контррозвідувального відділу НКВС УРСР Ратинський, заступ-

ник начальника УНКВС по Київській області Троїцький, начальник контррозвідального відділу УНКВС по Житомирській області М. Є. Федоров, заступник наркома НКВС УРСР Яралянц. За неперевереними даними, був розстріляний співробітник Дальбуду НКВС Яхонтов. До страти засудили начальника 9-го відділу 1-го управління НКВС УРСР Калюжного, але є підстави вважати, що вищу міру покарання йому замінили таборами.

До тривалих термінів ув'язнення було засуджено 7 осіб: співробітник резерву НКВС СРСР Долгушев, старший інспектор ленінградського Кіровського заводу Запутряєв, начальник секретаріату НКВС УРСР, начальник УНКВС по Харківській області Кобизев (помер у таборі), заступник начальника Архангельського табору НКВС Корабльов, начальник 7-го відділу 1-го управління НКВС УРСР Назаренко, начальник Чорноморського морського відділу НКВС Перцов (загинув у таборі), шкільний учитель Славін.

Були засуджені до позбавлення волі, але замість таборів відправлені на фронт Баличев і начальник мобілізаційного відділу управління шосейних доріг НКВС УРСР Павличев. А от заарештованих начальників АГУ НКВС УРСР Нікельберга та іноземного відділу 1-го управління НКВС УРСР Тимошенка звільнили через брак доказів. Не вдалося з'ясувати долю репресованого начальника міліції НКВС УРСР Клочкова та ще 4 осіб: Лупана, Мілаєва, Рижова, Шарабуріна. Репресій не зазнали 19 осіб: Громовенко, Донець, Душник, Здуніс, Злобинський, Крутов, Майський, Машлятин, Міцул, Осокін, Синицин, Спектор, Твердохлебенко, Телешев, Фролов, Чистов, Шапіро, Шашков, Шевченко.

На нашу думку, керівний кадровий склад НКВС УСРР у тій чи іншій мірі відбивав класову, соціальну й національну структуру та освітній рівень радянського державного апарата в Україні. Чекістські кадри характеризувалися неоднорідним соціальним складом, низьким освітнім рівнем, здебільшого неукраїнським походженням тощо. З одного боку, це дозволяло радянським владним структурам маніпулювати чекістами та примушувати їх виконувати будь-які злочинні

накази, а, з іншого, стало підставою для фізичного знищення більшості з них.

Вадим Золотарёв. Руководящий состав НКВД УССР во время «большого террора» (1936–1938 гг.): социально-статистический анализ.

В статье проведён социально-статистический анализ руководящего состава НКВД УССР в условиях «большого террора». Автор утверждает, что чекистские кадры характеризовались неоднородным социальным составом, низким образовательным уровнем, преимущественно неукраинским происхождением.

Ключевые слова: ГПУ, НКВД, «ежовщина», «баличане», «леплевцы», «успенцы», политические репрессии, статистический анализ.

Vadim Zolotarev. Leading staff of NKVD of Soviet Ukraine during «the Great terror» (1936-1938): social and statistical analysis.

The present article dedicated to social and statistical analysis of leading staff of NKVD of Soviet Ukraine under conditions of «the Great terror». It was proved that diverse social origin, low level of education, non-Ukrainian origin as well as the breach of party discipline and accomplishment to criminal offences was the distinctive features of security personnel.

Key words: GPU, NKVD, «ezhovshchina», «uspentsy», political repressions, statistical analysis.

*Валерій Васильєв**
(Київ)

«Беріївська відлига» в УРСР (кінець 1938–1939 рр.): політичні аспекти

У статті висвітлюються окремі аспекти функціонування політичних структур в УРСР, стосунки між ними після припинення масових репресивних акцій. Особливу увагу приділено зміцненню ролі компартії, відновленню кадрового контролю з боку місцевих партійних керівників над співробітниками органів держбезпеки. Доведено, що НКВС УРСР продовжував боротьбу проти українського національного руху.

Ключові слова: політична система, компартія, органи НКВС, Сталін, Хрущов, Кобулов.

Як відомо, постанова РНК СРСР та ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1938 р. «Про арешти, прокурорський нагляд та ведення слідства» та наказ наркома НКВС СРСР Л. Берії № 00762 від 26 листопада 1938 р. «Про порядок здійснення постанови РНК СРСР та ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1938 р.» відіграли вирішальну роль у припиненні масових репресивних операцій у країні. Завершення жахливої хвилі репресій, яку ініціювали особисто генеральний секретар ЦК ВКП(б) Й. Сталін та група кремлівських керівників, супроводжувалося деякими змінами у функціонуванні політичної системи СРСР.

Доступна дослідникам джерельна база¹ дозволяє зробити певні спостереження та висновки щодо цих змін. Перші спроби наукового аналізу здійснив російський дослідник О. Хлев-

* *Васильєв В.Ю.* — кандидат історичних наук, доцент, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України.

¹ *История сталинского Гулага. Конец 1920-х – первая половина 1950-х гг.: Собр. док. в 7 т. – Т. 1: Массовые репрессии в СССР. – М.: РОССПЭН, 2004; Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД. Архив Сталина: Документы высших органов партийной и государственной власти. 1937–1938. – М.: Материк, 2004.*

нюк², якій у главі 7 дав загальну назву політичним процесам (продовжуючи підхід авторів «Истории сталинского Гулага») — «Вихід з терору. 1938–1939 рр.». Зазначимо, що масові репресивні акції 1937–1938 рр. становили стрижень так званого «великого терору». Цей термін використовують у світовій історичній науці з «легкої руки» британського історика, який працює у США — Р. Конквеста. Але спрямованість операцій проти потенційної «п'ятої колони» викликає необхідність зважено ставитися, у даному випадку, до застосування поняття «великий терор». Як відомо, «терор» — у найбільш поширеному значенні — це «жах», «переляк». Відомі нам факти свідчать, що в 1937–1938 рр. кремлівські вожді, ініціюючи репресії, займалися злочинною «соціальною інженерією». Терор як залякування мав підлегле значення щодо цієї головної мети.

В Україні на цей момент відсутні дослідження реальних процесів, котрі відбувалися в державі та суспільстві після припинення масових репресивних акцій. У суспільній свідомості побутує думка, що значну кількість осіб, які постраждали від репресій, звільнили з-під арешту. Іноді поширюються думки про майже «ліберальну» діяльність Л. Берії, якій після недоброї пам'яті М. Єжова (його змістили з посади 24 листопада 1938 р.) виглядав менш кровожерливим. Побутує навіть вислів «беріївська відлига», який використовують для характеристики подій кінця 1938 – початку 1939 рр.

Незважаючи на певну публіцистичність та полемічність такого словосполучення, воно свідомо вжите у назві статті, основне завдання якої полягає у висвітленні з наукового погляду функціонування окремих політичних структур та стосунків між ними в Україні того часу на основі широкого залучення нових архівних документів, зокрема тих, котрі зберігаються в Галузевому державному архіві Служби безпеки України.

² Хлевнюк О.В. Хозяин. Сталин и утверждение сталинской диктатуры. – М.: РОССПЭН, 2010.

Аналіз розпочнемо з ситуації в компартії — становому хребті тоталітарної системи, особливістю якої було існування в Києві партійно-радянського субцентру влади³, від січня 1938 р. очолюваного першим секретарем ЦК КП(б)У М. Хрущовим. Він особисто відповідав перед Й. Сталіним за ситуацію в УРСР, брав участь у здійсненні репресій в республіці⁴. Недарма у звітній доповіді на XIV з'їзді КП(б)У (червень 1938 р.) М. Хрущов зазначав:

«Ми ворогів в основному розбили, але у нас залишилося ще вороже коріння [...] За допомогою ЦК ВКП(б) та особисто товариша Сталіна, за допомогою всього українського народу ми почистили, чистимо та маємо чистити українську землю від усіх зрадників [...] Ми успішно ліквідуємо наслідки шкідництва, висунемо до кінця віддані кадри [...] Талантів у нас скільки завгодно в усіх галузях, потрібно тільки вміти їх розшукати, своєчасно просувати й допомагати їм [...] Ми зробимо усе для того, щоб завдання та доручення ЦК ВКП(б) і товариша Сталіна — зробити Україну неприступною фортецею для ворогів — виконати з честю»⁵.

Жодного архівного свідчення реакції М. Хрущова на припинення масових репресивних акцій віднайти не вдалося, що не в останню чергу пов'язане із вилученням за його розпорядженням документів з архівів УРСР, яке провели в 1949–1950 рр. Але ми знаємо, що після зникнення з Києва колишнього наркома внутрішніх справ УРСР О. Успенського (14

³ Поняття «*субцентр влади*» стосовно 1920–1930-х рр. уведене в українській історіографії С. В. Кульчицьким. Хоча історик не розкрив сенс цієї дефініції, політичні науки дають підстави вважати, що партійно-радянський центр влади в Україні мав певні владні та управлінські повноваження, що делегувалися йому з Кремля, від партійно-радянського центру РСФРР, а потім СРСР. У різні періоди радянської влади повноваження змінювалися залежно від історичних процесів та стосунків між лідерами РКП(б)–ВКП(б) та керівниками радянської України.

⁴ Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст.: Історичні нариси. – К.: Наукова думка, 2002. – С. 454–495.

⁵ Политическое руководство Украины. 1938–1989. – М.: РОССПЭН, 2006. – С. 35–36.

листопада 1938 р.)⁶, М. Хрущов не мав у республіці самостійного «наркома-чекіста», здатного на політичні дії без відома першого секретаря ЦК КП(б)У. Призначений 7 грудня 1938 р. виконуючим обов'язки наркома, а потім першим заступником наркома А. Кобулов був довіреною особою Л. Берії, але не підходив на роль політичної фігури в УРСР. Те ж саме стосувалося й І. Серова, призначеного наркомом 2 вересня 1939 р.⁷ Це відображало загальний процес зміцнення ролі партійних чиновників у політичній системі на противагу керівникам органів держбезпеки, про що йтиметься нижче.

Принагідно зауважимо, що персональний склад субцентру влади в Києві сформувався до липня 1939 р., коли віддані М. Хрущову особи обійняли посади: Д. Коротченко (прибув до УРСР разом із М. Хрущовим) — третього секретаря ЦК КП(б)У, Л. Корнієць — голови РНК УРСР, М. Гречуха — голови Президії Верховної Ради УРСР⁸. Ці діячі працювали на керівних посадах до середини 1950-х – початку 1960-х рр., входячи до так званого «партійно-військово-партизанського клану» республіканських керівників, що став складовою загальносоюзної системи управління у повоєнні роки⁹. Серед них М. Хрущов, який був кандидатом, а незабаром і членом політбюро ЦК ВКП(б), користувався безперечним авторитетом. Зрозуміло, що його дії цілковито залежали та повністю контролювалися Й. Сталіним.

Цікава ситуація спостерігалася на рівні обласних і районних ланок управління. У 1937–1938 рр. відбулося певне розмежування компартійних та каральних органів, коли останні перетворилися в інститут влади, значною мірою поставлений

⁶ Див.: Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст.: Історичні нариси. – С. 476–477.

⁷ Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД, 1934–1941: Справочник. – М.: Звенья, 1999.

⁸ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 6, спр. 512, арк. 94.

⁹ Див. докладніше: Политическое руководство Украины. 1938–1989 гг. – 544 с.

«над партією». До початку масових репресивних акцій керівники каральних органів перебували у цілковитій залежності від партійних функціонерів. Потім ситуація змінилася, постраждала значна кількість кадрових партійних працівників. Складовою процесів було висунення окремих «чекістів» на керівну партійну роботу. Наприклад, начальник УНКВС по Харківській області Г. Телешов став першим секретарем Одеського обкому КП(б)У. Одночасно до партійних органів призначалися молоді люди — як за віком, так і за партійним стажем. Карколомна кар'єра посилювала їх особисту відданість Й. Сталіну¹⁰.

Протягом 1938 р. спостерігався багаторівневий «терор» у країні та партії. Арешти й розстріли інтенсифікувалися, у порівнянні з 1937 р., відбувалося зменшення кількості виключених із партії, відновився масовий прийом до її лав, десяткам тисяч осіб повернули партквитки. Після завершення масштабних репресивних акцій політбюро ЦК КП(б)У протягом січня–лютого 1939 р. ухвалило дві постанови, які заохочували прийом до партії. Місцеві партійні органи було зобов'язано своєчасно видавати документи комуністам, не відмовлятися від надання характеристик кандидатам для вступу в члени партії, звернути увагу на майже 60 тис. кандидатів із простроченим стажем. Але процес збільшення лав КП(б)У виявився суперечливим. У травні 1939 р. політбюро ЦК КП(б)У заявило про незадоволення «валовим прийомом» до партії — в деяких «парторганізаціях були прийняті в партію чужі, сумнівні елементи, замасковані вороги», порушувався принцип індивідуального відбору. Такі вказівки перелякали місцевих партійних чиновників, які відмовлялися видавати партквитки прийнятним і відновленим у партії. У серпні 1939 р. довелося ухвалити рішення видати до 1 вересня 1939 р. партквитки всім категоріям осіб, які бажали бути комуністами¹¹.

¹⁰ Хлевнюк О.В. Хозяин. Сталин и утверждение сталинской диктатуры. — С. 350–351.

¹¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 508, арк. 48, 84; спр. 510, арк. 4; спр. 513, арк. 85.

В Україні відбувалося відновлення структури компартії, що розпочалося 1938 р., проте молоді кадри, які приходили до партійних органів, часто-густо знищувалися у ході масових репресій. Упродовж 1938–1939 рр. М. Хрущов намагався відновити персональний склад парторгів різного рівня. До управління в Україні прийшли нові молоді «технократи», які у недалекому минулому закінчили радянські ВНЗ. Як особлива соціальна група, вони ще не стали предметом спеціальних досліджень. Зауважимо, що багато з них попри радянську «вищу освіту» були малоосвіченими людьми, які піднялись по «кар'єрній драбині» завдяки політичній спритності, цинізму, готовності «йти по трупах». Це були справжні сталіністи, які вірою та правдою служили режимові, побоюючись більш за все наступних кадрових чисток. Образно кажучи, такі люди були «політично грамотними» та орієнтованими на пошук «ворогів», але вони виявилися неспроможними стати громадськими лідерами, брати на себе відповідальність у суспільній сфері життя.

Ліва частина рішень політбюро ЦК КП(б)У присвячена кадровим питанням, зокрема затвердженню керівників обкомів і райкомів партії. *По-перше*, значна увага приділялася першим секретарям обкомів, які особисто відповідали перед М. Хрущовим за ситуацію в областях. *По-друге*, тривало масове призначення других і третіх секретарів обкомів, на посади яких приходили завідувачі відділами обкомів, інструктори ЦК КП(б)У, або, в окремих випадках, перші секретарі райкомів партії. Наприклад, 11 січня 1939 р. завідувач радянсько-торгового відділу Дніпропетровського обкому КП(б)У Л. Брежнев був призначений секретарем цього обкому по пропаганді. Подібні кадрові перестановки відбулися у Чернігівському та Полтавському обкомах. Політбюро ЦК КП(б)У, після майже цілковитого знищення партійно-радянських чиновників в областях у 1937–1938 рр., змушене було затверджувати трійки секретарів обкомів та оргкомітети Президії Верховної Ради УРСР (облвиконкоми)¹².

¹² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 512, арк. 111–118, 128–129.

Суттєве значення для відновлення функціонування партійної вертикалі влади в республіці мала діяльність апарату ЦК КП(б)У. Протягом зазначеного періоду відбулися його структурні зміни. 1 квітня 1939 р. політбюро ЦК КП(б)У прийняло рішення, відповідно до статуту партії, затвердженого XVIII з'їздом ВКП(б) (10–21 березня 1939 р.), про скасування шести відділів ЦК. Вони діяли за галузевим принципом. Замість того створили відділи кадрів, організаційно-інструкторський та військовий. Крім того, існував відділ пропаганди й агітації, особливий сектор та управління справами. У штати апарату ЦК КП(б)У входили 222 відповідальних та 98 технічних працівників. Провідну роль за кількістю відігравав кадровий відділ, що свідчило про зосередженість керівництва ЦК КП(б)У на контролі за персональним складом управлінської мережі в УРСР, а також відділ пропаганди й агітації, котрий контролював ідеологічні процеси у республіці¹³.

Апарат ЦК КП(б)У забезпечував взаємодію та контроль над діяльністю обкомів і райкомів партії. Наприкінці липня 1939 р. з'явилися затверджені ЦК ВКП(б), за поданням ЦК КП(б)У, структура та штати обкомів, міськкомів, райкомів, міських райкомів КП(б)У. Найбільша кількість відповідальних працівників, за новою структурою, була в Київському, Сталінському (Донецькому), Харківському обкомах — 128 осіб; у Ворошиловградському (Луганському), Дніпропетровському, Запорізькому, Одеському — 114; Вінницькому, Житомирському, Кам'янець-Подільському, Кіровоградському, Миколаївському, Полтавському, Сумському, Чернігівському — 95; Молдавському — 74. У міськкомах партії відповідальних працівників було від 61 до 24, сільських райкомах — від 28 до 18, міських райкомах — від 25 до 17 осіб¹⁴.

Основний кадровий резерв партійно-радянських керівників республіканського рівня становили перші секретарі райкомів партії. Їх не лише призначали на керівні посади

¹³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 509, арк. 49; спр. 512, арк. 36.

¹⁴ Там само, спр. 512, арк. 46–48, 132–136.

до обкомів, інструкторами ЦК КП(б)У, керівниками різних радянських установ, заступниками наркомів, але й направляли до органів НКВС, а також — помічниками військових прокурорів по нагляду за слідством в органах НКВС. Отже, вони стали кадровим потенціалом управлінської мережі в радянській Україні, якій проіснував майже до «горбачовської перебудови».

Ще одним елементом відновлення ролі партії в управлінні суспільними процесами стало запровадження інституту парторгів ЦК ВКП(б) на вугільних шахтах, металургійних і машинобудівних заводах, оборонних підприємствах тощо. Це був паралельний канал контролю з боку вищого керівництва ЦК ВКП(б) за ситуацією в базових галузях промисловості, які впливали на розвиток економіки держави та її підготовку до майбутньої війни. Із парторгами ЦК ВКП(б) в апарата ЦК КП(б)У, секретарів обкомів партії склалися непрості стосунки, оскільки подвійне підпорядкування перших дозволяло швидко повідомляти ЦК ВКП(б), відповідні загальносоюзні структури щодо негараздів у системі управління та прорахунки місцевих управлінських структур¹⁵.

У тоталітарній системі радянського типу партійна вертикаль управління просякала радянську вертикаль. Вивчення архівних матеріалів дозволило зробити кілька принципових висновків щодо специфіки її діяльності. *По-перше*, за умов припинення масових репресивних акцій поступово відбувалося оновлення персонального складу різних радянських організацій. *По-друге*, до управлінських функцій долучилися нові люди, які часто-густо не тільки формально, але й реально наповнили своїми інтересами, потребами, напрямками діяльності органи радянської влади¹⁶ на місцях. *По-третє*, на найнижчих щаблях управління перетиналися директиви влади та місцеві ініціативи самоуправління, без яких неможливе існування навіть жорстко централізованих тоталітарних

¹⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 512, арк. 68–69.

¹⁶ У даному випадку вислів «органи радянської влади» застосовується свідомо.

режимів. Зрозуміло, діяльність радянських органів управління ще чекає на своїх дослідників. Ми вкажемо лише на одну принципову рису структурної будови політичної системи того часу — без розгалуженої системи радянської вертикалі управління було неможливим функціонування партійної вертикалі.

По-четверте, архівні матеріали свідчать, що впродовж 1939 р. відбулося збільшення кількості республіканських наркоматів за рахунок поділу, приєднання до інших організацій кількох республіканських підрозділів загальносоюзних структур¹⁷. Це свідчило не стільки про збільшення певної самостійності республіканського субцентру влади внаслідок децентралізації системи управління, скільки про намагання вищих політичних керівників УРСР встановити більш жорсткий контроль за різними галузями суспільного життя через збільшення ланок управлінської системи.

Важливим для розуміння політичних процесів, що відбувалися у республіці, є дослідження змін у діяльності радянських органів держбезпеки, їх стосунків із парторганами. Учені різних країн світу вказують, що влада компартії у СРСР трималася не лише на певній соціальній базі, але й на постійному застосуванні каральних органів. Підкреслимо, що після директиви ЦК ВКП(б) від 14 листопада 1938 р. за підписом Й. Сталіна відбулося відновлення контролю парторганів над керівниками органів держбезпеки. Передбачалися облік, перевірка, затвердження на посадах наркомів, їх заступників і начальників відділів НКВС союзних та автономних республік, начальників крайових, обласних, окружних органів НКВС, їх заступників та начальників відділів, начальників міських і районних відділів НКВС. На всіх оформлялися особові справи, які зберігалися в обкомах, крайкомах та ЦК компартій республік. На основі документів, спеціальних перевірок, особистого знайомства партійні керівники мали забезпечити попереднє очищення НКВС «від ворожих осіб».

¹⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 508, арк. 120–121; спр. 509, арк. 47; спр. 511, арк. 15.

Зрозуміло, що до цієї категорії потрапили ті, хто ретельно виконував накази політбюро ЦК ВКП(б) про масові репресивні акції. Паралельно відбувалося затвердження кандидатур на керівних посадах в органах НКВС на засіданнях бюро обкомів, ЦК республіканських компартій. На начальників міських і районних відділів потрібен був відгук секретарів міськкомів, райкомів, узгоджений із членами бюро міськкому або райкому партії¹⁸. Це означало різке посилення залежності «чекістів» від місцевих партійних працівників.

Крім того, партійний контроль над органами держбезпеки посилювався за рахунок створення у січні 1939 р. самостійної парторганізації першого відділу НКВС УРСР із підпорядкуванням її Київському міськкому КП(б)У. Наприкінці липня 1939 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило рішення створити парткомітет апарату НКВС УРСР у складі парторганізацій: управління держбезпеки, управління виправно-трудова колоній, тюремного управління, адміністративно-господарського управління, управління робітничо-селянської міліції, управління пожежної охорони, особливого відділу КОВО, відділу фельдзв'язку, архівного відділу, комендатури, автобази. Парторганізаціям відділів та управлінь надали права первинних партійних організацій. Парткомітет апарату НКВС УРСР підпорядкували Київському міськкому КП(б)У¹⁹.

Від грудня 1938 р. до травня 1939 р. органи держбезпеки УРСР перебували у хаотичному стані. Ішли процеси звільнення та арештів начальників обласних УНКВС, а також співробітників НКВС, котрих звинувачували у «неправильних методах слідства». Частина їх, за пропозицією А. Кобулова, звільнили з «органів». На керівні посади в місцеві структури НКВС призначалися, в основному, секретарі райкомів КП(б)У²⁰ або довірені особи з так званої «групи Л. Берії».

¹⁸ Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД. Архив Сталина: Документы высших органов партийной и государственной власти. 1937-1938. – С. 606

¹⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 508, арк. 13; спр. 512, арк. 88.

²⁰ Там само, спр. 509, арк. 42-46, 51-57.

Траплялися випадки, коли секретарі обкомів КП(б)У, які затверджували персональний склад місцевих органів НКВС, намагалися звільнити їх співробітників через «застосування неприпустимих методів слідства». Наприклад, секретар Кам'янець-Подільського обкому Власов 22 грудня 1938 р. на засіданні бюро обкому вимагав від заступника начальника обласного УНКВС Леонова відсторонити від роботи 14 співробітників та 16 начальників райвідділів НКВС. Леонов негайно повідомив про це А. Кобулову, якій розпорядився не виконувати цю вимогу, але й нікому нічого не розповідати. Власов написав доповідну записку на ім'я М. Хрущова. Судячи з архівних документів, Леонова зняли з роботи, проте заарештували та розстріляли лише колишнього начальника обласного УНКВС І. Жабрева²¹. Ситуація у Кам'янець-Подільській області рельєфно окреслює специфіку стосунків партійних та органів держбезпеки у перші місяці після припинення масових репресивних акцій. Слід наголосити, що мали місце й інші ситуації, коли секретарі обкомів та райкомів партії, які брали безпосередню участь у репресіях 1937–1938 рр., намагалися «сховати кінці у воду», не допустивши поширення інформації про власні злочинні дії.

Без сумніву, вони користувалися підтримкою вищих керівників УРСР. У відповідь на виявлені масові випадки наявності у в'язницях республіки заарештованих, щодо яких вирок не було здійснено до 17 листопада 1938 р., а також широкомасштабні відмови арештантів від свідчень, А. Кобулов надав підлеглим вражаюче роз'яснення — ніякого перегляду справ таких осіб не допускалося, якщо їх відправили до концтаборів, вирок вважався виконаним. У травні 1939 р. А. Кобулов звернувся до М. Хрущова із доповідною запискою, де повідомляв, що у республіці багато випадків віднов-

²¹ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 32, спр. 48, арк. 53–56. Більш детально про взаємини керівників партійних та органів держбезпеки у Кам'янець-Подільській області після припинення масових репресивних акцій див.: Реабілітовані історією: У 27 т.: Хмельницька область. — Хмельницький, 2008. — С. 409–440.

лення у лавах партії осіб, звільнених з-під арешту у зв'язку з призупиненням слідчих справ. Але органи держбезпеки мали на них компрометуючі матеріали, тому А. Кобулов пропонував не відновлювати їх у партії²².

Узагалі, А. Кобулов займав жорстку позицію щодо долі репресованих. Архівні матеріали свідчать, що він особисто наполягав на створенні більш жорсткого режиму перебування заарештованих у в'язницях республіки. Так, керівництво Дніпропетровського УНКВС та обласної в'язниці повідомило йому про численні відмови арештантів від свідчень у «контрреволюційній діяльності». Серед в'язнів поширювалися чутки про масштабні арешти співробітників органів НКВС за «перекручення» у слідчій роботі. Арештанти перестукувалися між камерами, залишали записки у туалетах, іноді через тюремників добували газети. А. Кобулов підтримав висновок дніпропетровських «чекістів» — зробити режим ув'язнення більш жорстким, посилити внутрікамерну агентуру роботу²³. На нараді з керівниками місцевих органів НКВС 2 березня 1939 р. він заявив, що не можна звільняти заарештованих іноземних громадян, а також дружин «ворогів народу»:

«Часто-густо буває так, що людина — відвертий шпигун, учасник контрреволюційної організації, отаку дружину звільняти не можна». Проте сліпих, сімдесятирічних і старше, глухонімих, яких багато у в'язницях, потрібно випустити на волю²⁴.

Цинічна позиція А. Кобулова супроводжувалася конкретними діями органів НКВС, які буцімто на основі агентурно-оперативної роботи зробили висновок про «посилення ворожої діяльності озлобленої частини дружин і дітей репресованих». Родичі заарештованих створювали «антирадянські формування задля охоплення контрреволюційним впливом» інших родичів та близьких знайомих репресованих. Під приводом таких нісенітниць було встановлене стеження за

²² ГДА СБ України, ф. 16, оп. 32, спр. 24, арк. 184, 268.

²³ Там само, спр. 8, арк. 40-43.

²⁴ Там само, спр. 36, арк. 326.

групою дружин засуджених – «колишніх українських письменників-націоналістів» – О. Вишні, О. Слісаренка, О. Досвітнього, рідними сестрами О. Вишні та М. Хвильового. Так, «чекісти» стверджували, що дружина О. Вишні мала побачення з чоловіком у таборі, який повідомив їй про свої зв'язки з українськими письменниками, «які не склали зброї та розраховують на швидке повернення додому з метою боротьби проти радянської влади за незалежність України». Зрозуміло, що це були вигадки — при здоровому глузді О. Вишня, перебуваючи у концтаборі, не міг казати такого дружині, та ще й у наведених формулюваннях²⁵. Крім того, співробітники НКВС виграли так звані «штаби дружин», які у Дніпропетровську, Харкові, Одесі координували збір матеріальної допомоги для репресованих чоловіків²⁶. Можна припустити, що певні ініціативи допомоги заарештованим із боку дружин та родичів були, але «штаби» і таке інше могли виникнути лише в уявленні «чекістів».

Проте не викликає сумніву інформація органів держбезпеки про існування груп молоді, до яких входили діти репресованих. Ці групи органи держбезпеки розцінювали як «антирадянські» та «терористичні». Наприклад, у січні 1939 р. у Тульчинській середній школі було виявлено молодіжну групу, учасники якої не з'явилися на демонстрацію 7 листопада 1938 р. А. Кубулов повідомляв М. Хрущову, що учні, мовляв, готували теракти проти вождів СРСР. Молодіжну групу у складі 7 осіб під назвою «нелегальна партія» виявили у с. Дунине Харківської області. У Сумах віднайшли молодь, яка об'єдналася у «Таємне товариство» з програмою й статутом «Народної волі». Юнаки та дівчата бажали створити гуртки самоосвіти й самовдосконалення, що розцінювалося як антирадянська діяльність. У Сталінській (Донецький) області та Ворошиловграді (Луганську) було виявлено групи молоді, які шукали зброю та планували розповсюджувати листівки. У Немирівському дитячому будинку діти репресованих збит-

²⁵ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 32, спр. 24, арк. 21–24.

²⁶ Там само, арк. 23, 27–28.

кувалися над комсомольцями, псували портрети радянських вождів, малювали на стінах та парканах свастики. У більшості випадків А. Кобулов за узгодженням із Л. Берією наказував арештовувати 14–16-річних підлітків²⁷.

Особливу увагу органи НКВС, за традицією, приділяли відомим представникам української інтелігенції (інтелектуалам), які мали обслуговувати режим, підтверджуючи його легітимність у свідомості суспільства та переконуючи громадян в «апріорній істині» — лише Росія з її комуністичними керівниками здатна сприяти розвитку української мови, літератури, закріпленню традицій та звичаїв народу. Цікаво, що у травні 1939 р. М. Хрущов та його група у ЦК КП(б)У спробували легітимізувати себе шляхом широкомасштабної акції — відзначення на загальносоюзному рівні 125-річчя з дня народження Т. Шевченка. Відомий поет (за прийнятою у роки радянської влади традицією — «громадсько-політичний діяч, народник, різночинець») подавався для суспільної свідомості не лише як революціонер-демократ (із властивими йому гуманістичними цінностями), але предтеча соціальної революції, у ході якої (1917–1920 рр.) українці зробили висновок про необхідність співіснувати з Росією, котра виявилася «старшим братом» для «постраждалого» у ході «багатовікової литовсько-польсько-католицької експансії» «молодшого брата» — українського народу.

У Києві провели пленум Спілки письменників СРСР, на якому, вочевидь, проявилися масштабні суперечності у свідомості інтелігенції різних республік СРСР щодо оцінок світової літератури, місця у процесі її створення окремих письменників — вихідців із Росії та України, ролі керівників письменницьких організацій у творчому процесі. Під час виступу голови Спілки письменників УРСР О. Корнійчука деякі літератори дозволили собі невеличку «фронду» — підвелися з місць та пішли з залу, що у ті часи вважалося неприпустимим. Із боку українських письменників обережну або негатив-

²⁷ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 32, спр. 16, арк. 1–17, 25–28, 50, 62–63, 70, 72–74.

ну оцінку отримали вірші російських письменників та висловлювання поетів: В. Лебедева-Кумача — за надто «вірнопідданську позицію»; міркування О. Толстого щодо давньоруської історії із заявами, що, мовляв, «Пісня про Нібелунгів» або «Енеїда» Вергілія²⁸ порівняно зі «Словом о полку Ігоревім» є «завиванням людоджера поряд із сонетом Шекспіра». Атмосферу на святкуванні можна уявити зі слів відомого українського поета М. Рильського, якій після виступу на урочистому пленумі Спілки письменників УРСР обурювався тим, що багато письменників закінчували промови словами «Хай живе товариш Сталін!». Зокрема, він сказав:

«Я спромігся побудувати доповідь так, що сказав і не сказав про Сталіна й дуже задоволений, тому що противне це плазування та улесливість».

Другого дня письменників повезли на пароплаві на могилу Кобзаря до Канева, що сподобалося учасникам. Але суперечки між ними не вщухали. Поет С. Городецький доводив прозаїку І. Ле, що

«українська мова така ж тарабарщина, як китайська».

Коли в Каневі виконувалися концертні номери з російською фольклорною основою, М. Рильський і В. Торин зауважили:

«Чи не можна припинити російську “галіматтю”. У нас, здається, шевченківські дні — чому не співають українських пісень?».

На що В. Лебедев-Кумач, звертаючись до письменника В. Іванова, вимовив:

«Хохляндія бунтує».

Звичай письменницького середовища тих часів чітко проявилися, коли присутні на ювілеї поверталися до Києва. Упродовж святкування письменники з республік Кавказу

²⁸ «Пісня про Нібелунгів» — перероблений у Баварії або Австрії у XII–XIII ст. героїчно-міфологічний епос, один із найбільш відомих епічних творів людства. «Енеїда» — латиномовний епічний твір визначного поета світової літератури Вергілія (70 р. до н.е. – 19 р. до н.е.), написаний між 29 і 19 рр. до н.е.

та Середньої Азії майже не спілкувалися із колегами з Росії, України, Білорусії. Більше того, поважні та авторитетні «владителі дум слов'янського світу» того часу знайшли на пароплаві жінок, «які не мали жодного відношення до літератури, у каютах відбувалися п'яні оргії». Зокрема, голова Спілки письменників УРСР О. Корнійчук упився до непритомності, а завідуючий відділом мистецтва при РНК УРСР М. Компанієць нецензурно лаявся та дослівно заявив:

«До чорта мені мистецтво. Плювати я хотів на всіх письменників і комітет у справах мистецтв. Я машиніст, а мене змушують керувати культурним закладом»²⁹.

Агенти, які повідомляли органи держбезпеки про такі «витівки» українських радянських літераторів, сприяли збільшенню доказової бази «контрреволюційних дій». «Чекісти» продовжували стеження, а основними «фігурантами» оперативних розробок виступали:

- М. Рильський — «колишній поміщик», учасник «Спілки визволення України»;
- П. Тичина — «[...] колишній боротьбист. У 1914–1917 рр. співробітничав у редакційному журналі українських націоналістів “Рада”, що редагувався відомими націоналістами — Єфремовим, Ніковським та ін. У роки громадянської війни співробітничав із друкованими органами Центральної Ради»;
- П. Панч — «[...] колишній офіцер петлюрівської та гетьманської армій. Проходить за свідченнями засудженого 1933 р. польського розвідника Ялового як завербований останнім для шпигунської праці на користь польської розвідки»;
- А. Любченко — «[...] колишній учасник банди та член повстанкому в одному з районів України. До 1929 р. був одним із керівників націоналістичної літературної організації ВАПЛІТЕ».

²⁹ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 32, спр. 40, арк. 10, 13, 17–19.

Співробітники органів держбезпеки пов'язали М. Рильського та П. Тичину з «ідеологом антирадянського націоналістичного підпілля на Україні» академіком А. Кримським. Крім того, вони начебто підтримували контакти з «письменниками-націоналістами» Грузії, Вірменії, Білорусії. В уявленнях «чекістів» дванадцятьом українським письменникам приписувалися такі дії:

«Група веде лінію на затирання молодих радянських письменників, обробку окремих із них у націоналістичному дусі з метою подальшого залучення до організації, а також розповсюджує наклепницькі чутки про національну політику ВКП(б) та радянської влади»³⁰.

Крім зазначених вище діячів культури, співробітники органів держбезпеки за міфічними зв'язками з троцькістами «розробляли» Л. Первомайського, С. Голованівського, В. Торина, а також шістьох єврейських літераторів на чолі з І. Фефером як «законспіроване правотроцькістське підпілля»³¹. Під постійним спостереженням перебував син видатного українського письменника І. Франка — Петро. У жовтні 1939 р. І. Серов, ознайомився із результатами стеження за ним та висновками підлеглих про те, що П. Франко пов'язаний із керівництвом Української військової організації³². Від вересня 1939 р. «чекісти» продовжували «виявляти» та стежити не лише за інтелектуалами, громадськими діячами Західної України, але й «колишніми петлюрівцями», котрі вціліли після масових репресивних акцій на території Східної України, репатріантами з Польщі, професорами Академії наук УРСР³³.

Архівні документи дають змогу реконструювати протидію органів держбезпеки антирадянським настроям у суспільстві, негативним оцінкам соціально-економічного становища.

³⁰ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 32, спр. 43, арк. 79–81.

³¹ Там само, спр. 44, арк. 105–107, 110.

³² Там само, спр. 43, арк. 162–163.

³³ Там само, арк. 35–37.

Показово, що під час відзначення Першого травня 1939 р. у Київській, Сталінській (Донецькій), Кам'янець-Подільській, Чернігівській областях було заарештовано 40 осіб за участь у «троцькістських контрреволюційних організаціях», «терористичні або диверсійні тенденції», розповсюдження листівок, антирадянську агітацію. Іноді фантазії «чекістів» набували гротескних форм. Так, у Сталінській (Донецькій) області нібито пов'язана з «троцькістами» жінка, у минулому дружина жандарма, дала завдання одній особі (між іншим, агенту НКВС) улаштуватися на роботу до дитячої молочної кухні з метою труїти дітей, підмішуючи у харчування ртуть³⁴.

Слід розуміти, що рівень невдоволення владою у суспільстві був високим. У другій половині 1939 р. не було виконано план товарообігу, не вистачало готівки, крамниці та відділення баз у районних центрах і на селі гостро відчували дефіцит товарів. Виникла значна заборгованість із заробітної платні. За таких умов на святкуванні 7 листопада фіксувалися типові висловлювання:

«Хіба це свято, у магазинах порожні полиці, немає цукру, ковбас, масла, мила, мануфактури. А за півкіло оселедця, який навмисно викинули у продаж, стоять тисячі людей. Усі продукти й товари відправили до Західної України та Західної Білорусі, щоб обдурити тамтешній людей, мовляв, який рай у нас у СРСР. Нічого, незабаром вони теж дізнаються, що то за заможне життя при радянській владі»³⁵.

За такі висловлювання людей брали на облік в органах держбезпеки, а то й арештовували.

Цілком зрозуміло, що у форматі статті неможливо відтворити повномасштабну картину політичних процесів в УРСР протягом кінця 1938–1939 рр. Але попередній аналіз дозволяє стверджувати, що політичні структури країні після припинення керівництвом ВКП(б) масових репресивних акцій перебували у хаотичному стані. Радянським вождям вдало-

³⁴ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 32, спр. 19, арк. 44.

³⁵ Там само, арк. 87.

ся, хоча з певними труднощами, відновити роль компартії як станового хребта політичної системи. До керівництва місцевими парторганами прийшли нові люди — віддані Й. Сталіну та радянській владі. За директивами політбюро ЦК ВКП(б) вони більш-менш відновили кадровий контроль за органами держбезпеки. Хоча відносини між керівниками різного рівня цих двох управлінських вертикалей були складними.

У зазначений період органи НКВС не припиняли арештів за політичними мотивами. Їх було менше порівняно з 1937–1938 рр., проте це не дає підстав стверджувати, що режим став більш гуманним. «Чекісти» продовжували контролювати майже всі сфери суспільного життя та відстежували будь-які прояви незадоволення у суспільстві. Щодо статистики арештів, то зазначимо, що з 17 листопада 1938 р. до 20 лютого 1939 р. у віданні НКВС УРСР перебували слідчі справи на 24602 особи. Звільнено було 4006 осіб. Багато з них виявилися засудженими за карні злочини. На 21 лютого 1939 р. в органах НКВС УРСР залишалися слідчі справи на 13131 особу³⁶. Це — далеко не всі заарештовані на той час у республіці. Дана статистика свідчить, що радянський тоталітарний режим зберігав свою репресивність, а органи держбезпеки продовжували виконувати роль політичної поліції, яка забезпечувала владу Й. Сталіна та невеликої групи кремлівських вождів. В Україні вони, крім того, і надалі вели боротьбу проти потенційних і реальних прихильників національного руху.

Валерій Васильєв. «Бериевская оттепель» в УССР (конец 1938–1939 гг.): политические аспекты

В статье освещаются отдельные аспекты функционирования политических структур в УССР, отношений между ними после прекращения массовых репрессивных акций. Особое внимание уделяется укреплению роли компартии, восстановлению кадрового контроля со стороны местных партийных руководителей над сотрудни-

³⁶ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 32, спр. 36, арк. 220–221.

ками органів госбезпеки. Доказано, що органи НКВД УРСР продовжали боротьбу з українським національним рухом.

Ключевые слова: політична система, компартія, органи НКВД, Сталин, Хрущев, Кобулов.

**Valerii Vasyliev. «Beria's thaw» in USSR
(ending 1938–1939): political aspects**

The article highlights some aspects of the functioning of political structures in the Ukrainian SSR, relations between them after the cessation of massive retaliatory actions. Particular attention is paid to strengthening the role of the Communist Party, the restoration of control by local party leaders over the officers of the state's security. Proved that the NKVD Ukrainian SSR continued to struggle with the Ukrainian national movement.

Key words: Political System, the Communist Party, the NKVD, Stalin, Khrushchev, Kobulov.

*Роман Подкур**
(Київ)

Реакція співробітників органів державної безпеки УРСР на припинення «великого терору» (листопад 1938–1939 рр.)

У статті досліджується реакція співробітників органів державної безпеки УРСР на припинення «великого терору» (листопад 1938–1939 рр.). Автор доводить, що завершення репресивної кампанії готувалося Й. Сталіним заздалегідь, ініційований вищим партійно-державним керівництвом перегляд справ заарештованих стосувався лише обмеженого кола громадян, через поступову «чистку» апарату НКВС СРСР Й. Сталін домогся майже повного кадрового оновлення чекістського середовища.

Ключові слова: «великий терор», чистка, «єжовці», НКВС, «Реабілітовані історією».

Дослідження «великого терору» та його наслідків для України розпочалося після розсекречення документів колишніх радянських спецслужб та матеріалів вищого партійно-державного керівництва СРСР. Розкриття злочинів більшовицького режиму радянської доби у другій половині 1980-х — на початку 1990-х рр. стало одним із «мейнстримів» (провідна тематика) не лише професійних історичних досліджень, але й актуалізованої історичної пам'яті суспільства. Значний вплив на неї справили твори О. Солженіцина, Р. Конквеста, де йшлося, зокрема, про багатомільйонні жертви сталінського режиму. На основі нових архівних даних значна частина вчених та громадськості сподівалися отримати науково-статистичні підтвердження злочинів тоталітарної системи, закріпити у суспільній свідомості негативне ставлення до комуністичної практики та ідеології «радянського зразка», повернути

* *Подкур Р.Ю.* – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України, старший науковий співробітник відділу по розробці архівів ВУНК–ДПУ–НКВС–КДБ.

із забуття сотні тисяч прізвищ людей, які постраждали від необґрунтованих політичних репресій.

В Україні від 1992 р. почала реалізовуватися Державна програма «Реабілітовані історією», ініційована Інститутом історії України НАНУ, Службою безпеки України, Українським культурно-просвітницьким товариством «Меморіал» ім. В. Стуса. Проміжним результатом програми станом на 2009 р. стало видання 56 томів серії (планується більше 100 томів), каталогізація відомостей понад 700 тис. репресованих громадян, виявлення та оприлюднення тисяч документів про злочини більшовицького режиму. Загальним результатом наукового опрацювання проблеми державного терору радянської доби стали понад 5–6 тис. праць¹.

Аналізуючи «великий терор», учені дійшли висновку про необхідність розрізняти широкомасштабні терористичні операції 1937–1938 рр. та перманентні репресивні акції щодо партійно-державної, військової, культурної еліти СРСР. Обидві хвилі репресій ішли паралельно, однак вони мали різні задачі і мету².

Масові операції у 1937–1938 рр., за задумом Й. Сталіна, мали завершити двадцятилітню боротьбу з «соціально-ворожими елементами» та потенційною «п'ятою колоною» у СРСР. Більшовицькі лідери не змогли чітко окреслити ознаки «ворога», які протягом 1930-х рр. постійно змінювалися внаслідок тактичних політичних та економічних міркувань. Тому до радянських концтаборів направлялися нові

¹ Політичні репресії в Україні. (1917–1980-ті рр.): Бібліог. покажчик / Авт. вступ. ст. С. Білокінь, Р. Подкур, О. Рубльов; упор. С. Калитко, О. Рубльов, Р. Подкур, Л. Шевченко. – К., 2007. – 456 с.; Репресії в Україні (1917–1990 рр.): Наук.-допом. бібліог. покажчик / Авт.-упор. Є. Бабич, В. Патока; авт. вступ. ст. С. Білокінь. – К.: Смолоскип, 2007. – 519 с.; Політичні репресії радянської доби в Україні: Наук.-доп. бібліог. покажчик / Упор. Т. Приліпко, О. Марченко, З. Музіна; авт. вступ. ст. Ю. Шаповал; Держ. іст. б-ка України. – К.: Арістей, 2008. – 684 с.

² *Верт Н.* Введение // История сталинского ГУЛАГА. Конец 1920-х – первая половина 1950-х гг.: Собр. док.: В 7 т. – Т. 1: Массовые репрессии в СССР. – М., 2004. – С. 72.

соціальні й національні групи населення, частина громадян розстрілювалася³.

«Сталінська кадрова революція» мала на меті сформувати в умовах радянської дійсності нову еліту з молодих, освічених, політично й ідеологічно вихованих людей, готових до виконання будь-якого завдання керівництва країни. У цьому контексті має рацію Н. Верт, що репресії проти радянської еліти формували необхідне кремлівським лідерам суспільне сприйняття терору. Розіграні за сценарієм показові «московські» та сотні місцевих судових процесів проти партійно-державних лідерів мали виховне значення для нових керівників⁴. Це був виразний сигнал для радянської бюрократії та суспільства загалом про їх «перспективи» у разі невиконання вимог вождя.

Загальні результати «великого терору» у цифрах точно визначити складно. На показники впливають кілька факторів: *по-перше*, статистичні відомості НКВС СРСР не завжди збігалися з початком масових репресивних акцій (липень 1937 р.); *по-друге*, керівник КДБ СРСР при Раді Міністрів СРСР І. Серов у 1954–1955 рр. здійснив масштабну «розчистку» архіву органів державної безпеки. Російський дослідник Н. Петров констатував зменшення/знищення архівно-кримінальних справ з 1 млн 783 тис. у 1954 р. до 75 тис. у 1991 р., які зберігалися у центральному архіві КДБ СРСР⁵.

Міжнародне історико-просвітницьке, правозахисне та благодійне товариство «Меморіал» оприлюднило наступні статистичні підсумки «великого терору» у СРСР протягом жовтня 1936 – листопада 1938 рр.: за справами ГУДБ НКВС СРСР заарештовано не менше 1 млн 710 тис. осіб, засуджено — 1 млн 440 тис., розстріляно — не менше 724 тис. Додат-

³ Див.: Україна в добу «Великого терору». 1936–1938 рр. / Авт-упор.: Богунов С., Золотарьов В., Рафальська Т., Радзівіл О., Шаповал Ю. – К.: Либідь, 2009. – 544 с.

⁴ Верт Н. Введение. – С. 72.

⁵ Петров Н.В. Первый председатель КГБ Иван Серов. – М.: Материк, 2005. – С. 161–162.

ково «міліцейськими трійками» як «соціально-шкідливий елемент» засуджено близько 400 тис., депортовано 200 тис., засуджено судами за загальнокримінальні злочини не менше 2 млн, із них до таборів направлено 800 тис.⁶

Російський дослідник О. Мозохін наводить таку статистику жертв «великого терору» в УРСР. У 1937 р. заарештовано 159573 особи, у 1938 р. — 106119⁷. Український історик В. Нікольський подав дещо інші цифри — за 1937–1938 рр. засудили 198 918 громадян УРСР, із них розстріляли 123421 особу (або 62 %) ⁸.

Дані наркома внутрішніх справ УРСР О. Успенського, наведені у «Пояснювальній записці до звіту про результати оперативної роботи НКВС УРСР за період з 1 жовтня 1936 року по 1 липня 1938 року», корелюються з даними О. Мозохіна. О. Успенський прозвітував про 159773 заарештованих осіб у 1937 р. та 105193 — у 1938 р. Додатково на розгляді у НКВС СРСР, згідно з наказом № 00485, перебувало — 28822 особи, в Особливій нараді НКВС СРСР чекали вироку 1001 особа, затверджено на розгляд Військової колегії Верховного Суду СРСР 1180 осіб, за спецколегією та військовим трибуналом числилося 4430 осіб, слідчі мали спрямувати у судові інстанції справи на 22452 особи⁹.

Наприкінці 1938 р. Й. Сталін вирішив припинити масові репресивні акції проти населення країни. Імовірно, він був переконаний, що широкомасштабний державний терор досяг мети — радянське суспільство, нажахане перспективою смерті або таборів, було готове виконати найменшу забаганку вождя. Нові чиновники, зобов'язані лідерів ВКП(б) стрімким

⁶ http://www.memo.ru/history/y1937/hronika1936_1939/xronika.html

⁷ Мозохин О.Б. Право на репрессии: Внесудебные полномочия органов государственной безопасности (1918–1953). – М.: Кучково поле, 2006. – С. 335, 339.

⁸ Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.): Історико-статистичне дослідження. – Донецьк, 2003. – С. 402.

⁹ Україна в добу «Великого терору». 1936–1938 рр. – С. 273–277.

кар'єрним зростом, здавалися спроможними реалізувати ідеї кардинальної модернізації економіки країни та «світової революції».

За твердженням російського історика О. Хлевнюка, Й. Сталін поволі готувався до виходу з «великої чистки»¹⁰. Ще 8 квітня 1938 р. М. Єжова призначили за сумісництвом наркомом водного транспорту СРСР¹¹. Сумісництво посад керівними працівниками — типове явище для сталінського періоду. М. Єжов, будучи наркомом внутрішніх справ СРСР, суміщав ще посаду заступника голови комітету резервів при Раді праці та оборони¹². Однак до наркомату водного транспорту перевели чимало відповідальних працівників із НКВС СРСР, які склали близьке оточення М. Єжова. Будучи добре обізнаним із причино-наслідковими зв'язками кадрових переміщень Й. Сталіна, М. Єжов¹³ зрозумів це як сигнал про зміну ставлення до нього. Призначення у серпні 1938 р. заступником наркома внутрішніх справ СРСР Л. Берії лише впевнило його у підозрах щодо намірів вождя.

8 жовтня 1938 р. на засіданні політбюро ЦК ВКП(б) було створено міжвідомчу комісію у складі Л. Берії (НКВС СРСР), А. Вишинського (прокурор СРСР), М. Ричкова (голова Верховного Суду СРСР), Г. Маленкова (секретар ЦК ВКП(б),

¹⁰ Хлевнюк О.В. Хозяин. Сталин и утверждение сталинской диктатуры / О. В. Хлевнюк. – М.: РОССПЭН; Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2010. – С. 342.

¹¹ Российский государственный архив социально-политической истории, ф. 17, оп. 3, д. 998, л. 21. Оpubл.: Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД. Архив Сталина: Документы высших органов партийной и государственной власти. 1937–1938 / Сост. В. Н. Хаустов и др.; Междунар. фонд «Демократия» (Россия); Изд-во Йельского ун-та (США). – М.: Материк, 2004. – С. 516.

¹² Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД, 1934–1941: Справочник / Общество «Мемориал», РГАСПИ, ГАРФ; под. ред. Н. Г. Охотина и А. Б. Рогинского. – М.: Звенья, 1999. – С. 185.

¹³ У березні 1935 р. – лютому 1936 р. М. Єжов обіймав посаду завідувача відділу керівних партійних органів ЦК ВКП(б) (див.: Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД, 1934–1941. – С. 185.

партійний куратор адміністративних органів), якій доручалося підготувати проект постанови про проблеми арештів, прокурорського нагляду та ведення слідства¹⁴. Термін дії комісії у проекті постанови, власноруч написаному Л. Кагановичем, не обумовлювався. Його визначив Й. Сталін — 10 діб¹⁵. Формально комісію очолив М. Єжов, проте всі розуміли, що головною особою, яка спрямовувала її дії, був генеральний секретар ЦК ВКП(б). Дійсно, Й. Сталін провів організаційну й підготовчу роботу щодо виникнення серед партійно-радянського, правоохоронного апаратів та населення СРСР думки про існування у НКВС СРСР «контрреволюційної змови». «Контрреволюціонери-чекісти», за задумом лідера ВКП(б), замість планомірної роботи по розгрому «шпигунських та контрреволюційних гнізд», вчинили масові «перекручення» та «спотворення радянської законності». Тому він наполягав на «чистці» апарату НКВС СРСР.

За погодженням зі Й. Сталіним заступник наркома внутрішніх справ СРСР Л. Берія розпочав кадрові зміни у центральному та територіальному апаратах НКВС СРСР. Окремі чекісти з оточення М. Єжова були заарештовані і почали давати компрометуючі свідчення проти наркома та його колег. Так, 24 вересня 1938 р. був узятий під варту начальник 3-го управління (транспорту і зв'язку) НКВС СРСР Б. Берман. Уже 21 жовтня протокол про його «злочинну діяльність» Л. Берія надіслав для ознайомлення Й. Сталіну. Лідер ВКП(б) уважно прочитав документ — про це свідчать його численні примітки на берегах¹⁶.

23 жовтня 1938 р. Л. Берія знову надіслав протокол допиту «учасника змови в НКВС СРСР» — начальника УНКВС

¹⁴ Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД. Архив Сталина: Документы высших органов партийной и государственной власти. 1937–1938. – С. 562.

¹⁵ Хлевнюк О.В. Хозяин. Сталин и утверждение сталинской диктатуры. – С. 344.

¹⁶ Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД... 1937–1938. – С. 564–568.

по Свердловській області Д. Дмитрієва. До призначання на посаду начальника обласного УНКВС, він працював заступником начальника економічного відділу ГУДБ НКВС СРСР. Свідчення Д. Дмитрієва підтверджували існування «контрреволюційної змови». Він назвав основних її фігурантів: Я. Агранова, Б. Бермана, І. Леплевського, Г. Люшкова, Г. Прокоф'єва, Я. Фельдмана та ін.¹⁷

Із вересня по грудень 1938 р. були змінені не лише всі начальники відділів ГУДБ НКВС СРСР та їх заступники, але й частина керівників республіканських, крайових і обласних НКВС / УНКВС СРСР. У вересні — грудні 1938 р. було заарештовано 332 керівних співробітника НКВС СРСР, із них 140 осіб — з центрального апарату, 192 — на периферії¹⁸. В Україні звільнили начальників УНКВС по Житомирській (16 листопада 1938 р., Г. В'яткіна), Кам'янець-Подільській (17 листопада 1938 р., І. Жабрева), Одеській (15 листопада 1938 р., П. Кисільова), Чернігівській (2 грудня 1938 р., А. Єгорова)¹⁹. Захистити чи хоча б противитися арештам співробітників НКВС СРСР М. Єжов уже не міг.

Найближчому оточенню М. Єжова, його ставленикам у республіканських і територіальних апаратах НКВС СРСР теж стало зрозуміло, що у наркомат приходить нова група керівників на чолі з Л. Берією. Пам'ятаючи долю чекістів з оточення колишнього наркома НКВС СРСР Г. Ягоди, яких звинуватили у «поганому виявленні ворогів народу», «єжовці» — керівники та співробітники територіальних апаратів — продовжували ретельно виконувати оперативні накази щодо репресій «антирадянських елементів» та «національні операції». Вони вважали, що службова запопадливість урятує їх від арешту, адже оперативні накази про широкомасштабну ліквідацію окремих соціальних та національних груп здебіль-

¹⁷ Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД... 1937–1938. – С. 577–602.

¹⁸ Там же. – С. 663.

¹⁹ Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД, 1934–1941. – С. 76–79.

шого затверджувалися на засіданні політбюро ЦК ВКП(б)²⁰ – тому ці накази сприймалися чекістами як партійна вказівка на розгром «ворогів народу».

Для них цілковитою несподіванкою виявилися претензії, висловлені у постанові РНК СРСР та ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1938 р. «Про арешти, прокурорський нагляд та ведення слідства». Головні звинувачення зводилися до «припинення агентурно-інформаційної роботи, бажання діяти спрощеним способом, шляхом практики масових арештів, не переймаючись повнотою і високою якістю розслідування», «вимагання від керівництва додаткових лімітів для проведення масових арештів»²¹. Як наслідок, «слідчі обмежувалися отриманням від звинувачуваного зізнання у провіні, зовсім не переймалися щодо підкріплення зізнання необхідними документальними даними (свідчення свідків, акти експертизи, речові докази тощо)». Сама кримінальна справа оформлювалася без урахування процесуальних норм — слідчі спочатку робили замітки зі свідчень заарештованого, потім писали один загальний протокол; у протоколі дослівно не фіксувалися свідчення арештованого; типовими були випадки, коли протокол писався лише після зізнання; у справу підшивалися не підписані, покреслені протоколи, незавірені обвинувальні вирокі тощо. Вище партійно-державне керівництво звинуватило також і співробітників прокуратури СРСР, які

«не вживали необхідних заходів для ліквідації вказаних вад, зводячи свою участь у розслідуванні до простої реєстрації і штампування слідчих матеріалів»²².

²⁰ Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД... 1937–1938. – 736 с.; Юнге М., Биннер Р. Как террор стал «большим»: Секретный приказ № 00447 и технология / Ассоциация исследователей рос. об-ва XX в. – М.: АИРО-XX, 2003. – 352 с.; Рубльов О., Репринцев В. Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті рр. // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1995. – № 1/2. – С. 116–156 та ін.

²¹ Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД... 1937–1938. – С. 607–611.

²² Там же. – С. 609.

Готуючи вказану постанову, сталінське оточення у повній мірі скористалося численними фактами «помилки» у виконанні оперативних наказів НКВС СРСР та директив прокуратури СРСР про масові репресивні акції. Головною проблемою для чекістів був брак часу на слідство, вимоги керівництва НКВС СРСР у реалізації затверджених лімітів на арешт та розстріл, проведенні «національних операцій». Незважаючи на жорстку централізацію «великого терору», в областях мав місце певний елемент «стихійності» та «місцевої ініціативи» керівників територіальних апаратів УНКВС, які намагалися «проявити» себе, сподіваючись на кар'єрне підвищення. Це — вбивства заарештованих на допитах, перевищення централізованих лімітів на арешт та розстріли, продовження реалізації вироків після рішення про припинення масових репресій тощо. О. Хлевнюк вважав, що «стихійність» та «місцева ініціатива» — наслідок заохочувальних наказів із «центру», та арештів оперативників, які проявляли недостатню активність у ліквідації «ворогів народу», призначення керівниками республіканських НКВС та обласних УНКВС співробітників, які відзначалися особливою жорстокістю у виконанні оперативних наказів²³.

На мою думку, Й. Сталін розумів, що вказані у постанові прорахунки пов'язані зі спрощеним веденням слідства. Однак такий порядок санкціонувало політбюро ЦК ВКП(б) 31 липня 1937 р. при розгляді проекту оперативного наказу НКВС СРСР № 00447²⁴, і звинувачення всіх співробітників радянських правоохоронних структур у «контрреволюції» підірвало б віру у правильність дій вищого політичного керівництва країни. Тому у постанові щодо визначення винуватців мав місце певний нюанс. Сталінському тлумаченню ідеї використання спрощеного слідства була притаманна така логіка:

²³ Хлевнюк О.В. Хозяин. Сталин и утверждение сталинской диктатуры. – С. 322.

²⁴ Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД... 1937–1938. – С. 273.

- спрощене слідство партійно-державне керівництво СРСР дозволило для радикальної боротьби з антирадянськими елементами та національною контрреволюцією, які перешкоджали будівництву соціалістичної держави;
- співробітники органів державної безпеки та прокуратури, намагаючись швидко виконати оперативні накази НКВС СРСР та реалізувати ліміти, недотримувалися визначеного у наказах порядку арештів та слідства;
- спрощене слідство не означало припинення активної агентурно-інформаційної роботи;
- вадами спрощеного слідства скористалися «вороги народу», які «пробралися в органи НКВС СРСР та прокуратури» — вони «перекручували радянські закони, фальсифікували слідчі документи, притягували до кримінальної відповідальності і безпідставно арештовували громадян, порушували справи проти невинних людей, уживали заходів щодо порятунку від арешту співучасників по злочинній контрреволюційній діяльності»;
- «вороги народу» у НКВС СРСР та прокуратурі намагалися уникнути партійного контролю, продовжуючи свою антирадянську підривну діяльність;
- завдяки сигналам громадськості та вірних «ідеям комунізму» співробітників органів НКВС СРСР ЦК ВКП(б) та уряд поклали край злочинам і розпочали перевірку контрреволюційної діяльності окремих співробітників;
- усі, хто непричетний до антирадянської діяльності та постраждав від «контрреволюціонерів-чекістів», будуть виправдані та звільнені.

Цікавим нюансом сталінської постанови стало поява у заголовку абрєвіатури «РНК СРСР». Як виконавчий орган, РНК СРСР не затверджувала жоден з оперативних наказів НКВС СРСР, які санкціонували початок «великого терору». Вони обговорювалися лише на політбюро ЦК ВКП(б), членом якого був голова уряду В. Молотов. У даному випадку в умовах формальної радянської демократії РНК СРСР відіграла роль виконавця ідей ЦК ВКП(б) щодо відновлення спра-

ведливості стосовно невинно постраждалих громадян та невідворотного покарання винуватців.

Постанова забороняла органам НКВС СРСР та прокуратури проведення будь-яких масових операцій, пов'язаних з арештами та виселенням. Відновлювалася дія ст. 127 Конституції СРСР щодо арешту згідно з постановою суду чи з санкції прокурора. Ліквідувалися судові трійки, створені згідно з оперативними наказами НКВС СРСР, трійки при обласних, крайових і республіканських управліннях міліції. Органи прокуратури та НКВС СРСР мали дотримуватися вимог Кримінально-процесуального кодексу. Тепер прокурори, які наглядали за слідством в органах НКВС СРСР, повинні були затверджуватися у ЦК ВКП(б) за поданням обкомів, крайкомів, ЦК національних компартій і прокурора СРСР.

В оперативних підрозділах НКВС СРСР створювалися спеціальні слідчі частини (наказ № 00701 НКВС СРСР від 23 жовтня 1938 р.). Вище партійно-державне керівництво зобов'язало НКВС СРСР направити у слідчі частини «політично перевірених» та найбільш кваліфікованих членів партії. Усі кандидатури на посаду слідчих у центральному та територіальних апаратах затверджувалися наказом наркома НКВС СРСР²⁵.

Однак головною тезою постанови РНК СРСР та ВКП(б) від 17 листопада 1938 р. «Про арешти, прокурорський нагляд та ведення слідства» стала виняткова роль ВКП(б) у виявленні «ворогів народу» в органах НКВС СРСР та прокуратурі, які скористалися спрощеною формою слідства для своєї контрреволюційної роботи. Водночас вибірковість у визначенні винуватців спрощеного слідства давала широке поле для «чистки» від небажаних кадрів у радянських правоохоронних структурах, органах державної безпеки.

26 листопада 1938 р. постанова РНК СРСР та ВКП(б) від 17 листопада 1938 р. «Про арешти, прокурорський нагляд та ведення слідства» була дубльована наказом наркома

²⁵ Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД... 1937–1938. – С. 609–610.

внутрішніх справ СРСР Л. Берії № 00762, в якому скасовувалися оперативні накази про проведення масових репресивних акцій та встановлювався порядок передачі завершених слідчих справ — тепер вони направлялися через прокурора на розгляд суду.

Нарком доручив начальникам обласних УНКВС забезпечити оперативних співробітників примірниками Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів. Заступнику начальника 1-го спецвідділу Г. Петрову доручалося протягом 10 днів вирішити питання про їх додатковий тираж для термінової роздачі співробітникам центрального та територіальних апаратів НКВС СРСР.

У наказі регламентувалася процедура направлення кримінальних справ на Особливу нараду при НКВС СРСР, судовий розгляд яких був неможливий через певні обставини (розшифрування агентури, неможливість використати на судовому засіданні докази, які доводять злочин, але вина злочинця не підлягає сумніву тощо). Направлена в Особливу нараду справа мала бути оформлена відповідно до Кримінально-процесуального кодексу РСФРР чи союзних республік і мати висновок прокурора. При Особливій нараді створювався секретаріат, який здійснював попередню перевірку правильності оформлення справи. На засіданні справу доповідав особисто нарком НКВС республіки.

Л. Берія запропонував наркомам союзних та автономних республік, начальникам територіальних апаратів УНКВС СРСР провести оперативні наради щодо вивчення постанови РНК СРСР та ВКП(б) від 17 листопада 1938 р. «Про арешти, прокурорський нагляд та ведення слідства», наказів НКВС СРСР, які регламентували дії органів НКВС СРСР в умовах припинення масових репресивних акцій²⁶. Реалізація постанови ЦК ВКП(б) та РНК СРСР і наказу НКВС СРСР № 00762 від 26 листопада 1938 р. приголомшила чекістів. Співробітників НКВС СРСР накрила хвиля звинувачень у «порушенні

²⁶ Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД... 1937–1938. – С. 612–615.

соціалістичної законності», причетності до «змови у НКВС СРСР», «троцькізмі» тощо.

Таким чином, процес перевірки діяльності органів державної безпеки у листопаді 1938–1939 рр. мав декілька складових:

- чистка органів НКВС СРСР від «групи ежовців»;
- перегляд справ заарештованих, але не засуджених позасудовими чи судовими органами громадян;
- відновлення контролю місцевих партійних комітетів над територіальними апаратами НКВС СРСР.

Розпочавши «кадрову революцію», Й. Сталін жорстко контролював арешти відповідальних партійно-державних працівників центрального та місцевого рівнів. Однак зовні здавалося, що органи НКВС СРСР начебто діяли самостійно, за власною ініціативою проводячи несанкціоновані арешти комуністів і безпартійних громадян. У директиві політбюро ЦК ВКП(б) від 14 листопада 1938 р.²⁷ Й. Сталін через механізм затвердження співробітників територіальних апаратів НКВС СРСР обкомами ВКП(б) начебто відновив баланс між каральними та партійними структурами. Тому теза про нове встановлення партійного контролю після «великого терору» як засобу відновлення справедливості стала визначальною у радянській міфології.

У даній статті розглянемо реалізацію в УНКВС УРСР лише перших двох складових, які стосуються безпосередньо діяльності органів державної безпеки. Після оголошення постанови від 17 листопада 1938 р., звільнення 24 листопада 1938 р. М. Єжова з посади наркома внутрішніх справ СРСР²⁸ та наказу НКВС СРСР № 00762 від 26 листопада 1938 р., у НКВС союзних та автономних республік, обласних УНКВС

²⁷ Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД... 1937–1938. – С. 604.

²⁸ Про перипетії звільнення М. Єжова з посади наркома див.: Хлевнюк О.В. Хозяин. Сталин и утверждение сталинской диктатуры. – С. 338–346; Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД... 1937–1938. – С. 552–554, 611.

було проведено спеціальні оперативні наради та збори партійних осередків. Їх стенограми стали цінним джерелом для дослідження реакції співробітників органів державної безпеки на припинення масових репресивних акцій.

Висловлювання співробітників територіальних апаратів свідчать про нерозуміння звинувачень, висунутих партійно-державним керівництвом країни, їх відверту розгубленість щодо власної подальшої долі. Начальники більшості УНКВС України, які були призначені М. Єжовим, готуючись до проведення оперативних нарад та партійних зборів по опрацюванню нових вказівок перебували в амбівалентному стані. З одного боку, вони мали засудити «порушення соціалістичної законності» та «перекручення», про які йшлося у постанові РНК та ЦК ВКП(б) СРСР. З іншого — утримати від обурення оперативний склад УНКВС через звинувачення вищого партійно-державного керівництва країни. У стенограмах простежувалося бажання чекістів «прослизнути між Сцїллою та Харибдою» — засудити «перекручення» та уникнути покарання за ці самі «перекручення».

Типовою реакцією чекістів на зміну курсу вищого партійно-державного керівництва СРСР стало припинення розслідування справ та звільнення осіб, заарештованих до 17 листопада 1938 р. Співробітниця УДБ УНКВС по Дніпропетровській області Логинова на закритих партійних зборах 9–10 січня 1939 р. говорила:

«У нас є, товариші, зараз і інша небезпека — це спроби окремих співробітників шарахатися і перекручувати в інший бік. [...] На днях я перевіряла стан слідчої роботи у Дніпродзержинську [...]. Начальник Дніпродзержинського міськвідділу НКВС Хренов представив на звільнення справу Грабовського — учасника правотроцькістської контрреволюційної організації, в якій є 6 сильних свідків, які викривали заарештованого в антирадянській та шкідницькій діяльності. З такими шараханнями нам необхідно покінчити якомога швидше, бо це може призвести до послаблення удару по ворогу»²⁹.

²⁹ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 32, спр. 31, арк. 26.

На спільній нараді НКВС та прокуратури УРСР 2 березня 1939 р. за участю начальників УНКВС та обласних прокурорів заступник наркома НКВС УРСР М. Горлінський прямо заявив, що після отримання постанови РНК СРСР та ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1938 р. апарати УНКВС Ворошиловградської, Дніпропетровської, Сталінської областей повністю припинили допити арештантів. Водночас тільки за УНКВС Дніпропетровської області числилося понад 6 тис. заарештованих громадян. Слідчі замість розслідування та доведення їх контрреволюційної діяльності розпочали масове опитування свідків, які або відмовлялися від попередніх свідчень, або розповідали про «громадсько-політичну діяльність» підозрюваного. М. Горлінський навів приклад: один зі слідчих опитав понад 60 осіб, оформив 6 протоколів, де заарештовані отримали лише позитивні відгуки. Слідчий пояснював, що інших матеріалів не виявив.

Начальники оперативних відділів УНКВС доповідали, що переважна більшість арештантів відмовилася від попередніх свідчень. Після аналізу ситуації по територіальних апаратах М. Горлінський зробив висновок, що співробітники «після виявлення ворогів народу у НКВС почали боятися арештованих»³⁰. Водночас окремі співробітники органів державної безпеки проявляли «нерішучість» у звільненні завідомо невинних громадян. М. Горлінський відзначав, що

«декотрі апарати продовжують тримати людей, на яких є лише прізвище, назване ворогом народу»³¹.

Начальники УНКВС УРСР також фіксували припинення арештів. Зокрема, у доповіді на закритих зборах партійної організації УДБ УНКВС по Вінницькій області 26 грудня 1938 р. начальник УНКВС І. Корабльов зауважив, що «останнім часом ми припинили арешти, начебто у нас не стало більше ворогів, диверсантів, шпигунів, шкідників». Співробітники УДБ, оцінивши рівень звинувачень лідерів

³⁰ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 32, спр. 28, арк. 46.

³¹ Там само, арк. 48.

ВКП(б) та уряду СРСР за минулі арешти, «боялися, як би не нажити собі біди»³². На думку І. Корабльова, із подібними настроями

«партійній організації та колективу УДБ УНКВС конче необхідно вести рішучу боротьбу», «розгром контрреволюційних кадрів треба вести ще напористіше, більш організованими і досконалими методами. Треба повністю ліквідувати боязнь нових арештів, але арештовувати за перевіреним матеріалом»³³.

Такі настанови викликали дискусію серед оперативного складу УДБ УНКВС по Вінницькій області. Співробітник Могилів-Подільського міськвідділу НКВС Яцунський задав знакове питання (його варто процитувати повністю):

«У виступі тов. Корабльов говорив, що треба сміливіше вирішувати питання у частині нових арештів. Я розумію, якщо у нас є достатньо матеріалів на ту чи іншу особу, значить їх треба реалізовувати. Але, усе-таки, цікаво знати, яка кількість матеріалів повинна бути і які конкретно, щоб заарештувати ту чи іншу особу?»³⁴

У відповідь І. Корабльов намагався висміяти Яцунського:

«Повинен сказати, що таке питання недоречне, м'яко кажучи. Якщо у вас є у наявності перевірені агентурні чи слідчі матеріали, які викривають злочинця, значить, треба арештовувати»³⁵.

Питання про якість і кількість документів для доведення вини арештованого невинядко. Існування двох варіантів засудження — судове (суди та трибунали) й позасудове (Особлива нарада при НКВС СРСР) — вимагало двох варіантів оформлення справ. Підготовка справи для судового розгляду та на Особливу нараду (наказ НКВС СРСР № 00762 від 26 листопада 1938 р.) регламентувалася кримінально-процесуальним кодексом. Однак справа для Особливої наради при НКВС СРСР мала певну політичну складову. Принцип «не

³² ГДА СБ України, ф. 16, оп. 31, спр. 39, арк. 116.

³³ Там само.

³⁴ Там само, арк. 124.

³⁵ Там само, арк. 182.

можна повністю довести злочин, але вина безсумнівна»³⁶, характерний для справ, надісланих на Особливу нараду, визначав домінування політичної доцільності на противагу презумпції невинуватості.

Таким чином, започатковане після вбивства С. Кірова поступове спрощення порядку розслідування та засудження «терористів», «ворогів народу», «шкідників», його повний схематизм у період «великого терору», а потім критика запровадженої схеми вищим партійно-державним керівництвом спровокувало подібні питання. У даному випадку чекісти намагалися перестрахуватися від наступних звинувачень у «перекрученнях» та «контрреволюції».

Іншим типом реакції співробітників органів державної безпеки стало обурення щодо спроби вищого партійно-державного керівництва СРСР звинуватити чекістів у масових перекрученнях під час реалізації репресивних акцій. Так, співробітник УДБ УНКВС по Дніпропетровській області Клібанов у кулуарній розмові з колегами зазначав, що він

«не розуміє, чому за всі перекручення в оперативній роботі мають відповідати стрілочники, які виконували ворожі настанови Успенського, а начальник управління тов. Коркін начебто був у стороні»³⁷.

Для таких настроїв були відповідні підстави. Співробітники територіальних апаратів зрозуміли, що їх змушують відповідати за виконання оперативних наказів НКВС СРСР щодо масових операцій. Секретар Дніпропетровського обкому КП(б)У С. Задіонченко, виступаючи перед чекістами, прямо заявив:

«Успенський, звичайно, приклав руку. Але неправильно все приписувати йому. Хто арештовував, хто підбирав матеріал? Тепер треба відповідати перед партією за кожен випадок перекручення».

³⁶ Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД... 1937–1938. – С. 614.

³⁷ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 32, спр. 31, арк. 36.

С. Задіонченко навіть допускав, що можуть бути помилки у масштабних арештах, але

«коли саджають робітників без підстав — то це злочин. Не можна всі допущені помилки валити на настанови Успенського»³⁸.

На численних оперативних нарадах, партійних зборах другої половини листопада 1938 р. – березня 1939 р. керівники, співробітники УНКВС областей УРСР формально визнавали «перекручення» під час масових репресивних акцій. Так, співробітник УДБ УНКВС по Дніпропетровській області Уманський на закритих партійних зборах 9–10 січня 1939 р. заявив:

«Ми всі виконували ворожі настанови Успенського. Тепер намагаємося виправити помилки. Якщо треба звільняти — звільняємо, треба судити — направляємо до суду, якщо були помилки, то їх треба виправляти»³⁹.

Прилюдно каювся також співробітник УДБ УНКВС по Дніпропетровській області Коган:

«Ми всі у цьому винуваті. Я сам арештовував громадян, стосовно яких ми мали відомості про їх минулі злочини під натиском Успенського. Тепер декого треба звільняти»⁴⁰.

Його колега Резніков говорив:

«Я особисто [...] теж виконував ворожі настанови. Мене Успенський змусив обіцяти арештувати за декілька днів ще 1000 громадян. Я повинен був заявити, що це неможливо, але я, як і всі інші, не зміг цього зробити»⁴¹.

Дніпропетровські чекісти на партійних зборах 9–10 січня 1939 р. аналізували власну поведінку під час приїзду у липні 1938 р. наркома НКВС УРСР О. Успенського до м. Дніпропетровська. На нараді співробітників місцевого УНКВС нарком у категоричній формі вимагав здійснення масових

³⁸ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 32, спр. 31, арк. 45.

³⁹ Там само, арк. 17.

⁴⁰ Там само, арк. 22.

⁴¹ Там само, арк. 24.

арештів, посиленої роботи обласної трійки, реалізації «національних ліній». Він провокував серед оперативників УНКВС своєрідне «соціалістичне змагання» — хто більше зможе заарештувати «ворогів народу» за конкретний проміжок часу. На цій нараді заступник начальника УНКВС по Дніпропетровській області Драган зобов'язався у найкоротші терміни арештувати понад 1500 «ворогів народу».

Через півроку, у січні 1939 р., співробітник УДБ УНКВС по Дніпропетровській області Стрельцов згадував:

«Як мені, напевно, і всім нам, нестерпно боляче — як ми прогледіли “успенівщину”, як ми своєчасно не викрили ворожу тактику зрадника Успенського. У будь-який момент перед нами відчинені двері ЦК і, водночас, ніхто з нас не написав у ЦК про ворожі настанови, які у цьому залі давав Успенський. Боляче згадувати той ганебний торг, який на наших очах проходив 11 липня минулого року, коли йшлося хто посадить більше — 1000 чи 1500 осіб. Соромно тепер, що після цього ганебного “аукціону” я подавав руку Драгану, який проявив особливе завзяття у справі виконання настанов Успенського»⁴².

Оперативники намагалися пояснити місцевим партійним керівникам, що вони люди військові й зобов'язані дотримуватися субординації та підкорятися наказам. На допиті 2 січня 1941 р. колишній начальник УНКВС по Вінницькій області І. Корабльов свідчив:

«Дійсно, я беззаперечно виконував всі його (Успенського — Р. П.) оперативні накази, розпорядження і вказівки, вважаючи їх для себе обов'язковими. Я не міг не виконати його наказів, так як мені не була відома його ворожа діяльність. Тим паче, що його, Успенського, розпорядження не суперечили оперативним вказівкам Єжова».

І. Корабльов стверджував, що тепер йому зрозуміла антирадянська сутність вказівок О. Успенського, який говорив, що

«75–80 % українців є буржуазними націоналістами», або що «всі поляки та німці, які проживали в УРСР, це шпигуни та диверсанти».

⁴² ГДА СБ України, ф. 16, оп. 32, спр. 31, арк. 18.

І. Корабльов цитував подібні вказівки М. Єжова:

«Коли я у березні 1938 р. їхав на роботу на Україну і був на прийомі у Єжова [...] він сказав: "Ідь і розгортай роботу, там, на Україні, гуляють у підпіллі цілі антирадянські українські націоналістичні дивізії, створені Любченком, Балицьким, треба їхати і громити ці загони"»⁴³.

Співробітник УДБ УНКВС по Дніпропетровській області Генін на січневих 1939 р. партійних зборах у присутності секретаря Дніпропетровського обкому КП(б)У С. Задіонченка теж звернув увагу присутніх на субординацію:

«Комуніст-чекіст повинен уміти розпізнати ворога. Але ворожі вказівки, які дав у цьому залі Успенський, були програмою нашої діяльності. Він був нашим наркомом і ми йому сліпо вірили»⁴⁴.

Однак, як показала подальша практика, вище партійно-державне керівництво взяло курс на «чистку» органів НКВС СРСР. Тому ніхто не звертав уваги на виправдання чекістів на кшталт «виконання наказу», «субординації» тощо.

У масовій «чистці» НКВС СРСР простежується наступні причини. На ліквідацію виконавців сталінського злочину звертали увагу історики ще наприкінці 1980 – у 1990-х рр. На мою думку, більш глибокою причиною поетапної «чистки» НКВС СРСР стала необхідність зміни кадрів у центральному та територіальних апаратах НКВС, як сегмента загальної «кадрової революції», проведеної протягом другої половини 1930-х рр. Дослідження В. Золотарьова, який провів соціально-статистичний аналіз 90 осіб начальницького складу НКВС УСРР середини 1930-х рр.⁴⁵, продемонстрували наступне:

⁴³ Лошицький О. «Лабораторія». Нові документи і свідчення про масові репресії 1937–1938 років на Вінниччині // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1998. – № 1/2. – С. 214–215.

⁴⁴ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 32, спр. 31, арк. 31.

⁴⁵ Золотарьов В. Начальницький склад НКВС УСРР напередодні «ежовщини»: соціально-статистичний аналіз // Україна в добу «Великого терору». 1936–1938 рр. / Авт-упор.: Богунов С., Золотарьов В., Рафальська Т., Радзівіл О., Шаповал Ю. – К.: Либідь, 2009. – С. 60–83.

- *віковий склад*: 71 % чекістів центрального апарату УСРР мали вік 36–45 років (50 % — 36–40 років, 21 % — 41–45 років); тобто, загалом це немолоді люди, з багатим життєвим досвідом, здатні критично оцінювати політичні та економічні кроки лідерів країни;
- *національність*: 66,67 % — євреї, 15,55 — росіяни, 6,67 % — українці; така національна структура органів держбезпеки мала викликати незадоволення у Й. Сталіна, відомого своїми антисемітськими та русофільськими поглядами;
- *соціальний стан*: 60,22 % мали «соціально чуже» походження;
- *партійність*: 64,45 % вступили в партію у 1905–1920 рр.; таким чином, вважаючи себе «старими комуністами», могли потенційно становити опозицію до сформованої диктаторської системи у ВКП(б).

Й. Сталін не міг одночасно, як це було за «великого терору» з партійно-державним апаратом, різко змінити соціальні параметри органів НКВС СРСР. Скориставшись моментом, лідер ВКП(б) протягом 1936–1939 рр. двічі провів кадрову «чистку» НКВС СРСР — спочатку від «групи Ягоди», а потім — від «групи Єжова».

Черговий етап звільнення керівників та начальників підрозділів територіальних апаратів УНКВС розпочався після проведення перших оперативних нарад і партійних зборів із проробки постанови РНК СРСР та ЦК ВКП(б). Із грудня 1938 р. в областях УРСР розпочали роботу експертні комісії (групи), до складу яких входили співробітники оновлених центрального та обласних апаратів НКВС/УНКВС України. Керівникам комісій (груп) було поставлене завдання — перевірити роботу апарату УНКВС під час масових репресивних акцій 1937–1938 рр. Критеріями оцінки були постанова РНК СРСР та ЦК ВКП(б) «Про арешти, прокурорський нагляд та ведення слідства» й наказ НКВС СРСР № 00762 від 26 листопада 1938 р. «Про порядок здійснення постанови РНК СРСР та ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1938 р».

Основна робота експертних комісій (груп) розпочалася у січні 1939 р., після звільнення начальників УНКВС УРСР, призначених М. Єжовим. Протягом першої половини січня 1939 р. було звільнено з посад начальників УНКВС по Вінницькій (І. Корабльов), Ворошиловградській (Г. Коркунов), Дніпропетровській (П. Коркін), Сталінській (П. Чистов), Київській (О. Долгушев), Миколаївській (П. Карамішев), Полтавській (О. Волков), Харківській (Г. Кобизев) областей та НКВС Молдавської АРСР (виконуючий обов'язки наркома внутрішніх справ Д. Лифарь)⁴⁶.

Типовою, згідно з архівними матеріалами, убачається робота експертної комісії щодо перевірки дорожньо-транспортного відділу ГУДБ НКВС СРСР Північно-Донецької залізниці, до складу якої входили старший лейтенант держбезпеки Банін, лейтенанти державної безпеки Шаталін та Устинський. Формальним приводом до перевірки стали звернення у квітні 1938 р. до УНКВС по Сталінській області про порушення соціалістичної законності співробітниками ДТВ ГУДБ НКВС СРСР Північно-Донецької залізниці. Арештований за санкцією НКВС УРСР оперуповноважений відділення ДТВ станції Лиман лейтенант державної безпеки Альберт Розенберг на допиті свідчив, що арешти без наявності компрометуючих даних, фальсифікація протоколів допиту свідків та інших слідчих матеріалів здійснювалися за наказом начальника відділення ДТВ станції Лиман Матвеева. Санкцію на подібні дії, за свідченнями А. Розенберга, Матвеев отримав від начальника ДТВ ГУДБ НКВС СРСР капітана державної безпеки Г. Кочергинського.

Експертна комісія встановила, що у січні 1938 р. на оперативній нараді Г. Кочергинський представив кожному начальнику дорожньо-транспортного відділення ліміти на арешти, не враховуючи наявності компрометуючих матеріалів в оперативних обліках. Додатковий ліміт отримував кожен відряджений для проведення оперативних заходів співробітник ДТВ

⁴⁶ *Петров Н.В., Скоркин К.В.* Кто руководил НКВД, 1934–1941. – С. 76–79.

Північно-Донецької залізниці. Ліміти слід було виконати під загрозою «виключення з партії та судового переслідування». Співробітники інформували Г. Кочергинського про неможливість виконати наказ, однак у відповідь отримали вказівку «безумовно виконати контрольні цифри по арештах».

Г. Кочергинський дав розпорядження допитувати як свідків партійно-радянський актив, однак заборонив в анкетній частині протоколу допиту вказувати партійність та займану посаду. У відповідній графі протоколу зазначалися загальні професії — «транспортник», «коваль», «машиніст» тощо⁴⁷. На допитах Г. Кочергинський активно застосовував «фізичний вплив» на арештованих і санкціонував подібну практику підлеглих.

Такий метод ведення слідства, указували члени експертної комісії, орієнтував співробітників органів державної безпеки

«не на виявлення контрреволюційного підпілля на залізниці, а на отримання первинних куцих свідчень про те, що такий-то куркуль улаштувався на залізницю».

Таких справ кожен слідчий повинен був завершити 7 за добу з наступним оформленням на обласну трійку УНКВС⁴⁸.

Серед звинувачень на адресу Г. Кочергинського фігурувало неправильне оформлення справ на «членів правої троцькістської організації». Їх кваліфікували як «диверсантів-шкідників», направивши справи на розгляд трійки УНКВС. Хоча наказ вимагав, щоб розгляд таких справ здійснювала Військова колегія Верховного суду СРСР.

Також йому інкримінувалося звільнення з-під арешту громадян, які перебували на оперативному обліку через наявність компрометуючих даних⁴⁹. Комісія проаналізувала справи на 276 із 322 звільнених з-під арешту громадян за період із листопада 1937 р. по 1 березня 1939 р. Виявилось, що серед них 54 особи були заарештовані безпідставно, 13 –

⁴⁷ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 32, спр. 9, арк. 89.

⁴⁸ Там само, арк. 90.

⁴⁹ Там само, арк. 95.

звільнено при наявності компрометуючих даних, 209 — через недоведення провини, з них 38 осіб відмовилися від свідчень. Із 276 осіб 155 було звільнено до 20 серпня 1938 р., 121 громадянин звільнений із 20 серпня 1938 р. до 1 березня 1939 р. Із 276 арештантів на 97 Г. Кочергинський особисто підписав дозвіл на арешт⁵⁰. Аналізуючи статистику арештів і звільнень, експертна комісія зробила висновок про «контр-революційну діяльність» начальника ДТВ ГУДБ НКВС СРСР Північно-Донецької залізниці.

До справи долучався звіт Г. Кочергинського про результати виконання оперативних наказів НКВС СРСР станом на 3 січня 1938 р. Усього на трійку УНКВС співробітники ДТВ направили 904 особи, із них 504 — по першій категорії, 400 — по другій. На спецколегію лінійного суду було спрямовано 22 особи «куркульського елементу»⁵¹.

Справа Г. Кочергинського, А. Розенберга та ще чотирьох співробітників ДТВ ГУДБ НКВС СРСР Північно-Донецької залізниці після завершення у березні 1939 р. була направлена прокурору прикордонної та внутрішньої охорони НКВС УРСР для передачі до військового трибуналу.

Ураховуючи, що перевіріці піддавалися лише окремі кримінальні справи, експертна комісія рекомендувала розпочати повну перевірку справ, які були представлені дорожньо-транспортним відділом на трійку УНКВС. Але для перевірки пропонувалися лише справи громадян, засуджених по другій категорії. На думку комісії, мала бути сформована «спеціальна бригада» слідчих із транспортного управління НКВС СРСР, завданням якої буде повна перевірка справ та продовження розслідування зловживань співробітників ДТВ ГУДБ НКВС СРСР Північно-Донецької залізниці⁵². У подальшій дослідницькій роботі з архівними матеріалами не виявлено інформації про реалізацію цієї пропозиції.

⁵⁰ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 32, спр. 9, арк. 95.

⁵¹ Там само, арк. 134.

⁵² Там само, арк. 91–92.

Якщо екстраполювати події, які розгорталися у конкретному ДТВ ГУДБ НКВС СРСР, на ситуацію у НКВС СРСР у квітні–грудні 1938 р., можна простежити цікаву картину. Оперуповноважений відділення ДТВ станції Лиман лейтенант держбезпеки А. Розенберг, вірогідно, був заарештований у квітні 1938 р. під час «чистки» органів держбезпеки за національною ознакою⁵³. Її у лютому 1938 р. започаткував нарком внутрішніх справ СРСР М. Єжов під час приїзду у Київ, коли звернув увагу новопризначеного наркома УРСР О. Успенського:

«Подивився я на кадри. Тут не українське НКВС, а Біробіджан... Коли я їхав в Україну, то мені казали, що там працює багато євреїв. Так от, мене обманули — тут працюють самі євреї»⁵⁴.

Про те, що А. Розенберг був заарештований головним чином за національною ознакою свідчить факт реалізації інформації про «порушення соціалістичної законності» лише через декілька місяців. Невипадково експертна комісія, яка працювала по справі Г. Кочергинського, аналізуючи кількість звільнених громадян через недосконалу агентурну, оперативну та слідчу роботу співробітників ДТВ, використала незвичний проміжний часовий проміжок — 20 серпня 1938 р. Це пояснювалося просто — 21 серпня 1938 р. першим заступником наркома внутрішніх справ СРСР став Л. Берія. Він, як уже згадувалося, розпочав перший етап «чистки» кадрів М. Єжова. Г. Кочергинський був начальником одного із шести ДТВ ГУДБ НКВС СРСР, які дислокувалися в УРСР і підпорядковувалися безпосередньо начальнику управління транспорту і зв'язку НКВС СРСР⁵⁵. У березні 1938 р. його очолив

⁵³ *Богунів С.* Чистки чекістських кадрів в Україні в період «єжовщини» // *Україна в добу «Великого терору»*. 1936–1938 рр. – С. 53.

⁵⁴ Див.: *Золотарьов В.* Олександр Успенський: особа, час, оточення. – Харків: Фоліо, 2004. – С. 196.

⁵⁵ *Окіпнюк В.* Розвиток організаційної структури органів державної безпеки СРСР Радянської України у 1934–1941 рр. // *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. – 2008. – № 1/2. – С. 302.

Б. Берман — людина з найближчого оточення М. Єжова. За традицією, начальник управління призначав на відповідальні посади лише перевічених та особисто відданих співробітників.

Очевидно, що заступник наркома Л. Берія замовив інформацію про результати роботи органів держбезпеки станом на 20 серпня 1938 р. Особливе невдоволення керівників НКВС СРСР викликала велика кількість звільнених громадян, злочин яких був недоведений. Ураховуючи переконаність вищого партійно-державного керівництва у наявності значної кількості потенційних та реальних «ворогів народу», така ситуація свідчила про недостатню агентурну та оперативно-слідчу роботу окремих територіальних апаратів НКВС СРСР. До того ж, подібними діями підривалася довіра серед населення у правильність використання «більшовицького меча». Скориставшись інформацією про порушення соціалістичної законності, незадовільні результати оперативно-слідчої роботи посадовців М. Єжова, Л. Берія отримав підстави для їх арешту. Тому Г. Кочергинський і став одним із перших заарештованих представників «єжовської» формації на периферії.

Наступні арешти, адміністративні покарання співробітників ДТВ ГУДБ НКВС СРСР Північно-Донецької залізниці здійснювалися вже у контексті реалізації постанови РНК СРСР та ЦК ВКП(б) «Про арешти, прокурорський нагляд та ведення слідства» та наказу НКВС СРСР № 00762 від 26 листопада 1938 р. «Про порядок здійснення постанови РНК СРСР та ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1938 р.». Експертна комісія стосовно ще восьми співробітників запропонувала виділити справи в окреме провадження. Однак навряд чи вони були доведені до логічного кінця. До співробітників, які не були прямо причетні до фальсифікацій, пропонувалося застосовувати адміністративне покарання⁵⁶.

Чи не головним завданням територіальних органів державної безпеки стало розслідування справ громадян, заарештованих до 17 листопада 1938 р., коли ще діяли накази НКВС

⁵⁶ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 32, спр. 9, арк. 92–93.

СРСР про масові репресивні акції. При розслідуванні цих справ Л. Берія вимагав точного дотримання радянського законодавства та відомчих інструкцій НКВС і прокуратури СРСР. Створені відповідно до наказу НКВС СРСР № 00762 від 26 листопада 1938 р. спеціальні слідчі групи з кваліфікованих співробітників оперативних відділів мали у короткі терміни розглянути матеріали. НКВС УРСР створив такі слідчі групи у центральному апараті, обласних УНКВС та найбільших міськвідділах НКВС — в Ізюмі, Макіївці, Білій Церкві, Умані, Старобільську, Первомайську, Кривому Розі.

Станом на 17 листопада 1938 р. у провадженні НКВС УРСР перебували справи на 15143 особи⁵⁷. Однак наказ НКВС СРСР № 00762 від 26 листопада 1938 р. передбачав повернення до УНКВС справ, які вже розглянули трійки НКВС/УНКВС, міліцейські трійки чи Особлива нарада при НКВС СРСР, але вирок стосовно засуджених ще не був виконаний. За період із 17 листопада 1938 р. по 10 лютого 1939 р. додатково до УНКВС УРСР надійшло справ на 10808 осіб⁵⁸. Отже, усього додатковому розгляду підлягала доля 25951 особи.

Через три місяці, станом на 20 лютого 1939 р., у провадженні органів НКВС УРСР перебували справи на 24602 обвинувачених. Завершено справ на 11471 особу, із них звільнено 4006 осіб⁵⁹. За січень 1939 р. було розглянуто справи на 5538 осіб, із них звільнено 1772; за 20 днів лютого розглянуто справи на 3276 осіб, звільнено — 1032 особи⁶⁰.

Тільки в УНКВС по Дніпропетровській області з 1 грудня 1938 р. по 20 лютого 1939 р. було переглянуто 1003 справи на 1274 особи. Із них звільнено 556 осіб, на Особливу нараду при НКВС СРСР направлено 11 осіб, до військового трибуналу — 297, обласного суду — 410 осіб⁶¹.

⁵⁷ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 32, спр. 49, арк. 93.

⁵⁸ Там само, арк. 95.

⁵⁹ Там само, спр. 36, арк. 220.

⁶⁰ Там само, спр. 49, арк. 119.

⁶¹ Там само, спр. 36, арк. 221.

Але у доповідній записці від 1 березня 1939 р. заступник начальника 1-го спецвідділу НКВС УРСР молодший лейтенант державної безпеки Смирнов доповідав керівництву НКВС УРСР, що типовим явищем був повільний розгляд справ працівниками прокуратури. Тому за січень та першу декаду лютого 1939 р. Дніпропетровський обласний суд розглянув усього 53 справи на 56 осіб, із них виправдав 16 осіб, засудив 41 особу, направив до досліджування справ на 15 осіб.

Головними причинами відправки на дорозслідування стали неякісний допит свідків (не висвітлено обставин злочину, описувані події не мають датування, не вказано місце події); недопитані свідки, на яких посилаються у свідченнях; у справі відсутні матеріали про перші місяці утримання під вартою. Керівництво УНКВС по Дніпропетровській області визнало, що у більшості випадків повернення справ було вмотивованим⁶².

Подібна ситуація, як зазначав заступник начальника 1-го спецвідділу НКВС УРСР Смирнов, була характерна для всіх УНКВС УРСР. За інформацією УНКВС по Полтавській області, обласна прокуратура зі справ на 524 обвинувачених передала за січень — першу декаду лютого 1939 р. лише справи на 233 особи. Із них судові органи розглянули лише справи на 58 осіб. По центральному апарату НКВС УРСР 368 справ було направлено у прокуратуру, із них повернулося для дорозслідування 46 справ на 61 особу. У судові органи прокуратурою було спрямовано справи на 112 осіб⁶³.

Причиною неякісного оформлення справ стала низька кваліфікація слідчих, більшість з яких не мали досвіду слідчої роботи, або працювали лише в умовах спрощеного слідства. Такий досвід, наголошував у лютому 1939 р. у доповідній записці начальник УНКВС по Кам'янець-Подільській області О. Михайлов, рівнозначний відсутності будь-яких знань,

«оскільки слідчих треба не тільки перенавчати, а й боротися за використання старих, непотрібних методів спрощенства».

⁶² ГДА СБ України, ф. 16, оп. 32, спр. 36, арк. 222.

⁶³ Там само, арк. 229.

Іншою причиною стала складність окремих справ, розслідування яких вимагало певних навичок оперативно-слідчої роботи, замовлення експертиз, пошуку архівних документів⁶⁴.

Міжвідомчі суперечності між прокуратурою та органами державної безпеки кардинально вирішувалися у найкоротші строки. На згадуваній уже спільній оперативній нараді НКВС та прокуратури УРСР від 2 березня 1939 р. керівники центральних апаратів відомств, начальники УНКВС та обласні прокурори якраз намагалися ліквідувати виниклі проблеми перегляду «старих справ». Основним «камнем спотикання» було повернення справ на дорозслідування. Прокурор УРСР Л. Яченін розповів про настанови, які він отримав на спільній нараді НКВС СРСР та прокуратури СРСР у Москві. За словами Л. Яченіна, прокурор СРСР А. Вишинський стосовно розгляду справ вказав, що

«потрібно по-партійному, сміливо, як більшовикам оцінити всю суму зібраних доказів по справі, по-партійному вклинитися у справу, зібрати все, що потрібно, щоби довести обвинувачення і коли все зроблено, ставити питання прямо, якщо винний — судити, якщо — ні, вирішувати справу по суті»⁶⁵.

Настанови наркома НКВС СРСР Л. Берії у переказі Л. Яченіна були наступними:

«Є такі справи, де є 10 свідчень, а їм гріш ціна. Водночас є 10 побічних свідчень, які мають велике значення. [...] Там, де у нас складається враження, що особа винна — ми повинні оформляти її на Особливу нараду»⁶⁶.

Цитовані настанови А. Вишинського, Л. Берії та Л. Яченіна є типовими для керівників сталінського штабу. Вони оперують політичними категоріями (партійний розгляд, більшовицький погляд тощо), правові чинники перегляду залишилися поза їх увагою. Режим не збирався ґрунтовно переглядати результати «великого терору» та займатися ре-

⁶⁴ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 32, спр. 48, арк. 138.

⁶⁵ Там само, спр. 28, арк. 60.

⁶⁶ Там само.

білітацією його жертв. Навіть сам цей термін не застосовувався стосовно звільнених громадян. У документах відзначався лише факт припинення справи «за відсутністю складу злочину» чи «відсутністю компрометуючої інформації».

Заступник наркома внутрішніх справ УРСР А. Кобулов, підтримуючи політичні вказівки керівників прокуратури та НКВС СРСР, для прискорення перегляду справ запропонував ліквідувати міжрайонні слідчі групи. Справи арештованих планувалося розглядати силами територіальних апаратів, де проводилося слідство. А. Кобулов поінформував присутніх членів наради, що за наказом Л. Берії три чверті слідчих буде переорієнтовано на перегляд «старих справ». На думку наркома внутрішніх справ СРСР, саме ці справи заважають продовжувати слідчу роботу щодо виявлення контрреволюціонерів⁶⁷. Терміном завершення перегляду А. Кобулов визначив 1 квітня 1939 р.

Про політичну спрямованість процесу розгляду «старих справ» свідчить жорсткий контроль із боку центрального апарату НКВС УРСР за справами на звільнених громадян. Його співробітники постійно здійснювали перевірки територіальних апаратів НКВС УРСР на предмет, представники яких соціальних груп були звільнені, які злочини їм інкримінувалися, які були докази їх злочинної діяльності, підстави звільнення? Так, після перевірки начальником 2-го відділу УДБ НКВС УРСР Павличевим справ звільнених громадян заступник наркома внутрішніх справ УРСР А. Кобулов у квітні 1939 р. розносив начальника УНКВС по Чернігівській області П. Дмитрієва за звільнення з-під арешту понад 70 осіб

«колишніх політичних бандитів, повстанців, білих офіцерів, куркулів, жандармів, поліцейських, кадрових есерів».

А. Кобулов розпорядився розпочати додаткове слідство. Для його прискорення він наказав розподілити по 1–2 справи серед кваліфікованих слідчих Чернігівського УНКВС. Для

⁶⁷ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 32, спр. 28, арк. 65.

збирання доказів про «контрреволюційну роботу» вже звільнених громадян слідчі повинні були додатково допитати свідків, активізувати агентурну мережу. А. Кобулов вимагав у найкоротші терміни знайти підстави для повторного арешту та засудження⁶⁸.

Така практика яскраво свідчить, що припинення масових репресивних акцій не означало скасування арештів за соціальною чи національною ознакою. Сталінський режим у латентній формі продовжував здійснювати політику «соціальної інженерії».

Таким чином, завершення «великого терору» готувалося Й. Сталіним заздалегідь. Попри різке припинення репресій удалося уникнути загальної інерції у проведенні арештів, виконанні вироків тощо. Це свідчить про жорсткий контроль і «слухняність» інструменту сталінського терору — НКВС СРСР.

Ініційований вищим партійно-державним керівництвом перегляд справ стосувався лише обмеженого кола заарештованих громадян — тих, хто на момент оприлюднення постанови РНК СРСР та ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1938 р. перебував під слідством і засуджених осіб, вирок стосовно яких ще не був виконаний. Сталінський режим не збирався переглядати всі справи постраждалих від «великого терору». Метою перегляду справ було послаблення соціального невдоволення від сваволі НКВС СРСР та отримання формальних підстав для «чистки» серед самих чекістів. Нарком внутрішніх справ СРСР Л. Берія продовжував латентні арешти потенційних «ворогів народу».

Через поступову «чистку» апарату НКВС СРСР Й. Сталін домігся майже повного кадрового оновлення чекістського середовища. Він позбувся потенційних критиків у ключовому сегменті диктатури — органах НКВС СРСР — та одночасно зробив їх винуватцями в очах громадськості у «порушенні соціалістичної законності».

⁶⁸ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 32, спр. 49, арк. 180–182.

Роман Подкур. Реакция сотрудников органов государственной безопасности УССР на прекращение «большого террора» (ноябрь 1938–1939 гг.)

В статье исследуется реакция сотрудников органов государственной безопасности УССР на прекращение «большого террора» (ноябрь 1938–1939 гг.). Автор доказывает, что завершение репрессивной кампании готовилось И. Сталиным заблаговременно, инициированный высшим политическим руководством пересмотр дел арестованных касался лишь ограниченного круга граждан, пользуясь «чистой» аппарата НКВД СССР И. Сталин почти полностью обновил чекистскую среду.

Ключевые слова: «большой террор», чистка, «ежовцы», НКВД, «Реконструированные историей».

Roman Podkur. Reactions of personnel of state's security of the Ukraine SSR to end the Great Terror (November 1938–1939)

The author argues that Jo. Stalin prepares advance to end the Great Terror, top political leaders of USSR began to reconsider limited number of cases arrested, used cleaning apparatus of NKVD USSR, Jo. Stalin almost completely updated «chekist's environment».

Keywords: «The Great Terror», «Cleaning», «Ezhovtsy», NKVD, «Rehabilitated history».

*Лариса Бондарук**
(Київ)

Кенгірське повстання як прояв кризи радянської табірної системи

Автор досліджує причини та перебіг Кенгірського повстання 1954 р. Жорстко придушений, цей виступ став проявом кризи радянського табірної режиму, спричинивши реорганізацію виправно-трудової системи у СРСР.

Ключові слова: Кенгір, повстання, ОУН, націоналісти, табір, в'язні.

Повстання, що відоме як Кенгірське, спалахнуло поблизу великого селища міського типу Джекказган — районного центру Карагандинської області Казахської РСР. Кенгір розташований за декілька кілометрів північніше Джекказгана, на річці Каракенгір.

На початок 1950-х рр. до складу Степлагу МВС СРСР входило 9 табірних відділень. В'язні працювали на будівництві Кенгірського водосховища і гідровузла, ТЕЦ, збагачувальної фабрики й об'єктів соцкультпобуту селища Кенгір (майбутнього міста Джекказган), видобували руду у шахтах і кар'єрах, розташованих поблизу¹. До 1952 р. управління групи джекказганських таборів перебувало в однойменному селищі, але на початку того року було переведене у Кенгір. Очолював його полковник О. Чечев².

Повстання відбулося у третій зоні Степлагу, на південно-східній околиці селища Кенгір. Тут розміщувалися три табірні пункти: 1-й — жіночий, 2-й і 3-й — чоловічі (від жіночого відділялися господарським двором). В'язні 3-го табірної відділення працювали на будівництві семи об'єктів: ДОЗ,

* *Бондарук Л.В.* — здобувач кафедри історії України та зарубіжних країн Київського національного лінгвістичного університету.

¹ 500 безіменних // *Визначні українські жінки: матеріали і гутірки для юначок СУМА.* — Нью-Йорк: СУМА. Головна управа, 1967. — Ч. 24. — С. 17.

² *Яковлев Б.А.* Концентрационные лагеря СССР / Ин-т по изучению истории и культуры СССР (Мюнхен) / Яковлев Б.А. — Мюнхен, 1955. — 253 с. (Исследования и материалы: Сер.1; Вып. 23). — С. 111–113.

цегельний і хлібозаводи, збагачувальна фабрика, клубна площа, 6-й і 10-й квартали (спорудження житлових будинків)³.

На 10 червня 1954 р. у зоні утримували 20698 ув'язнених — 16677 чоловіків і 4021 жінку. Українців налічувалося 9596 осіб (46,3%), прибалтів — 4637 осіб (22,4%), росіян — 2661 осіб (12,8%). Більшість в'язнів — 14785 осіб (71,4%) — були засуджені за «зраду Батьківщини» (стаття 58-І «а» і «б»), 1421 осіб (6,8%) — за бандитизм, 1202 (5,8%) — за шпигунство, 1140 (5,5%) — за участь в антирадянських змовах, «троцькістсько-бухаринських агентів» було 78 осіб (0,3%)⁴.

У третій зоні Степлагу перебувало 5617 ув'язнених, із них — 3203 чоловіків, 2414 жінок; 72% із загального числа були засуджені за «зраду Батьківщини»; у 44,7% (2512 осіб) термін ув'язнення становив 25 років примусових робіт; більше половини в'язнів народилися після 1920 р.⁵ Склад політичних ув'язнених, серед яких найбільше було українських націоналістів, визначив характер Кенгірського повстання.

Перші прояви опору в'язнів у Кенгірі спостерігалися наприкінці 1953 р. — на початку 1954 р. Степлаг зажив сумної слави як один із найбільш жорстоких таборів, у зонах якого було встановлено режим терору⁶. Влада була незадоволена становищем у концтаборах. У постанові ЦК КПРС від 12 березня 1954 р. «Про основні завдання МВС» наголошувалося, що міністерство незадовільно виконує «важливу державну справу з перевиховання в'язнів». Було ухвалено рішення про поліпшення цієї роботи⁷. У квітні 1954 р. на партзборах

³ Алланиязов Т., Наймушина О. «...Неповиновение надо пресечь». К истории восстания заключённых 3-го отделения Степного лагеря МВД СССР (16 мая – 26 июня 1954 года). Документы. Факты. Суждения / Турганбек Алланиязов, Олеся Наймушина. – Алматы: Фонд XXI век, 2004. – С.22.

⁴ ГА РФ, ф. 9414, оп. 1, д. 228, л. 171–173.

⁵ Там же, л. 189.

⁶ Дашкевич Я. Кенгірське повстання 16 травня – 26 червня 1954 р. // Україна в минулому. – Вип. 3. – К.; Львів, 1993. – С. 115.

⁷ Государственный архив города Жезказган (далі – ГА ГЖ), ф. 468 П, оп.39, д. 50, л. 41, 85.

Степлагу обговорювалися питання трудової дисципліни, висловлювалися побажання для розрядки обстановки якомога швидше покращити умови утримання⁸. Зокрема, зазначалося про недостатню забезпеченість майном і харчуванням, грубе ставлення охоронців, безпідставне запроторення в'язнів до штрафних ізоляторів⁹.

На 1954 р. ситуація у Кенгірі дедалі загострювалася. Її можливі наслідки вже були відомі з повстань у Воркуті та Норильську влітку 1953 р. Переміщення в'язнів, як форма придушення спротиву, що невпинно зростав у всіх концтаборах, виявилось неефективним засобом. Якщо раніше така практика була успішною, то незабаром вона стала основною причиною поширення руху опору у місцях ув'язнення. Починаючи з 1952 р. управління Степлагу наголошувало на необхідності ізоляції українських і прибалтійських націоналістів від решти в'язнів, водночас зауважуючи, що зробити це практично неможливо через їх величезну кількість¹⁰.

Протести в'язнів Степлагу розпочалися ще 1953 р. Так, 8 листопада відбувся масовий перехід чоловіків-в'язнів у жіночу зону, що супроводжувалося непокорюю адміністрації табору; 25 грудня на знак протесту на роботу не вийшло 160 політв'язнів; на початку квітня протягом 4–5 днів на роботу не виходило понад 2 тис. в'язнів; 14–15 квітня у 2-й зоні не вийшли на роботу всі ув'язнені, протестуючи проти побиття в'язня Травника¹¹.

Узимку 1953 р. охорона тричі відкривала вогонь¹². Щоб стримати повстанські настрої, що зароджувалися серед політичних в'язнів, 22 квітня 1954 р. з Новосибірського ВТТ і з таборів Колими прибув етап у складі 494 кримінальних злочинців¹³. Їх розмістили у третьому табірному підрозділі, де

⁸ ГА ГЖ, ф. 468 П, оп. 39, д. 50, л. 56.

⁹ Там же, д. 2, л. 34, 39–40.

¹⁰ ГА РФ, ф. 9414, оп. 1, д. 2616, л. 21.

¹¹ ГА ГЖ, ф. 468 П, оп. 39, д. 2, л. 45–46.

¹² Там же, л. 324.

¹³ ГА РФ, ф. 8131, оп. 32, д. 3777, л. 75.

перебували в'язні, засуджені за «контрреволюційну діяльність», здебільшого «націоналісти». За свідченнями Р. Тамариної, адміністрація табору намагалася кримінальників-побутовиків, що вважали себе великими патріотами, зіштовхнути з політв'язнями, які в їхніх очах були «фашистами»¹⁴.

15 травня 1954 р. вартовий Кенгірського табору Калімудін відкрив вогонь з автомата по ув'язнених, унаслідок чого на місці загинуло 13 осіб (згодом ще 5 помруть від ран) і 33 було поранено. Протягом 16–18 травня солдати і працівники табору побили 35 в'язнів. У сутичках з ув'язненими легких ушкоджень зазнали 2 табірних працівників. Лише через 2–3 місяці після придушення Кенгірського повстання слідство встановить, що «у застосуванні зброї потреби не було»¹⁵.

Причинами масової непокори політв'язнів, як зазначено у документах слідчої справи № 84, були незаконне застосування зброї у період 1950–1954 рр., а також у ніч із 16 на 17 травня 1954 р., безпідставне утримання під вартою у штрафному ізоляторі, нестерпні умови утримання¹⁶.

Увечері 16 травня 1954 р. група політичних в'язнів (понад 60 осіб) на чолі з членом ОУН із Волині Віталієм Скіруком¹⁷ пододала загорожу між 3-ю і 2-ю зонами, розгромила штрафний і слідчий ізолятори третього табірної відділення Степлагу, звільнила людей, зруйнувавши огорожу між табірними пунктами¹⁸. О 22-й год. того ж дня у бунтівну зону ввійшли війська, унаслідок чого 13 чоловік було вбито, 43 поранено (із табірної персоналу поранень зазнали 10 осіб). Уранці 17 травня протести тривали, тому адміністрація видала наказ про застосування зброї проти порушників¹⁹. Того ж

¹⁴ Тамарина Р.М. Щепкой в потоке... / Руфь [Мееровна] Тамарина; Томское обл. ист.-просвет., правозащит. и благотв. об-во «Мемориал» // Музей обществ.-полит. истории XX в. – Томск: Водолей, 1999. – С.191–192.

¹⁵ ГА РФ, ф. 8131, оп. 32, д. 3777, л. 60.

¹⁶ ГА ГЖ, ф. «Коллекция документов из следственного дела 84», л. 64.

¹⁷ Там же, л. 113.

¹⁸ ГА РФ, ф. 8131, оп. 32, д. 3777, л. 126.

¹⁹ ГА ГЖ, ф. 89, оп. 3, д. 19, л. 2.

дня за фактом повстанських та інших кримінально-карних дій ув'язнених 3-ї зони Степлагу було порушено кримінальну справу²⁰.

Передбачаючи наростання руху опору 19 травня 1954 р. для зустрічі з в'язнями у ході службового розслідування конфлікту у Степлаг прибули заступник начальника ГУЛАГ генерал-лейтенант В. Бочков, міністр внутрішніх справ Казахської РСР Губін і заступник начальника управління прокуратури СРСР О. Самсонов. Щоб вгамувати непокору в'язнів, вони повідомили про указ Президії Верховної Ради СРСР і наказ міністрів МВС, юстиції та прокуратури «Про дострокове звільнення осіб, що здійснили злочин у віці до 18 років, і про звільнення інвалідів». Після трьох днів переговорів чиновники пообіцяли розслідувати розстріли 17–18 травня²¹. В'язні вийшли на роботу, але працювали погано.

«Західні українці і литовські націоналісти разом із чечено-інгушами виходили на роботу лише з метою зв'язку з в'язнями рудника, де також перебували їхні люди», — свідчать документи²².

Ув'язнені націоналісти готувалися до масштабного повстання.

Знаючи про мету привезення у табір кримінальників, лідери політв'язнів — колишні члени ОУН і УПА — провели переговори з їх лідерами. Націоналісти нагадали їм, як протягом багатьох років у концтаборах захищали політичних в'язнів від сваволі адміністрації і кримінальників, переконали, що цього разу знову перевага на їхньому боці (2600 проти 650), тому краще спільно діяти проти табірної адміністрації.

«Події відбувалися незворотно. Не можна було злодіям відмовлятися від союзу. А встановленому союзу не можна було не діяти, інакше він розпався б і почалася внутрішня війна», писав О. Солженіцин²³.

²⁰ ГА ГЖ, ф. 89, оп. 3, д. 19, л. 1–3.

²¹ ГА РФ, ф. 9414, оп. 1, д. 228, л. 272.

²² Там же, ф. 8131, оп. 32, д. 3777, л. 18.

²³ *Солженицын А.* Архипелаг ГУЛАГ. – Т. 3. – Москва: Инком НВ, 1991. – С. 197–198.

Учасник Кенгірського повстання угорський лікар Ференц Варконі-Лебер стверджував, що

«дії шестиста новоприбульців були вмонтовані до плану повстання, саме вони повинні були його розпочати»²⁴.

Запідозривши про домовленість між політв'язнями та кримінальниками, табірна адміністрація 23 травня вивезла понад 400 останніх в інші місця ув'язнення, а зруйновані огорожі між зонами відновила²⁵. Це було прямим порушенням домовленостей, досягнутих під час переговорів із табірним начальством і стало приводом до початку виступу. Проте офіційно датою початку Кенгірського повстання вважається 16 травня, коли в'язні вперше вчинили опір сваволі адміністрації. У документах зазначено, що з того дня весь контингент ув'язнених Кенгіра (6500 осіб) відмовився вийти на роботу²⁶. До них приєдналися 12 тис. в'язнів, що працювали на рудниках за 20 км від цього селища²⁷.

У ніч на 24 травня політв'язні почали повстання. За їх ініціативою ті кримінальники, які залишилися, вибили колодою отвір у заборі до жіночої зони. Слідом за кримінальниками, «щоб їх угамувати», у жіночу зону ввійшли політв'язні. Усю адміністрацію в'язні вигнали за межі табору, розібрали мури між зонами, звели барикади, виставили охорону, озброїлися. Над їдальнею вивісили червоно-чорний прапор у пам'ять про загиблих²⁸. Примітно, що прапор саме таких кольорів символізував визвольну боротьбу ОУН і УПА. Таким чином, група політв'язнів з 3-го табірної пункту та кримінальниками, що до них приєдналися, прорвалися че-

²⁴ Варконі-Лебер Ф. Допоки одного дня... // <http://www.rukhpress.com.ua/008815/print.phtml>

²⁵ ГА РФ, ф. 9414, оп. 1, д. 228, л. 48.

²⁶ ГУЛАГ: Главное управление лагерей, 1917–1960 / Под ред. акад. А. Н. Яковлева; сост. А. И. Кокурин, Н. В. Петров. – Москва: МФД, 2000. – С. 268.

²⁷ Силуети непокірних... / Лист Михайла Сороки // Визвольний шлях. – 1973. – № 4/5. – С. 384–390.

²⁸ ГА РФ, ф. 9414, оп. 1, д. 2616, л. 89.

рез другий пункт і господарський двір до жіночої зони. Як згадувала одна з очевидців тих подій, коли «блатні» відступили з господарського двору, його зайняв каральний взвод, тоді політв'язні з 2-ї і 3-ї зон з'єдналися через пролом, бо там вже не було наглядців і влади адміністрації. Почулися постріли на господарському дворі, тоді прорвалися у жіночу зону. Свідок стверджував, що

«на цей раз це не були жадібні здобичі блатні, а друзі долі, жінки заховали їх»²⁹.

У телеграмі міністру внутрішніх справ СРСР С. Круглову йшлося, що контингент 3-го табірної відділення 25 травня 1954 р. на роботу не вийшов, а відмову від роботи мотивував так:

«Чому заклали повністю стіну у жіночу зону, навіщо забрали побутовий контингент, адже побутовики нам не заважали, а допомагали»³⁰.

Цей документ також підтверджує домовленість між політв'язнями та кримінальниками.

Як стверджувала Марта Кравері, наміри кримінальників щодо жінок не були агресивними — під час повстання не було зафіксовано жодного випадку згвалтування. Поступово змінювалося мислення ув'язнених і стосунки між ними. Це пов'язувалося переважно з тим, що засуджені за 58-ю статтею користувалися авторитетом у кримінальників. Зі зростанням рівня організованості політв'язнів вони послідовніше чинили опір адміністрації і кримінальному середовищу та шанобливо ставилися до жінок³¹.

Для розслідування застосування зброї 17–18 травня 1954 р. в'язні утворили свою комісію. До її складу ввійшли Капітон Кузнецов (звільнений уранці 18 травня із СІЗО, який

²⁹ Дашкевич Я. Кенгірське повстання 16 травня – 26 червня 1954 р. – С. 126.

³⁰ ГУЛАГ: Главное управление лагерей, 1917–1960. – С. 634–635.

³¹ Кравері М. Кризис Гулага. Кенгирское восстание 1954 года в документах МВД / Пер. с ит. С. Логиша / Марта Кравері // Cahiers du Monde russe. – 1995. – № 36-3 (juillet–septembre). – Р. 324.

сам зголосився керувати комісією), Вагаршак Батоян, Семен Чинчаладзе, Олексій Макеев, Любов Бершадська і Марія Шиманська. Ця ж група й керувала повстанням із 17 травня по 26 червня 1954 р.³² Щоправда, за іншими джерелами, стверджується, що табірна комісія на чолі з К. Кузнецовим була обрана для переговорів і зв'язку з представниками МВС та прокуратури³³.

Капітон Кузнецов — найбільш суперечлива постать Кенгірського повстання. Він народився 1913 р. у с. Медяниковому Саратовської губернії. Безпартійний, мав вищу освіту. Працював агрономом райсільгоспвідділу Ростовської області. У травні 1942 р., як командир полку Червоної армії, неодноразово відзначений орденами і медалями, потрапив у німецький полон. У жовтні того року за рекомендацією зондерфюрера Райтера був призначений комендантом Перемишльського табору військовополонених. По війні (1948 р.) за співпрацю з німцями та участь у каральних операціях проти радянських партизанів був засуджений на 25 років³⁴.

29 грудня 1953 р. К. Кузнецов був заарештований за нелегальну відправку на волю — до коханої жінки (дружина загинула від рук німців, а четверо дітей виховувалися в інтернаті) і до сина — листів із критикою табірних порядків³⁵. Вони збереглися в архівних справах. В одному з листів до сина К. Кузнецов зазначав, що у тилу німців організовував саботаж і диверсії, за що його разом із 14 однодумцями майже 3 роки тримали у тюрмах і концтаборах. А тепер, — писав він з обуренням, — його, ветерана війни, знову тримають в ув'язненні, та ще й звинувачують у тому, що приречений німцями до смерті він залишився живим³⁶. У листі до коханої жінки К. Кузнецов писав, що став хворим, старим, по-

³² ГА ГЖ, ф. «Коллекция документов из следственного дела 84», л. 69.

³³ Там же, л. 263.

³⁴ Там же, л. 265.

³⁵ *Формозов Н.* Кенгир: 40 дней и 50 лет / Николай Формозов // 30 октября. — 2004. — № 44, 45.

³⁶ ГА ГЖ, ф. 89, оп. 3, д. 4099, л. 285.

сивів і полісів, що умови утримання в'язнів жахливі, а також зауважив: найгірше, що розстріли в'язнів у радянських концтаборах проводять комуністи з ветеранами війни, які захищали Батьківщину³⁷.

З огляду на біографію К. Кузнецова і приєднання у таборі до нечисленної групи комуністів, після обрання його головою комісії повсталих в'язнів українські націоналісти, як свідчить О. Солженіцин, не мали до нього довіри³⁸. 24 травня представники націоналістичного конспіративного центру, який організував Кенгірське повстання, порушили перед К. Кузнецовим питання щодо переобрання комісії найближчим часом.

24 травня в'язні на чолі зі Слученковим, Кнопмусом та Іващенко зламали огорожу у сусідню зону, а в ніч з 24 на 25 травня агітували по бараках не виходити на роботу³⁹. 25 травня понад 4 тис. в'язнів третього табірної відділення Степлагу відмовилися вийти на роботу. Міністр внутрішніх справ СРСР С. Круглов і генеральний прокурор СРСР Р. Руденко у доповідній записці Раді Міністрів СРСР і ЦК КПРС зазначали, що «масовою непокорю керують засуджені оунівці»⁴⁰.

27 травня розпочалися переговори із повстанцями Кенгіру. Разом із начальниками табору, політвідділу, парткому сюди прибули начальник управління з нагляду за місцями ув'язнення прокуратури СРСР Вавилов, заступник міністра внутрішніх справ СРСР С. Єгоров, начальник ГУЛАГ МВС І. Долгих. Комісія в'язнів на чолі з К. Кузнецовим розпочала переговори в ідальні у присутності близько двох тисяч ув'язнених. Біля Кузнецова були представники націоналістичного конспіративного центру, які тримали ситуацію під контролем.

В'язні поставили перед владою вимоги:

³⁷ ГА ГЖ, ф. 89, оп. 3, д. 4099, Там же, л. 282–284.

³⁸ *Солженицын А.* Архипелаг ГУЛАГ. – Т. 3. – С. 216.

³⁹ ГА ГЖ, ф. «Коллекция документов из следственного дела 84», л. 113.

⁴⁰ ГУЛАГ: Главное управление лагерей, 1917–1960. – С. 618–619.

- а) притягти до відповідальності винних у застосуванні зброї 17 травня, а також розслідувати всі факти відкриття вогню, що мали місце у 1954 р.;
- б) не застосовувати репресії до членів комісії ув'язнених і не проводити відправку етапів до кінця розслідування, ліквідувати слідчий ізолятор і штрафний барак;
- в) зменшити термін ув'язнення засудженим на 25 років, а також змінити ставлення до сімей в'язнів, засуджених за ст. 58;
- г) скасувати заслання для осіб, звільнених зі спецтаборів;
- д) встановити оплату праці ув'язнених на рівні із вільнонайманими робітниками, підняти шкалу заліків до 5 днів і запровадити восьмигодинний робочий день;
- е) скасувати вироки табірних судів за ст. 58;
- ж) дозволити вільне спілкування чоловіків і жінок;
- з) обмежити право адміністрації у питаннях робочої дисципліни, стягнень із в'язнів, заprotорення у СІЗО лише з санкції прокурора;
- и) встановити пільгові умови для заліків жінок;
- к) приїзд у табір члена Президії ЦК КПРС або секретаря ЦК, до чого ніхто на роботу не вийде⁴¹.

28 травня 1954 р. начальник ГУЛАГ МВС СРСР І. Долгих видав наказ № 101 про поліпшення умов утримання ув'язнених, дотримання законності і відновлення порядку у третьому табірному відділенні Степлагу. 28–29 травня в'язням по радіо оголосили про поступки: зняти замки з дверей і ґрати з вікон житлових бараків, ідалень, санітарних приміщень; ліквідувати слідчий ізолятор як невідповідний призначенню; враховуючи особливі умови роботи у Джебказгані, переглянути шкалу нараховування заліків робочих днів ув'язненим, надати протягом трьох днів нові правила на затвердження керівництву МВС СРСР; у місячний термін виготовити бланки книжок із заліків робочих днів, заповнити їх і видати в'язням; ужити заходів для своєчасної ви-

⁴¹ ГУЛАГ: Главное управление лагерей, 1917–1960. – С. 620–621.

дачі зарплати ув'язненим; забезпечити вчасне виведення і забирання в'язнів із роботи, не допускаючи затримок їх як біля вахти житлової зони, так і на виробничих об'єктах; протягом семи днів облаштувати кімнати для особистих побачень ув'язнених із рідними, а також ввести в дію вказівки МВС СРСР щодо цього питання; у жіночому табірному пункті облаштувати кімнати гігієни; протягом одного тижня вивісити у житлових бараках в'язнів правила внутрішнього розкладу; забезпечити восьмигодинний безперервний відпочинок ув'язнених⁴².

Виконано було також інші вимоги політв'язнів: відповідно до наказу міністрів внутрішніх справ та юстиції, голови Комітету державної безпеки при Раді Міністрів СРСР і генерального прокурора СРСР від 13 травня 1954 р. «Про порядок звільнення ув'язнених, які стали душевно хворими або захворіли тяжкою невиліковною недугою» протягом одного місяця оформити справи на в'язнів, що підпадають під дію цього наказу, і направити їх у суд на предмет дострокового звільнення від покарання; начальнику і керівному складу табору встановити прийом ув'язнених з особистих питань; з усіх заяв, що надходять, уживати заходів і про результати інформувати заявників; поліпшити роботу спецвідділу для прийому від ув'язнених заяв до вищих інстанцій і своєчасного їх направлення адресатам; відповідно до наказу МВС СРСР, міністерства юстиції і прокуратури СРСР від 5 травня 1954 р. про виконання указу Президії Верховної Ради СРСР від 24 квітня 1954 р. «Про дострокове звільнення від покарання засуджених за злочини у віці до 18 років», оформити справи на осіб, що підпадають під дію цього документа, і направити їх у суд на предмет дострокового звільнення або скорочення термінів покарання; керівництву табору спільно з адміністрацією госпоргану покращити трудове використання ув'язнених, ужити заходів щодо своєчасного забезпечення бригад матеріалами, інструментами, а також забезпечити

⁴² ГА РФ, ф. 9414, оп. 1, д. 228, л. 53–56.

дотримання техніки безпеки⁴³. З цих часткових поступок влади на вимоги повсталих кенгірських в'язнів стає очевидним той незадовільний стан, в якому вони перебували до свого виступу.

25 травня 1954 р. відбулася реорганізація комісії. На зборах у справі її переобрання вирішальну роль відіграли політв'язні — члени ОУН і УПА, які делегували своїх однодумців. Так, від жіночої зони членами комісії стали українки Лідія Супрун і Ганна Михайлевич. Лідія Супрун народилася у 1904 р. в Одесі. До ув'язнення вона проживала у с. Бідків Надвірнянського району Станіславської області, до війни працювала вчителькою. Засуджена в 1945 р. за ст. 54-1 «а» і 54-11 із застосуванням указу Президії Верховної Ради СРСР від 19.04.1943 р. до 15 років каторжної праці. Причиною покарання вказано, що

«Супрун, проживаючи на окупованій німцями території, добровільно вступила в члени ОУН, де мала псевдо “Орел”. За завданням станичного керівника для УПА збирала серед населення продукти харчування, підготувала двох жінок в члени ОУН, вивчивши з ними 10 заповідей ОУН. При відступі німецьких військ займалася збором інформації про радянську армію і передавала її у підпільний центр ОУН. Її син, Володимир Супрун, у 1944 р. пішов з німцями у складі дивізії СС»⁴⁴.

Ганна Михайлевич народилася 1927 р. у с. Славськ на Дрогобиччині, закінчила сім класів. У 1945 р. була засуджена за ст. 54-1 «а» із застосуванням указу Президії Верховної Ради СРСР від 19.04.1943 р. до 20 років каторги. Причиною покарання вказано, що у 1943 р. вступила в члени ОУН, з 1944 р., за завданням організації, носила естафети у села, у вересні 1944 р. була районною ОУН — старшою сільської мережі 13 населених пунктів (жіноча сотня ОУН)⁴⁵.

Від другого табірної пункту замість В. Батояна і С. Чинчалдзе в комісію обрали Омеляна Суничука (греко-католиць-

⁴³ ГА РФ, ф. 9414, оп. 1, д. 228, л. 53–56.

⁴⁴ Там же, л. 17.

⁴⁵ Там же, л. 16.

кий священник і капелан УПА⁴⁶), Юрія Кнопмуса і Енгельса Слученкова (табірне ім'я — Гліб), а від 3-ї зони — вірменина Артавазда Авакяна. Реорганізована комісія в'язнів складалася з 10 осіб: К. Кузнецов, Е. Слученков, Ю. Кнопмус, М. Шиманська, Л. Супрун, Г. Михайлович, О. Макєєв, А. Авакян, О. Суничук, Семкін. Проте її чисельність не була сталою, адже конспіративний центр часто надсилав нових людей для роботи і контролю за ходом повстання.

К. Кузнецов виступав за згортання виступу і вихід на роботу, його погляди підтримували і деякі члени комісії. Знаючи все це, українські націоналісти свідомо залишили К. Кузнецова головою комісії — щоби надати повстанню менш виразний антирадянський та антиросійський характер і тим самим у майбутньому вберегти від репресій та помсти каральної системи якомога більше його активних учасників. К. Кузнецову навіть виділили особисту охорону, аби тримати його під постійним наглядом і не дати втекти з табору⁴⁷. У матеріалах слідства йдеться:

«Навіть так званій “голова комісії” Кузнецов — і той охороняється злочинцями, не тому, що Кузнецову хочуть забезпечити життя, а з бритвою в руці примушують бути організатором їх розгугу»⁴⁸.

А. Кропчкін у спогадах зазначав:

«Зрозуміло, що страйк затіяли “західники”, “бандерівці” — так ми їх називали, росіяни... І після заклику до страйку настало певне заціпеніння, і перша думка: “Чим усе це скінчиться?”. Їм, із двадцятилітніми термінами, втрачати було нічого, а ми, багато “москалів”, відбули хто половину з десяти, хто завершував термін. І тепер ми повинні стати якщо не співучасниками, то заручниками. Потім воно так і сталося»⁴⁹.

⁴⁶ ГА РФ, ф. 8131, оп. 32, д. 3777, л. 21.

⁴⁷ Там же.

⁴⁸ Там же, ф. 9414, оп. 1, д. 228, л. 96.

⁴⁹ *Кропчкин А.Е.* Воспоминания бывшего каторжника СЛ-208 // *Поживши в ГУЛАГе: Сб. воспом.* / Сост. Солженицын А.И. — Москва: Русский путь, 2001. — С. 396–397.

Реальне керівництво виступом узяв на себе конспіративний центр, що складався з українських і прибалтійських націоналістів. Повсталі свідомо оберегали справжніх лідерів від ризику. Колишні члени ОУН не дозволили ввійти у керівництво Михайлові Сороці — одному з провідних оунівців, людині, яку вважали ідейним патріархом політв'язнів у радянських концтаборах.

«Михайло Сорока до комісії не ввійшов. Однак своїм табірним досвідом, своїми порадами Сорока був неоцінімий. На повстання він дивився скептично, воно, на його думку, не матиме успіху, якого ждала ця чесна патріотична молодь. Як і бувало, на такі протести Москва має одну відповідь — кулі!», — вважає Й. Кульчик⁵⁰.

Основна робота і відповідальність лягла на плечі тих, хто діяв відкрито.

Про те, в якій мірі хід повстання контролювали українські націоналісти, О. Солженіцин писав:

«Чи ввійшли в цю комісію головні справжні натхненники повстання? Очевидно, що ні. Центри, а особливо український (у всьому таборі росіян було не більше чверті), вочевидь, залишилися самі по собі. Михайло Келлер, український партизан, який із 1941 р. воював то проти німців, то проти більшовиків, а в Кенгірі публічно зарубав стукача, з'являвся на засідання мовчазним спостерігачем від того штабу»⁵¹.

Особа М. Келлера є дуже цікавою. Коли бійця УПА Василя Пендрака спіймали партизани С. Ковпака, то хтось висловився, що попався єврей з УПА. В. Пендрак миттєво зреагував і назвався «Гершем Келлером» родом із с. Аненберг Славського району Дрогобицької області (колись він особисто знав цього єврея). Таким чином, він уберіг від репресій рідних і знайомих, а також друзів по боротьбі, які його за таким іменем не знали. Насправді, як вважає М. Формозов, В. Пендрак родом із с. Огерці, з місцевості Ліско (нині територія

⁵⁰ *Кульчик Й.* Чайки Кінгіру / Йосип Кульчик. – Львів: Край, 2000. – С. 72.

⁵¹ *Солженіцын А.* Архипелаг ГУЛАГ. – Т.3. – С. 206.

Польщі)⁵². У документах слідства йдеться, що 1944 р. за участь в ОУН–УПА за ст. 58-1 «а» і 58-11 КК РРФСР Келлер був засуджений на 10 років виправно-трудових таборів (ВТТ), удруге (у 1948 р.) табірний суд Карлагу за ст. 2 указу Президії Верховної Ради СРСР від 4.06.1947 р. виніс йому 10-річний вирок — за крадіжку державного майна, а втретє (1950 р.) він був засуджений за ст. 59-3 КК РРФСР — «за ббивство у таборі кухаря»⁵³.

Матеріали слідства також свідчать про те, що Кенгірським повстанням керував конспіративний центр націоналістів (переважно українських), якому підпорядковувалась комісія з ув'язнених і три відділи — військовий, безпеки і пропаганди. Члени конспіративного центру були засекречені, і прізвища всіх так і не були встановлені. Його представляли п'ять в'язнів: І. Кондратас, Віктор «Ус», О. Сунічук, Вахаєв, Келлер⁵⁴.

Іозас Кондратас народився в 1913 р. у с. Кінка Попилянської волості у Литві. Мав вищу юридичну освіту. Належав до організації литовських націоналістів. Уперше засуджений 1941 р. Особливою нарадою при НКВС СРСР на 8 років ВТТ, удруге — 19.08.1951 р. судовою колегією з кримінальних справ Кокчетавського облсуду за ст. 58-10 ч. 1 КК РРФСР на 10 років ВТТ. Українець Віктор Скірук мав табірне псевдо «Ус». Народився він 1929 р. у с. Мстишин Луцького району Волинської області. Освіта 8 класів. За участь в ОУН і УПА 24 липня 1948 р. військовим трибуналом військ МВС був засуджений за ст. 54-1 КК УРСР на 25 років ВТТ⁵⁵.

Комісії політв'язнів підпорядковувалися відповідальні чергові у табірних пунктах: 1 т/п — М. Шиманська, 2 т/п — Фіш, 3 т/п — Гончаров, а також групи постачання на чолі з М. Шиманською і санітарів, очолювана А. Авакяном⁵⁶.

Передбачаючи розправу, в'язні готувалися до оборони. Воєнний відділ очолив «Келлер». До складу відділу входили

⁵² *Формозов Н.* Ук. соч.

⁵³ ГА РФ, ф. 9414, оп. 1, д. 228, л. 15.

⁵⁴ Там же, л. 18.

⁵⁵ Там же, ф. 8131, оп. 32, д. 3777, л. 145–147.

лабораторія з виготовлення вибухових речовин на чолі з Лобастовим, хімічна лабораторія з видобутку водню під керівництвом Релена. У кожному табірному пункті було призначено командира пункту опору і керівника штабу: 1 т/п — З. Ібрагімов, В. Іващенко, 2 т/п — Лежава, Вахаєв, 3 т/п — Задорожний, Долгополов, 4 т/п — Варуняк, Драк. Усі вони мали у своєму підпорядкуванні командирів корпусів, бараків, секцій, бригад, контрольних постів, ударних бригад із чеченців⁵⁷.

Відділ безпеки, який очолив Е. Слученков, було створено для виявлення агентів табірної адміністрації, яких вона мала серед в'язнів. У документах слідства в назві цього відділу друге слово («безпека») — скрізь українською мовою. Очевидно, це збережено для доказу того, що відділ створювався за взірцем служби безпеки УПА. Він мав три підрозділи — комендатура і поліцейська дільниця (очолював В. Іващенко), розшукове бюро (входили Віктор «Ус», Мельников, Хартанович), тюрма (очолив Рябов). Литовець Іозас Кондратас керував усіма прибалтійськими націоналістами й, будучи юристом за фахом, організував бюро збору скарг про злочини у Степлагу, яке підпорядковувалося комісії в'язнів. У цьому бюро йому допомагав Геннадій Литвинов⁵⁸.

Від 24 травня 1954 р. урядова комісія, до складу якої ввійшли керівники ГУЛАГ і прокуратури СРСР, почала по радіо і через гучномовці вмовляти в'язнів припинити страйк і вийти на роботу, обіцяючи полегшення. У відповідь на ці заклики конспіративний центр 1–2 червня 1954 р. утворив відділ пропаганди на чолі з Ю. Кнопмусом⁵⁹, у розпорядженні якого були радіовузол (в'язні готували свої радіопередачі і виступи; Сапрін, А. Кострицький, Ліпко, Курсаков, Шахватов, «Борис Олексійович», Котенко), рупористи (виголошували заклики до солдатів не підкорятися табірній адміністра-

⁵⁶ ГА РФ, ф. 9414, оп. 1, д. 228, л. 18.

⁵⁷ Там же.

⁵⁸ Там же.

⁵⁹ Там же, ф. 8131, оп. 32, д. 3777, л. 42.

ції і не вбивати невинних людей; Комаров, Касимов, Пескін, Гриневич, Зель, Гончаров), художники (малювали бюлетень, карикатури; Бойко, Коротин), друкарі (випускали листівки; Шилівський, Густів, Судороженко), розповсюджувачі листівок (розкидали їх за зону за допомогою повітряних зміїв; Зехов, Соболев, Ямало-Чото, Худенко), агітатори (Грикало, Бакастов, Соніч, Король), священики (відправляли богослужіння, вінчали закоханих; Куява, Бережний, Григорій, Зора)⁶⁰.

Повстанці виготовили повітряну кулю для підйому гасла про приїзд члена Президії ЦК КПРС і плаката з текстом: «Ганьба берієвському свавіллю!», але при злеті вона згоріла. Під керівництвом відділу пропаганди політв'язні запустили за допомогою повітряних зміїв за межі зони близько 25 видів різноманітних листівок російською і казахською мовами загальним накладом понад 600–700 екземплярів⁶¹. За час повстання було виготовлено сім бюлетенів, в'язні випускали плакати, відозви, стінгазету з новинами і карикатурами. Уночі вони по радіо зверталися до солдатів із закликами не стріляти у в'язнів, пояснювали їм свої вимоги⁶².

Документи слідства свідчать, що під керівництвом Віктора Скірука та за вказівкою Келлера і Слученкова із матеріалів, що зберігалися на господарському дворі, в'язням-охоронцям Степлагу було пошито взуття і форму на взірець одностроїв УПА⁶³. Для охорони конспіративний центр відбирав в'язнів із числа прибалтійських націоналістів і вояків УПА, їм допомагали ударні загони з чеченців, про які згадувалося у структурі воєнного відділу⁶⁴. Очевидно, що всі в'язні були погано

⁶⁰ ГА РФ, ф. 9414, оп. 1, д. 228, л. 18.

⁶¹ Алланиязов Т., Наймушина О. «...Неповиновение надо пресечь». К истории восстания заключённых 3-го отделения Степного лагеря МВД СССР (16 мая – 26 июня 1954 года). Документы. Факты. Суждения. – С. 101.

⁶² ГА РФ, ф. 9414, оп. 1, д. 228, л. 219

⁶³ Там же, ф. 8131, оп. 32, д. 3777, л. 29.

⁶⁴ Там же, ф. 9414, оп. 1, д. 228, л. 219.

забезпечені одягом, тому охорону, на яку покладалася найбільша відповідальність, вирішили одягнути першочергово.

Надзвичайний талант під час повстання проявив український політ'язень Анатолій Кострицький. Він народився в 1927 р. у місті Великий Токмак Запорізької області, освіта — 7 класів. Засуджений 6.08.1949 р. військовим трибуналом Таврійського військового округу за статтями 58-1 «а» і 182 ч. 1 КК РРФСР на 25 років ВТТ⁶⁵. А. Кострицький був спеціалістом з радіоелектротехніки, він обладнав радіовузол, виготовив мікрофони і динаміки, які встановив на бараках. Коли у червні 1954 р. зона табору була відключена від електропостачання, А. Кострицький створив мініелектростанцію і переобладнав генератор. Він налагодив телефонний зв'язок між приміщеннями членів комісії і штабами повстання, обладнав комутатор, навчив телефоністок і склав графік чергувань⁶⁶. Також А. Кострицький був автором схем самопалів і саморобних гранат, обладнав майстерню з виготовлення холдної та вогнепальної зброї⁶⁷.

Збройові роботи тривали у таборі цілодобово, адже в'язні розуміли, що попереду можлива сутичка із військами. Як згадувала В. Космович, жінки брали активну участь у виготовленні скляного порошку, наповнюванні пляшок піском і вапном для кидання в очі. Самі жінки на шиях носили хустинки з піском⁶⁸. Усі повстанці брали активну участь у спорудженні барикад. Як свідчать документи, під час виступу комендант жіночої зони Зайдула Ібрагімов виводив жінок на будівництво загороджень⁶⁹.

Очевидці подій згадують, що на подвір'ї табору завжди відбувалися богослужіння, які правили православні й католицькі священники-в'язні. Греко-католицький ієрей Антон

⁶⁵ ГА РФ, ф. 8131, оп. 32, д. 3777, л. 145.

⁶⁶ ГА ГЖ, ф. «Коллекция документов из следственного дела 84», л. 116.

⁶⁷ ГА РФ, ф. 8131, оп. 32, д. 3777, л. 133–134.

⁶⁸ *Космович Віра*. Спогади. 21 жовтня 2004 р. Відеозапис, оригінал (із приватного архіву Л. Бондарук).

⁶⁹ ГА ГЖ, ф. 89, оп. 3, д. 19, л. 37.

Куява обвінчав кілька молодих пар, які раніше таємно листувалися, а під час повстання зустрілися і вирішили побратися. Він цих шлюбів народжувалися діти Кенгірського повстання. Так, українка Ольга Лядська взяла шлюб з угорцем Ференцем Варконі. Після подій у Кенгірі доля розвела їх назавжди, але в Ольги народилася донечка Олена⁷⁰.

Жінки прикрашали табір, шили і вивішували прапори на дахах ідалень усіх трьох табірних пунктів. Ковалі день і ніч кували у кузнях ножі й «списи» з віконних ґрат, жінки робили «гранати» з пляшок, наповнюючи їх бензином або лабораторними хімікатами. Для звернення по допомогу до Міжнародного Червоного Хреста в'язні з частин рентгенівського апарату з лікарні та інших медичних приладів зібрали передавач, за допомогою якого постійно посилали заклики на волю різними мовами. Звісно, радіо було слабке, але його сигнали приймали у Караґанді й Алма-Аті⁷¹.

Михайло Сорока організував і керував хором, який виконував «Гімн Кенгірського повстання» на його власні слова і музику, пісню «Любіть Україну» на слова В. Сосюри, «Соколи, соколи, ставайте в ряди» та пісні інших національностей. Як згадує І. Пінчуков, у дні повстання в'язні почувалися вільними⁷².

«Хоч ми й жили надголодь, цього не відчували і в пам'яті не зафіксувалося. Ми жили емоціями. Богослужіння, молебні, речитиви хору, концерти і готовність кожної хвилини — на барикади. Не було часу думати про їжу! Які були цікаві концерти! У них брали участь усі народності», — згадувала Е. Войцехович-Рафальська⁷³.

Члени урядової комісії С. Єгоров, І. Долгих і Вавилов звітували 19 червня міністрові внутрішніх справ СРСР гене-

⁷⁰ Варконі-Лебер Ф. Допоки одного дня...

⁷¹ 500 безіменних // Визначні українські жінки: матеріали і гутірки для юначок СУМА. — С. 82–86.

⁷² Пінчуков Ігор. Спогади, 22 жовтня 2004 р. Оригінал, автограф (із приватного архіву Л. Бондарук).

⁷³ Войцехович-Рафальська О. Нас було десять тисяч у Кенгірі... / Омеляна Войцехович-Рафальська // Біль. — 1991. — Вип. 1. — С. 112.

рал-полковнику С. Круглову, що в 1-му і 2-му табірних відділеннях на роботу виходять усі, але ув'язнені виявляють велике зацікавлення до подій у 3-му табірному відділенні⁷⁴. Чутки про події у 3-й зоні Степлагу поширилися далеко за межі табору, області і республіки. Про це свідчили факти попередження родичів, що їхали на побачення до в'язнів. Влада у своїх повідомленнях до повсталих в'язнів перелічувала поступки, на які частково пішла, навіть звітувала про певні покарання винних. Зокрема, в одному зі звернень ішлося, що солдата охорони Калімудіна, який стріляв по колоні в'язнів 15 травня 1954 р., засуджено до 4 років позбавлення волі. Окрім того, влада застерігала, що масова непокора полтів'язнів набула «антирадянського характеру» зі всіма відповідними наслідками⁷⁵. Ці повідомлення про поступки режиму, вважає В. Козлов, а також можливість проводити службові розслідування і передача по них висновків у прокуратуру для притягнення винних до кримінальної відповідальності, свідчить про високий урядовий статус комісії⁷⁶. Але жодні вмовляння та обіцянки пільг і полегшень не діяли на повсталих.

Багатозначними є факти, які прозвучали на партійних зборах первинної парторганізації 3-го табірної відділення Степлагу, що відбулися за участю урядової комісії з Москви. У виступі одного з працівників адміністрації табору йшлося, що в'язні живуть впроголодь, що наглядачі за рахунок відходів харчоблоку вигодовують власних свиней, а під час повстання відверто кажуть, що «горять на цьому страйку, бо немає чим свиней годувати»⁷⁷. Інший комуніст на зборах висловив жаль, що після Норильського повстання не прислухалися до пропозиції вивести харчоблоки за межі зони, тоді кенгірські повстанці на штрафному пайку так довго не прот-

⁷⁴ ГУЛАГ: Главное управление лагерей, 1917–1960. – С. 632–633.

⁷⁵ ГА ГЖ, ф. 89 «Прокуратура города Жезказгана», оп. 3, д. 19, л. 166.

⁷⁶ Козлов В.А. Неизвестный СССР. Противостояние народа и власти. 1953–1985 гг. / Козлов Владимир Александрович. – Москва: ОЛМА-ПРЕСС, 2006. – С. 324.

⁷⁷ ГА ГЖ, ф. 468 П, оп. 39, д. 2, л. 34.

рималися б⁷⁸. Представник урядової комісії І. Долгих на партзборах зазначив, що табори захопилися господарською діяльністю, а замість перевиховання в'язнів — дресирували їх, адже всі табірні будівлі призначені наче не для людей, а для тварин⁷⁹.

Проте у Москві вирішили, що вже годі чекати на мирне вирішення питання. 21 червня С. Круглов повідомив телеграмою, що 24 червня прибуде військовий ешелон, у складі якого п'ять танків Т-34 з першої дивізії внутрішніх військ⁸⁰. 24 червня 1954 р. у Кенгір С. Єгорову надійшла телеграма С. Круглова:

«Обговоривши обстановку у Степовому таборі, комісія у складі Руденка, Серова і Круглова дійшла висновку, що непокорі в'язнів у 3-му табірному відділенні і кримінально-злочинній діяльності організаторів цієї непокори треба дати відсіч [...]. Метою операції має бути — зламати опір»⁸¹.

26 червня з 3-ї години 25 хвилин до 4-ї години ранку комісія МВС по радіо звернулася до повсталих політв'язнів із вимогою здатися, та повідомила про введення військ. Після цього у зону ввійшло 1600 солдатів із 98 собаками, 3 пожежні машини, 5 танків Т-34⁸². Це був єдиний випадок використання танків для придушення повстань у радянських таборах.

Почалася кривава розправа. В'язні організували самооборону, забарикадувавшись у шести бараках⁸³. Гуркотили танки, солдати кидали димові пашки, стріляли. Михайло Сорока разом із санітарами рятував поранених. Очевидець тих подій Ференц Варконі згадує:

«Побачивши танки, в'язні жіночого табору, щоб рятувати своїх друзів, вийшли назустріч ворогу. Майже всі вони були святково вдягнуті у вишиті сорочки. Близько двох сотень жінок і дівчат узялися за руки і лавами рушили проти танків. Але танки не

⁷⁸ ГА ГЖ, ф. 468 П, оп. 39, д. 2, л. 37.

⁷⁹ Там же, арк. 40–41.

⁸⁰ ГУЛАГ: Главное управление лагерей, 1917–1960. – С. 615.

⁸¹ Там же. – С. 622–623.

⁸² ГА РФ, ф. 9414, оп. 1, д. 2616, л. 156.

⁸³ ГУЛАГ: Главное управление лагерей, 1917–1960. – С. 641–642.

зупинилися. Вони навіть не зменшили швидкості й один за одним переїхали живу фалангу. Одночасно солдати кинулися до бараків, розстрілюючи кожного зустрічного»⁸⁴.

Литовський націоналіст Альфонсас Урбанас на все життя запам'ятав, як його ціною власного життя відштовхнула від танка дівчина-українка⁸⁵.

Матеріали слідства значно занижують кількість жертв, оскільки перед комісією МВС було поставлене завдання придушити Кенгірське повстання із найменшими втратами⁸⁶. В одних документах вказано, що із повсталих в'язнів загинуло лише 35 осіб⁸⁷, в інших — 37 убитих, 61 поранений, з яких 9 померло, 543 зазнали тілесних ушкоджень. Зі штурмуючих лише 40 солдатів було поранено⁸⁸. Водночас, зазначається, що

«у масовій непокорі 3-го табірному відділення Степлагу брало участь 5392 ув'язнених, із них 43% жінок. Основну масу (72 %) в'язнів у табірному відділенні становили засуджені за зраду Батьківщини та інші тяжкі злочини (оунівці, прибалтійські націоналісти)»⁸⁹.

На таку кількість повсталих офіційна кількість загиблих при придушенні повстання виглядає сумнівно, тож альтернативним джерелом слід вважати спогади учасників виступу у Кенгірі. Аналіз цих свідчень показує, що у середньому убитих і покалічених повстанців було понад 700. Цю ж цифру називає у мемуарах політв'язень Я. Цилинський⁹⁰.

Під час придушення Кенгірського повстання, за даними слідства, на території житлової зони табірному відділення, у

⁸⁴ 500 безіменних // Визначні українські жінки: матеріали і гутірки для юначок СУМА. – С. 82–86.

⁸⁵ Урбанас Альфонсас. Спогади. 20 жовтня 2004 р. Відеозапис, оригінал (із приватного архіву Л. Бондарук).

⁸⁶ ГУЛАГ: Главное управление лагерей, 1917–1960. – С. 636–637.

⁸⁷ Там же. – С. 641.

⁸⁸ ГА РФ, ф. 9414, оп. 1, д. 228, л. 278.

⁸⁹ Там же, д. 1394, л. 52.

⁹⁰ Цилинский Я.Я. Записки прижизненно реабилитированного / Ян Янович Цилинский. – Москва: АСТ, 1998. – С. 15.

бараках, а також в ув'язнених вилучено 1577 металевих прутів і пік, 291 фінку, 68 саморобних шабель, 36 саморобних гранат, 4 пістолети, 26 сокир, 40 саморобних вил і списів, 400 пляшок із негашеним вапном і 300 пляшок із піском, понад 20 кг товченого скла, 2113 одиниць інших видів ріжучих і металевих предметів⁹¹.

Про решту конфіскаату свідчить акт на знищення речових доказів із кримінальної справи № 84⁹². Із метою компрометації повстанців адміністрація концтабору пустила чутку серед населення, яке дізналося про виступ, що нібито війська стріляли холостими набоями, а в'язні самі повбивали один одного. Щоби уникнути розголошу силами військових викопали могили — близько 300 осіб поховали у зоні, решту — десь у степу⁹³.

«Нас по чотири пошикували у колону і у супроводі конвоїрів із собаками повели у степ, — згадує Ганна Борецька. — Там на поготові стояли “чорні ворони”. До кожної групи підходили військові з формулярами особових справ, зачитували прізвища в'язнів. Катержників і тих, у кого термін покарання був 25 років, повантажили у “чорні ворони”, повезли у невідомому напрямі. Нас, десятилітників, повернули у зону. У зону подали вантажні автомобілі. Нас заставили вантажили тіла людей, розчавлених танками. То було страшне, нелюдське видовище. Карателі заставляли нас класти трупи один на один штабелем, наче дрова. З кузовів автомашин текла кров. Від болю і мук надривалися наші серця. Здавалося, що весь світ став пеклом для людей»⁹⁴.

Спогади очевидців, природно, різняться, оскільки кожен із них міг бачити іншу картину й інакше сприймати хід подій. Загиблих повстанців Кенгіру поховали у степу — так вважає інший учасник повстання Ілько Тафійчук:

«Уся земля була залита кров'ю. На тій території, де щойно був табір, трупів лежало стільки, що не можна було йти, не

⁹¹ ГА РФ, ф. 9414, оп. 1, д. 228, л. 280.

⁹² ГА ГЖ, ф. 89, оп. 3, д. 19, л. 190.

⁹³ Карпенко В. Українці в Казахстані / Віталій Карпенко. – К.: Газета «Вечірній Київ», 2000. – С. 81.

⁹⁴ Борецька Ганна. Спогади, 14 жовтня 2002 р. Оригінал, автограф (із приватного архіву Л. Бондарук).

ступаючи на криваве місиво. Отак солдати виводили під дулом автомата тих небагатьох, хто залишився у живих. Коли пилюка сіла, у зону в'їхали самоскиди і солдати почали вантажити на них розстріляних та рештки розчавлених гусеницями. Вивозили ховати у степ, де екскаваторами для цього викопали траншеї. Я бачив, як вантажили на самоскиди не лише мертвих, але й поранених, покалічених. Їх, ще живих, закопували бульдозерами разом із мертвими»⁹⁵.

Було заарештовано 436 активних учасників повстання, з них 36 (у тому числі і члени комісії) проходили по справі, інші потрапили до тюрми. Тисяча ув'язнених (500 жінок і 500 чоловіків), які підтримували повсталих, були відправлені на Дальстрой і в Озерний табір⁹⁶. У липні–серпні 1954 р. тривало розслідування причин виступу у Кенгірі. 29–31 серпня начальник слідчого відділення режимно-оперативного відділу Степлагу МВС СРСР старший лейтенант Дерюгін склав обвинувальний висновок активістам повстання, які залишилися живими після його придушення. 31 серпня начальник режимно-оперативного відділу Степлагу МВС СРСР капітан Васильєв його затвердив⁹⁷. Попереднє слідство завершилося 29 серпня 1954 р. Справа № 84 («Справа про звинувачення Слученкова, Келлера та інших») складалася із чотирьох томів, останній том містив речові докази (10 пакетів-підшивок)⁹⁸.

По слідчій справі № 84 проходили Енгельс Слученков, Герш Келлер, Віктор Рябов, Юрій Кнопмус, Капітон Кузнецов, Зайдула Ібрагімов, Валентин Іващенко, Віталій Скірук, Анатолій Задорожний, Анатолій Кострицький, Болеслав Герінш, Марія Шиманська, Іозас Кондратас, яких було обвинувачено у злочинах за статтями 59-2 ч. 1 «а», 59-3 і 58-14 КК РРФСР, ст. 2 указу Президії Верховної Ради СРСР від 4 червня 1947 р. «Про кримінальну відповідальність за крадіж-

⁹⁵ *Тафійчук Ілля*. Спогади, 5 вересня 2002 р. Оригінал, автограф (із приватного архіву Л. Бондарук).

⁹⁶ ГА РФ, ф. 9414, оп. 1, д. 228, л. 282.

⁹⁷ Там же, ф. 8131, оп. 32, д. 3777, л. 91, 147.

⁹⁸ ГА ГЖ, ф. «Коллекция документов из следственного дела 84».

ку державного і громадського майна», ст. 2 ч. 2 указу Президії Верховної Ради СРСР від 4 червня 1947 р. «Про посилення охорони особистої власності громадян»⁹⁹. Суд над активістами Кенгірського повстання проходив із 21 липня по 8 серпня 1955 р. у Джекказгані. Головував член Верховного суду Казахської РСР Тлеєнов, народними засідателями були Шейн, Татімов, секретарем — Владимирова. Як записано у вироку, Слученкова, Келлера, Рябова, Кнопмуса, Кузнецова, Іващенко було засуджено до 10 років ув'язнення, а згідно з указом від 13 січня 1953 р. «Про заходи для зміцнення боротьби з особливо злісними проявами бандитизму серед в'язнів у виправно-трудовах таборах» — до вищої міри покарання, розстрілу¹⁰⁰. Точно відомо, що 18 вересня 1956 р. розстріляли Г. Келлера і Ю. Кнопмуса, який перед смертю встиг передати записку з повідомленням, що їх зрадив К. Кузнецов. За інформацією М. Формозова, Е. Слученков відсидів у таборах аж до 1980-х рр.¹⁰¹ За вироком, Ібрагімова, Задорожного, Кострицького, Геріньша, Шиманську, Кондратаса «на підставі ст. 49 вважати засудженими згідно зі ст. 59 п. 3 до 10 років ув'язнення, окрім Шиманської, якій на підставі ст. 51 знизити термін до 5 років»¹⁰². А. Кострицького було звільнено у травні 1957 р. Помер він 19 вересня 1995 р. у с. Ярців на Івано-Франківщині¹⁰³.

Із трьох жінок, що входили до складу комісії політв'язнів, засуджено було лише М. Шиманську. Л. Супрун загинула під час придушення повстання, Г. Михайлович перевели до тюрми, як і В. Скірука¹⁰⁴. Із приречених на розстріл вижив лише В. Скірук. Він написав прохання про помилування на ім'я голови Верховної ради К. Ворошилова, яке було задово-

⁹⁹ ГА РФ, ф. 8131, оп. 32, д. 3777, л. 91.

¹⁰⁰ ГА ГЖ, ф. «Коллекция документов из следственного дела 84», л. 111–123.

¹⁰¹ Формозов Н. Ук. соч.

¹⁰² ГА РФ, ф. 8131, оп. 32, д. 3777, л. 294.

¹⁰³ Формозов Н. Ук. соч.

¹⁰⁴ ГА ГЖ, ф. 89, оп. 3, д. 19, л. 86.

лене. Проте звільнили його лише через 10 років — у 1966 р. Він повернувся у Луцьк, де й помер 13 січня 1998 р.¹⁰⁵

К. Кузнецов, попри смертний вирок, не був розстріляний. Одразу після придушення повстання протягом 27–29 червня він за власним бажанням написав на ім'я заступника міністра внутрішніх справ СРСР С. Єгорова і членів комісії МВС та прокуратури повідомлення, де повністю видав усіх організаторів Кенгірського повстання, детально описав його хід, а також вказав, що головними організаторами виступу були українські націоналісти. Щодо свого головування у комісії в'язнів під керівництвом і повним контролем конспіративного центру, К. Кузнецов писав:

«Мені довелося грати неблагородну роль артиста, але не маріонетки... Визнаю свою провину в тому, що брав участь у повстанні і був головою комісії, і, не зважаючи на мої зусилля, не зміг добитися виходу в'язнів на роботу»¹⁰⁶.

І далі:

«Я не заперечував наполегливості націоналістів бути присутніми на зустрічах із вами, щоб показати їх комісії МВС і прокуратури... Залишався в комісії з метою добитися того становища, яке було після другого протесту в'язнів, намагався знайти шляхи для виходу в'язнів на роботу, а також прагнув знайти можливість подачі будь-якими способами вам інформації про становище в таборі, про що повідомив вам через прокурора Степлагу Нікологорського»¹⁰⁷.

У жовтні 1954 р. справу К. Кузнецова було переглянуто й відправлено на дорозслідування (згодом слідство визнало його звинувачення у співпраці з німцями в роки війни недоведеним). 8 серпня 1955 р. виїзна сесія Верховного суду Казахської РСР засудила його до розстрілу як керівника комісії повсталих в'язнів, але у вересні 1955 р. К. Кузнецов потрапив під амністію. 30 листопада це рішення було замінене на 25

¹⁰⁵ *Скірук Віталій*. Спогади, 18 квітня 1996 р. Оригінал, автограф (із приватного архіву Л. Бондарук).

¹⁰⁶ ГА РФ, ф. 8131, оп. 32, д. 3777, л. 21, 26, 37–38.

¹⁰⁷ Там же.

років ув'язнення у ВТТ, він був переведений до Карлагу. У листопаді 1957 р. справу К. Кузнєцова було закрито, а у квітні 1960 р. він вийшов на волю і оселився в м. Анапа Кустанайського краю Казахської РСР¹⁰⁸.

Протягом наступного часу, після 1956 р., Степлаґ агонізував. Ув'язнені ходили без номерів на одягу і спали у бараках із незагратованими вікнами. Нових засуджених за ст. 58 у цей табір більше не направляли — контингент Степлаґу поповнювався завдяки переведенню сюди в'язнів з інших таборів. Улітку 1961 р. табір було закрито¹⁰⁹.

Кенгірське повстання тривало 42 дні — від 16 травня до 26 червня 1954 р. Попри те, що воно було придушене, політв'язні здобули перемогу, яка своїм значенням перевищувала жертви. Трагедія і героїзм кенгірських повстанців — яскравий приклад незламності, прагнення до волі. О. Солженіцин стверджував, що

якщо Кенгірському страйку можна приписати у чомусь силу, то сила була — в єдності»¹¹⁰.

Ув'язнені українці стали гідним прикладом згуртованості для представників інших поневолених націй і народів у боротьбі за права людини і нації.

Кенгірське повстання стало одним із найяскравіших проявів кризи табірної системи СРСР, спричинивши серйозні зміни в каральній системі. Відбулася реорганізація виправно-трудових таборів, створено нові табірні відділи з меншою кількістю ув'язнених, зосереджених в одному місці, оскільки цей фактор мав вирішальне значення під час виступу. Поступово розпочався демонтаж величезної мережі концентраційних таборів, що змінювало роль МВС в економіці країни. ГУЛАґ як «економічна імперія» міг вижити тільки за умови посилення терору і беззаконня, однак це суперечило потребам

¹⁰⁸ ГА ГЖ, ф. 89, оп. 3, д. 4099, л. 258–259, 273.

¹⁰⁹ Цилинський Я.Я. Записки прижиттєнно реабілітованного. – С. 34–36.

¹¹⁰ Солженіцын А. Архипелаг ГУЛАГ. – Т. 3. – С. 207.

бюрократичного апарату. Відтак було здійснено повну реорганізацію системи: протягом кількох років на волю вийшли дві третини ув'язнених, виправно-трудові табори скасовувалися; в'язні, що відбували термін у ВТТ, переводилися до колоній, а особливо небезпечні — до в'язниць. Основною метою примусових робіт оголосили перевиховання ув'язнених, а не їх трудову експлуатацію.

Лариса Бондарук. Кенгирское восстание как проявление кризиса советской лагерной системы.

Автор исследует причины и ход Кенгирского восстания 1954 г. Жестoko подавленное, выступление стало проявлением кризиса советского лагерного режима, ставши причиной реорганизации исправительно-трудоуой системы в СССР.

Ключевые слова: Кенгир, восстание, ОУН, националисты, лагерь, заключённые.

Larisa Bondaruk. Kenhir uprising as the demonstration of crisis of Soviet camp system.

The author investigated the causes and course of Kenhir uprising of 1954, being cruelly suppressed it demonstrated the crisis of camp system of the USSR and caused reorganization of penitentiary system.

Key words: Kenhir, uprising, the OUN, nationalists, camp, prisoners.

ДО 20-річчя НАРОДНОГО РУХУ УКРАЇНИ

*Олег Бажан, Олександр Лошицький**
(Київ)

Народний рух України в інтерпретації Комітету держбезпеки УРСР

У статті на основі маловідомих документів Галузевого державного архіву Служби безпеки України досліджується реакція керівників КДБ УРСР на створення Народного руху України. Автори стверджують, що застосування силовими структурами адміністративного впливу для залякування політичних опонентів КПУ у другій половині 1980-х рр. не зупинило процесів формування багатопартійності в Україні.

Ключові слова: органи держбезпеки, Народний рух України, перебудова, антирадянська діяльність, Українська Гельсінська спілка.

В умовах поглиблення тотальної соціально-політичної, економічної та ідеологічної кризи у другій половині 1980-х рр. та розгортання у суспільстві демократичних процесів у ході горбачовської «перебудови» для партійно-державного керів-

* *Бажан О.Г.* – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України, старший науковий співробітник відділу по розробці архівів ВУНК–ДПУ–НКВС–КДБ; *Лошицький О.А.* – завідувач відділу Галузевого державного архіву Служби безпеки України.

ництва СРСР ставала дедалі очевиднішою необхідність перегляду тактики й стратегії боротьби з опозиційним рухом. Усталені методи придушення опозиції на тлі перебудовчих гасел демократії та гласності кидали тінь на імідж Радянського Союзу. Правлячий режим під тиском світового співтовариства просто змушений був відмовитися від насильницьких методів боротьби з інакомисленням, звільнити з тюрем та заслання політичних в'язнів, дозволити існування «неформальних груп» та організацій різноманітних політичних і релігійних напрямків.

З урахуванням нових реалій діяв і Комітет держбезпеки УРСР. Починаючи з 1987 р. республіканський КДБ спільно з прокуратурою та міліцією здійснював комплекс профілактичних й оперативних заходів стосовно осіб, засуджених за ст. 62 (антирадянська агітація та пропаганда) і ст. 187 (наклеп на радянський державний та суспільний лад) КК УРСР. При цьому основна увага правоохоронних органів приділялася доведенню «помилковості» поглядів громадян, покарання за антирадянську діяльність, схилянню їх до подачі письмових заяв на ім'я Президії Верховної Ради СРСР про помилування і недопущення надалі ворожих і протиправних дій. У результаті проведеної роботи з 72 особами (зі 109) раніше засуджених за ст. 62 та 187 КК УРСР на території республіки, працівникам правоохоронних органів на кінець березня 1987 р. вдалося «переконати» 48 чол. написати покаянні заяви. В їх числі 31 (з 52) відбували покарання за антирадянську агітацію та пропаганду та 17 (з 57) — за наклеп на радянський державний і суспільний лад.

Водночас усі, звільнені з місць позбавлення волі (на підставі указів Президії Верховної Ради СРСР, станом на 20 березня 1987 р. таких налічувалося 36 чол.) були взяті під оперативний контроль. Подібний захід голова КДБ УРСР С. Муха у листі ЦК КПУ від 21 березня 1987 р. обґрунтовував тим, що більшість дисидентів, які повернулися з виправно-трудових таборів, своїх поглядів змінювати не збираються, дострокове звільнення від покарання схильні розцінювати як вимушену поступку влади, здійснену під «тиском Захо-

ду». С. Муха звертав увагу першого секретаря ЦК КПУ В. Щербицького на той факт, що багато колишніх політв'язнів

«намагаються постати перед зв'язками як "невинно постраждали", нібито, за написання та розповсюдження критичних матеріалів про негативні явища у громадському житті, розвитку української мови, культури та літератури. Тому вони вживають заходів з оскарження винесених судами вироків в їх кримінальних справах із вимогою повної реабілітації. Дехто вважає, що така кампанія з перегляду справ дозволить їм серйозно скомпromетувати перед громадськістю органи КДБ»¹.

Занепокоєння керівництва радянських спецслужб викликала поведінка «одного з активних українських націоналістів» В. Чорновола, який у приймальній КДБ СРСР у Москві висунув вимогу про реабілітацію політв'язнів, наданні дозволу публікуватися під власним прізвищем, поінформував співробітників відомства про наміри розгорнути рух за легалізацію Української греко-католицької церкви. Інший правозахисник, у минулому науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР, Є. Пронюк не приховував намірів створити громадську організацію на взірець партії зелених у ФРН, яка матиме друкований орган, проводитиме зібрання й делегуватиме своїх людей у місцеві ради.

Відстежуючи настрої у середовищі націоналістично налаштованих осіб, які притягувалися до кримінальної відповідальності протягом 1972–1983 рр. (за статистичними даними, їх нараховувалось 38 чол.), керівництво КДБ УРСР зробило висновок, що на тлі гасел демократизації та гласності вчорашні політв'язні намагатимуться посилити націоналістичну діяльність, використовуючи легальні можливості самодіяльних організацій, товариств з охорони пам'яток культури, захисту екологічного середовища тощо.

Поряд із традиційним арсеналом засобів впливу на опозицію, КДБ УРСР не вважав за необхідне перешкоджати виїз-

¹ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України), ф. 16, оп. 14 (1990 р.), пор. 3, арк. 83.

ду за кордон у приватних справах чи на постійне проживання осіб, які відбули покарання за антирадянську діяльність². Крім того, передбачалося організувати у пресі виступи авторитетних представників інтелігенції О. Гончара, Б. Олійника, В. Русанівського та ін. з

«принциповою оцінкою негативних проявів, допущених в 70-ті роки рядом осіб, які скотилися на позиції нелегальної антирадянської діяльності, підтримували злочинні зв'язки із зарубіжними підпривними центрами та понесли за це заслужене покарання»³.

Паралельно із заходами, спрямованими на обмеження дій осіб, раніше репресованих за антирадянську діяльність, КДБ УРСР проявляв підвищений інтерес до так званих неформальних об'єднань, які почали активно виникати серед різних категорій громадян на основі спільних інтересів та захоплень. В інформаційному повідомленні «Про негативні процеси, що відбуваються в окремих неформальних об'єднаннях», датованому 20 червня 1987 р., новий голова КДБ УРСР М. Голушко звертав увагу ЦК КПУ на спроби проникнення «вороже налаштованого елемента» у середовище «неформалів» із метою використання таких об'єднань для проведення антирадянської діяльності з легальних позицій⁴. Особливе занепокоєння спецслужб та першого секретаря ЦК КПУ В. Щербицького викликали наміри киян В. Набоки та В. Галанського сформуванню угруповання націоналістичної направленості під назвою «Український культурологічний клуб»⁵, послідовна робота Є. Сверстюка, І. Світличного зі створення Української асоціації незалежної творчої інтелігенції, видання та розповсюдження В. Чорноволом і його соратниками позацензурного журналу «Український вісник»⁶.

Виробленню заходів щодо «запобігання негативним проявам» в УРСР із використанням нових форм та методів, які

² ГДА СБ України, ф.16, оп. 14 (1990 р.), пор. 3, арк. 85.

³ Там само, арк. 88.

⁴ Там само, арк. 202.

⁵ Там само, арк. 216–217.

⁶ Там само, пор. 4, арк. 158.

б відповідали «атмосфері демократизації та розширення гласності», було присвячене спеціальне засідання політбюро ЦК КПУ у жовтні 1987 р. Поряд із посиленням боротьби з націоналістичними проявами, применшенням еміграційних настроїв партійний ареопаг рекомендував першим секретарям обласних комітетів «глибше аналізувати морально-політичну ситуацію у трудових колективах, навчальних закладах за місцем проживання; підвищувати ефективність виховної роботи та використання засобів масової інформації; виявляти політичну пильність, займати наступальну позицію при локалізації негативних проявів, діяти продумано і гнучко з урахуванням ситуації, що складається; не уникати гострих кутів; давати рішучу відсіч наклепникам та демагогам; своєчасно інформувати ідеологічний актив, озброювати його навичками виховної роботи в умовах демократизації та гласності»⁷.

Органи КДБ УРСР продовжували ретельно відстежували діяльність лідерів самодіяльних формувань різної спрямованості, зокрема «Спадщина», «Громада», Народний союз сприяння перебудові (м. Київ), «Товариство друзів Лева» (м. Львів), Народний союз сприяння перебудові (м. Одеса), «Апрель» (м. Харків), Сумський комітет захисту демократизації (м. Суми), «Добра воля» (м. Ялта) та ін., які намагалися створити єдину громадську структуру, подібну народним фронтам в Естонії, Литві та Латвії.

Спроби консолідації дій різноманітних львівських самодіяльних груп та організацій органи КДБ зафіксували на початку липня 1988 р. Колишні політв'язні В. Чорновіл, М. Горинь, М. Скочок та ін. вживали конкретних заходів щодо створення у Львові Демократичного фронту підтримки перебудови (ДФПП) як «федерації різноманітних самодіяльних формувань», в яку мали ввійти Міжнаціональний комітет захисту політв'язнів, Комітет захисту Української католицької церкви, «Товариство друзів Лева» та інші існуючі неформальні організації міста. За задумом В. Чорновола та

⁷ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 13, пор. 3 (1989 р.), арк. 1–2.

М. Гориня, ДФПП мав стати прообразом «української національно-демократичної партії», провідна роль в якій відводилась Українській Гельсінській спілці та її друкованому органу «Український вісник».

Діям «неформалів», спрямованим на згуртування однодумців, КДБ УРСР протиставив «заходи з документування здійснюваних ними антигромадських проявів, внесення розбіжностей у середовище екстремістів, компрометацію їх на побутовій та іншій основі»⁸.

Оперативно й докладно КДБ УРСР поінформував ЦК КПУ про дискусію у середовищі творчої та наукової інтелігенції навколо ідеї створення Народного фронту України, яка обговорювалася наприкінці жовтня 1988 р. Активна робота над проектом його програми (на першу декаду листопада 1988 р., за оперативними даними радянських спецслужб, розроблялися декілька відмінних один від одного проектів програми майбутньої громадської організації) спонукала органи КДБ УРСР «вживати необхідних заходів для своєчасного надання процесам, що відбуваються, позитивної спрямованості». Так, у «Довідці про деякі активні самодіяльні громадські об'єднання, що діють у Києві» 5-те управління КДБ УРСР звертало увагу вищого політичного керівництва республіки на Народний союз сприяння перебудові, що налічував близько 100 осіб. Автори конфіденційного документа стверджували, що

«негативних дій зі сторони учасників “союзу” не помічено. Ініціатори створення “НССП” перебувають на правильних ідеологічних позиціях і їх діяльність має у цілому позитивну направленість». У зв'язку з цим КДБ УРСР вважав за потрібне «посприяти в реєстрації об'єднання та наданні необхідної допомоги (методичне керівництво, виділення приміщення)»⁹.

Разом з інформаційним донесенням «Про задуми створення “Українського народного фронту”» від 9 листопада 1988 р. голова КДБ УРСР М. Голушко надіслав ЦК КПУ один з отриманих оперативним шляхом проектів організації, запевнив-

⁸ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 13, пор. 3 (1989 р.), арк. 133.

⁹ Там само, оп. 14 (1990 р.), пор. 9, арк. 100.

ши першого секретаря ЦК Компартії України В. Щербицького, що

«органами КДБ здійснюється контроль за ситуацією, викриття справжніх задумів організаторів створення “фронту”, недопущення екстремістських, націоналістичних дій з їх сторони, припинення спроб проникнення у самодіяльні громадські організації, що орієнтуються на створення “фронту”, вороже налаштованих осіб, у минулому засуджених за здійснення державних злочинів»¹⁰.

Поглиблення політизації українського соціуму, сприятлива атмосфера для просування ідеї Руху всерйоз непокоїла правоохоронні органи республіки. У доповідній записці на адресу президії Верховної Ради УРСР прокурор УРСР П. Осипенко, голова КДБ УРСР М. Голушко, міністри внутрішніх справ І. Гладуш та юстиції В. Зайчук просили законодавчий орган за допомогою місцевих рад реально вплинути на керівників підприємств, установ, організацій, навчальних закладів, вимагаючи від них дотримання громадського порядку в колективах із метою «недопущення пропагандистської та організаційної роботи по створенню осередків НРУ». Очільники силових відомств рекомендували керівництву Верховної Ради УРСР звернутися до президії Верховного Ради СРСР із проханням щодо прискорення ухвалення загальносоюзного закону про добровільні громадські організації, в якому чітко мав бути прописаний єдиний порядок реєстрації самодіяльних організацій, їх статутів та програм, що дозволить правоохоронним органам створити в разі потреби певний заслін «екстремістським устремлінням ініціаторів створення розгалуженої мережі цього руху на місцях», запобігши можливих незаконних та антигромадських дій і вчинків громадян¹¹.

У липні–серпні 1989 р. республікою прокотилася хвиля шахтарських страйків, яка охопила 203 із 286 шахт із загальною кількістю страйкуючих понад 120 тис. осіб¹² Органи

¹⁰ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 14 (1990 р.), пор. 9, арк. 15–16.

¹¹ Там само, оп. 19 (1993 р.), пор. 5, арк. 30–33.

¹² Там само, пор. 2, арк. 199.

КДБ УРСР прагнули будь-що створити штучний заслін спробам представників неформальних організацій, у тому числі і НРУ, проникнути у страйковий рух. Так, завдяки підготовленій УКДБ у Львівській області інформації, доведеній безпосередньо до лідерів страйкового комітету, про спроби членів УГС, НРУ спровокувати антигромадські прояви, «шахтарі засудили екстремістські їх наміри і висловилися проти надання страйку політичного забарвлення»¹³.

Водночас загострення політичної ситуації, викликане широкомасштабним страйком шахтарів, засвідчило необхідність подальшого вдосконалення форм і методів «чекістської роботи». Перед спецслужбами постали нагальні питання забезпечення власної безпеки, конспірації в роботі з агентурою і довіреними особами, подальшого зміцнення зв'язків з трудовими колективами, випереджаючого інформування партійних органів, пошуку діалогу з лідерами неформальних об'єднань. У серпні 1989 р. під час засідання колегії КДБ УРСР зверталася увага на те, що в окремих підрозділах

«простежуються елементи розгубленості, нерішучості в діях керівного й оперативного складу, які зводяться в основному до накопичення інформації, що потребує в ряді випадків негайної реакції».

З іншого боку, тональність документів, підготовлених спецслужбами у зазначений період, переконувала у спробі інспекції та колегії КДБ УРСР переосмислити політичні процеси, спостерігалось прагнення неупереджено «поставити діагноз» розбурканому горбачовського «перебудовою» радянському суспільству. Так, у доповідній записці інспекції КДБ УРСР «Про особливості громадсько-політичної та оперативної ситуації і завдання органів КДБ республіки у сучасних умовах» підкреслювалося:

«У цілому страйки продемонстрували зростання громадянської свідомості шахтарів, їх небажання миритися з існуючою системою придушення особистості адміністративно-бюрократичним апаратом».

¹³ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 19 (1993 р.), пор. 7, арк. 105.

За умов, що склалися наприкінці літа 1989 р., колегія КДБ закликала особовий склад

«активно вчитися працювати по-новому, напрацьовувати сучасні концепції організації боротьби з націоналістично та екстремістські налаштованими особами: ширше залучати гласні форми чекістської роботи, уміло поєднувати оперативні та політичні методи боротьби, оперативно застосовувати гласні й негласні форми профілактичного впливу на політично незрілих правопорушників».

Усього в 1989 р. за сприяння КДБ УРСР було порушено 28 кримінальних справ, до адміністративної відповідальності притягнуто 1125 осіб, у тому числі 15 організаторів і 94 активних учасників несанкціонованих зібрань.

Після проведення установчого з'їзду НРУ у вересні 1989 р. КДБ УРСР поставив за мету пригасити інтерес та участь співробітників Академії наук УРСР у його діяльності (до складу керівних органів організації було обрано 9 відомих учених, серед яких академіки В. Лішко, О. Скороход, члени-кореспонденти П. Кислий, Д. Гродзинський, В. Долін)¹⁴.

Як показала практика, задіяний арсенал впливу виявився неефективним в умовах наростаючої хвилі політичного та національно-культурного піднесення в республіці. Прокурор УРСР М. Потебенько, міністри внутрішніх справ І. Гладуш та юстиції В. Зайчук, голова КДБ М. Голушко, голова Верховного Суду О. Якименко в листі до ЦК КПУ, Ради Міністрів і Верховної Ради УРСР від 20 лютого 1990 р. запропонували

«ввести в УРСР до 1 липня мораторій на будь-які політичні акції, направлені на дестабілізацію обстановки на національному та релігійному рівні; у всіх трудових колективах, навчальних закладах створити групи з числа передових робітників, колгоспників для протидії екстремістам»¹⁵.

Наприкінці літа 1990 р. новий міністр внутрішніх справ УРСР А. Василишин спільно із головою КДБ УРСР М. Голушком із метою позбавити НРУ та інші громадські організації

¹⁴ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 19 (1993 р.), пор. 6, арк. 213–215.

¹⁵ Там само, пор. 7, арк. 96–98.

підтримки з боку української діаспори запропонували розглянути у Верховній Раді проект закону «Про громадські організації та політичні партії в УРСР» через призму правового регулювання фінансової й технічної допомоги, отримуваної від іноземних держав, фондів, приватних осіб¹⁶. Характерно, що ані створення відповідної нормативної бази, спрямованої на звуження діяльності неформальних груп і організацій, ані застосування силовими структурами різноманітних заходів адміністративного впливу для залякування політичних опонентів КПУ не зупинили процесів формування багатопартійності та не убезпечили радянський режим від краху.

Олег Бажан, Александр Лошицкий. Народный рух Украины в интерпретации Комитета госбезопасности УССР

В статье на основе малоизвестных документов Отраслевого государственного архива Службы безопасности Украины исследуется реакция руководителей КГБ УССР на создание Народного руха Украины. Авторы утверждают, что использование силовыми структурами административного влияния для запугивания политических оппонентов КПУ во второй половине 1980-х гг. не остановило процессов формирования многопартийности в Украине.

Ключевые слова: органы госбезопасности, Народный рух Украины, перестройка, антисоветская деятельность, Украинская Хельсинкская группа.

Oleg Bazhan, Oleksandr Loshytskyi. People's Movement of Ukraine in the Ukrainian KGB interpretation.

Based on the unknown documents of Branch state archive of Security service of Ukraine the reaction of KGB leaders of Soviet Ukraine on the creation of People's Movement of Ukraine is investigated. The authors state the usage of administrative pressure by state security service that aimed to intimidate political opponents of Communist Party of Ukraine during second half of 1980th, had no influence on the process of forming multiparty system in Ukraine.

Key words: state security service, People's Movement of Ukraine, perestroika, anti-Soviet activity, Ukrainian Helsinki Group.

¹⁶ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 19 (1993 р.), пор. 8, арк. 160–166.

СТАНОВЛЕННЯ НАРОДНОГО РУХУ УКРАЇНИ

(за документами Галузевого державного архіву
Служби безпеки України)

Нижче публікуються матеріали Управління «З» КДБ УРСР, документи управлінь КДБ у Житомирській, Львівській, Херсонській областях, що віддзеркалюють передумови виникнення Народного руху України, висвітлюють напрямки діяльності громадського об'єднання, відображають ставлення радянських спецслужб до масової організації, розкривають форми і методи протидії органів держбезпеки становленню та функціонуванню НРУ за перебудову.

Документи публікуються згідно з археографічними правилами, мовою оригіналу. Наявні у тексті стилістичні й орфографічні помилки, що не впливають на зміст документа, виправлені без застережень.

№ 1

Інформаційне повідомлення КДБ УРСР ЦК КПУ про створення Українського народного фронту

2 листопада 1988 р.

Секретно

ЦК Компартии Украины
товарищу Щербицкому В.В.¹

О замыслах создания «Украинского народного фронта»

Поступающая информация свидетельствует о том, что в условиях происходящей демократизации, расширения общественной активности трудящихся в ряде городов Украины представители творческих союзов, научно-технической интеллигенции, студенчества проявляют повышенный интерес к идее создания «народного фронта» на Украине, основываясь на практике республик советской Прибалтики. В целом многие вопросы истолковывают-

¹ Щербицький Володимир Васильович (1918–1990 рр.) — партійний та державний діяч Української РСР. У травні 1972 р. – вересні 1989 р. — перший секретар ЦК Компартії України. У вересні 1989 р. написав заяву про звільнення з посади через «погіршення стану здоров'я».

ся с позитивных позиций, каких-либо экстремистских, антиобщественных действий не отмечается.

Повышенный интерес к опыту создания «народных фронтов» в советской Прибалтике наблюдается со стороны лидеров самостоятельных формирований различной направленности. В частности, такие объединения, как «Спадщина»², «Громада»³, «Народный союз содействия перестройке» (г. Киев)⁴, «Товариство друзів Лева»

² Українознавчий клуб «Спадщина» створено та зареєстровано при Будинку вчених АН УРСР у січні 1988 р. На середину листопада 1988 р. клуб «Спадщина» нараховував понад 170 членів, керівне ядро якого склали співробітники академічних інститутів (голова — докт. філософ. наук, проф. КДУ В. О. Кудін, заступники — учений секретар Ін-ту геології АН УРСР Д. О. Добрянський та інженер Ін-ту економіки АН УРСР І. О. Заєць). Основними завданнями «Спадщини» проголошувалися просвітницька діяльність, популяризація української культури та участь в пам'яткоохоронному русі.

³ Товариство «Громада» утворене в березні 1988 р. як самодіяльне історико-культурне об'єднання студентської молоді Київського державного ун-ту. Налічувало близько 35 осіб. Керівництво «Громадою» здійснювали тимчасово непрацюючий В. В. Чемерис (у вересні 1988 р. відрахований із КДУ через академзаборгованість), робітник Подільської археологічної експедиції Ін-ту археології АН УРСР Д. О. Корчинський, студент вечірнього відділення філософського ф-ту КДУ В. В. Дивнич. Згідно з ухваленим статутом, «Громада» мала на меті сприяти «збереженню та розвитку української культури, відродженню національної самосвідомості, поширенню української мови, збереженню історичних пам'яток, боротьбі за збереження природи». З ініціативи «Громади» в 1988 р. було проведено ряд заходів (засідань, читань, концертів), присвячених шевченківським дням, вивченню творчого спадку українського філософа Г.С. Сковороди, історії козацтва, проведено кампанію по збору підписів проти будівництва атомних електростанцій в УРСР. Друкований орган — журнал «Дзвін».

⁴ У «Довідці про деякі активні самодіяльні громадські об'єднання, що діють у м. Києві», підготовленій КДБ УРСР 15 листопада 1988 р. для ознайомлення вищого політичного керівництва республіки, указувалося: «“Народний союз сприяння перебудові” (близько 100 чол.). Про його створення оголошено у червні с. р. (незареєстровано). Очолюване радою з 12 осіб. Активістами є Ємець О.І., 1959 р. н., член КПРС, співробітник київської Вищої школи МВС СРСР, Шейкін О.М., 1956 р. н., майстер Дарницького вузла зв'язку, Зирянов О.Я., 1948 р. н., співробітник київської Вищої школи МВС СРСР, Беляєв О.І., 1941 р. н., старший викладач ін-ту культури, Наумова Г.М., 1941 р. н., лікар поліклініки КДУ. Ними розроблено проекти програми та статуту “союзу”, згідно з якими об'єднання покликане “активно брати участь в боротьбі за досягнення цілей перебудови, розвиток народного самоуправління”. Негативних дій зі сторони учасників “союзу” не помічено. Ініціатори створення

(г. Львов)⁵, «Народный союз содействия перестройке» (г. Одесса)⁶, «Апрель» (г. Харьков)⁷, «Сумской комитет защиты демократизации» (г. Сумы)⁸ «Добрая воля» (г. Ялта)⁹ пытаются придать своей

“НССП” стоять на правильних ідеологічних позиціях і їх діяльність має у цілому позитивну спрямованість. Є доцільним зареєструвати об’єднання та надати йому необхідну допомогу (методичне керівництво, виділення приміщення)» (див.: ГДА СБ України, ф. 16, оп. 14 (1990 р.), пор. 9, арк. 100).

⁵ «Товариство Лева» («ТЛ») створене у Львові у середині жовтня 1987 р. групою національно свідомої молоді, яка добровільно працювала на відновленні пам’ятників на Личаківському цвинтарі. Неформальне громадське об’єднання ставило за мету відродження народних традицій (вертепи, гаївки, обжинки), проведення екологічних експедицій, відновлення занедбаних пам’яток архітектури. З ініціативи «ТЛ» 1990 р. на Личаківському цвинтарі було створено історико-архітектурний заповідник. Навесні 1989 р. товариство започаткувало одну з перших в УРСР самвидавчих газет «Поступ». Першим головою «ТЛ» став Орест Шейка, його наступники — Ігор Гринів, Левко Захаришин, Ярослав Рибак. «ТЛ» активно співпрацювало з іншими молодіжними самодіяльними організаціями — товариствами «Рух» (Івано-Франківськ), «Вертеп» (Тернопіль), «Пласт».

⁶ Народний союз сприяння перебудові (інша назва — Демократичний союз сприяння перебудові (ДССП)) розпочав діяльність в Одесі у червні 1989 р. У полі зору радянських спецслужб перебував його організатор — майстер об’єднання «Ремпобуттехніка» Б. І. Земельман, який 19 червня 1989 р. на мітингу у міському парку виступив із проектом програми ДССП, та керівник «правозахисної секції» союзу В. Г. Павловський, прихильник створення опозиційної КПРС партії (див.: ГДА СБ України, ф. 16, оп. 14 (1990), пор. 8, арк. 130).

⁷ «Апрель» — перше неформальне об’єднання у Харкові, яке виникло 1988 р. Восени 1989 р. «Апрель» та інші громадські організації («Шанс», «Ноябрь», «Вибір-1989») із метою здійснення консолідованої передвиборчої роботи об’єдналися у Харківський клуб виборців «Вибір».

⁸ У травні 1988 р. у Сумах виникла ініціативна група у складі 11 осіб на чолі з директором Ямпільського районного будинку піонерів, членом КПРС В. В. Майбородою (1938 р. н.), метою якої було створення Сумського обласного комітету сприяння демократизації. Головними завданнями об’єднання, за інформацією КДБ УРСР, визначалося сприяння перебудові, а також «висунення своїх кандидатів у керівні партійні, радянські та господарські органи» (див.: ГДА СБ України, ф. 16, оп. 14 (1990), пор. 8, арк. 129).

⁹ Неформальне об’єднання «Добра воля» (у документах КДБ УРСР інколи згадується як «Союз добра воля») створене в Ялті в лютому 1988 р. Організацію, яка складалася з 20 осіб, очолювали художник Ялтинського рекламного комбінату І. В. Кононенко (1939 р. н.) та колишній лікар санаторію «Узбекистан» В. М. Іванова (1947 р. н.). У програмі ставилися завдання сприяння перебудові та боротьбі з бюрократією в партійно-радянських і правоохо-

деятельности единую общественную структуру, подобную «народным фронтам» в Эстонии, Литве и Латвии. Представители некоторых самодеятельных формирований присутствовали на учредительных съездах этих «фронтов» в качестве гостей, контактировали с их организаторами, заполучили от них программные документы. С этого времени отмечается усиленная засылка в республику программных материалов указанных «народных фронтов», которые активно обсуждаются различными социальными группами населения.

Идея создания «Народного фронта Украины» стала предметом дискуссий в особенности в среде творческой и научной интеллигенции, студенческой молодёжи. Так, на состоявшихся 28, 30 октября с. г. в Доме литераторов заседаниях объединения «Зеленый світ»¹⁰ и Доме художников «Комиссии по экологии Союза художников Украины» впервые публично прозвучало предложение о создании «Украинского народного фронта» в выступлениях писателей Ф. Бурлачука¹¹, А. Микитенко¹², А. Гижы¹³, сотрудни-

ронних органах, вирішення екологічних проблем (див.: ГДА СБ України, ф. 16, оп. 14 (1990), пор. 8, арк. 130).

¹⁰ Українська екологічна асоціація «Зелений світ» створена 1988 р. Її активісти брали участь у різноманітних акціях, спрямованих на поліпшення стану довкілля. Зареєстрована Міністерством юстиції України у грудні 1992 р.

¹¹ Бурлачук Фока Федорович (1914–1994 рр.) — російськомовний письменник українського походження. Генерал-майор, автор книг про декабристський рух. За твердженням Ю. Мушкетика (на той час голови Спільки письменників України): «Эта политическая сила [Народный рух України] создавалась в Союзе писателей. Бывало, туда приходило столько народа, что технические работники прибежали ко мне и говорили: «Сейчас упадёт перекрытие второго этажа». Считайте, что я был «завхозом» Руха. Поначалу Рух пользовался бланками Союза писателей. У нас версталась руховская газета. И когда её везли печатать в городок Камень-Каширский, что на Вольни, или в Житомир, в сопроводительном письме я должен был написать, что оплату гарантирую. И программу в Союзе писателей писали... Мне горько от того, что о Рухе уже фолианты написаны, а имя писателя и генерала Фоки Бурлачука, автора идеи его создания, нигде и не упомянуто» (див.: Юрий Мушкетик: Я исповедовал кредо афинских демократов: чтобы никто из-за меня не одел чёрный плащ // День. – 2009. – 21 березня).

¹² Микитенко Олексій Іванович (1945 р. н.) — український прозаїк, народився у с. Бутівці Хорольського р-ну Полтавської обл. Закінчив факультет автоматики і телемеханіки Харківського політехнічного ін-ту. Автор повістей «Залізний дощ», «Таїна», низки оповідань, нарисів.

¹³ Гижя Олександр Романович (1936 р. н.) — український прозаїк, народився у с. Йосипівка Козятинського р-ну Вінницької обл. Закінчив історичний

ков отделения географии АН УССР Э. Виноградовой, Института ядерной физики Н. Миняйло и других. Однако каких-либо конкретных организационных решений принято не было. 1 ноября с. г. на отчётно-выборном партийном собрании Союза писателей Украины, несмотря на мнение секретаря Олейника Б.И.¹⁴ о том, что не следует копировать прибалтийский опыт¹⁵, в постановлении указано создать инициативную группу для разработки программы «народного фронта».

По имеющимся данным, в настоящее время составляются различные проекты программ «Украинского народного фронта». Один из полученных оперативным путём проектов «Украинского демократического движения» (Народный фронт) прилагается.

Складывающаяся в связи с замыслами создания «Народного фронта» ситуация требует пристального внимания и принятия необходимых мер по своевременному приданию происходящим процессам позитивной направленности.

Органами КГБ республики осуществляется контроль за обстановкой, вскрытие истинных замыслов организаторов образования «фронта», [по] недопущению экстремистских, националистических действий с их стороны, пресечению попыток проникновения в самостоятельные общественные объединения, ориентирующиеся

факультет КДУ ім. Т. Шевченка. Автор численних історичних повістей. Перекладач «Біблії» українською мовою.

¹⁴ *Олійник Борис Ілліч* (1935 р. н) — поет, громадський діяч. Народився у с. Зачепилівка на Полтавщині. Після закінчення школи у 1953 р. вступив на факультет журналістики КДУ ім. Т. Шевченка, з 1958 р. працював у редакції газети «Молодь України». Автор численних поетичних збірок. У 1971–1973 рр. та з 1976 р. — секретар правління Спілки письменників України, секретар правління Спілки письменників СРСР, секретар парткому Київської письменницької організації. Був депутатом Верховної Ради УРСР 10-го й 11-го скликань. Академік Національної академії наук України (1990 р.), лауреат Державної премії СРСР (1975 р.) і Державної премії УРСР ім. Т. Шевченка (1983 р.), Герой України (2005 р.).

¹⁵ У часи перебудови ідея «народних фронтів» найбільшим успіхом користувалась серед інтелігенції. Політичні рухи, породжені громадянською ініціативою, спершу з'явилися у Прибалтиці. Датою заснування Литовського руху за перебудову (згодом «Саюдіс») вважається 3 червня 1988 р. Установчий з'їзд Народного фронту Естонії відбувся у Таллінні 1–2 жовтня 1988 р. Народний фронт Латвії було засновано 8 жовтня 1988 р. як всенародний рух на підтримку перебудови на території Латвійської РСР.

на создание «фронта», враждебно настроенных лиц, в прошлом судимых за совершение государственных преступлений.

Сообщается в порядке информации*.

Приложение: копия программы на 21 листе, несекретно¹⁶.

Председатель Комитета Н. Голушко¹⁷

Верно: Начальник отдела 5 управления КГБ УССР И.М. Загородный

* *На документі примітка:* «1. К №177 от 2 ноября 1988 года. Ознакомить лично (вкруг) членов и кандидатов в члены Политбюро ЦК Компартии Украины. Надо подумать и обсудить наши меры и отношение к созданию в республике «Н.Ф.» Прошу внимательно проанализировать проект программы. Т.т. Ельченко Ю.Н.¹⁸, Кравчуку Л.М.¹⁹, Голушко Н.М. Прошу подготовить материалы. З.ХІ.88 г. Щербицкий». 2. Тов. Подгайному П.С.²⁰ Для усиления контроля за обстановкой, принятия своевременных мер по недопущению попыток националистических и экстремистских элементов использовать процессы во враждебных целях. 9 ноября 1988 г. Н. Голушко».

*ГДА СБ України, ф. 16, оп. 14 (1990 р.), пор. 3, арк. 14–16.
Завірена копія. Машинопис.*

¹⁶ Не публікується.

¹⁷ *Голушко Микола Михайлович* (1937 р. н.) в органах державної безпеки з 1963 р. Із 1974 р. працював у 2-му відділі 5-го управління, 1983 р. — начальник 5-го відділу, заступник начальника 5-го управління. З 1984 р. — перший заступник начальника секретаріату КДБ УРСР. У 1987–1991 рр. — голова КДБ УРСР. Генерал-полковник. Із 1992 — заступник, згодом перший заступник міністра безпеки Російської Федерації. У вересні–грудні 1993 — міністр безпеки РФ, із грудня 1993 р. по квітень 1994 р. — директор Федеральної служби контррозвідки РФ. Автор книги «КГБ України. Последний председатель».

¹⁸ *Ельченко Юрій Никифорович* (1929 р. н.) — партійний діяч УРСР. У 1987–1990 рр. — секретар ЦК КПУ Української РСР.

¹⁹ *Кравчук Леонід Макарович* (1934 р. н.) — український політичний та державний діяч. Протягом 1988–1990 рр. — завідувач ідеологічним відділом, секретар ЦК КПУ. У 1991–1994 рр. — Президент України.

²⁰ *Подгайний Петро Степанович* (1939 р. н.) — начальник 5-го управління КДБ УРСР (1988–1989 рр.), начальник управління «З» КДБ/СНБУ (1989–1991 рр.).

№ 2

**Інформаційне повідомлення голови КДБ УРСР
М. Голушка ЦК КПУ про екологічний мітинг у м. Києві****14 листопада 1988 р.**

Секретно

ЦК Компартии Украины
товарищу Щербинскому В.В.**О состоявшемся митинге в г. Киеве
по проблемам экологии**

13 ноября сего года с разрешения Московского райисполкома г. Киева на площади перед Республиканским стадионом с 13 до 15.30 часов был проведён митинг общественности, на котором обсуждались проблемы экологии в республике. В митинге приняли участие представители партийно-советского актива, творческой и научно-технической интеллигенции, рабочих и служащих, всего около 3 тысяч человек. Инициаторами проведения указанного мероприятия выступили самостоятельные общественные организации «Спадщина», «Ноосфера», «Громада» и «Зеленый свит».

На митинге выступили заместитель председателя горисполкома г. Киева, председатель Московского райисполкома, сотрудники академических институтов, активисты самостоятельных организаций экологической направленности, писатели, рабочие одного из заводов г. Киева, которые требовали принятия кардинальных мер по оздоровлению экологической обстановки, вплоть до ликвидации имеющихся атомных электростанций и предприятий химической промышленности. В качестве причин создавшейся негативной ситуации выступавшими назывались игнорирование всесоюзными министерствами интересов республики при строительстве и эксплуатации экологически опасных предприятий, неспособность руководителей министерств и ведомств, депутатов Верховного Совета Украинской ССР отстаивать интересы народа, а также отсутствие должного контроля за экологической обстановкой и объективного информирования о ней населения Украины. В целом какие-либо неожиданные вопросы и проблемы в ходе митинга не поднимались, все они известны, широко освещаются в прессе, обсуждаются и решаются в партийных и советских органах.

В процесі контролю за обстановкою були отримані свідчення про наміри письменників Павличко²¹, Драча²² і Плачинди²³, а також активістів «Спадщини» виступити на мітингу з пропозицією про створення «Народного фронту України». 12 листопада цього року зазначеними особами була проведена прес-конференція, в ході якої вони заявили про плани створити в республіці «Народний фронт».

Пропозиції про створення «Народного фронту» прозвучали на мітингу в виступах письменника Павличко і поетеси Тараненко²⁴ (г. Черкаси). Вони були з одобренням прийняті присутніми, однак не знайшли свого відображення в підсумковому документі мітингу — «Обращенні».

²¹ Павличко Дмитро Васильович (1929 р. н.) — український поет, перекладач, громадсько-політичний діяч. Народився у с. Стопчатів на Івано-Франківщині у селянській родині. Із осені 1945 р. по літо 1946 р. був ув'язнений за сфабрикованим звинуваченням у належності до УПА. У 1953 р. закінчив філологічний факультет Львівського ун-ту. Завідував відділом поезії редакції журналу «Жовтень» (нині — «Дзвін»), після переїзду до Києва працював у секретаріаті СПУ. У 1971–1978 рр. Д. Павличко редагував журнал «Всесвіт». Один із організаторів Народного руху України, Демократичної партії України. У 2005 р. — народний депутат України. У 2006 р. обрано головою Української всесвітньої координаційної ради.

²² Драч Іван Федорович (1936 р. н.) — український поет, перекладач, кінорежисер, громадсько-політичний діяч. Народився у с. Теліжинці на Київщині. Закінчив середню школу в місті Тетіїв, працював учителем. У 1957–1962 рр. навчався на філологічному факультеті Київського державного ун-ту, згодом працював у редакції письменницької газети «Літературна Україна». Один з організаторів і перший голова Народного руху України. Голова Конгресу української інтелігенції.

²³ Плачинда Сергій Петрович (1928 р. н.) — народився на хуторі Шевченко на Кіровоградщині у родині селянина. Працював токарем у механічних майстернях радгоспу, пізніше — співробітником Кіровоградської районної газети, водночас навчався у середній школі. У 1953 р. закінчив філологічний факультет Київського державного ун-ту, а потім аспірантуру при Ін-ті літератури ім. Т. Шевченка АН УРСР, де й працював надалі науковим співробітником. Із 1947 р. друкувався в республіканських газетах та журналах.

²⁴ Тараненко Людмила Василівна (1948 р. н.) — народилася у м. Сміла Черкаської обл. Закінчила Черкаський педагогічний ін-т. Була головою Черкаської обласної організації НСПУ. Головна редакторка журналу «Холодний Яр», керівник видавничого відділу Черкаського банківського ін-ту Української академії банківської справи.

Как свидетельствует контроль за обстановкой, подготовка и проведение митинга общественности по проблемам сохранения окружающей среды привлекли внимание не только самостоятельных групп экологической направленности, но и других объединений, таких как «Украинский хельсинкский союз»²⁵, «Украинский демократический союз», «Украинский культурологический клуб»²⁶, лидеры которых выступают с националистическими и

²⁵ *Українська Гельсінська спілка (УГС)* — легальна правозахисна асоціація партійного типу. Заснована 7 липня 1988 р. у Львові на зборах членів Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод як федеративне об'єднання правозахисних груп та організацій УРСР. Головою спілки було обрано Л. Лук'яненка, який перебував на засланні. До виконавчого комітету ввійшли колишні політв'язні В. Чорновіл, М. та Б. Горині, С. Хмара, В. Барладяну, О. Шевченко, М. Горбаль. Програмним документом УГС стала «Декларація принципів», написана В. Чорноволом і братами Горинями. Опублікований улітку 1988 р. документ вимагає перетворення СРСР на конфедерацію незалежних держав, передачу фактичної влади в УРСР від компартії до обраних демократичним шляхом рад народних депутатів. УГС виступала за легалізацію заборонених УГКЦ та УАПЦ, впровадження ринкової економіки, надання українській мові статусу державної, створення республіканських військових формувань, звільнення всіх політв'язнів. Друкованим органом УГС став журнал «Український вісник» (редактор В. Чорновіл) — перше легальне незалежне громадсько-політичне видання в Україні. На квітень 1990 р. УГС налічувала 2300 членів, мала представництва у Прибалтиці, Москві та Нью-Йорку. Члени спілки взяли активну участь у створенні та діяльності таких неформальних організацій, як Товариство української мови ім. Т. Шевченка, Народний рух України, Всеукраїнське товариство репресованих. Дванадцять її активістів на виборах у березні 1990 р. стали народними депутатами України. 29–30 квітня 1990 р. з'їзд УГС прийняв рішення про саморозпуск і створення на її основі Української республіканської партії. Виникнення та діяльність загальнонаціональної організації УГС започаткувало новий етап в українському національному русі 1980–1990-х рр., заклавши основи політичного плюралізму та багатопартійності в Україні.

²⁶ *Український культурологічний клуб* — одна з перших незалежних громадських організацій, яка виникла в часи горбачовської «перебудови». Перше засідання УКК відбулося у 6 серпня 1987 р. у київському кафе «Любава» на Оболоні під егідою райкому комсомолу. УКК проводив свої засідання (збиралося до 400 учасників) як правило щотижня, на яких розглядалися «білі плями» історії України, проблеми захисту історичних пам'яток, наслідки Чорнобильської катастрофи. Темі засідань висвітлювалися на шпальтах позацензурного часопису «Український вісник». Провідну роль у діяльності УКК відігравали колишні політв'язні Є. Свєрстюк, С. Набока

демагогическими лозунгами, в ряде случаев — с экстремистских позиций. Они намеревались использовать данное мероприятие для пропаганды политической платформы УХС, дискредитации проекта Закона о выборах, получения поддержки для выдвижения своих представителей кандидатами в депутаты на предстоящих выборах в Верховный Совет СССР.

В результате принятых мер по контролю за их действиями каких-либо негативных проявлений со стороны указанных лиц не допущено. Выступавший на митинге от имени «Украинского гельсинкского союза» О. Шевченко²⁷ зачитал воззвание, содержащее требование о проведении всенародного референдума, в ходе которого «украинский народ заявит свою волю к жизни», призвал присутствовавших подписаться под обращением в Президиум Верховного Совета СССР (распространялось среди участников митинга) с требованиями о прекращении обсуждения законопроекта о выборах народных депутатов СССР и снятии этого вопроса с повестки дня предстоящей сессии Верховного Совета СССР, так как положения этого проекта «ограничивают права всех союзных республик и наций».

Одна из организаторов митинга, представитель «Спадщини», Федорук А.Г., 1946 года рождения, старший инженер Института материаловедения АН УССР, в ходе его подготовки активно устанавливала контакты с представителями «Народных фронтов» и других самодеятельных объединений в республиках советской Прибалтики, Москве, Армении, областях Украины, инспирировала направление телеграмм в поддержку митинга, в том числе с предложениями о создании в республике «Народного фронта».

На митинге выступили также прибывшие из Латвии, Литвы и Армении представители самодеятельных объединений, они рассказали об опыте организации экологического движения и своей

(голова ради), О. Шевченко, Л. Мілявський, І. Чернявська, Л. Лохвицька та ін. У 1988 р. рада УКК ухвалила ввійти повним складом до Української Гельсінської спілки.

²⁷ Шевченко Олесь Євгенович (1940 р. н.) — правозахисник, громадський діяч. Один із фундаторів Українського культурологічного клубу. Із липня 1988 р. — голова Київської філії Української Гельсінської спілки У березні 1990 р. став депутатом Верховної Ради від Голосіївського округу (м. Київ). У 1990–1995 рр. — член проводу Української республіканської партії, а з травня 1995 р. — член Організації українських націоналістів.

деятельности в рамках «Народных фронтов», межнациональных отношениях в их республиках. После этого был оглашён итоговый документ («Обращение»), в котором экологическая ситуация в республике признана тяжёлой, содержатся требования о прекращении строительства новых АЭС и наращивании мощностей действующих, запрещении эксплуатации экологически вредных химических предприятий, объективном информировании населения по вопросам экологии.

Ход митинга был записан активистами УХС на магнитную плёнку с намерениями передать её за рубеж. Обсуждая итоги митинга, они называли его «началом народного движения». Вместе с тем, признали, что им не удалось добиться главной цели — объявить о создании «Народного фронта». Помешало им это сделать то обстоятельство, что, по их заявлениям, на митинге «верх взяли бюрократы и ретрограды из числа его организаторов».

КГБ УССР приняты меры по усилению контроля за обстановкой. При этом учитывается, что отдельные лица из числа организаторов митинга, а также лидеры УХС, УДС, УКК не прекращают своих действий, направленных на создание «Народного фронта».

Сообщаем в порядке информации*.

Председатель Комитета Н. Голушко

* На документі примітка: « 1. т. Масику К.И.²⁸, т. Кравчуку Л.М., используйте при подготовке информации ЦК КПСС. 2. Ознакомить (вкруг) членов и кандидатов в члены ПБ и т. Врублевского В.К.²⁹ Щербицкий. 14.11.88».

*ГДА СБ України, ф. 16, оп. 14, (1990 р.), пор.6, арк. 135–137.
Оригінал. Машинопис.*

²⁸ Масик Костянтин Іванович (1936 р. н.) — партійний та державний діяч УРСР. У квітні 1987 – липні 1989 рр. перший секретар Київського міськкому партії.

²⁹ Врублевський Віталій Костянтинович (1932–2008 рр.) — український вчений і громадський діяч, доктор економічних наук. У 1970–1980-х рр. — перший помічник першого секретаря ЦК КПУ В.В. Щербицького. Після проголошення незалежності України працював головним науковим співробітником Ін-ту соціології НАНУ, віце-президент Українського товариства «Інтелект нації». Автор книги «Владимир Щербицкий: правда и вымыслы» (К.: Довіра, 1993).

№ 3

**Доповідна записка начальника УКДБ УРСР по
Львівській області С. Малика³⁰
першому секретарю Львівського обкому КПУ
Я. Погребняку³¹ про активізацію діяльності
ініціативного комітету зі створення Народного
фронту підтримки перебудови у м. Львові**

15 листопада 1988 р.

Секретно
екз. № 1

Львовский обком Компартии
Украины
тов. Погребняку Я.П.
гор. Львов.

Докладная записка

об активизации деятельности т.н. инициативного
комитета по созданию «Народного фронта» поддержки
перестройки в гор. Львове

Анализ поступающей в УКГБ информации о деятельности
самодельных объединений в г. Львове свидетельствует, что
среди их участников усиливается нездоровый интерес к идее
создания т. н. «Народного фронта» поддержки перестройки³². Как

³⁰ Малик Станіслав Іванович (1929 р. н.) — начальник управління КДБ/СНБУ у Львівській області (1983–1992 рр.), генерал-майор.

³¹ Погребняк Яків Петрович (1928 р. н.) — партійний та державний діяч УРСР. Від 1957 р. на партійній роботі: секретар, другий, а згодом перший секретар Краматорського міськкому партії. Із 1962 р. — другий секретар Донецького обкому, з 1963 р. — перший секретар Полтавського промислового обкому, у 1964 р. — другий секретар Полтавського обкому партії. Протягом 1966–1969 рр. — перший секретар Івано-Франківського, у 1969–1971 рр. — Миколаївського обкомів партії. Із 1971 р. — кандидат у члени ЦК КПРС. У березні 1987 – квітні 1990 р. — перший секретар Львівського обкому партії. Від квітня 1990 р. пенсіонер.

³² Як стверджує дослідник Василь Чура, перші спроби проголошення НРУ у Львові пролунали на мітингу 7 липня 1988 р., присвяченому питанням охорони пам'яток історії та культури. Ініціативна група започаткувала дискусію щодо створення Демократичного фронту підтримки перебудови (див.: Чура В. Зародження «неформальних» спілок Львівської області у другій половині 80-х рр. XX ст. // Мандрівець – 2009. – № 2. – С. 62).

ранее докладывалось, в сентябре с. г. в г. Львове создан т. н. инициативный комитет «НФ», который на основе опыта «Литовского движения за перестройку» и «Народного фронта» Эстонии принял решение о проведении широкой агитационной работы среди населения по превращению «фронта» в массовую организацию.

С целью обсуждения возникающих вопросов участники инициативного комитета «фронта» собираются каждую среду на углу проспекта Ленина и ул. Горького (т. н. футбольной бирже). На совещании инициативного комитета 9 ноября с. г. принято решение о создании первичных организаций «НФ» на предприятиях, учреждениях и учебных заведениях. Возле их проходных намечено выставлять пикеты с плакатами и лозунгами о создании «НФ» и проводить разъяснительную работу. Планируются встречи представителей инициативного комитета «НФ» с трудовыми коллективами, студентами, изготовление наглядной агитации, выпуск информативного бюллетеня. Подготовлена и распространяется программа «Народного фронта» содействия перестройки, а также ряд воззваний. В одном из них говорится: «Народный фронт, який буде протидіяти спробам бюрократії обмежити права трудящих в економічній, правовій, культурній, національній та інших галузях, повинен бути створений! Бо жодна революція не здійснилася без підтримки знизу. Але, якщо ми не створимо Народний фронт зараз самі, нам його «створять» за вказівкою згори і він перетвориться в ще один придаток адміністративно-командної системи.

Будьте витримані! Робіть все без галасу, зайвих емоцій, поділовому. Створюйте групи підтримки фронту на підприємствах і в установах! Обмірковують ваші вимоги та формулюйте свої пропозиції щодо програми і статуту Народного фронту, які будуть прийняті на конференції представників груп підтримки!

Настане час рішуче виступити за Народний фронт».

В другом обращении инициативного комитета «НФ» сообщается о его решении организовать дежурство своих представителей в помещении горсовета возле комнаты приёма посетителей до тех пор, пока не будет удовлетворена просьба об официальной регистрации «НФ». В случае отказа от регистрации высказывается намерение подать документы инициативного комитета во все партийные, советские, профсоюзные и комсомольские органы, а также в соответствующие комитеты крупных предприятий и организаций, обратиться в редакции львовских газет

с просьбой опубликовать материалы инициативного комитета. Содействовать организации групп поддержки «НФ», в т. ч. путём проведения открытых собраний трудовых коллективов. Организовать временные информационные посты на улицах города для разъяснения идей и задач «фронта». Установить связь с «народными фронтами» Эстонии, Москвы, Ленинграда, Ярославля и других городов страны.

С инициативным комитетом «НФ» установили контакт в качестве представителей УХС работник картинной галереи Горынь Богдан³³, инженер ФМИ АН УССР Деркач Игорь, которые принимают участие в его работе, заявляют о готовности УХС вступить в «НФ».

Участники инициативного комитета Стецьків³⁴, Дульнева, Патрикеев³⁵, Витюк, Косянчук и др. посещают заседания само-

³³ *Горынь Богдан Миколайович* (1936 р. н.) — правозахисник, громадський діяч. Народився у с. Кніселі Жидачівського р-ну Львівської області у селянській родині. Після завершення навчання на філологічному факультеті Львівського ун-ту працював методистом, учителем малювання Львівського обласного будинку народної творчості, а з 1962 р. — науковим працівником Львівського музею українського мистецтва. Один із засновників, а згодом заступник президента Клубу творчої молоді «Пролісок» у Львові (1963 р.). Заарештований у серпні 1965 р. і засуджений у квітні 1966 р. до чотирьох років таборів суворого режиму за звинуваченням у поширенні самвидаву, проведенні антирадянської пропаганди й агітації. Покарання відбував у мордовських таборах. В ув'язненні організував передачу за кордон інформації про становище політв'язнів у радянських концтаборах. Після звільнення з ув'язнення працював малярем, кочегаром, різноробочим. У 1976–1989 рр. — старший науковий співробітник Львівської картинної галереї, а в 1990–1994 рр. — науковий співробітник Львівського історичного музею. Улітку 1987 р. став членом редколегії відновленого В. Чорноволом позацензурного журналу «Український вісник». У жовтні 1988 р. обраний головою Львівської обласної організації Української Гельсінської спілки. Протягом 1990–1998 рр. — народний депутат України. Із 1994 р. — директор Ін-ту досліджень діаспори.

³⁴ *Стецьків Тарас Степанович* (1964 р. н.) — громадський діяч. У 1987–1989 рр. — секретар і член ради «Товариства Лева» у Львові, у 1989–1990 рр. — член президії Львівської крайової ради Руху, член Великої ради Руху. Народний депутат України I–IV скликань.

³⁵ Студент другого курсу механіко-машинобудівного факультету Львівського політехнічного ін-ту *Є. Патрикеев* разом з аспірантом кафедри політичної економії Львівського державного ун-ту ім. І. Франка О. Порєвим керували

деятельных объединений в гор. Львове «ЭОЛ», «Товариства Лева», ДиП-клуба, провели встречу со студентами физического факультета ЛГУ, где пропагандируют свои идеи, призывают вступать участников этих объединений в свою организацию. По инициативе студента 2 курса Ткаленко И. программа «НФ» в сокращённом виде была помещена в стенной газете факультета журналистики ЛГУ. В этой связи члены самодетельных объединений, студенты обращаются к своим руководителям с просьбой высказать отношение и рекомендации по вступлению в «НФ».

По мнению одного из руководителей клуба «ЭОЛ» Елиневского Э.Ф., «Народный фронт» вот-вот станет реальностью и, если не принимать в нём участия с коммунистических позиций, это приведёт к утрате возможности контролировать ситуацию и влиять на происходящие события.

12 ноября с. г. в гор. Киеве в Мариинском дворце состоялась встреча и пресс-конференция представителей «НФ» союзных республик. Для участия в ней выезжали активисты Львовского инициативного комитета Косянчук А.И., Максимяк Т.А.

Нами приняты меры по усилению контроля в этой среде.

Львовский ГК КПУ информирован.

Начальник Управления КГБ УССР
по Львовской области

С.И. Малик

*ГДА СБ України, ф. 71, оп. 16, спр. 833, арк. 317-325.
Оригінал. Машинопис.*

№ 4

**Інформаційне повідомлення КДБ УРСР ЦК КПУ
про створення у Спілці письменників України
ініціативної групи на підтримку перебудови****24 листопада 1988 р.**

Секретно

ЦК Компартии Украины
товарищу Щербицкому В.В.**О создании группы общественного движения в
поддержку перестройки в Союзе писателей Украины**

Комитет госбезопасности УССР № 177 от 2 ноября сего года³⁶ докладывал о том, что отдельные представители творческой и научной интеллигенции, студенческой молодёжи, а также участники ряда самостоятельных объединений пытаются привлечь внимание общественности к идее создания «Украинского народного фронта».

За прошедшее время этот вопрос неоднократно поднимался писателями и находил поддержку в различных аудиториях. В ходе публичных выступлений, обосновывая необходимость создания «народного фронта», они критически оценивали деятельность партийных и советских органов по перестройке в республике, которая, по их мнению, ведётся недостаточно эффективно.

23 ноября в республиканском Доме литераторов состоялось собрание актива Союза писателей Украины с участием представителей самостоятельных объединений «Громада», «Спадщина», «Украинский культурологический клуб», «Комитет защиты Голосеевского леса»³⁷ и др. (всего более 100 человек), на котором обсуждался вопрос о создании из числа членов СПУ инициативной группы общественного движения в поддержку перестройки. Председательствовавшие на нём поэты П. Мовчан³⁸ и В. Терен³⁹

³⁶ Див. док. № 1.

³⁷ Комітет захисту Голосіївського лісу бере початок 5 червня 1988 р., коли екологічні організації Києва провели демонстрацію протесту проти забудови пам'ятки садово-паркового мистецтва.

³⁸ Мовчан Павло Михайлович (1939 р. н) — член Спілки письменників України, політичний діяч, народний депутат п'яти скликань. Закінчив Літературний ін-т ім. М. Горького (1965 р.) та Вищі сценарно-режисерські курси при Держкіно СРСР (1969–1971 рр.). Із 1969 р. — літпрацівник, сценарист кіно-

во вступительном слове предложили собравшимся избрать инициативную группу для выработки устава и программы будущей организации. При этом П. Мовчан подчеркнул, что необходимо использовать возможность «сбросить духовные оковы».

В обсуждении приняли участие члены СПУ В. Дончик⁴⁰, Н. Жулинский⁴¹, И. Драч, М. Слабошпицкий⁴², Д. Павлычко, подчеркнувшие

студії ім. О. Довженка. З 1971 р. — різнороб, літпрацівник, журналіст, безробітний. Із 1988 р. — секретар правління Спілки письменників України і Київської організації Спілки письменників України. З березня 1999 р. — член президії Центрального проводу НРУ, у листопаді 1997 – березні 1999 рр. — член Центрального проводу НРУ, у грудні 1999 р. – січні 2003 рр. — член президії Центрального проводу Руху (УНР).

³⁹ *Таран-Терен Віктор Васильович* (1941 р. н.) — український письменник, народний депутат п'яти скликань. Із 1989 р. — заступник голови Руху м. Києва та області.

⁴⁰ *Дончик Віталій Григорович* (1932 р. н.) — український літературознавець. Народився в м. Крюків Полтавської обл. У 1956 р. із відзнакою закінчив романо-германське відділення філологічного факультету КДУ ім. Т. Шевченка. У 1956–1957 рр. — референт Комітету молодіжних організацій УРСР, у 1957–1962 рр. — літпрацівник відділу критики, працював у газети «Літературна Україна», 1960 р. — завідувач відділу критики. У 1962–1965 рр. — аспірант, у 1965–1986 рр. — молодший науковий працівник, старший науковий працівник, у 1986–1992 рр. — завідувач відділу української радянської літератури, від червня 1993 р. до вересня 1997 р. — головний науковий співробітник відділу української літератури ХХ ст., від вересня 1997 р. — завідувач відділу української літератури ХХ ст. Ін-ту літератури ім. Т. Шевченка. Від 2006 р. — академік НАН України. Від жовтня 1997 р. до березня 1999 р. — член президії Центрального проводу НРУ. Один із засновників Демократичної партії України, у 1991–1992 рр. — голова Київської організації ДемПУ, член Президії ДемПУ.

⁴¹ *Жулинський Микола Григорович* (1940 р. н.) — український літературознавець. Народився у с. Новосілки Демидівський р-ну Рівненської обл. Закінчив у 1962 р. Дубнівське педагогічне училище, у 1968 р. — факультет журналістики КДУ ім. Т. Шевченка. Працював учителем, брався за різні робочі спеціальності. З 1968 р. — аспірант, молодший науковий співробітник, учений секретар, заступник директора з наукової роботи, з 1991 р. — директор Ін-ту літератури ім. Т. Шевченка. З 1992 р. — академік НАН України, з 2009 р. — академік-секретар Відділення літератури, мови та мистецтвознавства НАН України. Упродовж 1992 р. — державний радник України з питань гуманітарної політики. У 1992–1994 рр. — віце-прем'єр-міністр України. У 1994–1998 рр. — народний депутат України від м. Луцька Волинської обл., голова підкомітету з питань творчої діяльності, мистецтва, мовної та культурно-просвітницької політики Комітету з питань культури й

назревшюю необхідність об'єднання всіх сил для створення «Народного фронту» і призиваючи к більш активним діям, котрі повинні прийти на зміну розмовам о перестройці. В. Дончик також відзначив, що «Народний фронт» буде ближче к народу, так як «партійних діячів уже не слухають і не розуміють».

Представившись як голова молодіжного фронту «Україна» В. Ефаненко передав в президіум зборів, не зачитавши, документ, який містить вимоги к партійно-радянським органам, затрагиваючи питання національної політики, економіки і екології. В дискусії взяли участь представники «Громади», «Спадщини», «Комітету захисту Голосіївського лісу», підтримавши пропозицію о створенні ініціативної групи і запровадивши ряд кандидатур з числа письменників в її склад.

Виступавшими було запропоновано декілька варіантів назви створюваного громадського об'єднання: «Національний рух» (Г. Штонь — співробітник Інституту літератури АН УРСР), «Народний рух», «Народний фронт». Остаточна назва буде прийнята в найближчий час.

На зборі була обрана ініціативна група, в яку увійшли письменники, з числа членів парткому СПУ. Список, який уточнює в зв'язі з нечіткою організацією виборів, додається.

Головою ініціативної групи обрано І. Драча. Координаційна рада з роботи з периферійними групами очолює Д. Павличко, а редакційну комісію з розробки програмних документів — С. Тельнюк⁴³.

духовності Верховної Ради України. У 2002–2006 рр. — народний депутат України, виборчий блок Віктора Ющенка «Наша Україна», голова підкомітету з питань охорони історико-культурної спадщини комітету культури і духовності Верховної Ради України. З 2006 р. — голова Національної ради з питань культури і духовності при Президенті України, радник Президента України.

⁴² Слабошпицький Михайло Федотович (1946 р. н.) — український літературознавець, критик. Народився у с. Мар'янівка Черкаської обл. Закінчив факультет журналістики КДУ ім. Т. Шевченка. Працював кореспондентом, редактором відділу критики газети «Літературна Україна», головним редактором газети «Вісті з України», журналу «Вавилон-XX». З 1995 р. — виконавчий директор Ліги українських меценатів, директор видавництва «Ярославів Вал». З 2006 р. — секретар ради НСПУ.

⁴³ Тельнюк Станіслав Володимирович (1935–1990 рр.) — український поет, літературознавець, критик. Народився у с. Іскрівки Запорізької обл. Закінчив у 1959 р. КДУ ім. Т. Шевченка, у 1962–1966 рр. працював у газеті «Літе-

Решения собрания предполагается одобрить на заседании парткома Союза писателей Украины 24 ноября сего года и сообщить о них в газете «Літературна Україна». Утверждение устава и программы создаваемого общественного объединения планируется провести через 7–10 дней. В перспективе предполагается издание информационного вестника. С учётом поступивших предложений СПУ в ближайшее время обратится в Гостелерадио УССР с требованием организовать показ по телевидению экологического митинга, состоявшегося в Киеве 13 ноября сего года.

Оперативным путём добыт проект программы «Украинского народного фронта», который представляет собой доработанный вариант направленной ранее в Ваш адрес программы «Украинского демократического движения Народный фронт».

Органами КГБ республики продолжается контроль за обстановкой в творческих союзах и самодеятельных объединениях с целью своевременного выявления и предупреждения возможных попыток проникновения в руководство создаваемых инициативных групп экстремистки и националистически настроенных лиц, политических демагогов, провоцирования ими открытых массовых антиобщественных проявлений. Через оперативные возможности оказывается положительное воздействие на инициаторов создания «Народного фронта» с целью побуждения их к согласованию программных документов с партийными органами.

Сообщается в порядке информации.

Приложения:

- 1.Список инициативной группы на 2 листах, несекретно*.
- 2.Копия программы на 14 листах, несекретно**.

Председатель Комитета

Н. Голушко

*ГДА СБ України, ф. 16, оп. 14, (1990 р.), пор. 9, арк. 103–105.
Оригінал. Машинопис.*

ратурна Україна», відповідальний секретар комісії критики та теорії літератури Спілки письменників України. У 1960-х рр. у «самвидаві» поширювалися його сатиричні поезії проти русифікації. У вересні 1972 р. виступав на суді як свідок у справі В. Стуса.

* Див. додаток.

** Не друкується.

*Додаток*Список
членов инициативной группы

1. Драч И.Ф. — первый секретарь правления Киевской организации СПУ, председатель
 2. Павлычко Д.В. — секретарь правления СПУ, руководитель координационного совета
 3. Тельнюк С.В. — поэт, руководитель редакционной комиссии
- Члены группы
4. Брюховецкий В.С. — научный сотрудник Института литературы АН УССР
 5. Герасимьюк В.Д. — поэт, редактор издательства «Молодь»
 6. Голота Л.В. — поэтесса, зав. редакцией издательства «Молодь»
 7. Гончар О.Т. — прозаик, на творческой работе
 8. Димаров А.А. — прозаик, главный редактор издательства «Радянський письменник»
 9. Дончик В.Г. — научный сотрудник Института литературы АН УССР
 10. Дзюба И.М. — критик, на творческой работе
 11. Жулинский Н.Г. — Зам[еститель] Директора института литературы АН УССР
 12. Загребельный П.А. — прозаик, на творческой работе
 13. Костенко Л.В. — поэтесса, на творческой работе
 14. Мовчан П.М. — поэт, на творческой работе
 15. Малкович И.А. — поэт, редактор издательства «Молодь»
 16. Олейник Б.И. — секретарь парткома СПУ
 17. Погрибный А.Г. — профессор КГУ
 18. Рогоза Б.П. — главный редактор «Літературної України»

19. Сивоконь Г.М. — научный сотрудник Института литературы АН УССР
20. Слабошпицкий М.Ф. — критик, на творческой работе
21. Римарук И.Н. — поэт, зав. редакцией издательства «Дніпро»
22. Рябчук Н.Ю. — поэт, критик, зав. отделом редакции журнала «Всесвіт»
23. Танюк Л.С. — член СТД
24. Терен В.В. — поэт, на творческой работе
25. Хорунжий Ю.М. — прозаик, на творческой работе
26. Чернилевский С.Б. — поэт
27. Щербак Ю.Н. — прозаик, на творческой работе
28. Штонь Г.М. — научный сотрудник Института литературы АН УССР
29. Яременко В.В. — доцент КГУ
30. Лубкивский Р.М. — прозаик, г. Львов
31. Панченко В.Е. — Критик, г. Кировоград
32. Пушик С.Г. — поэт, прозаик, г. Ивано-Франковск
33. Траненко Л.Б. — поэтесса, г. Черкассы
34. Божко — Устанавливается
35. Загреба — Устанавливается

*ГДА СБ України, ф. 16, оп. 14 (1990 р.), пор. 9, арк. 106-107.
Оригінал. Машинопис.*

№ 5

**Спецповідомлення начальника УКДБ УРСР
у Херсонській області Ю. Тараненка⁴⁴
секретареві Херсонського обкому КПУ
М. Кушнеренку про реагування населення області
на спробу створити Народний рух України**

14 квітня 1989 р.

Секретно
Екз. № 2

СЕКРЕТАРЮ ХЕРСОНСКОГО ОБКОМА
КОМПАРТИИ УКРАИНЫ
товарищу КУШНЕРЕНКО М.М.

**О реагировании населения области
на попытку создания в республике
«Народного руху України»**

Поступающие в Управление КГБ оперативные данные свидетельствуют о непрекращающихся попытках инициаторов создания в республике «Народного руху України», а также главарей «Украинского Хельсинкского союза» («УХС») приобрести на территории области единомышленников, активно пропагандировать положения проекта его программы и разного рода «воззвания».

Так, в феврале с. г. начальник рефрижераторного поезда Каховского рефдепо Стадник Н.Ф., 1949 года рождения, член КПСС, с высшим образованием, поддерживающий контакты с руководителем Львовского отделения «УХС» Горынем Б.Н., организовал сбор подписей среди населения области под обращением якобы существующего «Народного фронта Украины», в котором содержались требования придать украинскому языку статус государственного, на руководящие посты назначать лишь лиц, знающих этот язык, ввести гражданство Украины в зависимости от знания украинского языка и т. п. Жители пгт. Великой Лепетихи Бондаренко Н.Г., 1925 года рождения, пенсионер и начальник предприятия «Сельхозэнергострой» Козинец А.П., 1935 года рождения, с высшим образованием, беспартийные предприняли попытку

⁴⁴ Тараненко Юрій Васильович (1934 р. н.) — начальник управління КДБ/СНБУ у Херсонській області (1985–1992 рр.), генерал-майор.

организовать в Великопетихском районе т. н. осередок «Народного руху», среди близкого окружения заявляют о том, что партийные и советские органы якобы не в состоянии осуществлять руководство перестройкой, а взять на себя такую миссию на Украине может только «Народний рух».

Анализ реагирования различных социальных слоёв и групп населения области на подстрекательские действия инспираторов создания «Народного руху» показывает, что значительная часть жителей области относится к нему безразлично, какого-либо интереса не проявляет, незнакома с проектом программы и не вникает в полемику, развернувшуюся в последнее время вокруг идеи его создания. Многие граждане, особенно в сельской местности, из-за отсутствия возможности лично ознакомиться с проектом программы «Руху» (был опубликован только в газете «Літературна Україна») и не всегда эффективной разъяснительной работы на местах, не могут дать ему критической оценки.

Представители интеллигенции неоднозначно, а порой с недоверием, воспринимают телепередачи и публикации, направленные как на формирование общественного мнения о нецелесообразности создания «Народного руху», так и иллюстрацию несостоятельности проекта его программы. В частности, житель г. Цюрупинска Полюга Л.И., 1925 года рождения, с высшим образованием, заведующий лабораторией районной СЭС, бывший бандит ОУН заявил: «С проектом программы «Народного руху» ознакомиться не смог, однако принципиально против создания искусственного дефицита на этот документ и считаю, что публикация его в единственной газете — это демократия и гласность по-сталински». Начальник Великоалександровского участка Каховского ДСУ-2 Москот В.Н., 1950 года рождения, член КПСС, с высшим образованием среди окружения заявляет: «Программу я не читал, однако что же в «Народном рухе» плохого, если заведующий идеологическим отделом ЦК Компартии Украины сказал, что она на 80 % состоит из решений партии? Зачем же тогда этот «рух» давить? Очевидно в ЦК боятся конкурентов».

Отдельные лица, в основном из числа интеллигенции, поддерживают идею создания «Народного руху», считая возникновение такой неформальной структуры необходимым условием для ускорения происходящей в республике перестройки. Так, член Союза писателей СССР Тютюнник А.Н., 1949 года рождения, беспартийная, с высшим образованием заявила среди близкого окруже-

ния: «Я не одобряю организованное давление на общественное мнение со стороны идеологического отдела ЦК Компартии Украины. Методы, применяемые при этом партийными функционерами, наносят ущерб наметившемуся единомыслию партии и писателей». Бывший бандит ОУН, житель пгт. Чернобаевки Герей Б.А., 1933 года рождения, со средним образованием, рабочий ЖЭК № II в беседе с односельчанами сказал: «Напряжённость вокруг «Народного руху» создают, в основном, идеалисты, оторванные от реальной жизни народа, и противники перестройки».

Некоторые граждане, поддерживая идею создания «Народного руху», как своего рода народного движения, в то же время выражают несогласие с отдельными положениями проекта его программы, высказывают опасения, что он может привести к нарастанию социальной напряжённости и иным негативным последствиям, как в республиках Прибалтики и Закавказья. В частности, такого мнения придерживаются жители г. Херсона Кисиль В.И., 1950 года рождения, беспартийный, с высшим образованием, преподаватель музучилища; Кручкович Б.Б., 1923 года рождения, пенсионер, бывший участник ОУН-УПА; Розыскул А.П., 1944 года рождения, беспартийный, со средним образованием, егерь Херсонского УООР, один из организаторов акций по пикетированию на строительстве Подступенского водозабора и другие.

С учётом изложенного, в целях повышения эффективности проводимых мероприятий по развенчанию подстрекательских призывов инициаторов и сторонников создания «Народного руху», формирования у трудящихся области правильного их восприятия, полагали бы целесообразным партийным комитетам на местах усилить разъяснительную работу в отношении проекта программы «руху», активнее использовать в этих целях средства массовой информации, идеологический актив, а также представителей творческой интеллигенции, с участием которых подготовить цикл телерадиопередач и публикаций, дающих объективную оценку как «Народному руху» в целом, так и показывающих несостоятельность проекта программы инициаторов его создания.

Сообщаем в порядке информации.

Начальник Управления КГБ

Ю.В. Тараненко

ГДА СБ України (м. Херсон), фонд секретного діловодства, оп. 1254, спр. 2000, арк. 15. Оригінал. Машинопис.

№ 6

**Доповідна записка прокурора УРСР П. Осипенка,
голови КДБ УРСР М. Голушка, міністра МВС УРСР
І. Гладуша, міністра юстиції УРСР В. Зайчука
Президії Верховної Ради Української РСР про
негайне ухвалення законодавчих актів, що
обмежують діяльність Народного руху України**

22 квітня 1989 р.

Секретно

Президиум Верховного Совета
Украинской ССР

Докладная записка

Происходящие в республике общественно-политические процессы позволяют сделать вывод о том, что в демократическом движении в последнее время активизировалась деятельность различных социальных групп населения вокруг идеи создания Народного движения Украины за перестройку. Особенно заметное оживление отмечается после опубликования проекта его программы. Кроме этого, сформировались и функционируют другие самостоятельные общественные объединения, которые также разделяют идею создания названного движения.

Активная деятельность в этом направлении, кроме г. Киева, отмечается и в Днепропетровской области (гг. Днепропетровск, Днепродзержинск, Кривой Рог, Никополь, Новомосковск), Киевской (Обухов, Глеваха, Гребенка), Крымской (Симферополь, Севастополь, Ялта), городах Виннице, Харькове, Хмельницком, Черкассах и некоторых других. На учредительных собраниях, митингах, встречах, где участвуют различные слои населения — интеллигенция, студенты, рабочие, пенсионеры, обсуждается проект программы, собираются подписи в поддержку движения, распространяются листовки, ведётся агитация и пропаганда за создание движения в своих регионах. В городе Тернополе, например, проведена такая работа на комбайновом заводе, в педагогическом институте, художественном комбинате, в ряде сёл области. В г. Львове 12 марта с. г. по этому вопросу состоялся несанкционированный митинг, на котором присутствовало свыше пяти тысяч человек. В ряде мест такие вопросы поднимались на митингах,

которые проводились в период предвыборной кампании. В г. Житомире инициативной группой собрано свыше семи тысяч подписей.

Подобные инициативы не всегда контролируются и управляемы, могут быть легко использованы отдельными лицами в интересах своих экстремистских устремлений, во вред перестройке и демократии. Тем более, что платформой обсуждения и создания движения является опубликованный проект программы, многие положения которого не только не конструктивны, но противозаконны, поскольку противоречат Конституции СССР и Конституции УССР, а в ряде случаев прямо направлены на ущемление прав и свобод советских людей.

Вопреки Конституции СССР, закрепившей роль КПСС как руководящей и направляющей силы советского общества, проект создаёт предпосылки для превращения движения в силу, альтернативную партии, намерен распространить его влияние на сферы государственной и общественной жизни, тем самым фактически контролировать все элементы политической системы советского общества, не будучи подконтрольным никому. Противоречит закону и положение об исключительной собственности республики на землю, воды, полезные ископаемое, энергоресурсы, предприятия, коммуникации, так как согласно Конституции СССР это является достоянием всего народа. Таким образом, проект посягает на экономическую систему советского социалистического общества, игнорирует то обстоятельство, что в создание и развитие хозяйственного комплекса республики вложены труд и средства других союзных республик, всего государства.

Нельзя не обратить внимания и на программное заявление проекта о том, что движение будет организовывать кампании по отзыву депутатов, которые скомпрометировали себя. Такое право по действующему законодательству не предоставлено движению, может быть использовано в целях воздействия на негодных депутатов, не разделяющих его цели и, более того, отрицательно сказаться на осуществлении ими своих полномочий.

Ущемляет права граждан также требование о пересмотре практики свободного выбора родителями языка обучения своих детей и этим самым противопоставляет проект программы конституционным принципам о равноправии граждан различных рас и национальностей, возможности пользоваться родным языком и языками других народов СССР.

Обращает на себя внимание, что в поступающих письмах, выступлениях в печати многие граждане высказывают своё отрицательное отношение к движению, критикуют проект программы, считают саму идею его создания неконструктивной и нецелесообразной.

Информируя об изложенном, считали бы необходимым сложившуюся ситуацию вокруг создания народного движения Украины за перестройку рассмотреть в Президиуме Верховного Совета УССР и определить меры по повышению роли и влияния в этом деле местных советов народных депутатов, которые в соответствии с Законом Украинской ССР от 15 июля 1971 года «О районном совете народных депутатов Украинской ССР» обеспечивают соблюдение законности и охрану общественного порядка, прав граждан, государственных и общественных организаций, организуют разъяснение законодательства населению. Осуществить реальное влияние советов на руководителей предприятий, учреждений, организаций, учебных заведений, потребовать от них обеспечить соблюдение надлежащего общественного порядка в коллективах с целью недопущения незаконной пропагандистской и организаторской работы по созданию ячеек этого движения.

Рекомендовать советам народных депутатов с помощью общества «Знание», средств массовой информации организовать необходимые разъяснительные мероприятия, придавать гласности незаконность, антинародность и экстремизм поведения отдельных лидеров этого движения, его неконструктивные цели и задачи, противопоставить этому широкое общественное мнение. Оказывать помощь партийным организациям в проведении индивидуальной работы с отдельными членами инициативных групп движения в плане строгого соблюдения ими законности, направления их внимания к вопросам экологического, культурологического движения, которое вызывает широкий общественный интерес населения и может оказать реальную помощь перестройке.

Для обеспечения законности и порядка создания различных общественных формирований следовало бы обратиться в Президиум Верховного Совета СССР с просьбой об ускорении принятия общесоюзного закона о добровольных общественных организациях, в котором, с нашей точки зрения, должен быть предусмотрен единый порядок регистрации самостоятельных объединений, их уставов и программ в советах народных депутатов.

Это [не] только создаст правовую основу их деятельности, развития демократического движения в общественной жизни, но одновременно позволит советам народных депутатов и правоохранительным органам применять в необходимых случаях силу закона для пресечения экстремистских устремлений инициаторов создания разветвлённой сети этого движения на местах и предупреждения возможных незаконных и антиобщественных действий и поступков граждан.

Прокурор УССР Осипенко П.Г. ⁴⁵	Председатель КГБ УССР Н.М. Голушко	Министр внутренних дел УССР И.Д. Гладуш ⁴⁶	Министр юстиции УССР В.И. Зайчук ⁴⁷
--	--	--	--

*ГДА СБ України, ф. 16, оп. 19 (1993), пор. 5, арк. 30–33.
Оригінал. Машинопис.*

⁴⁵ *Осипенко Петро Григорович* (1921 р. н.) — народився у с. Диківка Знам'янського р-ну Кіровоградської обл. Після завершення навчання у Кіровоградському учительському ін-ті працював учителем фізики та математики Новопраської середньої школи Кіровоградської обл. У роки Другої світової війни — командир відділення зенітно-артилерійського полку, командир взводу Південного фронту протиповітряної оборони. У другій половині 1940-х рр. працював помічником прокурора Новогеоргіївського р-ну, прокурором Новгородківського р-ну Кіровоградської обл. У 1950–1953 рр. — прокурор слідчого відділу прокуратури Молдавської РСР. Із липня 1953 р. — у прокуратурі УРСР: прокурор відділу кримінально-судового нагляду (07.1953 р. — 12.1954 р.); прокурор слідчого відділу (12.1954 р. — 09.1955 р.); прокурор відділу по нагляду за слідством в органах державної безпеки (09.1955 р. — 01.1960 р.). 3 січня 1960 р. по серпень 1967 р. — прокурор Київської області. Із липня 1967 р. по лютий 1979 р. — заступник прокурора УРСР, з лютого 1979 р. по січень 1983 р. — перший заступник прокурора УРСР. З лютого 1983 р. на посаді прокурора УРСР.

⁴⁶ *Гладуш Іван Дмитрович* (1929 р. н.) — народився у с. Мішурич Ріг Верхньодніпровського р-ну Дніпропетровської обл. У 1957 р. закінчив Всесоюзний заочний машинобудівний ін-т, а в 1970 р. — Київську вищу школу МВС СРСР. Трудову діяльність розпочав у липні 1951 р. на посаді державтоінспектора відділу державтоінспекції УМВС Дніпропетровської обл. У 1962–1965 рр. — начальник відділу державтоінспекції управління охорони громадського порядку виконкому Дніпропетровського обласного ради депутатів трудящих. У 1968–1977 рр. — начальник управління внутрішніх справ Дніпропетровської та Донецької обл. У 1977–1982 рр. — заступник,

№ 7

**Спецповідомлення начальника УКДБ УРСР
по Львівській області С. Малика
першому секретареві Львівського обкому КПУ
Я. Погребняку про проведення
установчої конференції НРУ**

9 травня 1989 р.

Секретно
екз. № 1

Львовский обком КП Украины
тов. Погребняку Я.П.

Специальное сообщение

О проведении учредительной конференции
народного движения Украины

По полученным данным 7 мая с. г. под предлогом обсуждения результатов предвыборной кампании в Доме архитектора во Львове была проведена учредительная конференция Львовского ре-

перший заступник міністра внутрішніх справ УРСР. 3 червня 1982 р. — міністр внутрішніх справ УРСР.

⁴⁷ *Зайчук Володимир Ігнатович* (1921–1996 рр.) — народився у с. Тростянці Ківерцівського р-ну Волинської обл. у селянській родині. З 1940 р. працював народним слідчим прокуратури м. Володимира-Волинського. Учасник Великої Вітчизняної війни. У 1941–1944 рр. був слідчим прокуратури 393-ї, 337-ї та 172-ї дивізій. Із вересня 1944 р. виконував окремі доручення при військовій раді 69-ї армії, був першим помічником начальника штабу 961-го стрілецького полку 274-ї стрілецької дивізії. Учасник параду перемоги союзних військ у м. Берліні. Після закінчення війни працював контролером по промисловості в комендатурі союзних військ у м. Берліні, співробітником управління військового коменданта м. Берліна радянської військової адміністрації. Потім до 1948 р. був начальником навчальної частини навчального центру з підготовки офіцерського складу радянської армії в м. Берліні. У 1950 р. закінчив Львівську юридичну школу, у 1954 р. — юридичний факультет Львівського державного ун-ту ім. І. Франка. У 1950 р. — народний суддя в м. Львові, голова Рівненського обласного суду. З 1953 по 1962 рр. — заступник міністра юстиції УРСР, у 1962 р. обраний заступником голови, у 1963 р. — головою Верховного Суду УРСР. З 1970 р. по 1990 р. — міністр юстиції УРСР. Депутат Верховної Ради УРСР VI, VII і VIII скликань.

гионального відділення народного руху України. На конференції присутствовало 188 человек в качестве представителей организаций и предприятий, высказавшихся ранее на собраниях за создание НДУ, самостоятельных объединений товариществ «Друзей Льва», українського мовного мови⁴⁸ і їх первичних організацій із г. Броды, Стрия, Соколя, Трускавца, Дрогобыча, Червонограда, Самбора, гости из Ивано-Франковска и Днепропетровска (устанавляються), отдельные участники инициативного комитета создания НДУ и других неформальных объединений.

Как было объявлено, в числе присутствующих находилось: рабочих — 21, инженерно-технических работников — 66, врачей — 91, студентов — 7, жителей сёл — 3, гостей — 12. Среди собравшихся находились известные УКГБ Горынь М.⁴⁹, Го-

⁴⁸ Створене у червні 1988 р. *Товариство української мови ім. Т. Г. Шевченка* за даними органів КДБ на квітень 1989 р. нараховувало 1300 членів, які об'єднувалися у 66 первинних організацій м. Львова та області. На думку начальника УКДБ УРСР по Львівській області С. Малика, «більшість його учасників проводять корисну громадську роботу по підвищенню загальнокультурного рівня населення у розвитку української мови та літератури, вивченню та пропаганди народного фольклору і т. п.». Водночас, керівник спецслужб на Львівщині звертав увагу партійних органів на той факт, що на початку квітня 1989 р. «учасники ряду осередків "ТУМ" активно включилися у діяльність по створенню так званого "народного руху України" і товариства "Меморіал". У ході організаційних зібрань порушувалися питання про те, що первісні осередки "ТУМ" повинні стати основою "Народного руху України за перебудову"» (див.: ГДА СБ України, ф. 71, оп. 16, спр. 833, арк. 73–76).

⁴⁹ *Горинь Михайло Миколайович* (1930 р. н.) — правозахисник, громадський діяч. Народився у с. Кніселі Жидачівського р-ну Львівської обл. Після навчання на філологічному факультеті Львівського державного ун-ту (1954 р.) вчителював у Дрогобицькому р-ні. У 1961–1965 рр. працював психологом праці при Львівському заводі автовантажувачів. Із початку 1960-х рр. у дисидентському русі, організовував видання та поширення позацензурних матеріалів. У серпні 1965 р. заарештований органами КДБ, а у квітні 1966 р. на закритому засіданні Львівського обласного суду засуджений на 6 років таборів суворого режиму за звинуваченням в антирадянській агітації і пропаганді. Покарання відбував у мордовських таборах. Звільнившись у серпні 1971 р., працював на різних роботах у Львові. Після арештів лідерів УГГ (1976–1977 рр.) перебрав на себе видання «Бюлетеня Української Гельсінської групи». У грудні 1981 р. знову заарештований і засуджений до 10 років ув'язнення. Із листопада 1982 р. — член Української Гельсінської групи. Звільнений у липні 1987 р. 1988 р. став співзасновником Українсь-

рынъ Б., Калинец Ирина, Калинец Игорь⁵⁰, Гель И.⁵¹, Осадчий М.⁵², Патракеев Е.

кої Гельсінської спілки, членом редколегії журналу «Український вісник». У вересні 1989 р. на установчому з'їзді Народного руху України обраний головою секретаріату. Один із фундаторів Української республіканської партії і міжнародного комітету захисту політв'язнів. Із травня 1992 р. по жовтень 1995 р. — голова УРП. Голова товариства «Україна-Польща», заступник голови товариства «Україна».

⁵⁰ *Калинець Ігор Миронович* (1939 р. н.) — народився у м. Ходорові Львівської обл. У 1962 р. закінчив російське відділення філологічного факультету Львівського державного ун-ту ім. І. Франка. Працював у Львівському обласному архіві. 11 серпня 1972 р. заарештований. Слідство встановило, що внаслідок «націоналістических убеждений, начиная с 1965 г., с целью подрыва и ослабления советской власти проводил антисоветскую пропаганду и агитацию путём создания, распространения и сохранения клеветнических документов, которые порочат советский государственный строй». З ув'язнення повернувся лише 1981 р. Реабілітований у 1990 р. Почесний член Міжнародного ПЕН-клубу, лауреат літературної премії ім. І. Франка (Чикаго, США, 1979 р.). Дружина — поетеса Ірина Калинець.

⁵¹ *Гель Іван Андрійович* (1937 р. н.) — правозахисник, громадський діяч. Народився у с. Кліцко Городоцького р-ну Львівської обл. у селянській родині. Навчаючись у 1961–1965 рр. на заочному відділенні історичного факультету Львівського державного ун-ту ім. І. Франка брав активну участь у русі шістдесятників. У серпні 1965 р. заарештований органами КДБ за виготовлення та розповсюдження «самвидаву», у березні 1966 р. засуджений Львівським облсудом до 3 років ув'язнення. У січні 1972 р. — повторний арешт за звинуваченням в «антирадянській агітації і пропаганді». Перебуваючи в таборах особливого режиму, написав книгу «Грані культури» (виdana в Лондоні в 1984 р. під псевдонімом Степан Говерля), в якій обґрунтовано доводив, що вся більшовицька політика щодо українського народу була політикою етноциду. Після звільнення в 1987 р. — відповідальний секретар позацензурного журналу «Український вісник», один з ідеологів та керівників руху за легалізацію та реабілітацію УГКЦ у СРСР, голова правозахисної організації Комітет захисту УГКЦ, редактор журналу «Християнський голос». У вересні 1989 р. став одним з організаторів Народного руху України, до середини 1990-х рр. — член великої ради НРУ, співголова комісії з питань духовного відродження. У 1990–1994 рр. — заступник голови Львівської обласної ради народних депутатів. Голова Фонду ім. митрополита А. Шептицького.

⁵² *Осадчий Михайло Григорович* (1936–1994 рр.) — український письменник і правозахисник. Народився у с. Курмани Недригайлівського р-ну Сумської обл. у селянській родині. У 1958 р. закінчив факультет журналістики Львівського державного ун-ту ім. І. Франка. Наприкінці 1950-х – на початку 1960-х рр. працював за фахом: редактором Львівської студії телебачення,

В робочий президиум вошли и руководили собранием Гринив И., научный работник университета (руководитель «Товарищества друзей Льва»), Сергеев С., начальник гражданской обсерватории Западно-научного центра (русскоязычное общество друзей украинского языка), Братунь Р., писатель («Товарищество украинского языка»), Иськив В.⁵³, институт общественных наук АН УССР (ТУМ).

На конференції прийнята резолюція:

1. Создать Львовскую региональную организацию НДУ.
2. Её высшими органами считать конференцию, совет, президиум совета.
3. До принятия устава НДУ руководствоваться его проектом, опубликованным в газете «Літературна Україна».
4. Возложить на совет подготовку устава и программы НДУ, т. к. обнародованный проект содержит недостатки.
5. Создать печатный орган НДУ — газету.
6. Ходатайствовать о предоставлении специального помещения для собраний участников НДУ.

асистентом і старшим викладачем кафедри журналістики Львівського держуніверситету, інструктором у справах преси Львівського промислового обкому КПУ, редактором Львівського управління по пресі. У середині 1960-х рр. став одним з активних учасників українського національного руху, виступав проти політики русифікації, тоталітарної системи в УРСР. За звинуваченням в антирадянській пропаганді й агітації у серпні 1965 р. заарештовано, а в грудні 1966 р. засуджено до дворічного ув'язнення. У січні 1972 р. за написання автобіографічної повісті «Більмо» (про перебування в радянських політичних таборах; книгу опубліковано на Заході і перекладено багатьма мовами світу), М. Осадчого вдруге заарештовано і засуджено до семи років таборів і трирічного заслання. У 1978 р. автора «Більма» відзначено літературною премією ім. І. Франка Фондації Антоновичів у Чикаго, у 1979 р. прийнято почесним членом швейцарського відділення міжнародної письменницької організації ПЕН-клуб. У 1988 р. редактор нелегального видання української асоціації незалежної творчої інтелігенції «Кафедра». Із 1990 р. працював доцентом кафедри історії журналістики Львівського державного ун-ту. Помер у Львові.

⁵³ *Иськив Всеволод* (1951 р. н.) — громадський діяч, історик. Один з ініціаторів заснування Товариства рідної мови ім. Т. Шевченка. У травні 1989 р. вів установчу конференцію НРУ у Львові. На установчому з'їзді у Києві був обраний членом вищого керівництва НРУ. Згодом працював завідувачем Львівського міського відділу культури.

7. Просить Львовский обком КПУ, облисполком и горисполком выделить своих представителей для включения в совет НДУ.
8. Избрать 5 делегатов на республиканскую учредительную конференцию НДУ.

В совет НДУ избраны 55 человек, среди них писатели Иванычук Р.⁵⁴ и Лубкивский Р., редактор газеты «Ленінська молодь» Батиг И. (заочно), сотрудница института общественных наук АН УССР Крушельницкая («Мемориал»⁵⁵), а также Горынь М., Горынь Б., Осадчий М., Калинец И., Патракеев Е.

В президиум совета НДУ избрано 9 человек, в т. ч. Братунь, народный депутат СССР Вакарчук, художник Патык, член-кор-

⁵⁴ *Иваничук Роман Иванович* (1929 р. н.) — український письменник. Народився у с. Трач Коломийського р-ну Івано-Франківської обл. У 1942–1947 рр. навчався у Коломийській гімназії та СШ № 1. У 1957 р. закінчив філологічний факультет Львівського державного ун-ту ім. І. Франка. З 1963 р. працював у редакції журналу «Жовтень» (з 1990 р. — «Дзвін»). Один з організаторів НРУ, народний депутат України І скликання.

⁵⁵ *«Меморіал» ім. Василя Стуса* — українське історико-просвітницьке правозахисне благодійне товариство, створене у Києві у березні 1989 р. як складова частина Всесоюзного добровільного історико-просвітницького товариства «Меморіал» (із 1992 р. — «Міжнародний Меморіал»), очолюваного радянським дисидентом академіком А. Сахаровим. Установчий з'їзд «Меморіалу» відбувся 4 березня 1989 р., на якому було затверджено статут організації й обрано керівництво — правління та сім співголів у складі: О. Деко, І. Доброштан, В. Кузнецов, В. Маняк, І. Різниченко, Л. Танюк, В. Цимбалюк. Серед першочергових завдань організації, визначених його статутом, — відновлення історичної правди та збереженні пам'яті жертв політичних репресій в УРСР, подолання тоталітарних стереотипів та затвердження прав особистості у політичній практиці й суспільному житті. Від початку існування товариство брало участь в організації перших «чорнобильських» мітингів, проведенні пошукової роботи щодо з'ясування місць масових поховань жертв політичних репресій, акціях, спрямованих на легалізацію Української греко-католицької церкви, відновлення Української автокефальної православної церкви. Члени «Меморіалу» стали згодом організаторами екологічної асоціації «Зелений світ», Т-ва української мови, Народного руху України, деяких політичних партій. На другому з'їзді товариства у квітні 1991 р., зі зміною статуту, «Меморіал» набув ім'я українського поета та дисидента Василя Стуса. Після проголошення незалежності нашої країни основними завданнями визначено: захист прав репресованих громадян, здійснення контролю за дотриманням прав людини, відзначення пам'ятних дат, пов'язаних із політичними репресіями, проведення просвітницької роботи серед молоді, видання літератури, присвяченої висвітленню репресивної практики радянського тоталітарного режиму.

респондент АН УССР Голубец, а також Горынь М. і член ініціативного комітета образования НДУ Кагуй П. Отказались от работы в президиуме совета НДУ, взяв самоотвод, академик Юхновский⁵⁶, Иванычук, Грынив⁵⁷, Иськив. Участники конференции предлагали также избрать в состав президиума Горыня Б., Калинец Ирину и Игоря, Осадчего М., Путько Я., однако это не было принято.

На конференции объявлено об образовании секций отделения НДУ: научно-теоретическая, экологическая, социально-правовая, организационно-пропагандистская, издательская. Высказалось предложение создать стачечную секцию, но оно было отвергнуто. Не были приняты также предложения Геля И. о легализации униатской церкви и Калинец И. — о признании националистической символики.

На конференции обсуждалась декларация НДУ, в которую включены вопросы по экологии, социальным проблемам, контролю за «бюрократией» и др. Решено её проект принять за основу и доработать в рабочем порядке.

⁵⁶ *Юхновський Ігор Рафаїлович* (1925 р. н.) — народився у с. Княгинин Демидівського р-ну Рівненської обл. У 1951 р. закінчив Львівський державний ун-тет ім. І. Франка. У 1951–1954 рр. — аспірант, 1954–1959 рр. — доцент, у 1959–1969 рр. — завідувач кафедри теоретичної фізики Львівського держуніверситету. У 1969–1975 рр. — завідувач відділу статичної фізики, 1975–1990 рр. — завідувач відділення статичної фізики Ін-ту теоретичної фізики АНУ, м. Львів. З 1990 р. — директор Ін-ту фізики конденсованих систем АНУ. З 1982 р. — академік АН України, 1990–1998 рр. — член Президії НАНУ, голова Західного наукового центру НАНУ. У 1992 р. — державний радник України з питань науково-технічної політики. У 1992–1993 рр. — перший віце-прем'єр-міністр України. Кандидат у Президенти України (1991 р.). У 1964–1966 рр. — депутат Львівської міськради депутатів трудящих. У 1987 р. — делегат XVIII Всесоюзної партійної конференції. Член КПРС (1956–1990 рр.). У 1998–1999 рр. — член НРУ. У 1985 р. — член Державної комісії з питань реорганізації в галузі науки. Голова Українського ін-ту національної пам'яті.

⁵⁷ *Гринів Ігор Олексійович* (1961 р. н.) — громадський діяч. У 1983–1989 рр. — науковий співробітник Львівського державного ун-ту ім. І. Франка. У 1989–1990 рр. — секретар із питань національного відродження Львівського міськкому ЛКСМУ. У 1988 р. голова громадського об'єднання «Товариства Лева», член ради «Меморіалу». Один із засновників НРУ, член великої ради Руху. Нині народний депутат України.

Нами принимаются меры по выявлению организаторов проведения учредительной конференции НДУ и их дальнейших намерений.

Начальник Управления КГБ УССР
по Львовской области

С.И. Малик

*ГДА СБ України, ф.71, оп. 16, спр. 833, арк. 88–90.
Оригінал. Машинопис.*

№ 8

**Інформація виконуючого обов'язки начальника
УКДБ УРСР по Харківській області О. Несена⁵⁸
другому секретареві Харківського обкому КПУ
В. Хаустову⁵⁹ про установчу конференцію
Харківської регіональної організації НРУ**

4 вересня 1989 р.

Секретно
екз. № 1

Второму секретарю Харьковского
областного комитета Коммунистической
партии Украины
товарищу Хаустову В.А.

**Об учредительной конференции
Харьковской региональной
организации НРУ**

2 сентября 1989 года в г. Харькове состоялась учредительная конференция по созданию Харьковской региональной организа-

⁵⁸ *Несен Александр Володимирович* (1935 р. н.) — заступник начальника Управління КДБ/СБУ у Харківській області (1986–1992 рр.), полковник.

⁵⁹ *Хаустов Віктор Андрійович* (1938 р. н.) — партійний діяч Української РСР. Народився у с. Болото Горшеченського р-ну Курської обл. Після закінчення Харківського політехнічного ін-ту у 1960 р. влаштувався інженером-конструктором Харківського тракторного заводу. Із квітня 1961 р. — на комсомольській роботі: заступник, секретар комітету комсомолу Харківського тракторного з-ду (04.1961 р. – 08.1963 р.), перший секретар Орджонікідзевського райкому ЛКСМУ м. Харкова (08.1963 р. – 01.1965 р.), перший секретар Харківського міськкому ЛКСМУ (01.1965 р. – 12.1969 р.). Упро-

ции Народного руху України за перестройку, в работе которой приняло участие 440 человек, из них 303 — с правом решающего голоса (представителей из других областей республики и регионов страны не было).

На обсуждение конференции были вынесены следующие вопросы:

1. Программные принципы организации и её структура. Направление деятельности региональной организации.
2. Выборы координационного совета региональной организации.
3. Выборы делегатов на республиканский съезд НРУ.

Большинством голосов на конференции был принят за основу предложенный редакционной комиссией проект принципов деятельности региональной организации. Однако в силу возникших разногласий по отдельным положениям проекта принципов (о роли и месте русского языка при придании украинскому [языку] статуса государственного, о национализации армии, о месте Украины в составе союза на основе федерации или конфедерации) было решено доработать его после республиканского съезда НРУ.

При обсуждении программных принципов выступило 29 человек, большинство из которых подвергли критике командно-административную и бюрократическую систему управления в нашей стране, местные органы власти, проект закона УССР о выборах народных депутатов местных советов народных депутатов Украинской ССР, а также деятельность органов госбезопасности и правопорядка.

Участники конференции приняли также «заявление-протест» против привлечения к административной ответственности Черемского А.П., 1966 г. р., выпускника 1989 г. Харьковского мединститута, неработающего, который 22 августа с. г. на основании

довж 1970–1973 рр. — начальник конструкторсько-дослідного бюро; заступник начальника експериментального цеху, начальник відділу технічної експлуатації тракторів Харківського тракторного заводу. З листопада 1973 р. на партійній роботі: заступник секретаря парткому Харківського тракторного заводу (11.1973 р. – 01.1974 р.), другий секретар Орджонікідзевського райкому КПУ м. Харкова (01.1974 р. – 07.1976 р.), завідувач сектора профспілкових та комсомольських органів відділу організаційно-партійної роботи ЦК Компартії України (07.1976 р. – 06.1980 р.), завідувач сектором державних та громадських організацій відділу організаційно-партійної роботи ЦК КПУ (06.1980 р. – 09.1980 р.), заступник завідувачу сільськогосподарського машинобудування ЦК Компартії України (09.1980 р. – 02.1986 р.), заступник завідувача відділом машинобудування ЦК КПУ. Згодом перейшов на партійну роботу до Харкова.

ст. 185 административного кодекса УССР народним судом Дзержинського району г. Харькова был подвергнут административному аресту на 12 суток (текст заявления направлен телеграммами в адреса Верховных Советов СССР и УССР, а также в ООН).

Для руководства деятельностью региональной организации, выработки её программы и устава избран координационный совет в количестве пяти сопредседателей (Гринёв В.Б.⁶⁰, профессор ХПИ; Алтунян Г.О.⁶¹, слесарь управления «Кинотехпрома»; Бойко В.С., член СПУ; Кондратенко Н.Г., профессор ХГУ; Щербина В.А., профессор ХГУ) и ответственного секретаря (Пасечник В.М., неработающий, активный член УХС). Кроме того, образовано 12 комиссий: социально-правовой защиты; экономическая; экологическая; избирательная; межнациональных отношений; внешних связей; научно-теоретическая; информационно-издательская; просвещения и религии; охраны общественного порядка; молодёжная; охраны здоровья.

На учредительный республиканский съезд НРУ от Харьковской региональной организации избрано 20 делегатов, в числе которых ранее судимые за антигосударственную деятельность Алтунян Г.О., Здоровый А.К.⁶², инженер НПС «Энергосталь»; Сапеляк С.Е.⁶³, неработающий.

Докладываем в порядке информации.

И.о. начальника Управления

А.В. Несен

*ГДА СБ України (м. Харків), ф. 8, спр. 3278, арк. 121–122.
Оригінал. Машинопис.*

⁶⁰ *Гринёв Володимир Борисович* (1945 р. н.) — громадський діяч, науковець. У 1989 р. професор Харківського політехнічного ін-ту В. Гринёв разом із Г. Алтуняном, В. Бойком, А. Кондратенком, В. Щербиною став співголовою Харківської крайової організації НРУ.

⁶¹ *Алтунян Генріх Ованесович* (1933–2005 рр.) — дисидент, політв'язень, народний депутат України I скликання. Один із фундаторів НРУ на Харківщині. Деякий час керував Харківською крайовою організацією НРУ.

⁶² *Здоровий Анатолій Кузьмович* (1938 р. н.) — правозахисник. Брав участь у створенні Товариства української мови, «Меморіалу», Народного руху України. У 1992–1994 рр. працював першим заступником голови Харківської держадміністрації, депутат Харківської обласної ради (1990–1994 рр.). Із 1999 р. на пенсії.

⁶³ *Сапеляк Степан Євстахійович* (1951 р. н.) — український поет, дисидент, член Української Гельсінської спілки. Лауреат Національної премії ім. Т. Шевченка (1993 р.).

№ 9

**Спецповідомлення начальника УКДБ УРСР по
Львівській області С. Малика
Львівському обкому КПУ
про популярність Народного руху України****5 вересня 1989 р.**

Секретно

екз. № 1

Львовский ОК КП Украины

гор. Львов

Об обстановке в «Народном движении Украины»

Поступающая в УКГБ информация свидетельствует о растущей популярности Народного движения Украины за перестройку (НДУ). Значительная часть трудящихся связывает с НДУ надежды на успешное решения социально-экономических проблем, дальнейшую демократизацию, улучшение материальной и духовной жизни. Вместе с тем идею создания НДУ активно поддержали и эксплуатируют группировки националистического толка. Они стремятся использовать «движение» для расширения влияния на массы, консолидации в составе НДУ антисоциалистических сил, намереваются в дальнейшем полностью подчинить НДУ своему влиянию.

Далеко идущие цели лидеров самостоятельных объединений негативной направленности отражает заявление одного из активистов УХС И. Сокульского⁶⁴: «Мы должны подстроиться под

⁶⁴ Сокульський Іван Григорович (1940–1992 рр.) — український правознавець, поет, громадський діяч. Народився у с. Червоноярському Синельниківського р-ну Дніпропетровської обл. У 1962–1964 рр. навчався на філологічному факультеті Львівського, а згодом Дніпропетровського ун-тів. У травні 1966 р. за «негідну поведінку», що полягала в написанні «пасквільних віршів про Україну» був відрахований із Дніпропетровського ун-ту. Працював робітником на металургійному заводі, шахтарем, матросом пароплавання. У квітні 1968 р. став співзасновником Клубу творчої молоді у м. Придніпровську Дніпропетровської обл. У червні 1969 р. заарештований органами КДБ як автор «Листа творчої молоді м. Дніпропетровська», в якому висловлювався протест проти русифікації України та цькування роману О. Гончара «Собор». 27 січня 1970 р. Дніпропетровським облсудом за ст. 62.1 КК УРСР засуджений на 4 роки таборів суворого режиму. Термін

политическую платформу НДУ, войти в эту организацию, чтобы позднее подмять её под себя».

В настоящее время сторонники УХС составляют немногочисленную, но влиятельную группу в руководстве Львовской региональной организации НДУ. Они в значительной степени определяют содержание её деятельности. В определённой мере в региональном совете Движения УХС противостоят представители научной и творческой интеллигенции, большинство которых состоит в КПСС, а также активисты «Товарищества Льва» и некоторых первичных организаций. Они стремятся направить деятельность движения в конструктивное русло, избежать открытой конфронтации с властью, не разделяют сепаратистских требований УХС, отвергают использование движением противозаконных средств. Вместе с тем они придерживаются достаточно радикальных взглядов в вопросах демократизации, являются сторонниками политического плюрализма. Для них характерно предубеждённое отношение к партийному аппарату. Блокированию их с УХС способствовало непризнание НДУ и критика движения партийными и советскими органами. В последнее время происходит активное формирование первичных организаций НДУ, где верх берут активисты УХС. Таким образом, на базе НДУ происходит консолидация всех неформальных организаций. К этому опасному явлению приводит массированная обработка населения через публикации неофициальных изданий, а также проведение многочисленных митингов и молебнов. О влиянии УХС свидетельствует всё более экстремистский характер прошедших с участием НДУ

покарання відбував у Мордовії, Владимирському централі та Пермській області. У грудні 1971 р. повернувся до Дніпропетровська, де й продовжував правозахисну діяльність. У жовтні 1979 р. вступив у правозахисну організацію — Українську Гельсінську групу. У квітні 1980 р. знову заарештований. Формальним приводом для ув'язнення послужили написання віршів «Шевченкова думка», «Реквієм», «Руїна». Покарання відбував у Чистопольській тюрмі та у відомому «таборі смерті» в Кучино на Уралі. Після звільнення у серпні 1988 р. брав активну участь у національно-культурному русі на Дніпропетровщині (активно підтримував відродження Української автокефальної православної церкви). З 1989 р. видавав незалежний культурологічний журнал «Пороги». Став одним із лідерів Української Гельсінської спілки, а згодом — Української республіканської партії на Дніпропетровщині. 1992 р. побачила світ єдина збірка віршів І. Сокульського «Володар каменю».

митингов, собраний в гор. Львові, Стрий, Самборі, Николаеві, Бориславі.

10 августа с. г. совет Николаевской районной организации НДУ принял решение отказаться от сотрудничества с партией, которая «полностью себя дискредитировала, превратилась в сборище преступников». Высказывались предложения провести траурный митинг в день 50-летия воссоединения западных областей Украины в составе УССР, руководитель входящего в НДУ самборского «Общества им. Кобыльника»⁶⁵ Припин Я. на собрании актива 17.08.89 г. заявил, что «партия утратила авторитет у народа», призвал к консолидации вокруг НДУ, которое должно «захватить политическую и экономическую власть». Откровенные националистические и антипартийные требования неоднократно выдвигались активистами Стрийской организации НДУ.

Действия УХС, осуществляемые под прикрытием НДУ, стали всё более вызывающими и в других областях республики. Многотысячные митинги и демонстрации с использованием жёлто-голубых флагов, тризубов, плакатов антипартийного и националистического характера проведены летом с. г. в Тернополе, Луцке, Ивано-Франковске и других городах.

В целях активизации деятельности львовской региональной организацией НДУ разработана «программа текущей деятельности на ближайший период». Она предусматривает: проведение перевыборов в советах трудовых коллективов в целях последующего их использования в избирательной кампании, проведения забастовок, установления контроля за администрацией предприятий; активизацию работы в селе для вовлечения сельского населения в НДУ (готовится выпуск листовок-обращений, содержащих «близкие крестьянам требования», организация сельских сходов и др.); осуществление организованного давления на местные власти путём распространения информации о фактах «бюрократи-

⁶⁵ *Кобыльник Володимир* (1885–1937 рр.) — відомий у Галичині музеолог, археолог, етнограф. Разом з адвокатом В. Гуркевичем та істориком і етнографом М. Скориком заснував 1927 р. товариство «Бойківщина» для створення історико-краєзнавчого музею. Автор праці «Матеріальна культура села Жукотин Турчанського повіту», яку фахівці називають «справжньою енциклопедією бойківського побуту». 21 червня 1988 р. у м. Самборі було створене громадсько-культурне т-во ім. В. Кобыльника, яке об'єднало 200 членів на чолі з Я. Припином.

ческого произвола», проведения пикетов и митингов с требованием увольнения скомпрометировавших себя руководителей, навязывания альтернативных проектов по актуальным социально-политическим вопросам; активизацию издательской деятельности, увеличения тиражей выпускаемой неофициальной прессы; организацию лекционной работы; активизацию работы по созданию первичных организаций НДУ на предприятиях.

При Львовском региональном совете НДУ под прикрытием юридического отдела объявлено о создании «службы безопасности», в задачи которой входят: правовое обеспечение НДУ, организация охраны руководителей и проводимых мероприятий, сбор информации о деятельности властей и правоохранительных органов. С аналогичными целями сформирована «дружина» стрийской организации НДУ. Планируется создание таких формирований в других населённых пунктах области.

Основным направлением деятельности НДУ в ближайшее время будет подготовка к выборам в Верховный Совет УССР и местные советы. При этом ставится цель обеспечить НДУ большинство в советах. В случае успешного решения этой задачи националистически настроенные лидеры НДУ уже во 2-м квартале года намерены поставить вопрос о выходе Украины из СССР. При проведении выборов НДУ будут учтены уроки предыдущих выборов, усилена агитационно-пропагандистская работа. Уже в августе с. г. во время митингов и собраний самодеятельных объединений во Львове, Стрые, Жидачове, Самборе, Н. Роздоле звучали призывы избрать народными депутатами только «своих людей», не допустить избрания выдвигенцев партийных и советских органов.

Руководство и большинство участников НДУ поддерживает решение группы народных депутатов СССР от Украины о выработке альтернативного проекта закона о выборах народных депутатов УССР, вынесении его на всенародное обсуждение и последующее принятие закона референдумом. 20.08.89 г. на собрании активистов НДУ и «Товарищества украинского языка» ставился вопрос об организации всеобщей забастовки и бойкота выборов в случае отказа в рассмотрении альтернативного проекта. Одновременно экстремистскими элементами, входящими в НДУ, будет проводиться целенаправленная работа по дискредитации партии и завоеванию политического авторитета.

8–10 сентября с. г. в г. Киеве намечено провести республиканский учредительный съезд НДУ. По замыслу его организато-

ров, в работе съезда примут участие 1000 делегатов и примерно 500 гостей. Съезд должен принять программные документы, избрать руководящие органы НДУ. В повестку дня включены доклады ряда активистов УХС, в том числе М. Горыня «Права человека и нации», В. Черновола⁶⁶ «Украина за 70 лет советской власти».

⁶⁶ *Чорновіл В'ячеслав Максимович* (1937–1999 рр.) — український правозахисник, громадсько-політичний діяч. Народився у с. Єрки Звенигородського р-ну Черкаської обл. Після закінчення факультету журналістики Київського державного ун-ту ім. Т.Г. Шевченка в 1960 р. отримав призначення на Львівську телевізійну студію, де, крім основної роботи, виконував обов'язки секретаря комсомольської організації студії, члена районного і Львівського обласного комітетів ЛКСМУ. У 1963–1965 рр. працював штатним секретарем комітету комсомолу головного управління будівництва Київської ГЕС, завідувачем відділу газети «Молода гвардія». У середині 1960-х рр. став одним з активних учасників руху шістдесятників. Належав до Клубу творчої молоді «Сучасник» у м. Києві. У 1965 р. під час прем'єри художнього фільму «Тіні забутих предків» у кінотеатрі «Україна» В. Чорновіл разом з І. Дзюбою, В. Стусом, Ю. Бадзьом брав участь у демонстрації протесту проти політичних репресій в УРСР. Позбавлений роботи за відмову давати свідчення на політичному процесі над діячами культури, що відбувся 1966 р. у м. Львові. Записи, зроблені В. Чорноволом під час судового засідання, стали основою книг «Правосуддя чи рецидиви терору» (1966 р.) та «Лихо з розуму» («Портрети двадцяти "злочинців"») (1967 р.; опубліковані на Заході), в яких він намагався розкрити зловісний механізм політичних репресій другої половини 1960-х рр., розповісти про долю товаришів, які опинилися у в'язницях і таборах. Упродовж 1966–1967 рр. працював інспектором реклами Київкниготоргу, інструктором у Львівському відділенні Товариства охорони пам'яток. Заарештований в серпні 1967 р., за «наклепницьку діяльність на радянський суспільний лад» і засуджений до трьох років ув'язнення (термін наполовину скорочений за амністією). У лютому 1969 р. звільнений. Повернувся до Львова. Працював не за фахом: спостерігач метеостанції в Карпатах, прийомоздатчик вантажів на ст. Сквили Львівської залізниці. У 1970 р. заснував позацензурний суспільно-політичний часопис «Український вісник». Наприкінці 1971 р. В. Чорновіл виступив ініціатором створення однієї з перших легальних правозахисних організацій в УРСР — Громадського комітету на захист Ніни Строкатової. У січні 1972 р. вдруге заарештований і засуджений «за антирадянську агітацію і пропаганду» до шести років ув'язнення й трьох років заслання. Перебуваючи у мордовських політичних таборах, у травні 1979 р. став членом Української Гельсінської групи. Під час заслання в Якутії у квітні 1980 р. знову заарештований і засуджений за сфабрикованим звинуваченням (спроба згвалтування) до п'яти років ув'язнення. 1983 р. звільнений достроково за протестом прокурора Якутії. З 1985 р. — коچهгар Львівського міськрембудтресту. Із липня 1987 р. — один із робочих секретарів Україн-

Для освещения работы съезда приглашены советские и зарубежные средства массовой информации. По имеющимся данным, на Львовскую область выделено 180 мандатов, которые распределяются в совете и группах поддержки.

Контроль за обстановкой накануне проведения республиканского съезда показывает, что между инициаторами создания НДУ из среды творческой и научной интеллигенции и радикально настроенными активистами движения, находящимися под влиянием УХС, усиливается борьба за власть. В ближайшее время ожидаются публичные заявления ряда представителей творческой и научной интеллигенции из числа активистов НДУ с осуждением деятельности УХС.

С учётом создания в республике НДУ, реальной перспективы превращения его в массовое движение, складывающегося в нём нежелательного соотношения политических сил в пользу националистических и экстремистских элементов считаем целесообразным:

установить диалог с вошедшими в состав руководящих органов НДУ коммунистами в целях мобилизации их усилий на ограничение влияния УХС;

привлечь квалифицированных журналистов, авторитетных учёных историков, языковедов и других специалистов к работе по разоблачению планов УХС перед общественностью с использованием средств массовой информации.

Предотвращению политически нежелательных последствий, снижению накала обстановки могло бы способствовать изменение ряда статей в проекте закона о выборах, которые вызывают

ської Гельсінської спілки. У серпні 1987 р. В. Чорновіл спільно з братами Горинями поновив видання «Українського вісника». У березні 1990 р. обраний депутатом Верховної Ради України. У парламенті входив до демократичної опозиції «Народна рада». З квітня 1990 р. на посаді голови Львівської обласної ради народних депутатів, яку полишив у 1992 р. після обрання співголовою Народного руху України. У грудні 1992 р. балотувався на посаду Президента України (2-е місце, 23,27 % голосів). Із лютого 1992 р. — заступник голови комісії з питань гласності та засобів масової інформації Верховної Ради України. З 1993 р. — голова Народного руху України. Шеф-редактор газети «Час-Тіме». Із 1994 р. — президент Міжнародної пресової фундації ім. В. Симоненка. Лауреат Державної премії ім. Т. Шевченка 1995 р. за збірки «Правосуддя чи рецидиви терору» («Я нічого у вас не прошу»), «Лихо з розуму», книжку «Хроніка таборових буднів», публічні виступи у пресі. Загинув в автокатастрофі. Похований на Байковому цвинтарі в м. Києві.

недовольство широкой общественности, открытое изложение позиций партийных и советских органов по этим вопросам.

Начальник Управления КГБ

С.И. Малик

*ГДА СБ України, ф. 71, оп. 16, спр. 833, арк. 193–202.
Оригінал. Машинопис.*

№ 10

Інформація начальника УКДБ УРСР по Львівській області С. Малика секретареві Львівському обкому КПУ Я. Погребняку про установчий з'їзд Народного руху України

20 вересня 1989 р.

Секретно
екз. № 1

Львовский ОК КПУ Украины
тов. Погребняку Я.П.
гор. Львов

Об учредительном съезде Народного движения Украины

8–10 сентября с. г. в г. Киеве состоялся учредительный съезд Народного движения Украины (НДУ), в работе которого приняли участие 1109 делегатов из всех областей республики и более 300 гостей, представлявшие самостоятельные объединения республик Прибалтики, Закавказья, Молдавии и других регионов страны. Повышенное внимание к съезду проявили зарубежные средства массовой информации, более 40 представителей которых освещали его работу. В качестве гостей в зале присутствовала делегация польской «Солидарности», возглавляемая А. Михником⁶⁷, а также приглашённые лидерами НДУ эмиссары ЗП УГВР⁶⁸ Т. Гунчак⁶⁹ и Х. Фриланд⁷⁰.

⁶⁷ *Міхник Адам* (1946 р. н.) — польський громадсько-політичний діяч, журналіст, головний редактор «Газети виборчої».

⁶⁸ *Закордонне представництво Української головної визвольної ради* утворене 1945 р., його головою став священник І. Гриньох. ЗП УГВР мало на меті очолити українське політичне життя в еміграції. З 1960-х рр. пресове бюро

Сторонники различных группировок и направлений внутри НДУ, подводя итоги трёхдневной работы съезда и выражая при этом неоднозначные точки зрения о дальнейших путях развития движения, политической платформы, отождествляют его создание и организационное оформление с «пробуждением» республики и началом широкого возрождения украинской нации. По их мнению, съезд НДУ знаменует собой важнейшую веху в истории республики за последние десятилетия, так как он продемонстрировал всему миру идейное единство лидеров УХС, научной и творческой интеллигенции, а также объявил о рождении на Украине общественной организации, способной стать альтернативой КПСС и существующим институтам власти.

Во время работы съезда чётко вырисовывалась тактика организаторов НДУ, их корыстные стремления к власти в республике. Призывая публично к разумному диалогу с партийными и советскими органами, к конкретному участию в выдвинутой КПСС программе перестройки и отрицая свои притязания на власть И. Драч, Д. Павлычко, В. Яворивский⁷¹ делают это, прежде всего, для обеспечения на данном этапе условий по становлению движения и нейтрализации возможного противодействия со стороны общественности, которая обеспокоена некоторыми тревожными

ЗП УГВР систематично публікувало матеріали самвидаву та популяризувало дисидентський рух в УРСР.

⁶⁹ Гунчак Тарас (1932 р. н.) — историк (США), член Американської асоціації сприяння розвитку науки.

⁷⁰ Фріланд Христя — журналіст. Із 1991 р. працює в газеті «The Financial Times». Нині головний редактор «The Financial Times».

⁷¹ Яворівський Володимир Олександрович (1942 р. н.) — народився у с. Текстівка Крижопільського р-ну Вінницької обл. У 1963 р. закінчив філологічний факультет Одеського державного ун-ту. Працював редактором одеського радіо, кореспондентом редакції газети «Запорізька правда», «Прапор юності», «Літературна Україна», редактором запорізького радіо, кіносценаристом львівського телебачення, літконсультантом, референтом Спілки письменників УРСР, завідувачем відділу прози, заступником головного редактора журналу «Вітчизна». Член Спілки письменників України з 1971 р., Спілки журналістів України з 1969 р. У 1989–1991 рр. — народний депутат СРСР, член Міжрегіональної депутатської групи, Один із засновників НРУ, очолював оргкомітет Руху, з 1989 р. — голова Київської координаційної ради Руху. Член Демократичної партії України у 1990–1999 рр., голова Демократичної партії України з грудня 1992 р. по березень 1999 р. Народний депутат IV–VI скликань.

тенденціями в розвитку НДУ. Вместе с этим во время контактов с лидерами УХС настойчиво склоняли их к отказу от открытых антиобщественных акций накануне и в дни работы съезда, уклоняясь от осуждения проводимой ими националистической деятельности. Лидеры УХС Л. Лукьяненко⁷², В. Черновол, В. Барладяну, до последнего времени скрывавшие от общественности свои цели по захвату власти и замене существующего в республике государственного и общественного строя, на съезде прямо указали на то, что в программных документах НДУ заложены в основном принципы деятельности УХС, а И. Драч, Д. Павлычко и другие, стремясь к созданию независимой Украины, боятся раньше времени сообщить об этом общественности.

В этой связи интересны суждения самих организаторов НДУ, высказанные ими в частных доверительных беседах и обнажающие их истинные замыслы. В частности, И. Драч предостерегает

⁷² Лук'яненко Левко Григорович (1928 р. н.) — народився у с. Хрипівка Городнянського р-ну Чернігівської обл. У 1953 р. вступив на юридичний факультет Московського державного ун-ту. У 1958 р. за розподілом був направлений штатним пропагандистом райкому партії Радеківського р-ну Львівської обл. Разом із С. Віруном і В. Луцьківим вирішили створити підпільну партію Українська робітничо-селянська спілка (УРСС). У травні 1961 р. Львівський обласний суд за ст. 56 ч. 1 і 64 КК УРСР засудив Л. Лук'яненка до розстрілу. Звинувачення будувалося на проєкті програми УРСС (зокрема, підсудний «з 1957 р. виношував ідею відриву УРСР від СРСР, підривав авторитет КПРС, зводив наклепи на теорію марксизму-ленінізму»). Верховний Суд замінив розстріл п'ятнадцятьма роками позбавлення волі. Покарання відбував у Мордовії, з 1967 р. — три роки у Владимирській тюрмі, потім знову в Мордовії. У 1976 р., за пропозицією М. Руденка, увійшов до складу Української Гельсінської групи. У 1977 р. знову заарештований. В ув'язненні оголосив голодування, відмовився давати свідчення, також відмовився від громадянства. 17–20 червня 1978 р. Чернігівським облсудом за ст. 62 ч. 2 КК УРСР засуджений до десяти років позбавлення волі і п'яти років заслання та визнаний особливо небезпечним рецидивістом. У березні 1988 р. заочно обраний головою відновленої УГГ, яка з липня 1988 р. діяла як Українська Гельсінська спілка (УГС). Указом Президії Верховної Ради від 30 листопада 1988 р. помилуваний, звільнений із заслання. На початку 1989 р. повертається в УРСР. У березні 1990 р. обраний депутатом ВР України XII (I) скликання. Голова Української республіканської партії (УРП). У травні 1992 р. склав повноваження депутата і залишив посаду голови УРП у зв'язку з призначенням послом України у Канаді. У листопаді 1993 р. через незгоду з політикою уряду України подав у відставку і повернувся на батьківщину. Народний депутат України II, IV та V скликань.

своих товарищей от высказывания «всех мыслей вслух, т. к. сегодня для этого ещё не самое подходящее время». По его убеждению, «движение уже не остановить и оно мощным потоком сметёт всё старое и отжившее на своём пути». В свою очередь В. Яворивский призывал «ещё более зло вести огонь по партийному и хозяйственному аппарату», а также «лишить Компартию Украины возможности быть руководящей силой общества». Даже М. Попович, более трезво оценивающий происходящие в движении процессы, прогнозирует «соперничество Руха с партией, в котором НДУ возьмёт верх».

Активисты самостоятельных объединений, принимавшие непосредственное участие в создании движения и внимательно следящие за его эволюцией, не без основания полагают, что в ходе областных конференций и съезда им удалось значительно укрепить свои позиции в НДУ, которые позволят в дальнейшем оказывать на его деятельность существенное влияние и привести к идеям УХС. Особые надежды ими возлагаются на одного из лидеров УХС М. Горыня, избранного на съезде председателем постоянно действующего секретариата, и входящих в этот орган членов УХС В. Линчевского, В. Мулявы⁷³, а также их единомышленников Н. Поровского (Ровно), М. Куземко (Тернополь), Л. Антонюк, Б. Тернопольского, Д. Поезда (Киев). Всего в руководящие органы движения от УХС избраны 24 представителя.

Сталкиваясь с трудностями пропаганды идей НДУ через официальные средства массовой информации, организаторы движения всё больше внимания уделяют тиражированию собственной печатной продукции. Накануне и в ходе работы съезда получили массовое распространение издания региональных отделений НДУ (около 20 наименований). В них, как правило, искажается национальная политика КПСС в современных усло-

⁷³ Мулява Володимир Савелійович (1937 р. н.) — генерал-майор Збройних сил України, кандидат філософських наук, народний депутат України (1994–1998 рр.). На початку горбачовської «перебудови» у м. Вінниця організував міжобласний філософський дискусійний клуб «Істина», президентом якого був до організації у 1988 р. на його основі Народного фронту України. Через рік на установчому з'їзді НРУ влився в його ряди під назвою Подільський народний рух. Згодом В. Муляву було обрано заступником голови секретариату Руху.

виях, шельмуються работники партийного и советского аппарата, а центральным органам приписывается нагнетание угроз, шовинизм, неконструктивная позиция. По оценкам стоящих на реалистической платформе делегатов съезда, поток дезинформации, клеветнических измышлений обрушивающихся на рядовых членов движения, способствует вымыванию из их сознания здравого смысла, объективных политических категорий, множит ряды радикалов.

Ход съезда и обстановка вокруг него подтвердили активизацию действий функционеров НДУ в вопросах установления контактов с возникающими забастовочными комитетами. При этом движение рекомендуется бастующим как единственный представитель их интересов, нуждавшийся в консолидации сил для борьбы с «аппаратчиками» и выработке общей программы действий. Повышенный интерес к забастовочным комитетам проявили лидеры «Солидарности», предложившие на встрече с ними путь создания независимых профсоюзов как эффективный способ борьбы за свои права.

Заслуживает внимания единодушный характер и направленность выступлений на съезде делегаций народных фронтов республик Прибалтики, Закавказья, Молдавии. Они, по мнению присутствующих в зале, наряду с выступлениями народных депутатов СССР С. Конева, В. Яворивского, В. Мартиросяна, В. Черняка, явились своеобразным катализатором настроения съезда, подталкивали делегатов к более решительным, а порой и провокационным выступлениям.

Значительное количество делегатов и гостей съезда расценивали его как «умеренный», удивлялись слишком робким попыткам заявить о выходе республики из состава СССР, утвердить национальную символику. По их мнению, это произошло в связи с проникновением в ряды НДУ «партийных аппаратчиков», которые якобы пытаются расколоть движение.

Опасаясь создания «Интерфронта», идеологи движения стремились всячески подчеркнуть его интернациональный характер, вновь призывали делегатов к консолидации всех сил на платформе НДУ как единственно возможной в условиях обострения национальных отношений в СССР. В этих же целях ими создан совет национальностей.

Присутствовавшие на съезде А. Михник (ПНР), а также эмиссары ЗП УГВР Т. Гунчак и Х. Фриланд отличались своей актив-

ностью. Положительно оценивая сам факт проведения съезда НДУ, они полагают, что движение располагает всеми возможностями для завоевания власти на Украине и является своеобразным «накопителем революционных сил», готовых перейти в наступление. Иностранцы были удовлетворены «разгулом демократии» на съезде, одобряют ряд острых выступлений.

Т. Гунчак в частных беседах заявлял, что он берёт на себя организацию финансовой помощи НДУ для «борьбы за самостоятельную Украину», доставку литературы и технических средств. С В. Мокрым (ПНР) он обсуждал вопросы использования для этих целей территории Польши. В свою очередь Х. Фриланд предложила активизировать связи НДУ с близкими по форме и интересам организациями на Западе, для чего передала активистам движения адрес штаб-квартиры «КУК» в Торонто.

Представляет определённый интерес сделанные в частной беседе А. Михником оценки итогов съезда НДУ, политической платформы и социальной базы движения. Отсутствие среди организаторов серьёзных политиков и учёных, кроме В. Черняка и М. Поповича, перенос программы в сторону национальных проблем (язык, символика, независимость) не позволят НДУ, по словам Михника, стать влиятельной силой. Крайне негативно расценив выступление на съезде Л. Лукьяненко и других активистов УХС, он подчеркнул, что «их спекуляции вокруг национального вопроса и нежелание пойти на компромисс с государством могут привести к гражданской войне и распаду Украины».

Изложенное выше даёт основание полагать, что в период работы съезда, как и во время учредительной конференции республиканского общества «Мемориал» в марте с. г., противник осуществлял скоординированные акции, направленные на инспирацию разногласий политического характера между сторонниками оформившегося в республике «национально-демократического» движения и КПСС.

Аккредитованные на съезде иностранные корреспонденты передали на Запад в основном тенденциозную информацию о его работе. Она была подкреплена интервью с членами УХС и содержала прозвучавшие на съезде требования полной независимости от СССР, резкую критику политики партии и правительства, которые якобы не нашли общего языка с национальным движением.

Большинство делегатов восточных областей Украины не удовлетворены ходом дискуссий, не затронувших вопросы о реальной

помощи перестройке, выходе экономики республики из кризиса, а скатившихся на обсуждение узконациональных проблем. Расценивают выступления Л. Лукьяненко, В. Черновола, В. Барладяну и других преднамеренной провокацией, демонстрацией силы УХС, попыткой использовать складывающуюся в республике ситуацию для распространения своего влияния на общественность.

В свою очередь, националистически и экстремистки настроенные участники НДУ считают, что съезд удался, он высветил в народе массу талантливых людей, политиков, общественных деятелей, способных отстоять «национальные интересы Украины». По мнению Н. Горбала (Киев), принятые на съезде программные документы затрагивают все стороны общественной жизни на Украине и дают практические рекомендации по выходу из тяжёлого кризиса, до «которого довела обанкротившаяся идеология партбюрократов».

Б. Горынь в интервью корреспонденту радиостанции «Голос Америки» заявил: «... сам факт проведения съезда — это серьёзное поражение партийного аппарата. Длительное время Украина была республикой застоя и, наконец, она сказала своё веское слово. Были учтены ошибки других республик и пришли к съезду без катаклизмов, которые имели место в Тбилиси, Фергане и других местах. Съезд стал консолидирующей силой людей разных поколений, политических взглядов, многих организаций. Главная задача НДУ — отменить антидемократический проект закона о выборах, принять один из альтернативных проектов и последующего избрания активистов движения в парламент республики».

Основная часть активистов УХС высказывается против взаимодействия НДУ с КПСС, считая, что «движение добьётся независимости Украины лишь в том случае, если будет принципиально отстаивать свои позиции по примеру республик Прибалтики». В то же время В. Черновол, делясь с единомышленниками впечатлениями о съезде, неодобрительно высказался о выступлении В. Барладяну (Одесса), который резко отрицательно отозвался о коммунистах, заявил: «... все здоровые силы партии мы должны перетягивать к себе».

С учётом складывавшейся вокруг НДУ обстановки принимались меры по оказанию сдерживающего воздействия на экстремистки и националистически настроенных лиц, отдельных активистов, пытавшихся навязывать движению оппозиционный характер.

Принятые меры позволили своевременно выявлять планы и замыслы активистов НДУ и УХС, добиваться накануне и на съезде желательных в политическом плане изменений в разрабатывавшиеся проекты устава и программы, отдельные резолюции и обращения, в результате чего программные документы НДУ, принятые на съезде, не выходят за рамки декларируемых движением целей и задач. Сорваны попытки лидеров УХС включить в них положения, придающие НДУ статус партии, требующие создания независимого самостоятельного государства.

В то же время для локализации негативных тенденций в деятельности движения, разоблачения перед общественностью связей лидеров НДУ и УХС с зарубежными ОУН полагали бы целесообразным более активно использовать в этих целях средства массовой информации, а также наладить диалог с имеющимися в движении здоровыми силами для оказания на них партийного влияния и приобщения к реализации идей перестройки.

Вместе с тем, учитывая, что существующие неформальные объединения, в том числе УХС, входят в структуру НДУ, и ими выработана единая платформа к предстоящим выборам в Верховный Совет УССР с целью заполнения там большинства мест для последующего решения вопроса об отделении Украины от СССР парламентским путём, считаем возможным на данном этапе активнее поддерживать и развивать интернационалистические и патриотические движения в среде рабочего класса, крестьянства, научной и творческой интеллигенции, которые могли бы противодействовать истинным замыслам антисоциалистических элементов и являлись бы реальной противоборствующей силой.

Приложение: на 14 листах, несекретно*.

Начальник Управления КГБ

С.И. Малик

*ГДА СБ України, ф. 71, оп. 16, спр. 833, арк. 219–239.
Оригінал. Машинопис.*

* Не друкується.

№ 11

**Довідка начальника УКДБ УРСР по Львівській області
С. Малика Львівському обкому КПУ про
запобігання негативних тенденцій у діяльності
самодіяльних громадських об'єднань****1 жовтня 1989 р.**Секретно
Екз. 2СПРАВКА

о работе Управления КГБ по вскрытию и предотвращению
негативных тенденций в деятельности самодельных
общественных объединений

Происходящая в стране активизация политической жизни, вызванная перестройкой, оказала существенное влияние на оперативную и политическую обстановку в области. За последние три года возникло более 20 различных самодельных структур, среди участников которых чётко просматривается рост негативных тенденций, усиливается распространение националистических и сепаратистских взглядов. Активную пропагандистскую и подстрекательскую деятельность развернули лидеры украинского хельсинкского союза (УХС), украинского христианско-демократического фронта (УХДФ)⁷⁴, украинской католической церкви (УКЦ)⁷⁵, ини-

⁷⁴ *Український християнсько-демократичний фронт (УХДФ)* започатковано у січні 1989 р. з ініціативи жителів м. Івано-Франківська Петра Васильовича Січка та його сина — Василя Петровича Січка. На установчому віче (13.01.1989 р., м. Львів) було схвалено статут і програму УХДФ та обрано його керівні органи. До центральної ради УХДФ увійшли В. Січко, Т. Картин, С. Єдинороз, М. Торко, В. Касян та ін. Головою ЦР УХДФ було обрано В. Січка. На віче було ухвалено рішення відновити при УХДФ молодіжну організацію «Пласт» та «Просвіту». У жовтні 1989 р. УХДФ перейменовано на Українську християнсько-демократичну партію. Остаточну нову назву закріпив II з'їзд УХДФ, який відбувся у квітні 1990 р. Головою партії було обрано Василя Січка.

⁷⁵ Ідеться про Комітет захисту Української греко-католицької церкви — правозахисну організацію священнослужителів і віруючих УГКЦ, що ставила за мету відновлення Української греко-католицької церкви у СРСР. Комітет, що виник наприкінці 1987 р. у Львові, очолив довголітній політв'язень Іван Гель. Об'єднавши навколо себе впливових політичних і релігійних діячів, Комітет захисту УГКЦ виробив і обґрунтував тактику боротьби за легаліза-

ціативної групи української незалежної республіки (ІГ УНР)⁷⁶ і деяких інших неформальних об'єдинень. Появи-

цію греко-католицьких громад в Україні. Протягом 1988–1989 рр. комітет став ініціатором проведення масових богослужінь, маніфестацій і демонстрацій у Львові, Івано-Франківську, Тернополі, Стрию та інших містах Західної України, а також сприяв підготовці петиційних кампаній, численних звернень до органів державної влади з вимогами реабілітації УГКЦ. Кульмінаційним моментом в акціях протесту, організованих Комітетом захисту УГКЦ, стали богослужіння та маніфестація у Львові 17 вересня 1989 р. (взяло участь близько 200 тис. осіб) та перманентне голодування українських католицьких активістів у Москві, яке тривало з 19 травня по 24 листопада 1989 р. З ініціативи комітету в 1988 р. розпочато видання журналу-хроніки «Християнський голос», на шпальтах якого друкувалися християнська публіцистика, духовна поезія, висвітлювався масовий рух за легалізацію УГКЦ. Припинив свою діяльність на початку 1990-х рр. з моменту надання державними органами греко-католицьким громадам права реєстрації.

⁷⁶ У ГДА СБ України збереглася доповідна записка начальника управління КДБ УРСР по Львівській області С. Малика «Про створення ІГ УНР», надіслана Львівському обкому КПУ 27 вересня 1989 р. У документі, зокрема, зазначалося: «За наявними в УКДБ даними, відомими екстремістами І. Макарем та Г. Приходьком створена т. зв. «ініціативна група по відродженню української народної республіки» (ІГ УНР), на основі якої вони планують створити «Українську партію національної незалежності» (УПНН). Розроблений Г. Приходьком проект програми УПНН, який «ІГ» має намір надати установчому з'їзду в найближчий час, передбачає наступні основні положення: визнання урядами західних країн, а також СРСР, окупаційного статусу України; скасування Конституції УРСР та Договору про створення СРСР; вимога заміни представництва УРСР в ООН делегатами національних опозиційних сил, у т. ч. й еміграційних; утворення тимчасового національного уряду; створення національних збройних сил і одночасний вивід «окупаційних військ» із території України. Лідери «групи» орієнтуються на мирний шлях досягнення кінцевої мети, однак не виключають і нелегальних методів боротьби, у випадку застосування до них репресивних заходів зі сторони влади. «ІГ УНР» здійснюють спроби по залученню в неї молоді з числа інтелігенції та робітників, а також колишніх учасників ОУН–УПА, розширенню географії впливу. На сьогодні осередки «ІГ УНР» є в м. Києві, Дніпропетровську та Івано-Франківській області. Для досягнення матеріальної бази майбутнього національно-визвольного руху планується створення кооперативів, продукція яких за допомогою представника «ІГ УНР» у США Рубана П. (один із керівників «Міжнародної асоціації допомоги українським кооперативам») будуть реалізовуватися на західному ринку. Для популяризації своїх ідей та завдань члени «ІГ УНР» постійно беруть участь у всіх масових акціях неформальних об'єднань під бандерівським червоночорним прапором, чим демонструють прихильність до ідей ОУН–УПА. З

лись новые молодёжные группирования националистического толка «Пласт»⁷⁷, союз независимой украинской молодёжи (СНУМ)⁷⁸ и др.

Избрав тактику политизации культурологических самостоятельных обществ, открытого давления на решения властей, лидеры УХС, УКЦ сосредотачивают свои усилия на проникновении в

цією метою ними створено т. зв. «комітет ветеранів ОУН-УПА» і розповсюджено заяву про виклад завдань «групи». Заплановано налагодити випуск постійних друкованих видань».

⁷⁷ «Пласт» — український скаутський рух, що виник в 1911 р. на території України, яка входила до складу Австро-Угорщини. У 1930-х рр. «Пласт» зазнав переслідувань як із боку польської, так і радянської влади. З моменту створення на початку 1989 р. Українського християнсько-демократичного фронту (УХДФ) почав діяти його молодіжний підрозділ — організація «Пласт», керівником якої був обраний студент Львівського лісотехнічного ін-ту Тарас Карпин. У досє на «Пласт», підготовленому співробітниками Львівського управління КДБ на початку серпня 1989 р., зазначалося: «Основним завданням “Пласту”, за задумом лідерів “УХДФ”, є формування у підростаючого покоління націоналістичного світогляду на основі вивчення історії ОУН-УПА, канонів греко-католицького віросповідання. Для “Пласту” характерне використання націоналістичної символіки (жовто-сині та червоно-чорні прапори, тризуби), в організацію залучається молодь у віці до 28 років» (див.: ГДА СБ України, ф. 71, оп. 16, спр. 833, арк. 109–116).

⁷⁸ Згідно з документами управління КДБ по Львівській області, ініціатива у створенні молодіжної організації СНУМ належала Українській Гельсінській спілці. Так, у спецповідомленні начальника управління С. Малика першому секретареві Львівського обкому КПУ Я. Погребняку від 22.09.1989 р. наголошувалося: «...лідерами УГС Чорноволом та Горинем у квітні-травні ц. р. проведено ряд зустрічей з екстремістські налаштованою молоддю з метою розповсюдження свого впливу та залучення її в антигромадську діяльність. Подальшу організацію роботи зі створення молодіжного угруповання, альтернативного комсомолу, та вироблення його програми вони доручили Деркачу І. та Вітовичу О. 19 серпня ц. р. на горі Маківка Сколівського району, поблизу могили воїнів УСС ними організоване збіговисько молоді, у ході якого оголошено про створення так званого союзу незалежної української молоді (СНУМ). В основу розроблених ними проєктів програми та статуту СНУМ покладені декларативні положення УГС, які передбачають національне та релігійне відродження України, відновлення “символіки українського народу”, створення вільнонайманої української армії, економічного та політичного суверенітету республіки, повернення втраченої державності. Кінцевою метою союзу є сприяння створенню незалежної демократичної української держави» (див.: ГДА СБ України, ф. 71, оп. 16, спр. 833, арк. 243–246).

трудовые коллективы, учебные заведения, распространяют подстрекательские материалы, инспирируют различного рода несанкционированные митинги, сборища, молебны, пикетирования зданий партийных, советских и правоохранительных органов.

Негативным тенденциям способствует активизация подрывной деятельности зарубежных спецслужб, антисоветских, националистических и клерикальных центров, которых всё больше интересует морально-политическое единство населения региона, их отношение к перестройке. Только в первом полугодии 1989 г. область посетило 43 дипломата, 25 корреспондентов, 16 стажёров и эмиссаров закордонных организаций, которые напрямую выходят на структурные звенья УХС, УКЦ, УХДФ для оказания им моральной и материальной поддержки взамен интересующей политической и клеветнической информации.

Консолидация антисоциалистических сил происходит под прикрытием созданного регионального совета народного движения Украины (НДУ) с целью завоевания депутатских мандатов на предстоящих выборах в республиканские и местные советы народных депутатов, заполнения широкой трибуны для распространения националистических и сепаратистских идей.

Управлением КГБ принимаются необходимые меры по контролю за складывающейся ситуацией в области, обеспечивается постоянное информирование партийных инстанций (в 1989 г. в ОК КПУ направлено 67 информаций), вырабатываются и принимаются меры по стабилизации обстановки. В этих целях в каждом горрайоргане, совместно с милицией, отработаны первоочередные мероприятия по контролю за т. н. болевыми точками, организована широкая контрпропагандистская работа. Указанные планы согласованы с первыми секретарями ГК-РК КП Украины.

Для предотвращения и предупреждения проникновения националистических тенденций в рабочие коллективы с некоторыми лидерами (17) неформальных объединений ведётся работа на личном контакте. С этой же целью в областной и районной прессе регулярно публикуются материалы, разоблачающие националистические притязания лидеров УХС, УКЦ, предательскую роль унии, зверства бандоуновского подполья. На указанную тематику постоянно организовываются телерадиопередачи, в коллективах предприятий и учреждений коммунистами управления регулярно проводятся беседы, читаются лекции. С участием работников

ГО-РО и управления осуществляются различные встречи с населением — сходы, круглые столы, тематические вечера и другие контрпропагандистские мероприятия (в 1989 г. УКГБ организовано 248 публикаций, 165 телерадиопередач, проведено 236 тематических вечеров, 3076 бесед, прочитано 138 лекций).

Это позволило снизить активность и авторитет отдельных группировок УХС, исключить их негативное влияние на многие трудовые и студенческие коллективы, неформальные объединения культурологической, исторической, экологической и другой положительной направленности, а также не допустить создание подобных групп в 12 районах области и на большинстве учреждений и предприятий города.

Управление КГБ УССР
по Львовской области

С.И. Малик

*ГДА СБ України, ф. 71, оп. 16, спр. 883, т. 2, арк. 179–180.
Оригінал. Машинопис.*

№ 12

**Спецповідомлення начальника УКДБ УРСР
по Львівській області С. Малика
секретареві Львівського обкому КПУ Я. Погребняку
про необхідність створення на Львівщині
організації, подібної Об'єднаному
фронту трудящих Ленінграда**

5 жовтня 1989 р.

Секретно
екз. № 1

Львовский обком Компартии Украины
тов. Погребняку Я.П.

Поступающая в УКГБ из Комитета госбезопасности СССР информация свидетельствует о том, что в последнее время в ряде регионов страны начались процессы консолидации представи-

телей рабочего класса и научно-технической интеллигенции на платформе противодействия оппозиционным КПСС структурам, националистическим и экстремистским организациям.

Так, в июне с. г. в г. Ленинграде создан «Объединённый фронт трудящихся» (ОФТ), лидеры которого выступают за предоставление трудовым коллективам более широких прав в решении производственных, социально-экономических и политических вопросов жизни советского общества, формирование органов советской власти на базе производственных коллективов из людей, придерживающихся социалистической ориентации перестройки, осуществляющих её не на словах, а на деле.

В настоящее время ОФТ представляет собой реальную силу. В июне с. г. в Ленинграде состоялся съезд представителей объединённых фронтов шести республик страны, на котором было провозглашено создание «Объединённого фронта трудящихся СССР». В это же время деятельность ОФТ вызвала острую негативную реакцию лидеров Ленинградского народного фронта, увидевших в этом опасность для реализации своих планов по захвату большинства в советах.

23–29 сентября в г. Минске проведена конференция представителей трудовых коллективов Белорусской ССР, на которой избран совет трудовых коллективов Белоруссии (СТКБ) с участием представителей профсоюза и комсомола. Конференцией проанализированы проблемы, связанные с ростом политической и социальной напряжённости в обществе, обращено внимание на причины, которые могут вызвать обострение международных отношений и дестабилизацию политической обстановки, высказаны конкретные предложения по повышению роли рабочего класса в консолидации всех сил общества. Одним из основных направлений деятельности СТКБ предусматривается широкое вовлечение рабочих, служащих, специалистов, руководителей трудовых коллективов в обсуждение и осуществление государственных и общественных дел, координация их участия в социальном развитии соответствующих территорий на принципах самоуправления и самофинансирования, интернационализма, исключая рознь и обособленность.

Присутствующие в качестве приглашённых представители «Белорусского народного фронта» предпринимали попытки помешать нормальному ходу конференции, высказывались о неце-

лесообразности создания совета трудовых коллективов, в связи с чем со стороны рабочих им был дан отпор.

Анализ имеющейся в УКГБ информации о настроениях трудящихся г. Львова показал, что в коллективах предприятий, институтов растёт озабоченность опасным развитием процессов в общественной жизни города, активизацией националистических и экстремистских элементов. Всё чаще высказываются мнения о том, что в борьбе с негативными явлениями проявляется робость и нерешительность, трудовые коллективы недостаточно полно и оперативно информируются о происходящих событиях, многие первичные партийные организации заняли выжидательные позиции, не дают должного отпора демагогам из УХС и НДУ. В этой связи на ряде предприятий, в том числе НПО «Электрон», НПО «Система», ПО им В.И. Ленина, ЛНИРТИ и других возникли инициативные группы из числа инженеров, рабочих, высказывающих суждения о необходимости создания в области организации, аналогичной Объединённому фронту трудящихся Ленинграда. Ими предпринимаются попытки заполнения программных документов ОФТ для использования при выработке своей программы и устава. В настоящее время эти действия являются недостаточно организованными и скоординированными.

В связи с изложенным считаем целесообразным поддерживать идею создания объединённого фронта трудящихся, и на этой основе консолидировать силы, противостоящие националистическим и экстремистским элементам. Первым шагом к этому могло бы стать проведение конференции представителей советов трудовых коллективов г. Львова с активным участием представителей партийных, профсоюзных и комсомольских органов.

Начальник управления КГБ
генерал-майор

С.И. Малик

№ 13**Інформація начальника УКДБ УРСР
по Львівській області С. Малика
першому секретареві Львівського обкому КПУ
Я. Погребняку
про заплановані заходи Народного руху України****12 жовтня 1989 р.**Секретно
Екз. № 1Першому секретарю ОК КПУ
Тов. Погребняку Я.П.**О планируемых мероприятиях НДУ**

Поступающая в Управление КГБ по Львовской области информация свидетельствует об активизации деятельности в последнее время т. н. народного движения Украины. 22 октября 1989 года его руководителями в г. Киеве планируется проведение «большого совета» НДУ. В этот же день состоится всеукраинский митинг по утверждению альтернативного закона по выборам. В случае непринятия его Верховным Советом Украины 25 октября функционеры НДУ проведут пикетирование здания Верховного Совета УССР.

С этой же целью лидеры НДУ разъезжаются по областям республики для организации на местах 15 октября митингов и привлечения по 200–300 человек от каждой области на митинг в г. Киеве 22 октября.

Начальник Управления КГБ

С.И. Малик

*ГДА СБ України, ф. 71, оп. 16, спр. 883, т. 2, арк. 349.
Оригінал. Машинопис.*

№ 14

**Спецповідомлення голови КДБ УРСР М. Голушка
першому секретареві ЦК КПУ В. Івашку про
ставлення ОУН за кордоном до діяльності Народного
руху України****16 жовтня 1989 р.**Секретно
Екз. № 1ЦК Компартії України
товарищу Івашко В.А.⁷⁹**НДУ в оцінках і планах
зарубежних ОУН**

Согласно поступающим в Комитет госбезопасности республики данным, главари зарубежных ОУН расценили учредительный съезд Народного движения Украины за перестройку (НДУ) как «событие большого переломного значения, за которым следуют другие важные процессы», «один из решающих этапов в сегодняшнем возрождении Украины». С учётом этих оценок и роли НДУ националистические центры отводят новому Движению важное место в борьбе за «возрождение самостийной Украины», в первую очередь его экстремистскому крылу в лице Украинского хельсинкского союза (УХС) и других политизированных самодельных формирований. Оуновские главари заявляют, что съезд НДУ «несомненно окажет огромное влияние на активизацию народных масс», явится важным этапом мобилизации их к «борьбе за национальные права».

⁷⁹ *Івашко Володимир Антонович* (1932–1994 рр.) — партійний і державний діяч. Народився в Полтаві. По закінченню в 1956 р. Харківського гірничого ін-ту займався науково-педагогічною діяльністю у вузах Харкова. З середини 1970-х рр. на партійній роботі. У 1986–1987 рр. очолював Дніпропетровську обласну парторганізацію. З вересня 1989 р. — перший секретар ЦК КПУ. З 1990 р. — перший заступник генсека ЦК КПРС. У червні 1990 р. обраний головою Верховної Ради УРСР, але вже наступного місяця достроково склав повноваження у зв'язку з переходом на роботу у ЦК КПРС. Похований у Харкові.

В целом одобряя программу, устав и основные направления деятельности НДУ, оуновская верхушка рассматривает сегодня Движение в качестве действенной оппозиции советским и партийным органам на Украине, способной выступить реальной политической силой в борьбе за власть. Организационное оформление НДУ расценивается наццентрами как крупный шаг к консолидации в республике сил, легально вышедших на политическую арену и ныне выступающих под лозунгами «суверенной и независимой Украины». Это, по мнению оуновцев, позволит НДУ более эффективно координировать свои действия с прибалтийскими народными фронтами и аналогичными организациями в странах Восточной Европы, прежде всего Польши.

Главари зарубежных ОУН безапелляционно заявляют, что НДУ — это «прямое следствие» проводимой ими многолетней работы, нацеленной в республику. Отводя также УХС большую роль в деле становления Движения, оуновцы в то же время в лице амбициозных лидеров этого «союза» и поддерживающих их некоторых советских украинских писателей видят «сегодняшний провод» на Украине, состоящий из «рассудительных политиков», которые в рамках легальной законности готовят украинское население к признанию лозунга «независимости Украины». По мнению националистической верхушки, такой «провод» уже в недалёком будущем в состоянии совсем отказаться от принципов федерального устройства СССР в пользу более радикальных требований.

Главари мельниковской «Организации украинских националистов-солидаристов» (ОУН-с) рассматривают НДУ как «инструмент активных политических действий» УХС, верхушка которого всячески содействовала становлению НДУ и теперь, занимая в нём сильные позиции, влияет на деятельность Движения. По мнению других оуновских верховодов, НДУ стало «удобным прикрытием» для УХС, так как в его руководстве находится много политически активных лиц, ранее не скомпрометировавших себя перед властями и занимавших ныне видное служебное и общественное положение. В этой связи лидеры наццентров полагают, что УХС и впредь будет в значительной степени предопределять принципиальную позицию в деятельности Движения.

Исходя из этого, зарубежные ОУН ставят задачу через своих единомышленников в республике, в первую очередь из числа лидеров УХС и других политизированных группирований, попытаться придать деятельности НДУ максимально радикальную на-

ционалистическую направленность по примеру народных фронтов республик советской Прибалтики, Молдавии и Закавказья с единой политической платформой, нацеленной на «борьбу за предоставление Украине суверенитета вне государственности СССР». В этих целях предполагается усилить «разъяснительную работу» среди «радикально настроенных» неформалов, значительно повысить подбор и подготовку засылаемых в республику эмиссаров, обращая особое внимание на их социальное положение в странах проживания, степень авторитета в нацсреде, уровень интеллектуального развития и наличие опыта выполнения заданий наццентров в условиях СССР.

Оуновские главы рекомендуют своим единомышленникам в республике принимать меры к организационному сплочению в рамках НДУ, отказу от междоусобной борьбы. В целях нагнетания и обострения социально-политической обстановки на Украине наццентры намерены усилить инспирирование в разных регионах, прежде всего в западных областях, массовых митингов и демонстраций с лозунгами антиобщественного, антирусского, националистического характера, увязывая их с 50-летием «аннексии» Западной Украины. В восточных областях Украины наццентры считают необходимым с помощью региональных отделений НДУ организовать забастовки с выдвиганием требований экономического характера, которые в последующем дополнять политическими требованиями.

Особое значение наццентры придают предстоящим выборам в Верховный Совет УССР и местные советы, рассматривал их как легальную возможность завоевания власти парламентским мирным путём. Главы бандеровской «Организации обороны четырёх свобод Украины», например, считают, что даже частичный успех их единомышленников на выборах в местные советы позволит оуновцам создать «плацдарм» для осуществления легальных наступательных акций за расширение своих позиций в структуре местных органов, вплоть до завоевания в них большинства мест. В этих целях вынашиваются замыслы субсидировать кампанию по подбору и продвижению в депутаты от активных участников политизированных группирования.

Наряду с этим бандеровцы планируют увеличить оказываемую ими материальную помощь единомышленникам на Украине, прежде всего УХС, по той причине, что его активисты из-за участия в несанкционированных митингах подвергаются денежным

штрафам со стороны властей, а также «дискриминационным ограничениям» социально-бытового характера, связанным с разного рода «преследованиями» по месту жительства и работы.

Лидеры националистических формирований в Канаде также приняли решение активизировать поддержку «украинских братьев» путём направления на Украину, прежде всего по расширяющимся за последний год каналам частных обменов, материальных средств, копировальной и множительной техники, компьютеров и другого оборудования, которое может быть использовано их единомышленниками в пропагандистских и идеологических целях. В то же время отдельные главари «Комитета украинцев Канады» считают, что если события на Украине приобретут такой же оборот, как в Прибалтике, Молдавии, Закавказье и Средней Азии, то Советскому Союзу «грозит кризис, который можно сравнить только с гражданской или второй мировой войной». По поступившим данным, официальные правительственные круги Канады, Австралии и некоторых других стран Запада в целом сдержанно отнеслись к созданию НДУ. Так, представитель правительства Канады сообщил, что его страна будет воздерживаться от каких-либо официальных заявлений, которые можно было бы расценивать как попытку вмешательства во внутренние дела СССР, и в отношениях с Советским Союзом будет исходить, прежде всего, из государственных интересов.

Средства массовой информации Запада также в основном объективно комментировали это событие, избегая открытого поощрения экстремистских, националистических, сепаратистских выступлений в нашей стране, подстрекательств к столкновениям и беспорядкам.

Комитет госбезопасности Украинской ССР принимает меры к добыче дополнительной информации о дальнейших замыслах зарубежных ОУН использовать НДУ во враждебных целях, отслеживанию обстановки и процессов, происходящих в среде самостоятельных политизированных группирований.

КГБ СССР доложено.

Сообщается в порядке информации.

Председатель Комитета

Н. Голушко

№ 15**Інформація голови КДБ УРСР М. Голушка
секретареві ЦК КПУ В. Івашку
про ставлення адміністрації президента США
до Народного руху України****23 жовтня 1989 р.**

Секретно

ЦК Компартии Украины
Товарищу Ивашко В.А.**Представители администрации
США о текущем моменте на
Украине и отношении к НДУ**

Ранее докладывалось о реагировании официальных правительственных кругов, средств массовой информации стран Запада и зарубежных ОУН на создание Народного движения Украины за перестройку (№ 176 от 16 октября с. г.)*.

Комитетом госбезопасности республики получены дополнительные материалы, содержащие оценку американской администрацией нашего положения в республике и происходящих в ней процессов, вероятных путей их дальнейшего развития, а также отражающие отношение её к «демократическим движениям», и, в частности, к Народному движению Украины за перестройку (НДУ).

На проведённой оуновцами в начале октября сего года в Вашингтоне (США) конференции на тему «Изменения на Украине: оценки и перспективы», принимавший в ней участие председатель комиссии конгресса США по безопасности и сотрудничеству в Европе С. Хойер в ходе дискуссий заявил, что в настоящее время самой серьёзной проблемой для СССР является настойчивое стремление ряда советских республик к самоопределению, вплоть до выхода из состава Союза ССР. По мнению возглавляемой им комиссии, первыми кандидатами на получение автономии уже к середине девяностых годов являются республики советской Прибалтики, в которых «наиболее сильно раз-

* Див. док. № 14.

виты движения за независимость». На Украине, как подчеркнул С. Хойер, определённые надежды на развитие демократии даёт деятельность НДУ, лидеры которого пытаются развернуть активную работу среди населения в пользу дальнейшего осуществления политических реформ. В этой связи Хойер отметил, что «если население Украины всерьёз займётся вопросами демократизации, то перестройке будет нанесён сокрушительный удар, так как подобные процессы неизбежно приведут к росту настроений в республике в пользу получения независимости от СССР».

Члены упомянутой комиссии считают, что советское руководство в силу изложенных обстоятельств может уже в самое ближайшее время попытаться принять меры по ограничению деятельности «демократических движений» в СССР. Центральные органы власти ни на каких условиях не допустят выхода республик из состава СССР, поэтому «любые силовые методы остановить набирающие силы процессы» будут означать на практике крах реформ и установление «жёсткого тоталитарного режима». Учитывая это обстоятельство, американская администрация избегает открытых заявлений о своей поддержке «демократических движений» на Украине и в Прибалтике, чтобы «не подтолкнуть М.С. Горбачёва к подавлению демократии». В то же время «американское общество не снимает с себя обязанности оказывать всяческую поддержку движению народов к самоопределению, защищать права человека». Под этим лозунгом в США уделяется всё большее внимание различным неформальным объединениям. Дав высокую оценку деятельности Украинского Хельсинского союза (УХС) Хойер подчеркнул, что конгресс США будет использовать «все рычаги хельсинского механизма» для оказания давления на СССР до тех пор, пока советское руководство «не прекратит преследование активистов этого и других неформальных объединений на Украине».

Присутствующий на конференции ответственный сотрудник министерства торговли США А. Бигун официально заявил о том, что американская сторона поддерживает идею развития прямых торговых контактов с Украиной и рассчитывает использовать их для достижения не только экономических, но и политических целей. Со слов Бигуна, если заключённые договора вступят в силу, и республика будет втянута в торговые отношения с США и союзниками по НАТО, можно будет эффективно воспользоваться этими «экономическими рычагами» для решения таких

политических вопросов, как «самоопределение Украины, защита прав человека и демократических свобод». По расчётам Бигуна, такая политика окажет практическую помощь НДУ и другим неформальным объединениям, и «не сможет не дать положительных результатов».

В выступлении зам[естителя] госсекретаря США по правам человека П. Добрянски содержались клеветнические измышления по поводу того, что советская сторона представляет на переговоры с США «необъективную информацию», вследствие чего администрация Буша относится к ней с определённым предубеждением. В этой связи она подчеркнула важность представления в Белый дом «неофициально добытой информации» и прямо призвала украинскую эмиграцию воспользоваться её получением «из первых рук», имея в виду регулярные поездки наших соотечественников на Украину и приглашение в США представителей «неформальных движений».

В качестве «почётного» гостя на конференции присутствовал и выступил один из лидеров УХС Н. Горбаль⁸⁰. Он заявил, что НДУ является «оппозицией КПСС и в качестве главной своей задачи ставит достижение политической независимости и национального суверенитета республики». Происходящие на Украине в настоящее время «революционные события» должны, по мнению руководства НДУ и УХС, прежде всего, способствовать изменению нынешнего политического режима на Украине. Лидеры УХС, составляющие ядро НДУ и во многом определяющие его политику, считают, что на данном этапе необходимо сосредоточить усилия на привлечении в свои ряды представителей «национального пролетарства» и широко использовать для достижения этой цели средства массовой информации и все легальные возможности. Как заявил Горбаль, подобная задача будет решаться на предстоящем в 1990 году съезде УХС. В случае если власти не разрешат проведение этого съезда на Украине, он будет перенесён в Литву.

Письменное обращение к участникам конференции направил госсекретарь США Бейкер. В нём отмечалось, что американская

⁸⁰ *Горбаль Микола Андрійович* (1940 р. н.) — правозахисник, поет, громадський діяч. Із вересня 1988 р. секретар виконкому Української Гельсінської спілки. У 1990–1994 рр. — голова київської організації Української республіканської партії. У березні 1994 р. обраний народним депутатом України. Лауреат премії ім. Василя Стуса (1992 р.).

администрация уделяет большое внимание событиям, происходящим на Украине, и от имени Белого дома содержались заверения в полной поддержке «демократических преобразований в республике».

КГБ СССР известно.

Сообщается в порядке информации.

Председатель комитета

Н. Голушко

*ГДА СБ України, ф. 16, оп. 19 (1993), пор. 3, арк. 184–186.
Оригінал. Машинопис.*

№ 16

Доповідна записка голови КДБ УРСР М. Голушка секретареві ЦК КПУ В. Івашку про деякі процеси серед співробітників академічної науки

24 листопада 1989 р.

Секретно

ЦК Компартии Украины
товарищу Ивашко В.А.

О некоторых процессах среди сотрудников академической науки

Складывающиеся в настоящее время в организациях и учреждениях Академии наук УССР обстановка свидетельствует о том, что происходящие процессы обновления общества, экономические реформы и другие перестроечные факторы оказывают позитивное влияние на политическую и социальную активность учёных и специалистов, занятых в фундаментальных и прикладных исследованиях.

В то же время на настроениях сотрудников академии продолжают сказываться имевшие место деформации в организации и управления наукой. В числе наиболее широко обсуждаемых «горячих» проблем — взаимоотношения периферийной науки и центра, их влияние на финансирование разработок и исследований, поездок за рубеж украинских учёных. У занятых в закрытых разработках научных работников определённое беспокойство и неуверенность вызывает происходящая конверсия военного производ-

ства и наметившееся в отдельных НИИ сокращение ассигнований на оборонные исследования.

При этом значительной части научной интеллигенции, особенно из числа молодых учёных и специалистов, присущи мнения и оценки о медленных переменах в системе академической науки. Подчёркивается, что переход научных учреждений и организация на самофинансирование и хозрасчёт в условиях прежних производственных отношений не снимают остроты нерешённых проблем.

В этой связи известные за рубежом учёные, руководители научных школ и направлений, академических институтов ожидают таких перемен, которые гарантировали бы им самостоятельность в работе, особенно в части выбора направлений исследований, распределения финансов и т. п. Наряду с этим представители более молодого поколения вынашивают надежды на улучшение социальных условий, возможность активнее участвовать в общественно-политической жизни.

В современных условиях отмечается политизация настроений всё большей части академической общественности, относительно пассивной в недавнем прошлом. Возрастает интерес и участие учёных в деятельности различного рода неформальных объединений и группирований («Спадщина», «Зелёный мир», «Мемориал»), а также «Народного движения Украины за перестройку». В частности, в руководящие органы НДУ избраны пользующиеся известностью 9 учёных, среди которых академики Лишко В.К.⁸¹, Скороход А.В.⁸², члены-корреспонденты Кислый П.С., Гродзинский Д.М., Долин В.Г.

Вместе с тем, как отмечают специалисты, значительная часть кадровых работников академии привержена сложившимся традициям — «наука прежде всего», в дискуссиях зачастую занимают

⁸¹ *Лишко Валерій Кирилович* (1937 р. н.) — учений-біохімік, академік АН України (1982 р.). У 1972–1977 рр. — завідувач лабораторії біохімії нервової клітини Ін-ту фізіології ім. О. Богомольця АН УРСР. У 1977–1988 рр. очолював Ін-т біохімії ім. О. Палладіна АН УРСР. Упродовж 1982–1991 рр. викладав у Київському державному ун-ті ім. Т. Г. Шевченка.

⁸² *Скороход Анатолій Володимирович* (1930 р. н.) — учений у галузі теорії ймовірностей і математичної статистики, академік АН України (1985 р.). У 1956–1964 рр. працював у Київському держуніверситеті, у 1964–2002 рр. — в Ін-ті математики НАН України. З 1993 р. на посаді професора Мічиганського ун-ту (США).

центральные позиции, проявляя осторожность, мотивируя это нежеланием повредить научной карьере своим участием в политических объединениях, клубах. Важным фактором, влияющим на их отношение к НДУ, является позиция Президиума АН УССР по данному вопросу.

В целом движение пользуется поддержкой и симпатией более молодого поколения научных сотрудников, а также «обиженных» или конфликтующих с администрацией НИИ лиц. В то же время в этой среде высказываются опасения в отношении НДУ, возможной экстремистской направленности отдельных в нём течений, особенно в национальном вопросе.

Обращают на себя внимание негативные аспекты в деятельности некоторых сотрудников АН УССР из числа активистов самодельных объединений, которые под прикрытием борьбы за сохранение украинского языка и культуры, защиты экологической среды пропагандируют идеи независимого общественно-политического и экономического развития Украины, клеветают на КПСС.

Такие действия характерны для руководящего ядра объединения «Спадщина» при Доме учёных АН УССР, отдельные члены которого настроены негативно по отношению к КПСС. В интересах объединения деструктивных сил они наладили связи с лидерами УХС и УНДЛ Шевченко О., Черноволом В., Антонюком Л., Скорик Л. и др., а также аналогичными объединениями Прибалтики, Белоруссии, г. Москвы и Ленинграда. Ими же установлены контакты с эмиссарами ЗП УГВР Морозом и Гунчаком.

Свою работу функционеры «Спадщины» строят на перспективу, много внимания уделяют выработке рекомендаций по завоеванию поддержки общественности, стремятся перенести практические действия в научные коллективы. В частности, одна из активных участниц объединения Федорук А.Г. неоднократно в кругу единомышленников призывала «вербовать и вербовать в свои ряды».

О стремлении УХС, отдельных экстремистски настроенных членов НДУ перехватить инициативу во влиянии на научную среду, свидетельствуют предпринимаемые активные усилия по завоеванию позиций в профсоюзных организациях академических НИИ г. Львова, в результате чего им удалось провести в руководство профсоюзных комитетов физико-механического института и института прикладных проблем механики и математики АН УССР своих сторонников.

С учётом указанных процессов, как отмечают учёные и специалисты, имеется необходимость в повышении эффективности

мероприятий по упреждению нежелательных явлений в институтах, недопущению превращения их в политические и дискуссионные клубы, где могли бы без должного отпора действовать антисоциалистические элементы. Одним из важных условий усиления работы в этом направлении называется привлечение к ней актива из числа руководителей и ведущих учёных республики.

По нашему мнению, возможно, было бы также целесообразным в нынешней ситуации шире использовать оправдавшую себя практику наступательных диалогов с неформалами, усилить индивидуальную идеологическую и политическую работу с руководителями и членами различного рода инициативных групп в НИИ АН УССР.

Председатель Комитета

Н. Голушко

*ГДА СБ України, ф. 16, оп. 19 (1993), пор. 6, арк. 213–215.
Засвідчена копія. Машинопис.*

№17

**Спецповідомлення начальника УКДБ
по Житомирській області Ж. Коваленка⁸³
першому секретареві Житомирського обкому КПУ
В. Федорову⁸⁴ про заходи щодо локалізації акції
Народного руху України та Української Гельсінської
спілки з нагоди 71-ї річниці Акту злуки УНР та ЗУНР**

22 січня 1990 р.

Секретно
екз. № 3

Лично
Першому секретарю Житомирського
обкома Компартії України
тов. Федорову В.Г.
г. Житомир

В связи с намерениями активистов НДУ и УХС отметить 71-ю годовщину подписания договора об объединении Западно-

⁸³ Коваленко Жан Якович (1935 р. н.) — начальник управління КДБ/СНБУ у Житомирській області (1988–1992 рр.), полковник.

⁸⁴ Федоров Володимир Григорович (1939 р. н.) — партійний діяч УРСР. Народився у с. Нікольське Сонцевського р-ну Курської обл. У 1962 р. закінчив

української народної республіки (ЗУНР) с Української народної республікою (УНР) путём організації т. н. «живої ґаґачки»⁸⁵, символізуючої «соборність України», с учётом особенностей оперативної обстановки в області, існуючих даних о проявленнях і замыслах націоналістических і антиобщественных елементов, Управлінням КҐБ приймалися заходи по локалізації цієї акції. Було посилено контроль за екстремістськими настроєними особами з числа лідерів самодіятељных об'єднань націоналістическої направленности, спільно з органами міліції проведена робота по запобігання можливих антиобщественных проявленнь. Надано стримуюче вплив на конкретних осіб, виявляючих екстремістські наміри. Ці заходи, наряду з виконанням виховної роботи в трудових колективах, контрпропагандистським забезпеченням значительно зменшили кількість учасників «ґаґачки» з числа жителів області. Функціонери ГФСП відмовилися від участі в цій акції. Всього в ній прийняло участь около 50–70 осіб (25 УХС-НДУ і їх близькі знайомі). Характерним в цьому плані стало те, що розклеювані членами УХС в Житомирі обра-

Харківський ін-т механізації та електрифікації сільського господарства. Трудову діяльність розпочав у липні 1956 р. на посаді помічника бригадира комплексної бригади колгоспу «Росія» Сонцевського р-ну Курської обл. З квітня 1970 р. на партійній роботі: перший секретар Володарсько-Волинського райкому КПУ Житомирської обл. (1970–1973 рр.), перший секретар Новоград-Волинського міському КПУ Житомирської обл. (1973–1977 рр.), секретар Житомирського обкому КПУ (1977–1984 рр.). Протягом грудня 1984 — березня 1985 рр. радник при Раді Міністрів УРСР. У 1985–1988 рр. — голова виконкому Волинської обласної ради народних депутатів. З грудня 1989 р. — перший секретар Житомирського обкому КПУ.

⁸⁵ У січні 1990 р. вперше в Україні широко відзначено річницю Акту злуки Української Народної Республіки і Західноукраїнської Народної Республіки в єдину незалежну державу. Символічну акцію «Живий ланцюг», що відбулася 21 січня 1990 р., було організовано з ініціативи Народного руху України за перебудову. В ній взяло участь, за офіційними даними, близько 450 тис. осіб. «Живий ланцюг» протягнувся по дорозі Київ – Житомир – Рівне – Тернопіль – Львів. У цей день у Києві та інших містах України відбулися мітинги-молебні. Указом Президента України Л. Кучми від 25 січня 1999 р. встановлено державне свято — День соборності України, який відзначається щорічно 22 січня — в день проголошення в 1919 р. Акту злуки УНР і ЗУНР.

щения поддержать идею проведения «цепочки» с возмущением повсеместно срывались жителями города.

На территории области «живая цепочка» обеспечивалась жителями других регионов республики. Всего в ней приняло участие около 5 тысяч человек, которые прибыли в область на железнодорожном и автомобильном транспорте. Зафиксировано прибытие около 100 автобусов и частных автомобилей с номерами Львовской, Ровенской, Винницкой, Ивано-Франковской, Киевской, Донецкой, Хмельницкой, Тернопольской областей. Прибытие участников началось во второй половине 20 января с. г., выход на заранее отведённые участки осуществлялся с 10 часов 21 января. Рассредоточение завершилось к 12 часам, и участники оставались на местах до 13:00. Расстояние в «цепочке» колебалось от 50 метров (в населённых пунктах) до 300 метров вне их пределов. Большинство участников имели жёлто-голубые полотнища различного формата, такого же цвета повязки, банты и значки. Участники активно вступали в контакты с местными жителями, пытались пропагандировать идеи «Самостоятельной Украины», необходимость повышения национального самосознания, распространялись издания «Крок» (НДУ, Ивано-Франковск), «Шлях до волі» (УХС), «Рада» (НДУ), «Просвіта» (ТУМ, Ровно). Отдельные из них держали транспаранты и лозунги: «За соборну і суверенну Україну!», «Ланцюг єднання», «Геть окупантів з України!», «Ще не вмерла Україна!», «Винуватців Чорнобильської трагедії до відповідальності!». 20 января с. г. транзитом Львов—Киев через Житомир проезжала группа самодеятельных артистов («Вертеп») в количестве 38 человек. Возле кинотеатра «Жовтень» в присутствии около 100 человек с 20 до 21 часа они дали небольшое представление. Исполняли украинские народные песни, колядки. Были одеты в национальные костюмы, разыгрывали различные сцены украинской жизни. Труппа имела надписи УХС, 5 жёлто-голубых флагов, крест, трезуб. В период представления неизвестный мужчина сорвал один из флагов, в результате чего возник конфликт, который был локализован работниками милиции. Подавляющее большинство жителей г. Житомира и области происходящее восприняли негативно. Многие высказывали обвинения в адрес представителей власти всех рангов в попустительстве и заигрывании с националистами. Утверждали, что если так будет продолжаться и дальше, то могут возникнуть события, подобные происходящим в Закавказском регионе.

Имели место случаи, когда отдельные жители области отбирали националистические флаги, заявляя ухаэсовцам, что под этим флагом националисты убивали мирных граждан, обращались к милиции с просьбой навести порядок, возмущались, что эта акция «празднования» проводится в годовщину смерти В. И. Ленина. Особое недовольство приезжими было отмечено в г. Коростышеве, где местные жители отбирали у них флаги, затапывали их, заявляя — вместо флагов привозите к нам продукты питания, практически вынудив свернуть «цепочку» ранее намеченного срока. Подобные конфликтные ситуации наблюдались в г. Житомире. По полученным данным, лидеры местного филиала УХС в общении между собой высказали разочарование по поводу негативного восприятия жителями области указанной акции. Колосовский В.Е., в частности, отметил, что «не так страшні ці органи, як оці дурні самі. Гидко від цього, які ж сволочі. Це люди, скалічені системою. Ці жлоби, вони народжуються як собаки. І що ти зробиш? Треба терпіти. ... Я вже не знаю, що робити з цим Житомиром і Бердичевом. У мене геть настрою немає. Треба із Житомира емігрувати до Львова. Податися на Україну... Там “шановні українці”, а тут “товариші хохли”».

С 14:00 до 17:00 участники «живой цепочки» собрались на стадионе «Спартак», где начался санкционированный горисполкомом митинг. Заявку на его проведение подавали руководители местного НДУ, а практическое руководство осуществляли ухаэсовцы. На митинге присутствовали около 1500 человек, в значительном большинстве представители Ровенской, Львовской, Хмельницкой, Киевской, Винницкой, Ивано-Франковской областей, которыми было поднято около 130 жёлто-голубых флагов.

Открывавший митинг Колосовский В.Е. ознакомил собравшихся с IV универсалом Директории и предоставил слово представителю Львовской громады Опрыску Р.Е. Последний подчеркнул, что «это праздник единства Западной и Центральной Украины», преподнёс ведущему митинга члену НДУ Васильчуку С.К. символический каравай. Выступивший председатель Львовского СНУМ Витович⁸⁶ говорил, что Украина в течение семиде-

⁸⁶ Витович Олег Васильович (1967 р. н.) у 1989–1990 рр. брав участь у створенні Спілки незалежної української молоді, Української націоналістичної спілки та Української міжпартійної асамблеї. Керівник УНА–УНСО в 1995–1998 рр., народний депутат України (1994–1998 рр.).

сяти лет оккупирована большевиками, призывал за советы без коммунистов и выход из СССР. Васильчук пытался отмежеваться от выступления Витовича. Он сказал, что сейчас демократия, и он может говорить, что думает, но не нужно отождествлять его высказывания с нашими мыслями. Председатель Богунского райисполкома г. Житомира Каледин резко осудил эти высказывания, на что собравшиеся отреагировали негативно. Выступавшие члены НДУ Дихтиевский, Ткачук (г. Житомир) дали положительную оценку «цепочке», поддержали идею единой, соборной Украины, Климчук (г. Коростень) обратил внимание присутствующих на бедственное положение в Коростенском районе в связи с аварией на Чернобыльской АЭС, отсутствие практических решений по этим вопросам. Член еврейского культурного общества Корецкий И.М. говорил, что в городе отсутствует унижение еврейского населения благодаря народному депутату СССР Ярошинской А.А., ратовал за «свободную Украину». Председатель ГФСП Зайко Я.Я. выступал за различные формы собственности, многопартийность, обвинил во всех недостатках в стране существующую систему, зачитал свою предвыборную программу, суть которой: сократить армию, ликвидировать КГБ, единение демократических сил без КПСС. Участники митинга приняли резолюции: до 9 марта с. г. предоставить помещение для товарищества украинского языка «Животоки»; здание областного дома политпросвещения передать в распоряжение самостоятельных объединений; 7 и 22 января ежегодно отмечать как всенародные праздники взамен 7 и 8 ноября.

22 января с. г. в районе площади 60-летия Октября на цоколе жилого дома по ул. Витрука обнаружена надпись оскорбительного характера по отношению к основателю Советского государства и коммунистам.

Докладываем в порядке информации.

Начальник управления

Ж. Я. Коваленко

№ 18

**Лист прокурора УРСР М. Потебенька,
міністра внутрішніх справ УРСР І. Гладуша,
голови КДБ УРСР М. Голушка,
міністра юстиції УРСР В. Зайчука,
голови Верховного суду УРСР О. Якименка
ЦК КПУ, Раді Міністрів УРСР, Верховній Раді УРСР
про деякі тенденції розвитку негативних проявів
у республіці та заходи щодо їх запобігання**

20 лютого 1990 р.

Секретно
Екз. № 7
Копія № 1

ЦК Компартии Украины
Совет Министров УССР
Верховный Совет УССР

**О некоторых тенденциях
развития негативных проявлений
в республике и мерах по их
предупреждению**

За последнее время экстремистские элементы из числа неформальных объединений негативной направленности УХС, УНП⁸⁷, СНУМ, УНДЛ⁸⁸ и другие, а также некоторые лидеры НДУ, стремясь к политической власти, разжигают религиозную и межнациональную вражду. Открыто идут на прямую конфронтацию с местными советами и правоохранительными органами. Они

⁸⁷ Українська національна партія (УНП) поклала початок утвердженню багатопартійності у часи горбачовської «перебудови» в Українській РСР. Установчий збір УНП відбувся у Львові 21 жовтня 1989 р. Головою партії було обрано Богдана Когута, почесним головою став Юрій Шухевич, автором проектів програми та статуту — Григорій Приходько. Програма УНП проголошувала відновлення Української Народної Республіки.

⁸⁸ Українська народно-демократична ліга (УНДЛ) створена влітку 1989 р. у Ризі.

широко используют в подрывных целях самиздатовскую литературу, националистическую символику, осуществляют попытки формирования «боевых дружин», ведут их специальную подготовку и обучение.

В 1989 и текущем году ими организовано и проведено 1565 массовых мероприятий, в том числе 732 несанкционированных, в которых приняли участие свыше 2 млн человек. Наиболее напряжённая обстановка сложилась во Львовской, Ивано-Франковской, Крымской, Полтавской, Тернопольской, Харьковской, Донецкой областях и городе Киеве. Для обеспечения охраны общественного порядка при проведении этих акций отвлекаются значительные силы правоохранительных органов, что крайне отрицательно влияет на сосредоточении их усилий по борьбе с правонарушителями. При росте преступности на 32,7 процентов возросло число антиобщественных проявлений на улицах возросло на 65,7 процента.

Участники митингов пикетируют здания партийных, советских, правоохранительных органов, удерживают в качестве заложников их руководителей и других работников, призывают к проведению политических забастовок, выходу Украины из состава СССР, созданию национальной профессиональной армии, реабилитации петлюровщины и ОУН-УПА, нагнетают антиармейские настроения. Стремясь расширить сферу своего влияния, они всё больше переносят активность в райцентры и сёла республики.

Последние события в городе Киеве, Житомирской, Винницкой, Донецкой, Закарпатской, Ивано-Франковской, Львовской, Одесской, Полтавской, Тернопольской, Хмельницкой, Черниговской и Черновицкой областях наглядно продемонстрировали стремление лидеров различного рода неформальных объединений и группировок ослабить позиции советских и партийных органов в предвыборной борьбе и изменить соотношение сил в свою пользу.

Экстремисты, умело используя в своих целях исторически сложившуюся проблему в отношениях между представителями разных конфессий, сознательно провоцируют конфликты между греко-католиками и православными верующими. В результате этого резко обострилась религиозная обстановка в Львовской, Ивано-Франковской и Тернопольской областях. Открыто попирая закон, униаты захватили 200 культовых помещений православной церкви. В ближайшее время они планируют осуществить

ряд крупных акций, чтобы тем больше накалить политическую ситуацию, сделать её неуправляемой.

В сложившихся условиях правоохранительными органами против экстремистов возбуждено 28 уголовных дел, к административной ответственности привлечено 1125 человек, в том числе 150 организаторов и 94 активных участника несанкционированных сборищ. Для оказания помощи горрайорганам внутренних дел в стабилизации обстановки во все области и город Киев направлены руководители и группы ответственных сотрудников правоохранительных органов. Осуществляются и другие необходимые мероприятия. На координационном совещании руководителей правоохранительных органов республики 20 февраля с. г. намечены дополнительные меры по усилению борьбы с преступностью и оздоровлению обстановки.

Однако осуществляемые меры недостаточны. В связи с этим считаем необходимым принять законодательные акты, направленные на противодействие экстремистским, антисоциалистическим силам. В частности, целесообразно рассмотреть вопрос о необходимости объявления в республике на период до 1 июля т. г. моратория на любые политические акции, направленные на дестабилизацию обстановки на национальной, религиозной и иной почве. Повысить ответственность за действия, направленные на нарушение общественного порядка и безопасности граждан. Одновременно следует облисполкому, Киевскому горисполкому в срочном порядке осуществить решительные меры, направленные на обеспечение законности и общественного порядка, надёжной защищённости жизни населения на их территориях, укрепление трудовой и производственной дисциплины. Считаю необходимым во всех трудовых коллективах, учебных заведениях создать группы из числа передовых рабочих, колхозников, служащих и учащихся для противодействия экстремистским, националистическим и шовинистическим проявлениям.

Проекты постановления и указа Президиума Верховного Совета УССР «О мерах по укреплению социалистической законности и правопорядка в республике» прилагаются*.

* Не друкується.

Аналогичные документы направлены в Президиум Верховного Совета УССР, Совет Министров республики.

Просим рассмотреть.

Прокурор Украинской ССР М.А. Потребенько ⁸⁹	Министр внутренних дел Украинской ССР И.Д. Гладуш	Председатель КГБ Украинской ССР Н.М. Голушко
--	---	--

Министр юстиции Украинской ССР В.И. Зайчук	Председатель Верховного Суда Украинской ССР А.Н. Якименко ⁹⁰
--	---

*ГДА СБ України, ф. 16, оп. 19 (1993), пор. 3, арк. 96–98.
Оригінал. Машинопис.*

⁸⁹ *Потребенько Михайло Олексійович* (1937 р. н.) — народився у с. Голінка Бахмацького р-ну Чернігівської обл. У 1960 р. закінчив юридичний факультет Львівського державного ун-ту ім. І. Франка. У 1960–1969 рр. — слідчий прокуратури, старший слідчий, прокурор, заступник начальника слідчого відділу прокуратури Херсонської області. У 1969–1973 рр. — інструктор відділу адміністративних і торгово-фінансових органів Херсонського ОК КПУ. 1973–1975 рр. — начальник відділу юстиції Херсонського облвиконкому, у 1975–1978 рр. — завідувач відділу адміністративних органів Херсонського ОК КПУ. З 1978 по 1983 рр. — прокурор Херсонської області. У 1983–1991 рр. — заступник, перший заступник прокурора УРСР, прокурор УРСР. У 1991–1992 рр. — заступник прокурора Херсонської області. У 1992–1994 рр. — член комісії ВР України з питань законодавства і законності (на постійній основі). У 1994–1996 рр. — заступник центральноукраїнського транспортного прокурора. У 1996–1997 рр. — прокурор Київської області. У 1997–1998 рр. — прокурор м. Києва. У 1998–2002 рр. — генеральний прокурор України. Народний депутат України I, IV скликань.

⁹⁰ *Якименко Олександр Никифорович* (1921 р. н.) — народився у с. Миколаївка Вишгородського р-ну Київської обл. У 1949 р. закінчив Всесоюзний юридичний заочний ін-т. Трудову діяльність розпочав у 1935 р. на посаді обліковця колгоспу «Червона нива» Димерського р-ну Київської обл. В роки Другої світової війни — політрук роти 262-го окремого загону 945-го полку Калінінського фронту. Протягом 1944–1948 рр. завідувач організаційно-інструкторським відділом Печерської районної ради народних депутатів м. Києва; секретар Печерського райкому КПУ по кадрах. Після навчання в Республіканській партшколі при ЦК КПУ працював народним суддею Радянського району м. Києва. З липня 1950 р. — член Верховного Суду УРСР. Із жовтня 1970 р. — голова Верховного Суду УРСР.

№ 19

**Доповідна записка голови КДБ УРСР М. Голушка,
міністра внутрішніх справ УРСР І. Гладуша, першого
заступника прокурора УРСР В. Синкова ЦК КПУ про
несанкціонований мітинг, організований членами
НРУ у селищі Ланівці Тернопільської області**

1 березня 1990 р.

Секретно

25 февраля группа членов Тернопольской областной организации НДУ в количестве около 50 членов, возглавляемая её активистом — жителем города Тернополь Негодой В.А., 1957 года рождения, архитектором производственного объединения «Ватра», под видом фольклорного ансамбля прибыла с националистической символикой на колхозный рынок посёлка Лановцы на арендованном в Тернопольском АТП-16127 автобусе. На рынке они исполнили несколько национальных песен, а затем начали распространять листовки с призывом не голосовать на выборах за кандидатов в народные депутаты от партийных и советских органов и пытались провести несанкционированный митинг, чем вызвали законное возмущение большинства граждан. Находившийся на рынке председатель Лановецкого поселкового совета народных депутатов товарищ Опыр И.Я. потребовал от Негоды и других неформалов прекратить незаконные действия и покинуть территорию рынка. Однако эти требования представителя власти выполнены не были, а один из прибывших неформалов — житель города Тернополь Берестецкий Е.П., 1946 года рождения, товаровед Тернопольского комбината коммунальных предприятий, ударил Опыра ногой. Работниками милиции Берестецкий был задержан и доставлен в Лановецкий РОВД, где на него оформлены административные материалы по статье 173 Административного кодекса УССР (мелкое хулиганство), после чего он был сразу отпущен, а материал передан в народный суд.

Противоправные действия остальных участников группы также были задокументированы. В этот же день Негода со своей группой вернулся в город Тернополь, где на Певчем поле проходил многочисленный митинг-встреча с кандидатами в народные депутаты республики и местные советы. Несмотря на неоднократные предупреждения прокурора области и начальника УВД

облсполкома, Негода самовольно воспользовался микрофоном и, пытаясь накалить обстановку, в извращённой форме изложил события, имевшие место в Лановецком районе.

26 февраля Негода и другие активисты НДУ были приглашены в прокуратуру области, где прокурором были даны разъяснения по поводу их жалобы о якобы незаконных действиях представителей власти и работников милиции Лановецкого района, а также о том, что прокуратурой области по этому факту возбуждено уголовное дело. Объективные причины и обстоятельства конфликта в Лановецком районе изложены в статье заместителя прокурора области, которая опубликована областной газетой.

Несмотря на это 28 февраля около 20 часов в посёлке Лановцы возле здания райкома партии собралась толпа в количестве до 250 человек, многие из которых были в нетрезвом состоянии. Отдельные из них пытались проникнуть в помещение райкома, но были остановлены работниками Лановецкого РОВД. Собравшиеся требовали узаконить националистическую символику, наказать работников Лановецкого поселкового совета и РОВД, «виновных» в конфликте, прошедшем на рынке 25 февраля, ускорить решение социально-бытовых и жилищных проблем, высказывали угрозы в адрес руководителей партийных и советских органов, призывали провести 3 марта несанкционированный митинг возле здания райкома партии.

После выступления прибывших на место председателя поселкового совета Опыра Я.И. и заместителя начальника УВД облсполкома Бирчика В.Н. толпа в 21 час 30 минут разошлась.

В посёлке Лановцы усилена охрана общественного порядка. Действия организаторов и активных участников несанкционированного собрания документируются. Обстановка контролируется. На место направлена группа руководящих работников МВД УССР, возглавляемая заместителем министра т. Бурлаковым М.М., и КГБ УССР.

Председатель КГБ
УССР Н. Голушко

Министр внутренних
дел УССР
И. Гладуш

Первый заместитель
прокурора УССР
В. Синков

№ 20

**Спецповідомлення заступника голови КДБ УРСР
В. Євтушенка⁹¹ ЦК КПУ про
політичну ситуацію у м. Львові та області****13 березня 1990 р.**Секретно
екз. № 2

ЦК Компартии Украины

**О развитии обстановки в
г. Львове и области**

В последнее время на территории Львовской области отмечается рост националистических проявлений, всё более экстремистский характер приобретают массовые несанкционированные митинги и собрания, что дестабилизирует обстановку и вызывает серьёзную обеспокоенность у трудящихся.

Действующие в области многочисленные политизированные группировки в большинстве своём националистического толка, используя предвыборную кампанию, объединили усилия в борьбе за власть и сумели оттеснить на второй план официальные органы в вопросах идеологического влияния на местное население. В результате этого среди значительной его части происходит нарастание националистических и сепаратистских настроений, отмечается быстрая политизация рабочего класса на основе подброшенных националистами деструктивных, антипартийных лозунгов.

Созданный в октябре 1989 года по инициативе УХС на базе ряда предприятий г. Львова «забастовочный комитет», переименованный впоследствии в «комитет защиты прав граждан», в настоящее время стал основным организатором антиобщественных акций. Начиная с середины февраля на протяжении двух недель «комитетом» проводилось пикетирование здания обкома Компартии Украины. В этой акции ежедневно участвовало от 200 до 3 тысяч человек с требованиями отставки обкома в полном составе и демонстрацией лозунгов и транспарантов провокационного содержания.

⁹¹ *Євтушенко Василь Мойсейович* (1933 р. н.) — перший заступник голови КДБ УРСР (1987–1990 рр.), генерал-майор.

Во время пикетирований и многолюдных митингов лидеры УХС и других политизированных группирований призывают собравшихся к созданию параллельных структур власти без участия коммунистов, выходу из Коммунистической партии и комсомола, упразднению Политбюро ЦК КПСС и ЦК Компартии Украины, признанию действий КПСС и комсомола «преступлением против человечества». Под давлением экстремистских элементов усиливаются антипартийные настроения. Примером тому является публичное заявление о выходе из КПСС старшего редактора облтелерадиокомитета Козловского, сделанное им во время митинга 25 февраля с. г.

Всё более открыто провозглашаются сепаратистские лозунги. В т. н. «независимой» прессе и принимаемых на митингах резолюциях содержатся призывы к образованию самостоятельного правительства и национальных вооружённых сил, настойчиво ставится вопрос о реабилитации деятельности ОУН–УПА, установке во Львове памятников Петлюре, Бандере, Коновальцу, Шептицькому. 5 марта с. г. в пригороде г. Львова (с. Белогорща) националистами демонстративно отмечено 40-летие гибели командующего УПА Шухевича⁹². На организованном по этому поводу сборище (около 3 тысяч человек) принята резолюция, в которой зафиксировано решение собравшихся признать Шухевича на-

⁹² Шухевич Роман Йосипович (псевдоніми — Тарас Чупринка, Дзвін, Тур та ін.; 1907–1950 рр.) — політичний, військовий діяч, генерал-хорунжий УПА (з 1946 р.). Народився у Львові. Освіту здобув у місцевій філії Академічної гімназії. З 1923 р. — член Української військової організації, з 1929 р. — Організації українських націоналістів. Із 1930 р. — керівник бойової референтури крайової ексекутиви ОУН на західноукраїнських землях. У 1930 р. — організатор і керівник акцій протесту українського населення проти колонізації Галичини польськими осадниками. За участь в організації замаху на міністра внутрішніх справ Б. Перацького у червні 1934 р. ув'язнений у польському концентраційному таборі Береза-Картузька, 1935 р. засуджений до чотирьох років ув'язнення, яке відбував до 1937 р. Восени 1938 р. — один з організаторів збройних сил Карпатської України. В 1939–1940 рр. — крайовий провідник ОУН на західноукраїнських землях, член проводу ОУН (б). Із початком радянсько-німецької війни — заступник командира батальйону «Нахтігаль». Із листопада 1943 р. — головкомандувач Української повстанської армії. У липні 1944 р. обраний головою Генерального секретаріату і генеральним секретарем військових справ Української головної визвольної ради. Загинув у березні 1950 р. під час бою з підрозділами радянських спецслужб поблизу с. Білогорщі на Львівщині.

циональным героем⁹³, назвать его именем одну из улиц г. Львова⁹⁴, потребовать от органов КГБ указать место захоронения бандглаваря, где установить памятник «героям УПА»⁹⁵, добиваться открытия всех архивов КГБ, касающихся ОУН—УПА.

Рвущиеся к власти национал-карьеристы для достижения своих политических целей активно используют т. н. «униатский вопрос». Умело спекулируя на религиозных чувствах верующих, им удалось спровоцировать значительную часть проуниатски настроенного населения области на захват явочным порядком действующих православных храмов (48 случаев), а также выдвижение необоснованных требований о возврате униатам культовых зданий, освоенных в прошлые годы под музеи и другие нужды. В ряде случаев это вызвало серьёзные столкновения между униатами и православными, которые могут перерасти в затяжные конфликты с крайне негативными последствиями. Установленный законом порядок проведения митингов, шествий и демонстраций в Львовской области практически полностью игнорируется. Отсутствие со стороны органов власти должных мер противодействия порождает у экстремистов чувство безнаказанности и побуждает их к новым противоправным проявлениям. В этой сложной ситуации беспринципную позицию заняли средства массовой информации, которые нередко подыгрывают националистическим элементам. Созданная в областном телерадиоко-

⁹³ 12 жовтня 2007 р. указом Президента України В. Ющенка «за визначний особистий внесок у національно-визвольну боротьбу за свободу і незалежність України та з нагоди 100-річчя від дня народження та 65-ї річниці створення Української повстанської армії» посмертно відзначений званням Героя України.

⁹⁴ 23 жовтня 2001 р. у Львові по вул. Білогорща, 76-а було відкрито музей командувачу УПА Р. Шухевичу. 1 грудня 2001 р. у Львові на будинку по вул. Довбуша, 2, в якому народився Р. Шухевич, було встановлено меморіальний барельєф. У 2006 р. Нацбанк випустив ювілейну 5-гривневу монету, присвячену Романові Шухевичу. У 2007 р. у Чернівцях з'явилася вулиця імені Р. Шухевича.

⁹⁵ Згідно зі спогадами одного з колишніх офіцерів НКВС СРСР, тіло Романа Шухевича 9 березня 1950 р. було вивезене за межі Західної України і спалене неподалік від с. Гуків Чемеровецького р-ну Хмельницької обл. 13 жовтня 2005 р. на місці спалення споруджено пам'ятник, напис на якому гласить: «На цьому місці 9.03.1950 р. вознісся на Небо лицарський дух Голлового командира УПА генерала Романа Шухевича».

митете ячейка Руха, находящаяся под влиянием УХС, создаёт в коллективе обстановку игнорирования указаний руководства комитета по противодействию национализму и сепаратизму, фактически диктует ему свои условия в вопросах кадровой политики и творческого процесса. Вследствие этого подавляющее большинство передач областного телевидения направлено на героизацию «сичевых стрелцов», униатской церкви, пропаганду националистической символики. Репортажи об организуемых УХС и Рухом массовых акциях носят тенденциозный характер.

Орган Львовской областной комсомольской организации газета «Ленінська молодь» по существу превратилась в рупор самостоятельных структур националистического толка, о чём свидетельствуют публикации интервью с лидерами УХС Черноволом (1.02.1990 г.), Хмарой (20.02.1990 г.)⁹⁶ и другими подстрекательского содержания. Однако это уже не удовлетворяет представителей т. н. «демократического блока». 10 марта с. г. ими был организован в г. Львове митинг (около 1,5 тысяч человек) под лозунгом «Свободу средством массовой информации!», в резолюции которого прямо ставится вопрос с немедленной передачи прессы, радио и телевидения под контроль образованного неформалами «комитета по созданию независимых средств массовой информации».

⁹⁶ *Хмара Степан Ількович* (1937 р. н.) — правозахисник, громадсько-політичний діяч. Народився у с. Боб'ятин Сокальського району Львівської обл. По закінченню в 1964 р. Львівського медичного ін-ту працював лікарем-стоматологом у м. Гірник Сокальського району Львівської області. У 1974 р. після арешту редактора «Українського вісника» В. Чорновола відновив видання цього позацензурного часопису. Підготовлене С. Хмарою 7-ме та 8-ме числа журналу містили ряд статей щодо переслідувань української інтелігенції, знищення пам'яток національної історії та культури, порушення прав віруючих. У грудні 1980 р. за сукупністю ст. 62 ч. 1 та 150 КК УРСР засуджений до семи років позбавлення волі у виправно-трудовах таборах суворого режиму та п'яти років заслання. Повернувшись в УРСР у 1987 р. став одним із керівників Української Гельсінської спілки, а після її перетворення на Українську республіканську партію (квітень 1990 р.) — заступником голови партії. У травні 1991 р. на III з'їзді УРП вийшов із партії через незгоду з її політикою. В липні 1992 р. заснував Українську консервативну республіканську партію (УКРП). Після саморозпуску УКРП у грудні 2001 р. її члени разом із С. Хмарою переходять до всеукраїнського об'єднання «Батьківщина», а сам С. Хмара стає заступником голови «Батьківщини». Навесні 2005 р. С. Хмара вийшов із «Батьківщини» і став членом Української народної партії.

Главари действующих на Львовщине националистических группировок предпринимают энергичные меры для завоевания позиций в других областях, в связи с чем стремятся создать здесь организационные звенья УХС, СНУМа, провоцируют единомышленников на антиобщественные проявления, оказывают им методическую и материально-техническую помощь в выпуске самостоятельных печатных изданий.

Рост в последнее время националистических настроений в ряде областей республики является прямым следствием подстрекательских действий националистов из Львова. Особенно наглядно их организующая роль проявилась во время проведения т. н. «живой цепочки» Львов—Киев, в которой было задействовано около 300 тысяч жителей Львовской области, рассредоточившихся по всей трассе. По инициативе действующего в Львове «Студенческого братства» была также инсценирована шумная кампания в поддержку студентов киевских вузов, привлечённых в конце февраля с. г. к административной ответственности за участие в пикетировании зданий горисполкома. Быстрый рост влияния националистических сил на Львовщине сопровождается многими негативными явлениями. На лиц, последовательно отстаивающих интернационалистические позиции, по местам работы, учёбы и жительства со стороны экстремистских элементов оказывается сильное давление. Характерно в этом плане опубликованное в самостоятельной газете «Молода Україна» за 1990 год заявление СНУМа, призвавшего объявить таким лицам «общественный бойкот и кампанию презрения». В заявлении, в частности, говорится: «Пусть никто им не подаст руки, не скажет не единого слова, пусть трудовые коллективы объявят им своё недоверие и прогонят с предприятий и учреждений. Их имена и фотографии должны быть обнародованы, известны всем, чтобы ни один не избежал позора».

Такого рода психологический террор вызывает чувство неуверенности и страха у представителей некоренной национальности и части украинского населения области, лишённой националистических предрассудков. Растёт недовольство нерешительностью местных органов власти, их неспособностью контролировать ситуацию. С другой стороны, экстремистские элементы, уверовав в свою безнаказанность, продолжают накалять обстановку, что ведёт к дальнейшему обострению кризисных явлений.

Для нормализации обстановки в Львовской области, по нашему мнению, необходимо принять соответствующие политические решения, а также выработать и осуществить комплекс организационных, идеологических и правовых мер по более решительному противодействию дестабилизирующим акциям экстремистов. Комитетом госбезопасности совместно с другими правоохранительными органами ведётся работа по контролю за развитием негативных процессов в области, документированию и разоблачению перед общественностью провокационных действий антисоциалистических элементов, предупреждению возможных столкновений на межнациональной и межрелигиозной почве.

Сообщаю в порядке информации.

Заместитель председателя Комитета В. Евтушенко

*ГДА СБ України, ф. 16, оп. 19 (1993), пор. 7, арк. 125–128.
Оригінал. Машинопис.*

№ 21

Інформація заступника голови КДБ Ю. Петрова⁹⁷ голові Верховної Ради УРСР Л. Кравчуку про політичну ситуацію в республіці

24 листопада 1990 р.

Секретно
Верховный Совет Украинской ССР
товарищу Кравчуку Л.М.

О развитии ситуации в республике

Политическая ситуация в республике во многом определяется реакцией большинства населения и представителей различных политизированных объединений на показ по республиканскому телевидению документальных видеоматериалов о противоправных действиях деструктивных элементов и принятию Верховным Со-

⁹⁷ *Петров Юрій Володимирович* (1926 р. н.) — заступник голови КДБ УРСР (1980–1991 рр.), генерал-майор.

ветом УССР решения о лишении С. Хмары депутатской неприкосновенности и привлечении его к уголовной ответственности⁹⁸.

В большинстве трудовых коллективов промышленных предприятий, среди технической интеллигенции и сельских труженников указанное решение Верховного Совета УССР продолжает восприниматься с одобрением, как давно ожидаемые решительные меры пресечения действий подстрекателей по нагнетанию в обществе атмосферы агрессивности и правового нигилизма.

Позитивное влияние на обстановку возымела также заметно активизировавшаяся пропагандистская работа, её наступательность, подключение к противодействию деструктивным элементам здоровых сил. Среди населения, в особенности восточных и центральных областей, значительно снизился «митинговый азарт», их общественность с большей настороженностью и осуждением воспринимает авантюристические призывы и экстремистские акции «демократов», усиливается понимание опасности действий националистических и иных политизированных групп, в том числе в Верховном Совете УССР, всё настойчивее звучат призывы к незамедлительной консолидации сил, поиску компромиссов и гражданского согласия как единственных способов вывода страны из кризиса.

В частности, в шахтёрской среде Донбасса меняется отношение к стачечным комитетам, всё чаще утверждается вывод о том, что эти объединения являются пришедшими на смену старому аппарату такими же бюрократившимися структурами, лидеры которых пытаются удовлетворить свои политические амбиции и материальные потребности на волне рабочего движения. В связи со злоупотреблениями некоторых членов стачкомов, в т. ч. получением материальных подачек от зарубежных организаций и частных лиц, часть их освобождена от занимаемых должностей. Всё это привело к заметному падению авторитета стачкомов среди горняков.

Подобные настроения характерны для взаимоотношений со стачкомами практически всех шахтёрских коллективов Донецко-Криворожского бассейна.

⁹⁸ Народного депутата С. Хмару було звинувачено у нападі на співробітника міліції (7 листопада 1990 р. у підземному переході на Хрещатику він роззброїв підполковника міліції Григор'єва). Прокуратура УРСР постановила заарештувати С. Хмару. Комуністична більшість Верховної Ради («група-239») із порушенням закону «Про статус народного депутата» 14 листопада дала згоду на арешт. Під тиском національно-демократичних сил навесні 1991 р. справу проти С. Хмари було припинено.

Принятые меры и реагирование на них большинства населения республики отрезвляюще подействовали на некоторых организаторов деструктивных процессов. В их действиях появилось заметное замешательство, ощущение неуверенности, элементы нерешительности, готовности идти на компромиссы.

Многие активисты политизированных структур ощутили неприятие широкими слоями населения своих экстремистских действий, признают, что ими допущены серьёзные организационные просчёты и перегибы при осуществлении акций 28 октября и 7 ноября (особо выделяется «ситуация с Хмарой»). Ими сделан вывод, что в результате обнародования по телевидению содержания произошедших событий наступил резкий спад политической активности масс, многие сторонники объединений отмежовываются от экстремистских действий их лидеров.

Опасаясь спровоцировать введение военного положения на Украине, активисты «Руха», других политизированных структур, в т. ч. в западных областях, заняли выжидательную позицию, считают нежелательным в настоящее время направление «десантов» за пределы области для организации активных акций в поддержку С. Хмары.

Пока не выработан единый подход к организации «общеукраинской забастовки». В частности, руководство Львовского областного совета народных депутатов, мотивируя сложностью в области экономического положения, практически воспрепятствовало попыткам стачечного комитета Львова организовать бессрочную забастовку на предприятиях города с последующим её превращением в общереспубликанскую. Высказываются противоречивые мнения о целесообразности и возможных сроках её проведения в других городах республики.

В то же время лидеры и сторонники деструктивных политизированных объединений, понимая, что ситуация складывается не в их пользу, а исход конфликта с участием Хмары имеет принципиально важное значение, предпринимают активные меры по созданию вокруг указанного решения Верховного Совета УССР выгодного им общественного мнения, привлечении на свою сторону широких слоёв трудящихся, студенческой молодёжи. Активистами группировок ежедневно проводятся многочисленные собрания, совещания, на которых разрабатываются различные варианты организации «противодействия силам реакции». В г. Киве, некоторых других областных центрах республики от имени

«Руха», УРП, других объединений массовыми тиражами распространяются листовки, воззвания и т. п. с призывами «защиты Хмары» и других арестованных за хулиганские действия лиц, насаждается по аналогии с массовыми репрессиями 30-х годов мнение о начале «красного террора», «тотальном наступлении коммунистов», «атаке на демократию».

По различным каналам идёт обмен информацией с представителями украинской диаспоры для оказания через неё необходимого воздействия на общественность и парламентариев западных стран. Характерными при этом являются попытки увязать складывающуюся ситуацию вокруг конфликта с участием С. Хмары с заключением Договора между Украиной и Россией.

В связи с этим обращает на себя внимание поездка в Париж во время проходившей там встречи руководителей государств лидеров «Руха» Драча, Павлычко и Горыня. Последние выступили перед представителями общественности Запада с обращением, содержащим резкие негативные оценки политики Москвы в отношении Украины, обвинения руководства СССР в реализации имперских амбиций, призывы к участникам парижской встречи «поддержать движение за независимость Украины». Эти действия не остались без внимания правительственных кругов и спецслужб западных стран, у которых возник вопрос о вероятности возникновения конфликтной ситуации между Украиной и союзным правительством, возможной причастности к этому Совета Министров, Верховного Совета, КГБ УССР и ЦК Компартии Украины.

В среде оппозиции продолжает муссироваться вопрос о проведении всеукраинской забастовки, в связи с чем лидеры ряда политизированных структур приняли решение сосредоточить все усилия на пропагандистской работе в трудовых коллективах промышленных предприятий, создании на них «комитетов защиты Хмары» и других «арестованных за политическую деятельность» лиц, активизации деятельности стачкомов, направлении агитационных групп во главе с членами УРП, народными депутатами Верховного Совета из «Народной рады»⁹⁹ в Криворожско-Донбасский регион, другие области республики.

⁹⁹ Народна рада — парламентська опозиція у Верховній Раді України в 1990–1994 рр. До її складу входило 125 депутатів із так званого Демократичного блоку. Головою НР обрано І. Юхновського, заступниками — Л. Лук'яненка, Д. Павличка, О. Ємця, В. Філенка. Протистояла консервативно-комуністичній парламентській більшості — т. зв. «групі-239».

На одном из собраний активистов и представителей стачкомов западного региона было заявлено о том, что «всеукраинская политическая забастовка в защиту Хмары» просто необходима, а проводить её нужно «волнообразно», по мере готовности каждой области в отдельности и при обязательном согласовании с «Народной радой». При этом предлагалось производственный процесс на предприятиях не прекращать, а блокировать вывоз готовой продукции за пределы области.

Для придания масштабности деструктивным акциям организаторами готовится обращение к Народным фронтам других республик с призывом оказать поддержку «в защите дела Хмары–Гдяляна–Иванова¹⁰⁰», высказываются намерения «суд над Хмарой превратить в суд над большевизмом».

В то же время считая, что в условиях углубления кризисных явлений дальнейшая дестабилизация обстановки в западном регионе может реально повлечь введение на Украине военного положения, совет Республиканской партии принял решение о формировании параллельных нелегальных структур руководства УРП областных, городских и районных организаций, сети явочных квартир с запасом продуктов питания, усилении охраны членов провода и народных депутатов от УРП, сохранности техники и документации партии.

В г. Тернополе активистам СНУМа, «Украинского национального союза» (УНС) удалось склонить студентов 3-х вузов к забастовке с требованиями роспуска Верховного Совета УССР и создания т. н. «правительства народного спасения», а также недопущения «введения на Украине или отдельных регионах чрезвычайного положения». Бастующими создаются отряды для на-

¹⁰⁰ *Гдялян Тимур* — старший слідчий з особливо важливих справ при генеральному прокурорі СРСР, керівник слідчої групи, яка розслідувала факти корупції в Узбекистані. В 1989 р. Т. Гдялян та його заступник по слідчій групі М. Іванов були висунуті кандидатами в народні депутати СРСР. У квітні 1989 Т. Гдялян та М. Іванову наказом генерального прокурора було оголошено догану «за порушення законності», а 25 травня того року прокуратура СРСР порушила проти них справу за звинуваченням у порушенні «соціалістичної законності». У грудні 1989 р. на II з'їзді народних депутатів СРСР була створена комісія під керівництвом Р. Медведєва для розслідування діяльності групи Т. Гдяляна. Комісія засудила дії Т. Гдяляна, якого у квітні 1990 р. було звільнено з роботи з формулюванням «за грубе порушення соціалістичної законності при розслідуванні фінансових справ».

правления в другие области и агитации среди студенческой молодёжи с целью подготовки к всеукраинской забастовке. Краевой совет «Руха», одобряя в основном действия студентов, постановил не подключать к стачке рабочие коллективы, рекомендовал своим сторонникам пока воздержаться от активной поддержки требований студентов. Лидеры киевских организаций УСС, УНС и др. при этом заявили, что забастовку студентов Тернополя могут в настоящее время поддержать не более 10% студентов столицы и объявить о ней они смогут только после выступления трудовых коллективов.

Имеющаяся информация даёт основание полагать, что в настоящее время определяющее значение на формирование общественного мнения и развитие обстановки в республике будут иметь результаты рассмотрения и судебного разбирательства по делу С. Хмары и др., а также позиция трудовых коллективов восточных и центральных областей Украины. Организация активного противодействия общественному мнению этого региона может дать положительные результаты в снижении экстремизма радикалов в западных областях Украины.

Комитетом госбезопасности усилен контроль за экстремистски проявляющими себя лицами, проводится работа по склонению их к отказу от совершения противоправных акций.

Сообщается в порядке информации.

Заместитель председателя Комитета

Ю. Петров

*ГДА СБ України, ф. 16, оп. 19 (1993), пор. 9, арк. 62–66.
Копія. Машинопис.*

№ 22

**Інформація заступника голови КДБ УРСР Ю. Петрова
голові Верховної Ради УРСР Л. Кравчуку про деякі
зміни в тактиці діяльності Народного руху України****4 грудня 1990 р.**

Секретно
Лично
Верховный Совет Украинской ССР
товарищу Кравчуку Л.М.

**О некоторых изменениях в тактике
деятельности деструктивных сил**

Большинством населения Украины с пониманием и поддержкой восприняты усилия парламента, Президента и правительства СССР, Верховного Совета и ЦК Компартии Украины по стабилизации обстановки в стране и республике, укреплению законности и правопорядка. Особо в этом плане отмечают предложения т. Горбачёва М.С., заявление Д. Т. Язова, согласие Верховного Совета УССР на привлечение депутата С. Хмары к уголовной ответственности, принципиальные оценки ситуации, данные на ноябрьском пленуме ЦК Компартии Украины, а также развернувшаяся в средствах массовой информации наступательная антинационалистическая пропаганда.

В то же время в действующих в республике различных оппозиционных структурах эти меры восприняты как «наступление реакции на демократию». Их лидеры, обеспокоенные утратой завоеванных ранее в борьбе за власть позиций, а также происходящей переоценкой их деятельности значительной частью населения, пытаются вновь завладеть инициативой, предпринимают попытки блокирования всех «демократических сил» на общей антикоммунистической платформе, стремятся выработать единую программу активных действий, призванную усилить политическое противостояние и дестабилизировать обстановку на Украине.

С этой целью в последние дни проведён ряд организационных совещаний, на которых в контексте вопроса о политической ситуации на Украине разрабатывались планы «политического реванша» и определялась тактика действий «в условиях наступления реакции».

В частности, собравшийся 29 ноября с. г. политический совет «Руха» с участием представителей партий, входящих в него на правах коллективных членов, констатировал, «что в руках демократов забастовка, направленная на отказ от Союзного договора в его московской модели, остаётся единственным средством, способным переломить ход событий и предотвратить откат назад». Ведущую роль в её подготовке, по мнению участников совещания, должна сыграть Народна Рада, призвав массы к забастовке с авторитетной трибуны парламента. Её подготовка поручена специально образованному «временному координационному комитету». По мнению М. Горыня, эта акция может стать прологом «к бессрочной всеобщей забастовке».

Идею проведения забастовки в целом поддержали и участники двух других заседаний — стачкомов и сессии большого совета «Руха», прошедших в Киеве 1 декабря с. г.

В то же время предлагалось, учитывая опыт провалившейся забастовки в октябре с. г., перенести её на более поздние сроки с тем, чтобы не дискредитировать это острое средство, а использовать его в случае полной уверенности в успехе. Против проведения забастовки на заседании стачкомов выступил представитель шахтеров, заявивший, что в Донбассе она не будет поддержана.

В качестве одной из мер «по преодолению кризиса демократических сил» предлагается создание альтернативного парламента, который готов финансировать Львовский облсовет. По мнению В. Черновола, раскрывшего этот план перед членами большого совета «Руха», «Народна Рада из оппозиции должна перерасти в структурную иерархию народной власти, добиваясь реального двоевластия на Украине и постепенно превращая его в демократическое единовластие».

Оценивая складывающуюся политическую ситуацию, участники указанных выше совещаний признали падение в последние время их авторитета среди различных социальных слоёв населения. По мнению ряда выступавших, это произошло в результате безуспешных попыток «антидемократических» сил, сумевших «внести раскол в демократические организации и свести на нет процесс духовного возрождения украинского народа». С учётом этих обстоятельств предложена новая тактика в борьбе за власть, особо выделена при этом необходимость её дифференциации в зависимости от региона республики. Действиями «всех прогрессивных сил» во Львове призван руководить созданный здесь

«для защиты против реакции» т. н. «комитет национального согласия», в его состав вошли представители «Руха», оппозиционных партий и группирований, ряд депутатов различных уровней. По заявлению председателя «комитета» В. Черновола, «произошло слияние общественных организаций с демократическими органами власти». В компетенции вновь образованной структуры, решения которой обязательны для всех её участников, — организация политической борьбы во всех её формах, координация действий прогрессивных сил «в решительном и последнем бою». Создание «комитета» узаконено внеочередной сессией Львовского облсовета, юридически оформившей таким образом функционирование структуры, предназначенной по существу для подавления протеста инакомыслящих. В ряду предложенных для «нормализации и выравнивания обстановки» мер — объединение усилий единомышленников по политической борьбе во Львовской, Ивано-Франковской, Тернопольской областях, в «демократических советах» путём образования соответствующего механизма координации действий вплоть до создания автономного образования, активное вовлечение соседних областей в аналогичные процессы, подготовка к массовым акциям противодействия на случай чрезвычайных ситуаций и при подписании республикой Союзного договора, активизация кампании по дискредитации Компартии Украины и др. Характерно, что большой совет «Руха» рекомендовал опыт Львова для распространения во всех областях, отметил, что это позволит «привлечь все антиимперские силы на всех территориальных уровнях и производстве в целях противодействия заключению Союзного договора и усилению наступления реакции».

Наметились также изменения в тактике оппозиционных националистических структур по отношению к восточным областям республики, где их действия поддержки в целом не встречаются. В частности, на сессии большого совета «Руха» отмечалось, что «Западная Украина не в состоянии выиграть борьбу за независимость, и судьба республики решится не в Галичине, а на востоке и юге Украины, где действовать нужно гибко и продуманно». По заявлению Н. Поровского, «Рух» допустил большую ошибку, приступив к реабилитации ОУН—УПА, не завоевав восток. Именно поэтому большинство населения не поддерживает движение. Исходя из этого, признано целесообразным разработать концепцию деятельности «Руха» в зависимости от регионов, в частности, временно отказаться от форсирования украин-

низации на востоке республики, особое внимание здесь уделить социально-экономическим программам как эффективному средству завоевания рабочей, молодёжной и сельской среды. При этом центр тяжести пропагандистской работы предусмотрено перенести непосредственно в трудовые коллективы.

Несмотря на некоторые расхождения в оценках ситуации и выборе форм борьбы, прошедшие совещания отразили единый негативный подход оппозиционных структур к подписанию республикой Союзного договора и осудили участие народных депутатов СССР от Украины в законотворческой деятельности Верховного Совета Союза ССР. Борьба против подписания республикой этого договора в резолюции большого совета «Руха» провозглашена одной из главных задач «демократических сил». Одновременно политическому совету и секретариату «Руха» предложено «координировать планы противодействия подписанию Союзного договора с патриотическими силами во всех республиках».

Признаны также актуальными в настоящее время такие направления деятельности «Руха» и входящих в него объединений, как организация массовых ходатайств о предоставлении украинского гражданства взамен советского, отзыв из советов всех уровней депутатов от Компартии, просветительская деятельность, шефство над восточными областями, создание вооружённых сил Украины. По последнему вопросу предложено при Верховном Совете УССР создать комиссию по вопросам военного строительства и безопасности, экспертная группа которой из числа военных приступит к выработке проекта закона о Вооружённых силах Украины.

В складывающейся обстановке Комитет госбезопасности совместно с другими правоохранительными органами проводит работу по выявлению, документированию и пресечению противоправной деятельности лиц, организующих и непосредственно осуществляющих массовые акции гражданского неповиновения, призывающих к непарламентским и прежде всего насильственным формам борьбы с существующим государственным и общественным строем.

Сообщается в порядке информации.

Заместитель председателя Комитета

Ю. Петров

№ 23**Спецповідомлення голови КДБ УРСР М. Голушка
голові Верховної Ради УРСР Л. Кравчуку
про громадсько-політичну та оперативну ситуацію
у Львівській області****28 лютого 1991 р.**Секретно
екз. № 1

Уважаемый Леонид Макарович!

Для сведения направляем Вам материал о наиболее характерных факторах общественно-политической и оперативной обстановки во Львовской области.

Определённый интерес может представить исследование независимой социологической группы во Львове по некоторым вопросам политической ситуации в указанном регионе.

Приложение: по тексту на 10 листах.

Н. Голушко

Наиболее характерными факторами, оказывающими определяющее влияние на развитие и формирование общественно-политической обстановки в г. Львове и на территории области, являются:

попытки создания «краевым Рухом» и другими объединениями неконституционным путём «национальных воинских формирований», «отрядов самообороны» и иных охранных структур, проведения различного рода «лагерных сборов и «вышколов» для обучения их участников, а также направление в «горячие точки» страны групп «боевиков-добровольцев» (например, в Литву для охраны парламента).

В этом плане настораживает также стремление местных советов создавать в подмен органам милиции «муниципальную милицию», «добровольные народные дружины» и т.п.;

— планомерная широкомасштабная кампания по реабилитации ОУН–УПА; регулярные встречи руководителей города и области, народных депутатов с «ветеранами» «Украинской галицкой армии» (УГА), «Карпатской Сечи», бандоуновских формирований; приравнивание их в льготах с участниками гражданской и Великой Отечественной войны.

Существенные негативные последствия (активизация бывших участников ОУН–УПА и их последователей) может повлечь планируемая на июнь с. г. в г. Львове по инициативе горсовета и некоторых политизированных структур «международная научная конференция» на тему «Украинская повстанческая армия»;

— противозаконные действия местных советов, принимающих решения о переименовании улиц, площадей, памятных мест, связанных с героическим революционным прошлым страны, республики и её западного региона, попытки увековечить, таким образом, националистических лидеров и главарей бандоуновского подполья;

— акты вандализма над памятниками В.И. Ленину, другим видным деятелям страны, воинам-освободителям, а также местным активистам — жертвам злодеяний ОУН–УПА;

— разнузданная националистическая пропаганда и нарастающие экстремистских тенденций в областной прессе (газеты «За вільну Україну», «Молода Галичина» и др.), выходящей под эгидой местных властей, на радио и телевидении, в самодельных изданиях, систематически допускающих оскорбительные выпады в отношении основателя Советского государства, Президента страны, руководства республики и ЦК КПУ. Указанные издания являются, по существу, рупором всех оппозиционных партий и движений, функционирующих на территории республики;

— использование галицкого региона для националистической экспансии на восток Украины:

а) регулярное направление, как правило, за счёт предприятий и учреждений, «десантов» в восточные области для проведения антикоммунистической пропаганды и приобретения сторонников среди местного населения;

б) «закрепление» районов Львовщины за соответствующими регионами Восточной Украины для проведения массовой агитации против Союзного договора в связи с предстоящим референдумом по вопросу сохранения Союза ССР;

в) использование местными властями и различными партиями и группировками полиграфических предприятий области в политической борьбе за изменение существующего конституционного строя;

г) попытки создания во Львове и области, без согласования с соответствующими союзными и республиканскими

инстанциями, независимых телерадиостанций и информационных агентств;

— усиливающийся моральный и политический террор в отношении коммунистов, ветеранов войны и труда и лиц, принимавших участие в становлении советской власти на Львовщине.

Имеют место угрозы физической расправы в отношении депутатов различных уровней, работников правоохранительных органов, в особенности сотрудников КГБ и ветеранов-чекистов, а также офицерского состава советской армии. Участились факты избиения военнослужащих;

— целенаправленные действия по захвату зданий и имущества, принадлежащих КП Украины, совершаемых представителями местных органов власти, а также по удалению партийных комитетов из предприятий, учреждений, вузов и т. д., стремление лидеров «новых партий» заполнить создаваемый «вакуум»;

— непрекращающиеся напряжённые отношения (местные руководители оценивают ситуацию не иначе, как стабилизировавшуюся) между греко-католиками и православными в связи с разделом культовых зданий, в ряде случаев по причине односторонней позиции местных властей, принявших решение о передаче всех храмов без учёта интересов сторонников Украинской православной, Украинской автокефальной православной и римско-католической церквей, каждая из которых, согласно действующему законодательству, имеет равные права и пользуется защитой государства.

Представляется, что активизации греко-католиков послужит предстоящий приезд 30 марта с. г. во Львов главы ГКЦ кардинала Любачивского и других униатских иерархов;

— резкое осложнение обстановки на пограничных переходах с Польшей (вывоз в значительных размерах товаров за границу, массовые нарушения иностранцами правил поведения и т. п.).

Некоторые вопросы политической ситуации на Львовщине

Важнейшим моментом, характеризующим текущую политическую ситуацию, является то, что центральным звеном политической жизни стали советы, и, прежде всего, Львовский областной и Львовский городской советы народных депутатов.

У руководства советом всё заметнее проявляется стремление направлять и координировать деятельность политических и общественных организаций, уделяя внимание политической жизни не только области, но и во всей стране.

Хотя новые советы сопровождают свою деятельность достаточно широкой гласностью, в их работе имеется много негативных черт. Прежде всего, обращают внимание на компетентность большинства депутатов. Победив на выборах на митинговой волне, они не умеют решать конкретные социально-экономические вопросы. Те из них, которые и обсуждались в советах, как например, по жилью, переходу к рынку, и др., были подготовлены поверхностно, а их обсуждение носило дилетантский характер.

Непрофессионально проводилось изучение общественного мнения, попытки социологических исследований отличались стремлением подогнать ответы под желаемый результат.

Для практической работы советы вынуждены были оставить в аппаратах исполкомов старых работников, сохранивших прежний образ мышления и деятельности. Депутаты же занимались митингами, пикетированиями, манифестациями, принятием резолюций протеста. В последнее время появились и новые точки приложения сил: организация национальных и религиозных праздников, переименование улиц, борьба за партийные помещения и телефоны.

В то же время задержалось утверждение бюджетов на текущий год, советы практически поддержали непопулярную систему купонов. В области усилилась спекуляция, недовольство населения вызывает дефицит табачных и ликёроводочных изделий при наличии в городе табачной фабрики, двух винных и ликёроводочного заводов.

Однако упущения в деятельности советов слабо критиковались в партийной прессе и в выступлениях депутатских групп коммунистов.

В вопросе защиты потребительского рынка, где действительно нужны профессионалы, президиум областного совета был вынужден обратиться за помощью к КГБ, к которому, мягко говоря, больших симпатий не питает. Надо, кстати, отметить, что со стороны советов массивной атаки именно против управления КГБ по Львовской области не наблюдается. Видимо, это объясняется тактичной позицией КГБ, хотя можно предположить и стремление к заигрыванию, возможность поближе познакомиться в процессе работы с его методами.

Трудно ожидать, что некомпетентность советов исчезнет по мере приобретения опыта, поскольку для состава депутатского корпуса характерен ряд неустрашимых недостатков.

Во-первых, большинство депутатов имеет недостаточно высокий интеллектуальный уровень.

Во-вторых, профессионалом-политиком, администратором-управленцем за год–два стать невозможно. Для этого нужна школа, система подготовки.

В-третьих, в депутатском корпусе нет единства, т. к. большинство принадлежит к различным партиям и течениям — от либеральных, до экстремистских, что создаёт почву для конфликтов. Объединяющим фактором для них зачастую является антикоммунизм, борьба с «партократией».

В-четвёртых, советы неоднородны с точки зрения мотивации общественной деятельности депутатов.

Основная группа — убеждённые сторонники радикальных перемен, борцы за национальную идею, их бесспорным лидером является В. Черновол. Судя по экспертной оценке, он сохраняет достаточно высокий авторитет не только у радикалов, но и среди населения в целом, является самым серьёзным оппонентом левых сил, в значительной мере поддерживает своей популярностью снизившийся авторитет областного совета. Анализ выступлений Черновола показывает, что он находится на чётко выраженных правых позициях и при определённых условиях для достижения политических целей может прибегнуть к жёстким мерам. Не исключено, что экстремисты типа Витовича рассматриваются Черноволом и его сторонниками как своего рода ударный резерв на случай кризисной ситуации. Черновола характеризует достаточно высокий для политика такого уровня интеллект, подчёркнутая терпимость, иногда даже по отношению к коммунистам, умелая тактика, широкая популярность среди населения как бывшего «узника совести», а ныне лидера «острова свободы».

Имеются депутаты, для которых главной мотивацией общественной деятельности являются личные интересы, хотя они также декларируют национальную идею или искренние убеждения в ней. Это либо любители власти и популярности, либо те, для кого главнее материальные стимулы: кто заплатит, тому и будем служить.

Ещё одна часть депутатов — пассивные, не имеющие особых интересов лица, голосующие по принципу «делаю, как командир».

Особая группа — депутаты-коммунисты, единственные представители левых сил, не считая отдельных сторонников.

Анализ деятельности советов показывает, что в ближайшей перспективе тенденции, отношение к основным вопросам политики и экономики не изменится.

Прежде всего лидеры советов будут отвергать все предложения обкома партии о возможном сотрудничестве из боязни, что участие компетентных и грамотных коммунистов в решении социально-экономических вопросов будет способствовать повышению их авторитета.

Для отвлечения внимания избирателей от напряжённости в торговле, снабжении, обслуживании, на транспорте будут продолжены шумные обсуждения политических вопросов, в которых важнейшее место занимает антикоммунистическая пропаганда, дискредитация обкома и горкома, партийных руководителей, возможных кандидатов в депутаты от коммунистической партии и её союзников.

Советы будут активно поддерживать деятельность Верховного Совета УССР по заключению двухсторонних договоров с республиками, прежде всего с теми, где руководство настроено сепаратистски. При установлении горизонтальных экономических связей лидеры советов будут провозглашать девиз: «центр не нужен», использовать это в пропаганде против единого союза.

Будут расширяться контакты с зарубежьем. В минувшем году «отцы города» много ездили за границу, где встречались в основном с представителями общественных организаций украинской диаспоры и религиозными деятелями. Встречи с официальными представителями правительственных структур практически отсутствовали.

Тем не менее, если процессы, дестабилизирующие власть президента и союзного правительства, будут продолжаться, не исключено, что деловые круги Запада проявят определённый интерес к республикам и отдельным регионам, в частности Западной Украине.

Львовский областной и городской советы приняли ряд важных народно-хозяйственных решений, однако маловероятно, что их реализация будет носить чёткий и организованный характер, недостатки и огрехи этого процесса лидеры советов постараются приписать проискам «московского центра», «поднимающим голову партocrats», «группе 239»¹⁰¹ в Верховном Совете УССР.

¹⁰¹ Так называли комуністичну більшість у Верховній Раді УРСР. Її лідером став О. Мороз.

Непонятная пассивность советов в сфере борьбы с организованной преступностью и мафиозными элементами, что можно в какой то степени объяснить их нежеланием связываться с влиятельными представителями теневой экономики, все неудачи в этой борьбе наверняка буду отнесены на счет УМВД и УКГБ, входящих в состав чрезвычайной комиссии.

По-разному оценивается создание «комитета гражданского согласия», в который вошли представители правых сил, и предоставление особых полномочий председателю областного совета.

С одной стороны, «комитет» может предпринимать попытки установления в области жёсткого режима власти, хотя в руках советов нет реальных сил для его поддержки. С другой стороны, такая попытка может быть рассчитана на политический эффект в случае принятия контрмер со стороны центральных органов будет раздута пропагандистская шумиха, как в Прибалтике, что может иметь не только внутренние, но и международные последствия.

Перспективы деятельности советов определяются всем комплексом политических, экономических и социальных проблем в республике и в стране в целом. Нарушение хозяйственных связей между предприятиями, снижение трудовой дисциплины в области, другие местные проблемы не позволяют добиться существенных положительных сдвигов в жизни населения. На будущих выборах в советы депутаты, оказавшиеся неспособными к решению социально-экономических вопросов, вряд ли сохранят свои мандаты.

Следует отметить, что львовские советы начинают совместно с ответственными организациями включаться в коммерческую деятельность. Зарегистрировано при облисполкоме внешнеторговое объединение*, проводящие платное анкетирование по трудоустройству за границей, причём приём клиентов ведётся в штабе «Руха». В Москве зарегистрирован коммерческий банк «Львов», учредителями которого являются облисполком, горисполком, Галицкий райисполком и краевая организация «Руха».

Партии и другие общественные формирования

В настоящее время на Львовщине насчитывается свыше 20 различных партий и других общественных формирований. При-

* Далі слово нерозбірливе (прим. упор.).

нимается участие в политической жизни области. Политизировались некоторые культурологические организации: «Товариство української мови», «Русское общество им. Сахарова», «Просвіта», Украинская спортивная ассоциация и др.

Ядром левого крыла является областная партийная организация, насчитывающая свыше 100 тысяч коммунистов. После потери реальной власти, устранения от хозяйственно-экономической деятельности не все партийные работники сумели настроиться на политико-идеологическую деятельность. Во многих коллективах утрачены авторитет и влияние первичных партийных организаций. Однако в настоящий момент партия начинает выходить из кризиса.

Выход из партии балласта, тех, кто не выдерживал давления, а то и просто «пятой колонны», укрепил организацию, возросло доверие оставшихся коммунистов друг к другу как единомышленников и надёжных товарищей. Положительно повлияла смена руководства обкома, активные выступления первого секретаря в средствах массовой информации способствуют пониманию позиции партии в современных условиях.

Раскололась комсомольская организация, на областной конференции руководители комсомола во главе с первым секретарём образovali демократический союз молодёжи Львовщины. Однако группа делегатов не согласилась с этим решением и создала временный обком, остающийся на позициях ЛКСМУ (МДС). Комсомольцы сумели правильно определить стратегические и тактические цели, реализовать их на первом этапе, провести комсомольскую конференцию, сохранив организацию и заявив об идейном единстве с Компартией Украины.

Однако влияние как МДС, так и ДСМЛ на молодёжь невелико. Примерно 70 % бывших членов ЛКСМУ не вступили ни в ту, ни в другую организацию.

К левому крылу относятся некоторые общественные организации: Комитет защиты памяти В.И. Ленина, комитеты ветеранов, областное общество бывших воинов-афганцев «Саланг», Добровольная общественно-политическая организация «Братерство».

В перспективе деятельность левых сил на Львовщине будет осуществляться в крайне сложных условиях, прежде всего из-за потери на определённом этапе авторитета областной партийной организации и её бывших лидеров, а также из-за ожесточённой атаки со стороны советов и различных антикоммунистических формирований на обком и его руководителей, компартию в целом.

Враждебная пропаганда всеми силами старается любые негативные явления, происходящее в том или ином регионе республики и всей стране, связать с компартией. На положение областной парторганизации повлияли и непопулярное введение купонов, и финансовая реформа, и последние события в Прибалтике. Возможно, пресс-центру обкома партии следует более активно реагировать на подобные факты в форме заявлений, с учётом сложившегося общественного мнения населения. Главная цель коммунистов — добиться резкого повышения партийного влияния в органах власти, максимально возможного избрания в советы кандидатов от левых сил. Для этого нужно создать блок организаций, которые выступали бы совместно на предстоящих выборах.

Пропагандистские мероприятия, организованные на высоком профессиональном уровне, должны быть направлены на развенчание созданного в лице коммунистов «образа врага», разъяснение позиций областной и городской организаций в различных аспектах жизни общества.

Необходимо постоянно показывать, что компартия смогла бы оказывать реальное влияние на улучшение жизни людей, если бы имела возможность деятельности в рамках советов. При разработке проектов решений советами депутаты-коммунисты должны выдвигать альтернативные проекты, выступать с инициативой по наиболее актуальным проблемам жизни населения. Такая работа в последнее время значительно активизировалась в обкоме партии, но не пропагандируется в средствах массовой информации должным образом. Можно и нужно проводить эту работу и через депутатов-военнослужащих, что будет способствовать поднятию их престижа.

Таким образом, левые силы представлены относительно небольшим числом организаций, стержнем которых является коммунистическая партия. Усиление их влияния зависит от умения организовывать идеологическую и политическую работу в условиях сильнейшего давления со стороны органов власти и правых формирований.

Главную перспективную цель областной, городской партийных организаций представляется возможным сформулировать так: добиться резкого повышения партийного влияния в органах власти (советах), то есть добиться максимально возможного избрания в советы на выборах кандидатов от компартии и её союзников.

Учитывая нынешнее положение дел, получить большинство только лишь коммунистов представляется в ближайший период нереальным. Поэтому одна из задач — создание блока организаций, которые выступали бы совместно на выборах.

Можно предложить два пути создания блока. Первый — по договорённости с уже действующими организациями, которые согласились бы действовать совместно с коммунистами. Второй — оказание содействия, проявления инициативы по созданию новых общественных организаций, причём необязательно стоящих на платформе КПСС. Эти организации могут быть социал-демократического, левоцентристского, даже центристского направления. Важны несколько условий: в программных документах не должно содержаться антикоммунистических, антисоциалистических тезисов; лидеры организаций не должны предубеждённо относиться к коммунистам, их лидерам; члены этих организаций и их руководство должны быть подлинными демократами, людьми, которые искреннее хотят блага народу. Возможно объединение или создание организаций, не ставящих целью, по крайней мере, основной, политическую деятельность. Весьма перспективным было бы сотрудничество, например, с обществом защиты прав потребителей, которое может дать реальную отдачу в плане улучшения жизни людей. Имеет смысл обратить внимание на такую категорию, как безработные (создание комитета, общества). Возникает новый социальный слой, в перспективе весьма влиятельный — мелкие собственники, бизнесмены, деловые люди, кооператоры и т. д. Можно предположить, что со временем образуется партия, действующая в их интересах. Поэтому целесообразно поработать и в этом направлении. Имеет смысл подумать о создании городского (в сельской местности — районных) общества (комитета, совета) защиты прав пенсионеров.

В связи с этим, первостепенная задача — уже сейчас начать планомерную, систематическую, научно обоснованную подготовку к предвыборной кампании, создать для этого специальную группу. Непременное условие успешной работы — разработка планов, методик с помощью специалистов: социологов, психологов, политологов, имеющих практический опыт политической работы.

Правые силы включают политические партии, молодёжные, культурологические и др. общества, союзы.

На роль надпартийной надстройки, объединяющей так называемые «демократические движения», претендует «РУХ». Предпо-

лагається, що в него могут входить разные партии, в том числе и коммунисты (интервью И. Драча в октябре 1990 г.). Однако ряд правых партий не удовлетворён широкой программой «РУХА» и стремится к самостоятельной роли в политической жизни общества.

«РУХ» — самая массовая «демократическая» организация на Украине, она насчитывает около 600 тыс. человек, как было объявлено на II съезде «НРУ». В последние время наблюдается поправка «РУХА». Так, львовскую областную организацию «РУХА» ранее возглавлял профессор О. Волох, который считал, что государственность Украины нужно строить в союзе с другими республиками на основе равноправия. Такая позиция не устраивала лидеров правых сил, поэтому на областной конференции был избран новый председатель. В резолюции о политическом моменте конференция утвердила приоритет национальных проблем, исходя из «геополитического положения «Украины», отбросила любые варианты союзного договора, коммунистическую идеологию определила как «человеконенавистническую» и т. д.

Наиболее чётко изложила свои позиции «Украинская межпартийная ассамблея»: «Только национализм можно противопоставить краткосрочной некоммунистической диктатуре». Определена позиция по отношению к правам человека: «Реализация возможностей отдельного человека будет прямо зависеть от его поддержки идеи соборной независимой Украины». «УМА» считает необходимым уже сейчас приступить к созданию параллельных структур, которые займут должное место после «развала тоталитарной системы»: общественных комитетов регистрации граждан Украинской народной республики и забастовочных комитетов.

В начале 1991 года во Львове состоялось чрезвычайное совещание представителей студенческих организаций Украины. Принято решение о создании единой украинской студенческой организации, в состав которой войдут «УСС», «Студенческое братство» и другие. В сентябре должен состояться объединительный студенческий съезд, который подтвердит способность студенческой молодёжи идти в авангарде общественно-политических процессов.

Заслуживает внимания прошедший в январе с. г. в Харькове конгресс демократических партий, в котором приняло участие около 140 делегатов от 52 партий. От Украины в конгрессе были представлены социал-демократическая, народная, либерально-демократическая партии, либерально-демократический союз и партия демократического возрождения Украины. Представитель

Украинской республиканской партии присутствовал в качестве наблюдателя.

Конгресс определил союзный договор как великодержавный и шовинистический, выступил против референдума, призвал всех коммунистов к выходу из рядов партии.

Лидерами правых сил можно считать две партии — Украинскую республиканскую и Украинскую демократическую, причём последняя в силу своей уверенности имеет больше шансов на ускоренное развитие и на заключение союза с партиями в других регионах страны.

Правые партии активно действуют по созданию различных организаций-сателлитов и укреплению связей с существующими, такими, как свободные профсоюзы, независимый союз железнодорожников, русское общество им. Сахарова.

Эффективно действуют правые силы в вопросе сотрудничества с молодёжными и детскими общественными организациями, справедливо полагая, что будущее националистического движения — дети и молодёжь. В области действуют СНУМ, «Студенческое братство», «Товариство Лева», «Пласт», «Надежда», «Сол» и др.

Правые силы в целом имеют преобладающее идейное влияние в органах местной власти, и судя по всему, у коренного населения пользуются значительным авторитетом.

Существенное влияние на расстановку политических сил может оказать консолидация правых сил. Их идейные лидеры, вероятно, понимают, что объединится необходимо, прежде всего, для борьбы с коммунистической партией. Однако в противоречие с этой необходимостью вступают идейные и организационные разногласия.

К объединению (организационному, координационному или временному созданию политического блока) ряд партий толкает малочисленность их членов. Так, например, областная организация УРП на начало года насчитывала около 2500 человек, Партия демократического возрождения Украины — 200 и т. д.

Следует учитывать, что влияние таких партий, как УРП, ДПУ, ПДВУ, УХДП определяется также положением, которое их лидеры занимают в общественных и государственных структурах. Многие из них являются депутатами Верховного Совета УССР, местных советов. Тормозом к объединению является и психологический фактор — переоценка значимости партии или органи-

зации. Для лидеров, преследующих личные интересы, амбициозные или корыстные, объединение вообще не нужно.

Вероятнее всего, объединённый «Демократический блок» будет создан в преддверии новых выборов.

Центр спектра политических сил представлен наиболее скромно. Основным их представителем является Партия демократического возрождения Украины, выделившаяся из КПУ на базе демократической платформы. Руководство партии рассчитывает, что основной её базой будут интеллигенция, предприниматели, фермеры, возможен идейный союз «ПДВУ» с социал-демократами, левыми социалистами, анархо-синдикалистами.

Позицию, близкую к центру, занимают «ДСМЛ», русское общество им. Пушкина.

Влияние центристов в значительной степени будет зависеть от политической ситуации в стране — стабилизация её будет способствовать укреплению влияния политически центристских сил.

*ГДА СБ України, ф. 16, оп. 19 (1993), пор. 10, арк. 104–114.
Оригінал. Машинопис.*

№ 24

Доповідна записка голови КДБ УРСР М. Голушка голові Верховної Ради УРСР Л. Кравчуку про реакцію лідерів української діаспори на політичну ситуацію та діяльність опозиції в УРСР

17 квітня 1991 р.

Верховный Совет Украинской ССР
товарищу Кравчуку Л.М.
Лично.

Лидеры украинской диаспоры об обстановке в республике и деятельности оппозиции

По полученным данным, лидеры «Организации украинских националистов-солидаристов» (мельниковцы) распространяли на Западе обращение к украинской диаспоре в связи с современной обстановкой на Украине.

В обращении подчёркивается, что «благодаря усилиям ОУН» «хорошо подготовленной и проведённой работе», на Украине осу-

ществлены такие акции, как массовые демонстрации, митинги, голодовка студентов¹⁰² и др. Активно формируется оппозиция, которую возглавила Народная рада. Последняя становится всё более популярной, всё эффективнее даёт бой большинству в парламенте, благодаря чему многие решения коммунистов не принимаются. Отставка премьер-министра Украины расценивается как большое достижение оппозиции. В то же время высказывается озабоченность по поводу того, что «все эти завоевания могут оказаться под угрозой», так как «Горбачёв делает ставку на армию и КГБ, собирая вокруг себя реакционные силы, и не исключено, что в ближайшее время ситуация на Украине резко обострится».

Отмечая определённый рост международного авторитета Украины, лидеры ОУН призывают украинскую диаспору воспользоваться наметившимся «сдвигом в психологии» лидеров ведущих западных стран и проявляемым им всё большим интересом к отдалённым республикам СССР с тем, чтобы убедить западное сообщество выступить в поддержку «прогрессивных сил» на Украине, ратующих за её независимость. В частности, отмечается, что в США создан специальный комитет при Совете национальной безопасности, который занимается сбором и анализом информации об Украине, регулярно информирует о процессах и тенденциях развития в республике президента. С учётом этого националистическим формированиям предлагается сосредоточить свои усилия на том, чтобы привлечь внимание правительств стран проживания к Украине как отдельной самостоятельной республике, её промышленному и экономическому потенциалу.

Как явствует из этого обращения, мельниковские главари начали подготовку к намеченному на следующий год очередному съезду, на котором будет дан «всесторонний» анализ обстановки

¹⁰² Вершиною протистояння комуністичної влади й опозиції стало політичне голодування студентів у жовтні 1990 р. (увійшло в історію як «Студентська революція на граніті»), організоване Українською студентською спілкою та «Студентським братством». Розкинувши наметове містечко в центрі Києва, студенти висунули вимоги відставки голови Ради Міністрів УРСР В. Масола, призначення навесні 1991 р. нових виборів на основі багатопартійності, ухвалення постанови про націоналізацію майна КПРС та ВЛКСМ на території України. Під тиском опозиційних сил 17 жовтня ВР УРСР прийняла постанову, яка задовольняла вимоги страйкуючих студентів. Проте із прийнятих рішень було виконане лише одне — у відставку пішов голова Ради Міністрів В. Масол.

на Украине, детально обсуждены действия ОУН и оппозиционных сил в республике за последнее время и на этой основе определены дальнейшие тактические установки. Как отмечается в обращении, съезду будут предшествовать конференции и собрания националистических формирований мельниковского толка во всех странах поселения и на Украине.

Значительное место в обращении отводится острой критике бандеровцев, которые, как утверждается, «превысили свои полномочия, возможности и идут на крайний экстремизм», причём имеются ввиду и их единомышленники в республике. Призывы к свержению власти на Украине вооружённым путём, всяческая популяризация С. Бандеры, в том числе в восточных и центральных областях республики как вождя украинского народа, сооружение ему памятника в Ивано-Франковской области¹⁰³, «размахивание» чёрно-красными флагами где нужно и не нужно и другие акции, по оценке мельниковцев, вызывают негативную реакцию не только в отношении ОУН, но и «украинского дела» в целом. Мельниковские лидеры призвали «дать бой бандеровцам, остановить их и взять это движение под контроль», в противном случае, как утверждается в обращении, «мы можем проиграть, потерять свои позиции на Украине».

Аналогичную позицию в этом вопросе занимают и некоторые другие националистические группирования за рубежом. В частности, функционеры «Украинской демократическо-революционной партии» (УДРП) заявили, что «возрождение бандеровщины» и сооружение Бандере, повинному во многих преступлениях перед украинским народом, памятника по месту его рождения лишь усугубляют социально-экономическое положение, ещё больше противопоставляют людей и ведут в конечном итоге к разжиганию вражды, а «реформы» Черновола¹⁰⁴ и других демократов, пришедших к власти в западных областях Украины, фактически открывают путь созданию новой административно-бюрократической системы. Особой критике в этих и других кругах подвергается тактика УРП, её экстремизм, призывы к ликвида-

¹⁰³ Мається на увазі пам'ятник С. Бандері, встановлений у селі Старий Угринів Калуського району Івано-Франківської області 14 жовтня 1990 р.

¹⁰⁴ Ідеться про створення Галицької асамблеї (1990–1991 рр.), одним з ініціатором якої був голова Львівської обласної ради та виконкому — В'ячеслав Чорновіл.

ции КПСС, существующих структур власти. Высказывается мнение, что подобные действия могут привести к противоположным результатам, поскольку толкают партийные ряды к самообороне, консолидации, поиску помощи в Москве, КГБ, армии и у «чёрных беретов»¹⁰⁵. Лидеры УДРП заявляют, что в настоящее время ошибочно рассматривать КПСС как «монолитную» организацию, так как, по их мнению, в нынешней Компартии Украины много членов партии, оказавшихся на распутье после 1985 года. Поэтому, как полагают они, не следует их «отпугивать» подобными призывами, а «сосредоточить фронт борьбы против консервативного крыла партии», используя в этих целях соответствующие идеологические и политические аргументы. В этой связи пропагандируется целесообразность укрепления позиций Партии демократического возрождения Украины, основной костяк которой составляют бывшие члены КПСС.

Не находит полной поддержки в этих кругах «повседневная» деятельность сформировавших Народную раду других «демократических партий», которые, как считают в диаспоре, «ещё далеки от правильного понимания функций партий в демократическом обществе при парламентском устройстве», а их причастность к таким акциям, как голодовка студентов, скандал с депутатом С. Хмарой, другие просчёты и ошибки являются для парламентариев Запада «средствами шантажа», которые неприемлемы для демократического строя.

Сообщается в порядке информации.

Председатель комитета

Н. Голушко

*ГДА СБ України, ф. 16, оп. 19 (1993 р.), пор. 10, арк. 183–185.
Копія. Машинопис.*

¹⁰⁵ Идется про сили спеціального призначення.

№ 25

**Доповідна записка голови КДБ УРСР М. Голушка
голові Верховної Ради УРСР Л. Кравчуку
про деякі аспекти Краківської конференції
на тему «Рух за незалежність України»****26 червня 1991 р.**

Совершенно секретно

Верховный Совет Украинской ССР
тов. Кравчуку Л.М.**О некоторых аспектах Краковской
конференции на тему
«Движение за независимость Украины»**

По добытым КГБ УССР сведениям, в мае с. г. в Республике Польша состоялась международная конференция на тему «Движение за независимость Украины». Прибывшие в Краков 50 участников указанного форума сделали попытку найти «теоретическое обоснование обострившейся в республике национально-освободительной борьбы», а также наметить основные пути бесповоротного выхода Украины из состава Советского Союза. Эти две взаимосвязанные задачи, решавшиеся избранными на конференцию делегатами, были главным лейтмотивом всех официальных докладов и секционных дискуссий.

В данной связи представитель Народного движения Украины (Рух) В. Мулява заявил, что с учётом углубляющегося в СССР политического и социального кризиса перед страной открывается два возможных варианта дальнейшего развития. Вероятен резкий поворот к гражданской войне и военной диктатуре, сказал он, однако в конечном итоге важно, чтобы окончательную победу одержали национал-демократы во главе с Рухом. В последующем В. Мулява всячески стремился провести линию на конференции, имевшую единственную цель, то есть добиться признания Руха «монопольной организацией с правом осуществлять руководство национально-освободительными силами».

Депутат Верховного Совета Украины В. Бойко¹⁰⁶ выступал с докладом в украинском доме под названием «Концепция суверенности Украины в украинском парламенте», в котором был затронут вопрос усиления идеологической работы в ряде восточных областей республики. Он сделал акцент на необходимости «помнить о русскоязычном населении, вести в отношении его активную пропаганду на русском языке, ставить при этом во главу угла целостную концепцию отделения Украины от Советского Союза». В неофициальном общении В. Бойко признался в том, что в предвыборной кампании допускал грубый обман русскоязычного населения, оставив на депутатской совести невыполняющиеся обещания и удовлетворившись проникновением в парламент.

Аналогичные мыслям В. Бойко политические суждения допускал функционер эмигрантских подрывных центров во Франции Л. Плющ¹⁰⁷, обративший внимание участников конференции на потребность «не замыкаться лишь в рамках украинского национализма, а быть для русскоязычного населения республики своим». В интересах последующего выхода Украины из СССР, подчеркнул Л. Плющ, следует разговаривать и отвечать по-русски, не скупится на различное общение, в том числе делать вид очень тактичных и чутких идеологов.

Член польского сейма В. Мокрый¹⁰⁸ представил созданный в Кракове Центр украинской культуры как своеобразные ворота, открывающиеся для интеграции украинцев в европейское сообщество. В упомянутом центре намечается стажировать украинцев и поляков украинского происхождения, в первую очередь

¹⁰⁶ *Бойко Вадим Леонідович* (1962–1992 рр.) — журналіст. Працював головним редактором програм для молоді Українського телебачення, позаштатний кореспондент програми «Взгляд» Центрального телебачення СРСР. Із травня 1990 по лютий 1992 рр. — народний депутат України. Заступник голови комісії ВР України з питань гласності та засобів масової інформації.

¹⁰⁷ *Плющ Леонід Іванович* (1939 р. н.) — математик, публіцист, член Ініціативної групи захисту прав людини у СРСР. У 1976 р. за правозахисну діяльність висланий із СРСР. Живе у Франції.

¹⁰⁸ *Мокрий Володимир* (1949 р. н.) — славіст, публіцист, лідер українського громадського руху в Польщі, професор Ягеллонського ун-ту (м. Краків), керівник Фундації святого Володимира Хрестителя Київської Русі у Кракові.

специалистов по украинистике и польско-украинским отношениям. По данным источника, в кулуарных беседах В. Мокрый допускал антирусские выпады, утверждая, в частности, что «если весь украинский народ поднимется на вооружённую борьбу за самостийницькие права, то нужно быть готовым к введению на Украину польских войск для отражения российской агрессии». В этот же период удобным и своевременным будет решение территориального спора, а именно — поднять вопрос о «возврате исконно польских земель, особенно белорусских и украинских».

Представитель французского наццентра И. Туркевич обратился к украинской делегации с предложением определить для себя внутреннего врага. Даже если такового в настоящий момент не существует, то его нужно создать в обязательном порядке, чтобы инспирировать на Украине политический накал межнациональных страстей. В идеологическом противостоянии, продолжил И. Туркевич, главенствующая роль отводится средствам массовой информации, журналам и газетам. Они должны провозгласить принципы «приматум края», сосредоточить усилия на политике национального возрождения и сфокусировать идеологические проблемы на «расчленении империи».

Католический миссионер Краснопольская В., преподаватель украинского языка в духовной семинарии Республики Польша, супруга влиятельного посла в сейме, убеждала отдельных членов украинской делегации в преимуществе католической веры над православными доктринами. Речь шла в основном о католической экспансии на восток и постепенном вытеснении с Украины Русской православной церкви. В реализации этих замыслов видное место отводилось В. Краснопольской прежде всего увеличению потока в республику католической литературы, антиправославной и антироссийской направленности, финансированию польской стороной украинских общин католического вероисповедания и религиозных изданий украинских католиков.

Руководитель Варшавского бюро политического журнала «Институт демократии в Восточной Европе» Агопсович М. добивалась от некоторых украинских журналистов сотрудничества в области украинистики. Особый интерес был проявлен, например, к анализу и прогнозированию развития политической ситуации в СССР, передаче такого рода информации в Польшу или Германию.

Сообщается в порядке информации.

Председатель Комитета

Н. Голушко

*ГДА СБ України, ф. 16, оп. 19 (1993 р.), пор. 12, арк. 44–46.
Засвідчена копія. Машинопис.*

№ 26

Доповідна записка голови КДБ УРСР М. Голушка голови Верховної Ради УРСР Л. Кравчуку про задуми деструктивних елементів із дестабілізації ситуації в республіці

6 серпня 1991 р.

Секретно

Верховный Совет Украинской ССР
товарищу Кравчуку Л.М.
Лично

О замыслах деструктивных элементов по дестабилизации обстановки в республике

Функционеры некоторых действующих в республике партий и объединений, сплотившись на единой антисоюзной платформе и преодолев на время тактические разногласия, проводят подготовительную работу к началу нового «осеннего наступления», стратегической целью которого является задача путём окончательной дестабилизации обстановки воспрепятствовать подписанию Украиной Союзного договора.

Так, руководством «Руха», выступающего главным организатором «осеннего наступления», складывающаяся на Украине ситуация расценивается как «чрезвычайная, требующая проведения решительных народных акций протеста». Перед краевыми организациями движения поставлена задача «противодействовать подписанию Украиной нового Союзного договора».

Механизм этого противодействия включает, по замыслу организаторов, в себя два этапа. На первом — в период с 1 августа по 14 сентября — намечается на предприятиях, в цехах, бригадах, вузах, максимально охватывая населённые пункты республики,

провести митинги, собрания и т. п., на которых будут приниматься «резольюции протеста». Эти резолюции должны направляться в Верховный Совет республики и местные советы, а также сопровождаться соответствующими наказами депутатам. На митингах и собраниях предполагается организовать сбор пожертвования в «Фонд независимости Украины», а также сформировать делегации на т. н. «Всеукраинское народное вече», которое намечается провести 15 сентября в Киеве на площади им. Б. Хмельницкого.

Второй этап начинается 15 сентября и продолжается «до полного отказа ВС УССР от подписания договора». В ходе его проведения предусматривается организовать массовое направление телеграмм протеста в Верховный Совет республики, усилить «листовочную войну», активизировать кампанию по отзыву депутатов-коммунистов, обеспечить прибытие в Киев десятков тысяч людей, провести пикетирование райкомов, горкомов, обкомов Компартии Украины. Ответственность за проведение этой работы возлагается на создаваемые на местах «организационные комитеты по управлению акциями протеста».

Роль своеобразного детонатора намечаемых на сентябрь акций отведена научной и творческой интеллигенции республики, «форум» которой для обсуждения проекта Союзного договора решено собрать в Киеве 14 сентября, накануне «главных событий». Предполагается, что его осуждение участниками «форума» — ведущими учёными, литераторами, деятелями культуры, пользующимися авторитетом в обществе, «развеет иллюзии народа о суверенитете Украины в составе Союза» и, самое главное, окажет давление на Верховный Совет республики в принятии исторического решения.

Большие надежды на придание планирующимся акциям массовости и «характера народного волеизъявления» возлагаются на организационно оформившееся в июне с. г. т. н. Всеукраинское объединение солидарности трудящихся (ВОСТ). Умело манипулируя этим объединением, лидеры «Руха» добиваются политизации рабочего движения и утверждения в нём в качестве основной антикоммунистической платформы. В оставшееся время через уже официально действующие и вновь создающиеся структуры ВОСТА планируется реализовать установку блока «демократических сил», согласно которой ВОСТ, «в случае реальной угрозы подписания Союзного договора, обеспечит организацию и проведение общеукраинской политической забастовки и акции гражданского неповиновения».

Через активистов студенческих объединений (СУС¹⁰⁹—УСС¹¹⁰, СНУМ) развернута агитация с целью вовлечения студенчества в акции протеста, повторения, ориентировочно, 17 сентября массовых выступлений и голодовки протеста. Целям объединения всех молодёжных сил и подчинения их общему замыслу «наступления» послужила проведённая 3—4 августа в Киеве т. н. международная конференция молодёжных организаций, призвавшая молодёжь к активному участию в сентябрьских акциях в Киеве и поставившая цель вовлечь в них до 500 тысяч молодых людей.

Август определён «Рухом» как месяц активной агитационной работы особенно в южном и восточном регионе республики, осуществляемой через общереспубликанские мероприятия культурологического характера («Козацькими шляхами», «Дзвін-91»¹¹¹, «Червона Рута»¹¹² и др.) и нацеленной на склонение общественного мнения в этих областях на сторону оппозиционных сил.

Среди других мер, запланированных «Рухом» и сплотившимися вокруг него группированиями, для активизации силового давления и такое, как проведение во Львове в сентябре с. г. демонстрации под лозунгом «Нет — союзному договору!», очередной сес-

¹⁰⁹ СУС — Спілка українських студентів.

¹¹⁰ Українська студентська спілка (УСС) — незалежне професійне об'єднання студентів, установчий з'їзд якого відбувся 8–9 грудня 1989 р. Головною метою УСС проголошувалася боротьба за досягнення Україною незалежності. Члени УСС брали активну участь у студентському голодуванні 2–17 жовтня 1990 р. в Києві.

¹¹¹ «Дзвін» — український музичний фестиваль, який проводився у 1990 (м. Канів) та 1991 (м. Київ) роках. Його організатором і директором був Микола Кунцевич. У фестивалі взяли участь гурт «Вій», Марія Бурмака, Ольга Юнакова, Едуард Драч та ін. музиканти.

¹¹² Перший фестиваль української сучасної пісні «Червона рута» відбувся у Чернівцях — на знак того, що саме на Буковині жив і творив автор однойменної пісні, популярний виконавець і композитор Володимир Івасюк. Організаторами фестивалю виступили Міністерство культури, ЦК ЛКСМУ, Український фонд культури, спілки композиторів та письменників України. Конкурсанти змагалися у жанрах поп- і рок-музики, а також бардівської пісні та співаної поезії. У рок-змаганнях брали участь згодом популярні гурти «ВВ», «Брати Гадюкіни». Лауреатами та дипломантами фестивалю стали Т. Курчик, А. Миколайчук, П. Дворський, рок-ансамблі «Сестричка Віка», «Кому вниз». Фестиваль справив величезний вплив на політичну активність у регіоні, сприяв пробудженню національної свідомості серед української молоді.

сии большого совета НДУ в Киеве, а также созыв 6 сентября с. г. в г. Тернополе второй Галицкой ассамблеи¹¹³.

Таким образом, контроль за развитием складывающейся в республике обстановки позволяет прогнозировать значительное повышение в сентябре—декабре с. г. накала политической борьбы, центром которой станет столица Украины. Формы и методы этой борьбы, взятые сегодня на вооружение деструктивными силами, однозначно свидетельствуют об избрании ими для достижения известных целей пути открытой конфронтации с государственной властью, парализации деятельности её законно избранных структур.

Рассматривая возможные варианты исхода событий в Киеве в сентябре с. г. организаторы экстремистских акций в случае успеха намерены выдвинуть требования о роспуске парламента, проведении нового референдума и др. В случае же принятия Верховным Советом республики решения о присоединении к Союзному договору высказывается решимость призвать население к «бессрочной политической забастовке», Народной раде выйти из Верховного Совета, создав альтернативный парламент.

Комитетом госбезопасности принимаются меры по дальнейшему контролю за развитием обстановки в республике и недопущению противоправных действий.

Сообщается в порядке информации.

Председатель Комитета

Н. Голушко

*ГДА СБ України, ф. 16, оп. 19 (1993), пор. 12, арк. 222–224.
Копія. Машинопис.*

¹¹³ *Галицька асамблея* — спільні сесії обласних рад Львівщини, Тернопільщини та Івано-Франківщини. Перша асамблея (Львів, 16 лютого 1991 р.) затвердила угоду про основні принципи співробітництва між обласними радами і створення регіональної координаційної ради з метою співпраці в політичній, економічній, торговельній, науково-технічній, гуманітарній, культурній сферах для піднесення життєвого рівня населення в умовах наростання кризи радянського суспільства. У ході роботи Галицької асамблеї було прийнято ухвали «Про єдність українських земель» і «Про проведення 17 березня 1991 р. обласних референдумів про незалежність України». Друга асамблея, яка відбулася у Тернополі 5 вересня 1991 р., розглядала питання організації виконавчої влади та місцевого самоврядування.

№ 27

**Доповідна записка голови КДБ УРСР М. Голушка
голови Верховної Ради УРСР Л. Кравчуку про
ситуацію в республіці у зв'язку зі створенням ДКНС****20 серпня 1991 р.**

Секретно

Верховный Совет Украинской ССР
тов. Кравчуку Л.М.**Об обстановке в республике
в связи с созданием ГКЧП**

Органами КГБ, МВД и прокуратурой республики совместно с военными округами осуществляются мероприятия по упреждению экстремистских направлений, особенно с использованием оружия, выявлению и пресечению подстрекательских действий, недопущению вмешательства в деятельность органов власти со стороны социально опасных и коррумпированных элементов, проводятся и другие мероприятия по обеспечению правопорядка и спокойствия. Повсеместно организовано слежение за развитием ситуации, которая, по поступающим данным, характеризуется в республике следующим образом.

Содержание документов руководства страны, обращения Государственного комитета по чрезвычайному положению и принадлежащие им меры воспринимаются в различных слоях общества в основном положительно. Обстановка в трудовых коллективах республики спокойная. Объекты ведущих отраслей промышленности и жизнеобеспечения функционируют нормально. Этому во многом способствовали принятые Верховным Советом и Кабинетом Министров УССР меры, направленные на недопущение дестабилизации обстановки в республике, соблюдение законности и правопорядка, обеспечение нормального ритма в трудовом процессе, подготовка к зиме. Сдерживающим фактором являлась встреча председателя Верховного Совета УССР с представителями Руха, других общественных объединений и партий.

Вместе с тем определённая часть населения (в основном представители интеллигенции) расценивают ГКЧП как антиконституционный акт, могущий привести к гражданской войне, установлению военной диктатуры. В определённой степени возникновению

таких настроений способствует распространяемое в листовках, как серьёзная поддержка оппозиции, известное обращение руководства РСФСР. Особенно озабочены складывающейся ситуацией криминальные элементы из числа «теневиков» и кооператоров.

Руководители Руха направили в низовые структуры на местах обращение с призывом не оказывать поддержки ГКЧП, вместе с тем не допускать провокаций, дестабилизации обстановки, что может послужить основанием для введения чрезвычайного положения на местах. Представители оппозиционных объединений и партий проводят консультации по выработке тактики своих действий, а лидеры проявляющих себя наиболее реакционно УНА¹¹⁴ и УНС¹¹⁵ высказывают мнение о возможности перехода на нелегальные формы деятельности. Отдельные активисты молодёжных объединений националистического толка намереваются провести в г. Киеве групповые акции протеста.

19 августа по инициативе Руха, УРП и других политизированных организаций состоялись митинги в гг. Киеве (от 300 до 500 чел.), Харькове (до 2 тысяч чел.), Ивано-Франковске (около 2 тысяч чел.), Галиче, Коломые Ивано-Франковской области (100–150 чел.), Луцке (до 1 тысячи чел.), Ровно (150 чел.). Выступавшие осудили создание ГКЧП и его действия как «антиконституционные», призвали к подчинению решениям «только законных органов власти», проведению всеобщей забастовки. Участники митингов в Харькове и Ивано-Франковске приняли обращения к военнослужащим и сотрудниками правоохранительных органов не подчинятся распоряжениям ГКЧП, не применять оружия «против своего народа».

В Николаеве от имени УРП распространены листовки с призывами гражданского неповиновения в знак протеста против создания ГКЧП (около 150 экз.). В Полтаве обнаружены листовка

¹¹⁴ *Українська національна асамблея (УНА)* бере свій початок від Української міжпартійної асамблеї (УМА), створеної різними групами, організаціями та партіями 30 червня 1990 р., які розчарувались у демократичних партіях на кшталт Руху та Української республіканської партії. 8 вересня 1991 р. УМА перейменовано в УНА. Під час путчу в Москві 19 серпня 1991 р. УНА створила Українську народну самооборону (УНСО). Першим головою УНА–УНСО став Юрій Шухевич, син головнокомандувача УПА Романа Шухевича.

¹¹⁵ *УНС* — Українська націоналістична спілка, установчий з'їзд якої відбувся у Києві 3–4 листопада 1990 р.

с аналогичным призывом, Подволочиске Тернопольской области — листовки в поддержку заявления руководства РСФСР и призывом к забастовке. Ночью 20 августа в Кременце Тернопольской области неизвестными лицами облит белой краской памятник В.И. Ленину.

В Ужгороде состоялось совещание представителей т. н. «демократических сил», на котором присутствовало около 25 активистов Руха, УРП, «Просвиты». Участники приняли обращение к ООН в связи с «государственным переворотом в стране».

С учётом складывающейся обстановки Комитетом госбезопасности Украины совместно с органами прокуратуры и МИД принимаются упреждающие меры, направленные на недопущение в республике дестабилизирующих обстановку процессов.

Председатель Комитета

Н. Голушко

*ГДА СБ України, ф. 16, оп. 19 (1993), пор. 14, арк. 1–2.
Копія. Машинопис.*

ОСОБА У КОНТЕКСТІ ІСТОРІЇ

*Олександр Безручко**
(Київ)

Справа-формуляр «Запорожець»: нові документи про режисера Олександра Довженка

У статті на основі документів справи-формуляру «Запорожець» досліджуються маловідомі сторінки з життя та творчої діяльності кінорежисера О. Довженка.

Ключові слова: справа-формуляр, «Запорожець», О. Довженко, органи держбезпеки.

Першим, хто відкрив таємницю існування в архіві КДБ справи-формуляру «Запорожець» на О. Довженка був «донедавна полковник Служби безпеки України, історик за фахом та літератор за покликом душі»¹ В. Попик. У середині 1990-х рр. вийшла його журнальна стаття «Під софітами ВЧК–ДПУ–НКВС–НКДБ–КДБ»², а у 2000 р. — книга «Під софітами спецслужб»³. У цих публікаціях автор відкрив ши-

* *Безручко О.В.* — кандидат мистецтвознавства, завідувач кафедри кіно-, телемистецтва, директор Інституту телебачення, кіно і театру Київського міжнародного університету.

¹ *Попик В.А.* Під софітами спецслужб.: Худ.-докум. зб. — К.: Вид-во Європ. ун-ту фін., інформ. систем, менеджм. і бізнесу, 2000. — С. 6.

² *Попик В.* Під софітами ВЧК–ДПУ–НКВС–НКДБ–КДБ // Дніпро. — 1995. — № 9/10. — С. 21–59.

³ *Попик В.А.* Під софітами спецслужб. — 406 с.

рокому загалу витяги з агентурних донесень із справи-формуляру «Запорожець» на О. Довженка без зазначення архівних посилань, які на той час були лише для службового користування.

7 липня 1994 р., до сторічного ювілею О. Довженка, ЦДАМЛМ України було передано документи на нього із відомчих архівів прокуратури, суду і органів КДБ України (матеріали так званої «Справи № 112»)⁴, серед яких агентурне донесення органів НКВС УРСР про виступ О. Довженка на партійних зборах Київської кінофабрики, рапорт оперуповноваженого ДПУ УРСР про враження після закритого громадського перегляду звукового кінофільму «Іван», повідомлення ДПУ УРСР до ДПУ СРСР про вилучення найбільш політично невитриманих кадрів із кінофільму «Іван», донесення народного комісаріату внутрішніх справ УРСР наркомуні внутрішніх справ СРСР Л. Берії про антирадянські настрої Довженка під час роботи над кінофільмом «Щорс» і лист О. Довженка до Ю. Солнцевої⁵ тощо.

Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБ України) у 2005 р. розсекретив двадцять шість документів, які стосувалися життя і творчості Олександра Петровича Довженка. Два документи вже були оприлюднені в 1994 р. повністю, а ще один, повторно розсекречений — зі значними скороченнями. В Україні ці документи майже одночасно були надруковані відомим українським науковцем Л. Череватенком у журналі «KINO-КОЛО»⁶ та автором цього дослідження — в «Архівах України»⁷.

⁴ Довженко О.П. Господи, пошли мені сили: Щоденник, кіноповідсті, оповідання, фольклорні записи, листи, документи. — Х.: Фоліо, 1994. — С. 654.

⁵ Центральний державний архів-музей літератури та мистецтва України (далі — ЦДАМЛМ України), ф. 1196, оп. 2, спр. 4, 5, 6, 7, 9.

⁶ Череватенко Л. Довженко визволений // KINO-КОЛО. — 2005. — № 25. — С. 108–135.

⁷ Безручко О. Нові документи з архіву СБУ: штрихи до портрета Олександра Довженка // Архіви України. — 2005. — № 1/3 (256). — С. 37–60.

У 2006–2007 рр. архівісти ГДА СБ України розсекретили величезний масив документів по голодомору, представлений на виставці «Геноцид українського народу: Голодомор 1932–1933 рр.», а також на сайтах Держкомархіву України та СБУ розмістили зведений реєстр архівних документів і випустили книгу «Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД»⁸. Серед цих документів було представлено невідомий раніше аркуш зі справи-формуляра «Запорожець» під назвою «З робо-

Олександр Довженко.

чого зведення Київського облвідділу ДПУ УСРР щодо висловлювань О. Довженка»⁹, за яким можна побачити ставлення митця до подій 1932 р. в Україні.

У вересні 2009 р., до 115-ї річниці від дня народження О. Довженка, у приміщенні Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України (вул. Володимирська, 22-а) відбулося урочисте відкриття спільної українсько-російської документально-книжкової виставки «Повість полум'яних літ Олександра Довженка», яка була підготовлена в рамках проекту «Полум'яне життя Олександра Довженка». Окрім великої кількості фотографій, книжок та фотокопій

⁸ Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД / Упор.: В. Борисенко, В. Даниленко, С. Кюкін та ін. – К.: ВД «Стилос», 2007. – 604 с.

⁹ ГДА СБ України, ф. 11, спр. С-836, т. 1, арк. 59.

документів, пов'язаних із життям і творчістю О. Довженка, було представлено декілька нещодавно розсекречених документів із ГДА СБУ.

Завдяки цьому стає зрозуміло, що Олександра Довженка радянські спецслужби «вели» і «розробляли» все життя. Нарком внутрішніх справ СРСР Л. Берія наказав начальнику 2-го відділу ГУДБ НКВС СРСР комісару держбезпеки 3-го рангу П. Федотову взяти режисера в активну «розробку». П. Федотов ретранслявав це розпорядження наркомові внутрішніх справ УРСР — комісарові держбезпеки 3-го рангу О. Серову (17 червня 1940 р.)¹⁰.

Спецслужби збирали матеріали і на другу дружину О. Довженка — Юлію Солнцеву. У 2005 р. було розсекречено лист 2-го відділу УДБ НКВС УРСР заступнику начальника ОВ ГУДБ СРСР Петрову про Ю. Солнцеву¹¹, у 2009 р. — копію її автобіографії (1938 або 1939 рр.), яка названа «довідкою на Ю. Солнцеву»¹², а також агентурне донесення 5-го відділення 2-го відділу ГУГБ НКВС СРСР від 24 січня 1939 р.¹³

У закритій частині Російського державного архіву літератури і мистецтв зберігається свідоцтво про шлюб Олександра Довженка та Юлії Солнцевої (1928 р.). Пікантність цієї ситуації в тому, що О. Довженко до 1955 р. був в офіційному шлюбі із Варварою Криловою. Наприкінці 1920-х рр. одружений О. Довженко познайомився із молодого, але вже відомою актрисою Ю. Солнцевою, зоряною миттю якої була роль Аеліти в однойменному фільмі. Потрібно відзначити, що майже до кінця свого життя О. Довженко і Ю. Солнцева не були в офіційному шлюбі. Лише незадовго до смерті Олександра Петровича Юлія Іполитівна наполягла, аби її громадянський чоловік розірвав шлюб із Варварою Криловою й офіційно одружився з нею.

¹⁰ ГДА СБ України, ф. 11, спр. С-836, т. 1, ч. III, арк. 285.

¹¹ Там само, т. 2, арк. 24–25.

¹² Там само, т. 2, ч. I, арк. 3.

¹³ Там само, арк. 19–21.

З одного боку, Ю. Солнцева — дружина і найближчий товариш О. Довженка на знімальному майданчику та у житті, а, з іншого, — жорстка і самовладна спадкоємиця творчого спадку чоловіка, яка на півстоліття приховала від сторонніх очей велику частину архіву митця, до якої входять листування, записи, щоденники. Юлія Солнцева внесла багато неоднозначного у життя режисера, у тому числі розсварила його із М. Бажаном, І. Савченком та багатьма українськими митцями. За твердженням М. Шудрі, «першим про негативний вплив дружини на життя і характер Олександра Петровича заговорив улюблений його актор Петро Масоха», який розповів про факти, що їх ніхто не наважувався оприлюднювати:

«Солнцева, на жаль, внесла відчутні зміни до характеру, поведінки, смаків, помислів і (головне) у творчість свого чоловіка, знаменитого митця і великої людини [...]. Ми зіткнулися з досить ворожою до нас (членів знімальної групи фільму “Земля”) особою, яка, як виявилось з часом, ненавиділа нас, я б сказав, великодержавною ненавистю російської шовіністки»¹⁴.

Завдяки одному із секретних агентів НКВС СРСР можна побачити, що ж насправді думали українські митці, друзі О. Довженка, про його дружину. Так, 17 вересня 1940 р. Ю. Яновський назвав її «проклятою Юлькою», оскільки

«Солнцева, зневажаючи і ненавидячи українську культуру, весь час тягне Довженка у бік російської культури, відштовхує його від українських письменників і взагалі від українців, а Довженко цілком під її черевиком. [...] Ця ехидна Юлька розумна, вона розуміє, що вирвати Довженка з українського ґрунту не можна, він відразу зачахне, оскільки живиться тільки українськими соками, та і не в її бажанні втратити почесні, які має Довженко на Україні і яких не мав би в Москві, тому вона не уводить його від української культури, а наводить на нього російську культуру, навіть у дрібницях: сварить із друзями-українцями і зводить зі своїми друзями-росіянами».

¹⁴ Шудря Н. Юлька и её Запорожец // Аспекти. – 2004. – 1–7 октяб-
ря. – С. 7.

За словами Ю. Яновського, Ю. Солнцева

«робить Каїнову справу, руйнуючи Довженка зсередини. Але Довженко теж не дурний, він, загалом, розуміє це. І тут його трагедія: він кохає Солнцеву, але часом ненавидить її, він відчуває її мету й інколи пробує з нею боротися. Розуміючи ж усе це, він злий, дратівливий, з усіма рве, а його творчість, потрапивши між двох вогнів, ставши на двох шляхах — української і російської культури, — зривається, провал іде за провалом. Він міг би зробити все набагато краще, якби ні на крок не йшов від свого українського ґрунту. Він розуміє це і важко переживає свою трагедію»¹⁵.

Отже, усталене уявлення про Ю. Солнцеву як вірну дружину і соратницю по кіномистецтву, яка приносила лише гарне у життя митця, принаймні, дещо невірне.

У розсекреченому документі згадується Михайло Борисович Вінярський, режисер науково-популярних і художніх фільмів, найбільш відомі серед яких «Тінь у пірса» (1955 р.) та «Координати невідомі» (1957 р.). Студент вдіківської майстерні С. Ейзенштейна М. Вінярський навесні 1935 р. потрапив на практику до знімальної групи стрічки «Аероград». Олександр Довженко з повагою ставився до учня, багато часу приділяв вихованню на знімальному майданчику та поза його межами, про що й зазначалося в тогочасній газеті «Кино»:

«Тримісячна робота студента-практиканта режисерського факультету т. Вінярського у групі режисера О. П. Довженка дала чудові результати. Велика увага до практиканта з боку О. П. Довженка, повсякденна спільна робота з асистентом режисера Солнцевою створили умови для дійсно плідного виробничого навчання т. Вінярського»¹⁶.

Навчання в Олександра Довженка тривало й після закінчення ВДІК, коли Михайло Вінярський потрапив до режисерської лабораторії на Київській кінофабриці (РЛККФ). У 1936 р. О. Довженко, розповідаючи про РЛККФ, зазначав:

«Я прийняв [...] Вінярського»¹⁷.

¹⁵ Див.: Попик В. Під софітами ВЧК–ДПУ–НКВС–НКДБ–КДБ. – С. 40.

¹⁶ Тальскій С. Студенти на производстве // Кино. – 1935. – 4 июля.

¹⁷ ЦДАМЛМ України, ф. 690, оп. 4, спр. 75, арк. 5–6.

На зйомках фільму «АЕРОГРАД».
Зліва від О. Довженка — Ю. Солнцева.

Найбільш підготовлені режисери-лаборанти М. Вінярський та Ю. Солнцева отримали право на постановку першої повнометражної художньої картини «Вісунська республіка». Трохи згодом, після унеможливлення зйомок цього фільму, режисерський дует Ю. Солнцевої й М. Вінярського збирався знімати «Як гартувалася сталь»¹⁸. Як видно із нещодавно розсекреченого документа, Ю. Солнцева використовувала спільну роботу з М. Вінярським у власних цілях.

Про невірність Ю. Солнцевої потайки розповідали багато людей, які знали її. Що це не безпідставні плітки, свідчать спогади тогочасного артиста театру ім. Вахтангова, у майбутньому режисера і заслуженого артиста РРФСР Михайла Миколайовича Сидоркіна (1910–1980 рр.), який у 1934 р. знімався в «Аерограді», був у кіноекспедиції, під час якої вів щоденник (лише нещодавно став доступним дослідникам).

¹⁸ Гец С. Вирощувати майстрів радянського кіно // Комсомолец України. – 1937. – 22 серпня.

Коли Олександр Довженко з Едуардом Тіссе 4 жовтня 1934 р. переїхали з намету до квартири, Ю. Солнцева залишилася наодинці з молодим актором:

«І довго, довго розмовляли, лежачи в ліжку. Вона сказала мені, що не хоче переїжджати до Довженко, тому що він і Тіссе їй дуже набридли і вона відчуває себе набагато краще без них. Узагалі Юля — дивна жінка. Зараз, коли всі пішли, вона раптом стала дуже милою і привабливою. Я запитав, чому? Я навмисно при них стерво, — сказала вона. — Так краще працювати. Я, звичайно, не погодився. Потім вона довго розповідала мені про свої романи»¹⁹.

Уранці 5 жовтня Ю. Солнцева зробила більш ніж прозору пропозицію молодому акторові:

«Вранці Юля сказала, що вона бачила мене вві сні, ми з нею ходили, обнявшись, лежали на ліжку і розмовляли на “ти”. “Адже я раніше думала, що з вами дружитиму”, — сказала вона. “Я дуже боюся і не люблю жінок, так що всі друзі у мене чоловіки. У дитинстві мріяла бути гетерою, — додає вона. — А при жінках мені соромно роздягтися. Узагалі, я їм не довіряю”. Прийшли люди на зйомку. Вона знову стала стервою»²⁰.

Зрозуміти логіку поведінки Ю. Солнцевої допомагає характеристика аналітика спецслужб (19 лютого 1941 р.):

«Солнцева [...] по натурі інтриганка, користується великим успіхом у чоловіків»²¹.

Серед нещодавно розсекречених документів цікавим видається оперативне донесення секретного співробітника «Альберта», якого директор кіностудії Я. Лінійчук, режисери Л. Луков, А. Роом, оператор Ю. Єкельчик та, найголовніше, О. Довженко добре знали й поважали. Напередодні війни «Альберт» приїхав на Київську кіностудію, зустрічався з ними, а потім докладно описав це все у звіті НКВС (22 червня 1941 р.), який пролежав в архівах майже 70 років під грифом «цілком таємно»²².

¹⁹ Российский государственный архив литературы и искусства (далі – РГАЛИ), ф. 2988, оп. 2, д. 36, л. 104–105.

²⁰ Там же, л. 105.

²¹ ГДА СБ України, ф. 11, спр. С-836, т. 2, арк. 24–25.

²² Там само, т. 2, ч. III, арк. 194–196.

В оперативному донесенні згадувалися:

- Большаков Іван Григорович (1902–1960 рр.), який із червня 1939 р. очолив Комітет у справах кінематографії СРСР;
- Роом Абрам Матвійович (1894–1976 рр.), режисер, сценарист, актор, композитор, лауреат Державних премій СРСР 1946 р. (за фільм «Нашестя») і 1949 р. (за фільм «Суд честі»), народний артист РРФСР (1965 р.); до війни на Київській кіностудії зняв фільми «Суворий юнак» («Комісар побуту», «Дискобол», «Чарівний комсомолец»; 1936 р.), «Ескадрилья № 5» (1939 р.), «Вітер зі сходу» (1940 р.);
- Луков Леонід Давидович (1909–1963 рр.), режисер, народний артист РРФСР (1957 р.), заслужений діяч мистецтв Узбецької РСР (1942 р.), лауреат Сталінських премій СРСР за фільми «Велике життя» (1941 р.) і «Донецькі шахтарі» (1952 р.);
- Єсельчик Юрій Ізраїльович (1907–1956 рр.), оператор, лауреат Сталінських премій СРСР 1942 р. (за фільм «Богдан Хмельницький») і 1950 р. (за фільм «Сталінградська битва»), випускник Київського державного інституту кінематографії (КДІК; 1931 р.), оператор-постановник на фільмах О. Довженка, І. Савченка та інших режисерів Київської кіностудії: «Іван» (1932 р.), «Велика гра» («Віра Філеаса Чендлера»; 1934 р.), «Суворий юнак» («Комісар побуту», «Дискобол», «Чарівний комсомолец»; 1936 р.), «Щорс» (1939 р.), «Богдан Хмельницький» (1941 р.); під час згадуваних в оперативному повідомленні подій Ю. Єсельчик працював з О. Довженком над «Тарасом Бульбою», завершити який завадила війна.

Юрій Ізраїльович Єсельчик.

Радянські спецслужби збирали інформацію і на батька режисера — Петра Семеновича Довженка. У 2005 р. було розсекречене оперативне повідомлення Сосницького райвідділу НКВС УРСР про нього²³, а у 2009 р. — протокол допиту звинуваченого Василя Васильовича Потієнка²⁴, колишнього священика української автокефальної церкви, який розповів про українофільські настрої Довженка та його батька.

Про рівень поваги до батька може свідчити той факт, що О. Довженко під час виступу на активі працівників Комітету кінематографії з приводу доповіді І. Большакова (21–23 квітня 1940 р.) цитував спочатку свого батька, а вже потім — Сталіна:

«Мій сімдесятип'ятилітній батько приїхав до мене того тижня й каже: не впізнаю села, стало зовсім інше, абсолютно нічого такого, як було, немає. Людина не читає, тому що він неписьменний, але він уміє бачити, він це відчув, як підсумок свого тривалого життя. Ось віяння нового, краса нового, естетика нового, динаміка нового. Нових відносин, змінюваності — зовсім надзвичайно. Ось тов. Сталін казав: дивись на людину, через півроку є інший. Величезні процеси відбуваються»²⁵.

Не зважаючи на не дуже приязні взаємини Ю. Солнцевої із батьками Довженка у 1930-х рр., у 1970-х рр. вона тепло написала про них у спогадах:

«Батьки Олександра Петровича були дуже талановитими людьми. Батько Довженко, будучи середняком, зробив усе, щоб дати освіту своїм дітям, а у себе він мав якісь саморобні господарські машини. Він по-своєму був винахідником і теж хотів, як Довженко, поліпшити свою дійсність. І навіть через ці машини він ледве не потрапив до куркулів. Олександрові Петровичеві довелося багато турбуватися, щоби відвернути це лихо»²⁶.

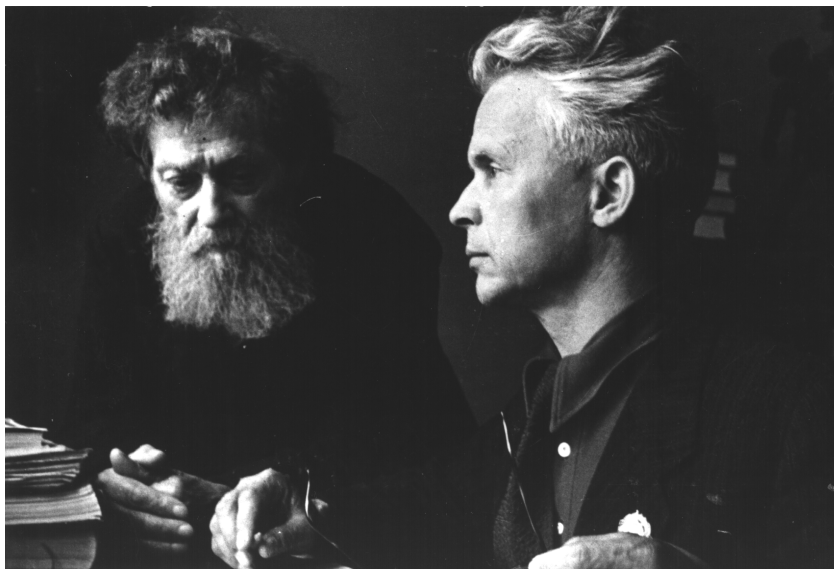
Зрозуміти, яким же чином О. Довженкові вділося відвернути «розкуркулювання» батька, допоможе доповідна записка за червень 1946 р., з якої видно, що навіть по смерті

²³ ГДА СБ України, ф. 11, спр. С-836, т. 2, арк. 37–39.

²⁴ Там само, спр. 836, т. 4, арк. 41.

²⁵ РГАЛИ, ф. 2081, оп. 1, спр. 385, л. 13.

²⁶ Там же, оп. 3, спр. 338, л. 45.

Батько та син — Петро і Олександр Довженки. 1940 р.

Петра Семеновича Довженка спецслужби продовжували зберігати інформацію на нього:

«Батько Довженка — Петро Семенович Довженко, як до Жовтневої революції, так і після неї за соціальним станом куркуль, у своєму господарюванні використовував найману працю. У 1930 р. господарство Довженка підлягало розкуркулюванню, але була отримана телеграма з ВУЦВК м. Харкова: «Батька Олександра Довженка не турбувати й не розкуркулювати»²⁷.

Ю. Солнцева згадувала:

«Олександр Петрович любив матір, але мені здається, що найбільше він любив свого батька. Батько був, як Олександр Петрович називав його, аристократом духу, мудрою, розумною й доброю людиною. Він давав поради Олександрові Петровичеві навіть у тих галузях, з якими він не був знайомий. Я ж уважала завжди: він міг би бути присутнім у палаті лордів і це ніколи б не здивувало, що він був аристократичний, так він упи-

²⁷ Олександр Довженко вчора і сьогодні. Затемнені місця в біографії: Збірник матеріалів. — Луцьк: ВМА «Терен», 2005. — С. 161–162.

сувався в будь-яку обстановку, в якій перебував. Його судження були цікавими й талановитими. Я розуміла, що Довженко був продовжувачем таланту його матері й батька»²⁸.

Багато перевірок на О. Довженка, його батька і дружину розпочиналися після анонімок «доброзичливців» і «політично свідомих громадян». Уривок одного з доносів опублікував В. Попик, проте повного варіанту документа не було надано під час жодної з «хвиль» розсекречень. У 2009 р. фрагменти наведеної В. Попиком анонімки були розсекречені із зазначенням архівних посилань. Завдяки їх зіставленню можна відтворити повний варіант доносу одного із помічників художника-постановника Київської кіностудії. В архівному посиланні немає точної дати, проте проаналізувавши документ, можна дійти висновку, що він був написаний у 1938–1939 рр.

Після ознайомлення із подібними документами може виникнути питання — чи потрібно їх оприлюднювати, ворушити неприємні сторінки нашої не такої вже й далекої історії? Це вже стало аксіомою, що народ, який не знає своєї історії — не має майбутнього. Досвід попередніх років свідчить, що правда потрібна — для згуртування нації та усвідомлення себе єдиним народом із великою, інколи досить страшною, історією.

№ 1

Протокол допиту звинуваченого Василя Васильовича Потієнка про контрреволюційну діяльність Петра Семеновича Довженка

28 квітня 1938 р.

Протокол допроса
обвиняемого ПОТИЕНКО Василя Васильевича

ВОПРОС: Расскажите подробно об антисоветской деятельности известного Вам по совместной деятельности в контрреволюционной украинской националистической организации участника этой организации ДОВЖЕНКА Петра Семёновича.

²⁸ РГАЛИ, ф. 2081, оп. 3, спр. 338, арк. 46.

ОТВЕТ: Я знаю Петра Семёновича ДОВЖЕНКО как одного из организаторов и руководителей ячейки в Соснице. В прошлом — кулак и типичный крестьянин-предприниматель с эксплуататорскими тенденциями. Советскую власть принял враждебно. В организацию вошёл с первых же дней создания ячейки в Соснице, принимал очень активное участие в жизни ячейки, был одно время старостой, ездил с агитацией по другим сёлам, принимал активное участие во всех встречах, приёмах, общественных обедах и т. д. Националистические убеждения его являются результатом влияния на его сына, Александра Петровича Довженко, кинорежиссёра. Пётр Семёнович Довженко много сделал по усилению ячейки, вербовал новых членов, пользуясь своим авторитетом среди жителей Сосницы. Со слов соседки Довженко П.С. — БАКУМЕНКО Авксентия Захарьевича, ДУБОВИТА Кузьмы — я знаю, что сын П. С. Довженко — Александр Петрович Довженко, не возражал против активной принадлежности его отца к к[онтр]р[еволюционной] националистической организации. Довженко П.С. очень часто в разговорах любил ссылаться на авторитет своего сына Александра. Я лично был знаком с ДОВЖЕНКО Александром Петровичем с 1920 г. через его двоюродного брата ПЕРОВСКОГО Павла Михайловича, в прошлом шабалиновского учителя, в настоящем, кажется, учится в Киеве. Не будучи знаком с ДОВЖЕНКО А.П. в 1917 году слышал его выступления на митингах в сосницком народном доме, летом. Он тогда выступал от имени партии украинских соц. революционеров, стоял на позициях самостоятельности Украины, агитировал за Центральную Раду. Потом, до 1920 года, я не знал, где он был и что с ним. Летом 1920 г. он заходил к нам с НЫРКОВСКИМ (со старшим моим братом Александром Довженко А.П. был знаком раньше). Помню разговор в саду. Довженко говорил о свежем слиянии партии боротьбистов с КП(б)У. В результате этого влияния ДОВЖЕНКО А.П. из боротьбистов попал в члены КП(б)У. Он агитировал за то, чтобы я и брат мой Александр вступали в КП(б)У, мотивируя необходимость и целесообразность этого тем, что стыдно не быть в партии, когда можно в партии работать в пользу Украины. Он провёл такую мысль, что если вся украинская интеллигенция войдёт в члены КП(б)У, то там окажется большинство из украинцев и это большинство сможет повернуть политику партии в интересах Украины, что таково мнение всех боротьбистов, вступивших в ряды КП(б)У. Дело было за рюмкой. Помню, и я, и брат категорически сказали ему, что считаем себя неподготовленными для работы в партии, что можно работать честно и не будучи в партии, а я высказывал мнение,

что, очевидно, и ему с такими взглядами недолго придётся побыть в КП(б)У. Кажется, что при первой чистке партии его исключили из рядов КП(б)У. Потом и отец, и товарищи, среди которых авторитет А. П. Довженко стоял высоко, с восторгом говорили о его блестящей дипломатической карьере (Варшава, Берлин), о его непосредственной дружеской связи с ШУМСКИМ. Помню, говорили о том, что от Довженко А.П. зависит возвращение белоэмигрантов и петлюровских эмигрантов на Украину и т. д. Потом он появился как художник-шаржист в газете «Вісті ВУЦВК», а оттуда перекочевал в кино, несколько раз ездил в Германию и т. д. Мне лично КОШЕВОЙ Алексей Михайлович рассказывал о Довженко А.П., называя его своим другом, что они вместе служили в петлюровской армии, подчёркивал то обстоятельство, что удивительно меняются времена. Во время наступления красных на Киев Довженко палил из орудий с Владимирской горки по красным, а теперь среди верхов благодушествует. Не помню, от того же КОШЕВОГО А.М. или от НЫРКОВСКОГО П.М. я слышал о том, что когда Довженко А.П. отступал с петлюровской армией, то принимал участие в еврейских погромах в Фастове и Казатине. Рассказывали о какой-то кошмарной истории с еврейской девушкой в Фастове или Казатине, единственной дочери старых родителей. Якобы она понравилась Довженко А.П., а потом исчезла, а родителей нашли убитыми. Будто бы Довженко А.П. видели с этой девушкой в Виннице и далее по пути отступления, а потом она неизвестно где дедалась. Что здесь истина, а что вымысел, не знаю, во всяком случае, среди сосницкой молодёжи Довженко А.П. представляли себе как петлюровца, погромщика, политического шантажиста и нравственно нечистоплотную личность. Кстати сказать, и среди харьковских писателей мнение о Довженко А.П. такое же и награждение его орденом Ленина вызвало, помню, большие недоумения. По моим сведениям, Довженко А.П. взял своих родителей во избежание недоразумений с местной сосницкой властью в Киев, где они и живут по сие время.

Протокол написан собственноручно

Потиенко Василий Васильевич

ДОПРОСИЛ: ОПЕРУПОЛНОМОЧЕННЫЙ IV ОТДЕЛА УГБ ЧОУ НКВД

ЛЕЙТЕНАНТ ГОСБЕЗОПАСНОСТИ [підпис нерозбірливий]

№ 2

Оперативне повідомлення про Ю. І. Солнцеву**24 січня 1939 р.**

Юлія Іпполитовна Солнцева — жена режиссёра Довженко и его сорежиссёр, возраст, примерно, 37–39 лет, в прошлом — киноактриса в немых картинах «Аэлита», «Земля» и друг.; по происхождению, как говорят, дочь видного меньшевика или эсера; была тесно связана с литературной группой «Леф»: А. КРУЧЁНЫХ, Н. АСЕЕВ, КИРСАНОВ и др. Среда её близких знакомых: И. БАБЕЛЬ, К. ЗЕЛИНСКИЙ, Э. ШУБ, Н. ШЕНГЕЛАЯ и др.

В 1935 году у СОЛНЦЕВОЙ был какой-то близкий знакомый (может быть, и любовник) — крупный инженер, о котором она сама рассказывала своим близким знакомым. Э. Шуб рассказывала мне, что у Солнцевой какое-то увлечение крупным инженером, о котором, мол, Солнцева рассказывает, окружая его ореолом таинственности; говорят, что у него свой особняк, своя машина, что он иногда исчезает надолго, потом снова появляется.

С ДОВЖЕНКО у СОЛНЦЕВОЙ отношения сложные, видимо, осложняемые половым расстройством у Довженко. Во время постановки «Аэрограда» и далее до 1938 года Солнцева работала вместе с М. Винярским — выпускником киноинститута, который был к ней очень близок. По слухам, она жила с ним.

В последние годы Солнцева усиленно стремилась к самостоятельной работе без Довженко. Она сама говорила, что хочет работать без помощи Довженко, так как любая её работа под руководством Довженко расценивается всеми, как его (а не её) успех.

Следует указать, что в последнее время (в 1936–1937 гг.) мне приходилось неоднократно наблюдать исключительно благожелательное отношение ШУМЯЦКОГО к СОЛНЦЕВОЙ. Так, например, только при его личном содействии СОЛНЦЕВА была назначена самостоятельным постановщиком фильма «Висунская республика», а потом (после снятия с плана этой темы) — «Как закалялась сталь». Эта постановка также не была осуществлена, так как в марте 1938 года была снята с плана.

Солнцева оказывает на Довженко плохое влияние своей расчётливостью, постоянным внесением интриг и склоки, что отталкивает от Довженко многих хороших работников.

Политические настроения Солнцевой очень сомнительные. Когда бы с ней не встретишься, всегда она рассказывает какие-то политические слушки с нехорошим оттенком.

Помню, как она со слов якобы И.Э. Бабеля (она прямо ссылалась на него) рассказывала о массовых арестах, о том, что в Наркомвнуделе есть много законченных дел, но аресты, мол, не производятся потому, что тюрьмы якобы перегружены. Это было в марте–апреле 1938 года.

У Довженко в квартире на Арбате (в Скаретинском переулке) бывают очень многие. В период постановки последних двух картин («Аэроград» и «Щорс») Довженко и Солнцева имели непосредственную связь с большим количеством крупных военных работников, причём Солнцева не раз потом говорила, что слыхала (она и Довженко) много интересного от военных.

Вообще любопытство к слухам, ко всяким тайнам, не подлежащим оглашению вещам у Солнцевой огромное.

Характерно для неё, что знакомясь с человеком, Солнцева всегда подчёркивает грань между собой и им, т. е. показывает, что она стоит несравненно выше своего собеседника, что она «снисходит» к нему.

В кругах кино Солнцеву не любят. Считают её «злым гением» Довженко, мешающим своим плохим характером развитию его таланта.

Верно:

Оперуполномоченный 5-го отделения 2 отдела ГУГБ

Старший лейтенант государственной безопасности ПОДОЛЬСКИЙ

*ГДА СБ України, ф. 11, спр. С-836, т. 2, ч. 1, арк. 19–21.
Завірена копія. Машинопис.*

№ 3

3 автобіографії Ю. І. Солнцевой

[1938–1939 рр.]

Ю. И. Солнцева.

Родилась я в городе Москве в 1901 г. В 1912 году поступила в Женскую гимназию. [...] Начиная с 1923 года, работала в кинематографии до сегодняшнего дня. За этот период снялась в 7 картинах в главных ролях: «Аэлита», «Папиросница из Моссельпрома», «Леон

Кутюрье», «Буря», «Джимми Хигинс», «Мотеле Шпиндлер», «Две женщины», «Земля» (в эпизоде).

С 1930 года работала ассистентом режиссёра Довженко на картинах: «Земля», «Иван», «Аэроград» и сорежиссёром по картине «Щорс». За это время мне была поручена самостоятельная постановка «Как закалялась сталь». По распоряжению правительства эта тема была вычеркнута из тематического плана 38–39 гг. как тематика гражданской войны [...].

Подпись: СОЛНЦЕВА

Верно: [підпис]

*ГДА СБ України, ф. 11, спр. С-836, т. 2, ч. 1, арк. 3.
Завірена копія. Машинопис.*

№ 4

Из донесення в НКВС УРСР про життєвий і творчий шлях О. П. Довженка

[1938–1939 рр.]

В НАРКОМАТ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ УССР
НАРКОМУ ИЛИ ЗАМЕСТИТЕЛЮ НКВД

Копия НКВД СССР

В брошюре «О Довженко» издательство ВУФКу, 1930 г., М. БАЖАН пишет:

Стр. 9. «О. Довженко в своей автобиографии жалуется, что не родился на десять лет позже. Он забывает, что ему «росстрочено» молодость. Молодость «довготерміновий» вексель, какой он должен оплатить работой. Если снова вернуться к цифрам, то действительно так: он родился в 1894 г. в крестьянской семье, на речке Десна, между северянских песков и сенокосов, в челе (так у тексті; напевно, «селе» — О. Б.) чумаков и рыбалок.

І. Вопрос: в какой же семье родился Довженко: в бедняцкой, середняцкой или куркульской-кулацкой? БАЖАН об этом не пишет.

Стр. 10. «Вот что пишет в своей автобиографии О. Довженко. Учился: народная школа, вышена начальная, учительский институт, 4 года учительства: физика, природоведение, гимнастика. Дальше университет, «природничий» факультет полтора года, три года в ком-

мерческом институте, где каждый семестр переходил с экономического факультета на технический и наоборот, пока не догадался и не бросил совсем. Выгнали поляков из Киева. Принимал участие в организации отдела Наросвіти на Киевщине и долгое время был секретарём коллегии та зав. отделом искусств. Одновременно работал членом правления Робосу (Киев). В 1921 году перевели меня в распоряжение Наркоминостр. дел в Харькове. Оттуда командировали за границу на работу до посольства УССР. Работал за управляющего делами посольства УССР в Польше и за секретаря консульского отдела в Берлине. Бросил. Учился живописи у профессора ЭККЕЛЯ. В книге «За большое искусство», Кинофотоиздат, Москва, 1935 г. напечатан доклад ДОВЖЕНКО, который он сделал на Всесоюзном творческом совещании работников советской кинематографии 8–13 января 1935 г. в Москве. В этом докладе ДОВЖЕНКО рассказал свою автобиографию.

Стр. 59. «Я пришёл работать в кинематографию в 1926 г. До тех пор я в течение 4–5 лет занимался живописью. А перед этим — работал в нашем консульстве в Германии. Ушёл из него добровольно, с совершенно бешеным желанием переквалифицироваться после оконченной мною школы, не имеющей ничего общего с искусством, коммерческого института. К искусству меня тянуло с детства, и я был глубоко убеждён, что в этом направлении и я должен строить свою жизнь. 1926 г. в Харькове был концом моей деятельности как живописца. В те годы я ещё не был мастером живописи. Но я был глубоко убеждён, что через 10–15 лет, приблизительно в 1945 г., я сумею достаточно овладеть живописной техникой для того, чтобы те творческие силы, которые я в себе органически чувствовал, нашли должное выражение в сфере нового искусства.

Там же, стр. 59. [...] Я не был театральным режиссёром и театральным актёром. Я не проходил никаких киношкол. Я не был даже знаком ни с одним из режиссёров кино, не знал операторов, аппаратуры. В кино ходил чрезвычайно редко. Но я чувствовал инстинктом и разумом понимал, что кино есть могучее орудие, через которое я могу выявить себя в достаточной мере как художник. Я ошибался тогда в своих взглядах на живопись, но я не ошибался в том, что такое кино и сегодня, накануне празднования 15-летия нашей кинематографии, я с гордостью вижу, что здесь есть и доля моей работы».

Что-то очень путает ДОВЖЕНКО свою биографию, если сравнивать автобиографию, напечатанную в брошюре М. БАЖАНА, с биографией, рассказанной самим Довженко на Всесоюзном творческом совещании кинорботников, мы увидим, что Довженко действительно путает.

Доказываю, что Довженко путает:

1. Почему на творческом совещании кинорботников в 1935 году Довженко упустил такие серьёзные «куски своей творческой биографии», которые напечатаны в брошюре М. Бажана в 1930 году, а именно: 4 года учительства. Дальше университет. Участие в организации отдела народного образования на Киевщине. Работа секретарём коллегии и заведующим отделом искусств и член правления союза работников просвещения. Угроза ссылки за «противогосударственную» пропаганду среди учащихся за «мужицкий демократизм», как выражается М. Бажан. Но эти детали упущены ДОВЖЕНКО. Не в этом дело.

2. Дело в том, почему скрыл на Всесоюзном совещании, что работал управделами посольства УССР в Польше?

3. И что учился живописи у профессора ЭККЕЛЯ в Берлине?

4. Кроме того, как «добровольно» бросил работу секретаря консульского отдела в Берлине. Что-то очень подозрительно! Почему он это всё скрыл? Скрыл перед творческими работниками советской кинематографии!!!

а) Надо выяснить, кто в 1921 году (как указывает ДОВЖЕНКО в своей автобиографии. Брошюра БАЖАНА) перевёл его в распоряжение народного комиссариата иностранных дел в Харьков.

б) И кто командировал его на работу в посольство... СКРЫПНИК и другие враги народа?

в) И поэтому, быть может, Довженко скрывает, что работал в Польше?

г) И ещё основное, что он скрыл из своей творческой биографии, это то, что он учился живописи у профессора ЭККЕЛЯ в Берлине, о чём же сам указывал в автобиографии в брошюре БАЖАНА «О ДОВЖЕНКО».

Я думаю, что творческим работникам советской кинематографии это могло бы «представить некий творческий научный интерес» (слова в кавычках из доклада ДОВЖЕНКО. Стр. 59. Вверху страницы).

Дальше непонятны такие «творческие куски биографии ДОВЖЕНКО».

Довженко в докладе говорит: Я пришёл работать в кинематографию в 1926 году. До тех пор я в течение 4–5 лет занимался живописью. А перед этим работал в нашем консульстве в Германии».

М. Бажан в брошюре «О ДОВЖЕНКО» пишет на стр. 13. «1925 року О. Довженко временно отложил кисть и карандаш, взяв перо киносценариста. Так родился новый кинематографист. Приехав на кино-

фабрику посмотреть, как ставят его первый сценарий, он сам уже кончает постановку этого фильма. «Вася-реформатор» — комедийной и невероятной истории про приключения маленького мальчика, что взялся реформировать свою окружающую среду. Дальше ещё одна маленькая проба в комедийном жанре — «Ягодка любви» (с артистом театра «Березиль» КРУШЕЛЬНИЦКИМ в главной роли), и, наконец, настоящий большой фильм, первый, можно сказать, фильм О. ДОВЖЕНКО «Сумка дипкурьера».

Довженко так уже запутал свою биографию, что не помнит, что он родился как «новый кинематографист» в 1925 году, как пишет М. БАЖАН, а ДОВЖЕНКО лжёт, путает и говорит на Всесоюзном совещании, что «я пришёл работать в кинематографию в 1926 г.». А дальше ещё более решительно непонятно.

Довженко в автобиографии, напечатанной в брошюре М. Бажа-на, пишет, что «1921 г. перевели меня в распоряжение народного комиссариата иностранных дел в Харькове. Оттуда командировали за границу на работу в посольство УССР. Работал за управляющего делами посольства УССР в Польше и за секретаря консульского отдела в Берлине. Бросил. Учился живописи у проф. ЭККЕЛЯ».

Вопрос. Когда же он занимался 4–5 лет живописью. Ведь в 1921 г. уехал и работал за границей? Когда же он работал в Польше и в Германии, если 5 лет занимался перед кино живописью? Довженко указывает в докладе, что перед живописью работал в нашем консульстве в Германии (о Польше не сказал. Подозрительно!!!) и что учился у профессора ЭККЕЛЯ. Спрашивается, что если он уехал в 1921 году за границу и стал работать в кино с 1925, как пишет БАЖАН, то когда же он 5 лет занимался живописью и когда же он работал за границей? Если он с 1925 стал работать в кино и минус 4–5 лет живописи — 1920 год, 1921 год, то когда же он работал за границей и когда учился у ЭККЕЛЯ. Ни черта не понятно!! Непонятно так, как непонятны его фильмы, в особенности: «Звенигород» («Звенигора» — О. Б.), «Арсенал», «Земля», «Иван». Путает и очень запутался в своих творческих биографических кусках ДОВЖЕНКО.

Дальше. ДОВЖЕНКО в докладе говорил: «1926 г. в Харькове был концом моей деятельности, как живописца. В те годы я ещё не был мастером живописи. Но я был глубоко убеждён, что через 10–15 лет, приблизительно в 1945 году, я сумею достаточно овладеть живописной техникой для того, чтобы те творческие силы, которые я в себе органически чувствовал, нашли должное выражение в сфере нового искусства». (Какого? — вопрос мой [автора анонимки — О. Б.]). Что за

чушь плетёт ДОВЖЕНКО? Ведь он учился у профессора ЭККЕЛЯ в Берлине технике живописи! И как пишет М. Бажан:

Стр. 10 «О ДОВЖЕНКО». «Работа в художественных ателье Берлина не прошла напрасно. Не только в живописной работе О. ДОВЖЕНКО крепко обозначились пристальные и упрямые студии его у немецких художников, но и в кино он принёс с собой твёрдую художественную культуру, вкус, что вырос на студиях этих и на том учении, определённый стиль художника и, даже, мышление живописца-станковиста».

По-довженковски выходит, что нужно 20 лет и более (5 лет он занимался живописью до кино, икс лет у ЭККЕЛЯ и 10–15 лет ещё надо), чтобы овладеть техникой живописи. Что за сумасшедший бред?

Скажу о себе. Я ни у кого не учился техники живописи. Я самоучка и за 2 года более или менее усвоил основные принципы техники масляной живописи. Когда меня враги народа травили, преследовали, лишали куска хлеба, лишали будь-какой работы, я, чтобы не умереть с голоду, изучил технику живописи (приблизительно в основном поняв её), зарабатывал на кусок хлеба как художник-оформитель и как портретист-живописец.

А ДОВЖЕНКО талант — учился у проф. ЭККЕЛЯ, работал в художественных ателье Берлина, много лет (по его словам, в докладе сказанным) практически занимался живописью и не мог овладеть живописной техникой, и заявляет, что он убеждён был в том, что только через 10–15 лет — в 1940 или в 1945 году — сумеет достаточно овладеть живописной техникой. У меня подозрение: учился ли он вообще именно живописи, только живописи, у профессора ЭККЕЛЯ в художественных немецких студиях Берлина? [...]

3. Фильм «Звенигора» я считаю как фильм абсолютно националистический, контрреволюционный. Как известно, сценарий «Звенигора» написал ИОГАНСЕН и ЮРТЫК. Кто такой ЮРТЫК? Говорят, ТЮТЮНИК. Если так, тогда всё ясно!!! Комментарии излишни... До этих слов добавить нечего!

4. М. Бажан в брошюре «О ДОВЖЕНКО» без конца и края расхваливает «Звенигору», «Арсенал», «Землю» и ДОВЖЕНКО. Очевидно, М. Бажан одного поля ягодка с ДОВЖЕНКО!

5. Неудержимо расхваливает фильмы ДОВЖЕНКО и Ол. ПОЛТОРАЦКИЙ. Вот выдержки из его книги «Этюды до теории кино», Укртеаиздат, 1930 г. «Нато місце (натомість — О. Б.) сюжетовим стрижнем фільму (Звенигора) є цілий процес розвитку нашої країни. Дов-

женків фільм є глибоко-національний і в той же час марксистсько-вигриманий». Стр. 46. «Ми гадаємо, що «Звенигору» доведеться кваліфікувати, як перший і глибокий на Україні фільм справді радянського світовідчування». Стр. 49. «Ми зовсім без розгляду лишаємо проблему: чи є Довженко — геній, а чи ні. Справа в тому, що він надзвичайно вигідно виділяється на тлі справді неможливих робітників, що є основним кадром ВУФКУ. Довженко на сьогодні дає корисні й потрібні сучасності речі, він є насамперед успішний виконавець дуже складних вимог, що прикладаються до сьогоднішнього кіномистецтва».

6. У ДОВЖЕНКО в різних фільмах снимались разные: загорские, позорожные (подорожные — *О. Б.*), шагайды, астафьевы и другие, которых наши славные чекисты выявили как врагов народов или как шпионов, например, ЗАГОРСКОГО. Всё вышеизложенное категорически требует ясного, чёткого ответа на вопрос:

7. Кто такой Довженко? Я очень, очень долго думал о Довженко: кто он таков? И сделал в последние дни анализ его путаных биографий и политический анализ его фильмам, я пришёл к выводу, что ДОВЖЕНКО не просто враг народа, что бесспорно, а что он, возможно, есть шпион немецкий или польский, или польско-немецкий, в нашем киноискусстве. Крупнее, конечно, шпиона ЗАГОРСКОГО.

Думаю, что ДОВЖЕНКО не школу живописи кончал (что даёт понять его биография из его доклада на Всесоюзном совещании) в Берлине, а какую-то киношколу шпионскую.

8. И, приехав из заграницы, стал ставить фільмы по особому какому-то методу. Фільмы его непонятны. Это какие-то ребусы, алгебраические задачи, которые трудно понять. Искусство кино должно быть понятно широким массам. Оно должно волновать сердце зрителя. Искусство же ДОВЖЕНКО непонятно и совершенно не волнует сердце, ибо оно раздражает его через свою непонятность. Дело искусства состоит именно в том, чтобы делать понятным и доступным то, что могло быть непонятно и недоступно в виде рассуждения. Не может быть непонятно большим массам искусство только потому, что оно очень хорошо, как это любит говорить. [...]

№ 5

**Лист начальника 2-го відділу ГУДБ НКВС СРСР
комісара держбезпеки 3-го рангу П. Федотова
до наркома НКВС УРСР
комісара держбезпеки 3-го рангу І. Серова
щодо оперативної розробки О. Довженка**

17 червня 1940 р.

Москва.

Совершенно секретно

[Народному] Комиссару внутренних дел УССР
Комиссару государственной безопасности 3 ранга
Тов. Серову. Киев

Народный комиссар внутренних дел Союза ССР тов. Л. Берия — познакомившись с агентурными данными в отношении кинорежиссёра киевской студии Довженко А.П., предложил взять его в активную разработку.

Установите в отношении его литерату «Н», «М» и «ПК». Подведите к нему опытную агентуру. Вышлите нам план разработки. Систематически ориентируйте нас о разработке Довженко.

О выезде Довженко в Москву ориентируйте нас о том, чтобы мы его могли заранее агентурно обставить.

Начальник 2 отдела ГУГБ НКВД СССР
Комиссар государственной безопасности 3 ранга Федотов

*ГДА СБ України, ф. 11, спр. С-836, т. 1, ч. III, арк. 285.
Машинопис.*

№ 6

**Оперативне повідомлення про О. Довженка,
складене на основі звіту джерела «Альберт»****22 червня 1941 р.**

Строго секретно
III-е Управление НКГБ УССР
II отдел
Агентурное донесение
Источник «Альберт»
Принял 22 июня 1941 г.
Начальник отдела Геронский

В день приезда в Киев, т. е. в субботу 20 июня, источник был у Довженко А.П. дома, беседовали несколько часов на темы мирного времени, которые теперь отступают на задний план.

Единственное, что необходимо отметить: Довженко с большой уверенностью говорил о том, что война с Гитлером у нас будет в этом году. Он знал о выезде генералитета КОВО из Киева ночью (в ночь с пятницы на субботу), кроме Кирпоноса.

Вчера, в воскресенье, источник почти весь день был с ним (с Довженко) на студии.

При внешней правильности его поведения источнику бросились в глаза резко отрицательные, пораженческие и другие антисоветские нотки, а именно:

а) весь день в беседах с источником, с директором студии ЛИНИЙ-ЧУКОМ Я.У., с оператором ЕКЕЛЬЧИКОМ Ю.И. др. Довженко подчёркивал страшные испытания, которые предстоят нашей стране: «Гитлер, — говорил он, — блестяще натренировал свои войска, это мастера смерти. На фронте сейчас плохо».

В выступлениях на совещании начальников цехов и творческих работников (особенно на первом) Довженко в отвлечённой форме подчёркивал, что нам предстоят тяжёлые испытания. Говорил он без пафоса, без подъёма, утомлённо, что не могло произвести хорошего впечатления. Оставалось чувство угнетённости. Ни разу он не упомянул имени т. Сталина. Между тем, известно, что выступления Довженко, обычно, в частности, на Западной Украине, когда он того хочет, носят зажигательный характер.

Упаднический тонус Довженко бросался всем в глаза. Линийчук Я.У. сказал источнику: «Довженко что-то приуныл, надо его поддерживать, он очень эмоционально всё воспринимает».

б) Довженко написал статью на просьбу газеты «Советская Украина» (из редакции к нему приехал сотрудник РОЗОВСКИЙ, который, кстати сказать, много болтал о разрушениях в Луцке, Львове, о том, что позиция Англии неясна и т. д.). Статья его, в общем и целом, как будто и правильная, но в ней нет ни одного разу упоминания ни о товарище Сталине, ни о дружбе народов, а призыв к «оружию», обращённый к «Бульбенкам, Боженкам» и т. д. носит какой-то странный характер: взятый в отрыве от лозунгов советского правительства он неточен, отвлечён.

в) На телефонное предложение председателя комитета кино Большакова о том, что Довженко вместо «Тараса Бульбы» взялся делать оборонный фильм, Довженко 21 июня ответил отказом, сказав: «Тарас Бульба — тоже оборонный фильм». Потом он сказал источнику и Линийчуку: «Сукин сын, Большаков, неужели он не понимает, что Тарас Бульба — оборонный фильм» (Линийчук и источник опустили глаза).

г) На совещании творческих работников 21 июня Довженко выступил против того, чтобы вынести из здания студии плёнку, находящуюся на территории монтажного цеха. Это он объяснил тем, что, мол, будет невозможно работать. Тогда ЛУКОВ Л.Д. подошёл к источнику и в страшном волнении сказал: «Что он говорит? Ты слышишь?». Потом Луков подошёл к Довженко (по совету источника) и уже мягче сказал: «Александр Петрович, нельзя в одном месте держать и негатив, и позитив; его уничтожат». Лишь тогда Довженко согласился вынести плёнку из монтажной.

д) В дописанных Довженко (лично), сделанных для заканчиваемой комедии «Годы молодые», Довженко включает слова, где, приезжая с ВСХВ, колхозница Килина Ивановна ругает украинский павильон на выставке, говорит, что он — без окон, тёмный, мрачный, а вот грузинский, армянский и др. павильоны — хорошие павильоны.

е) на митинге работников студии по поводу объявления войны Довженко не присутствовал, приехал к самому концу, объяснив поломками машины, разговором по телефону с Солнцевой и т. д.

ж) сейчас, когда все режиссёры готовят короткометражки-агитки, Довженко этого не делает. Больше того, он отвлекает их внимание от агиток, говоря: «Не надо делать стреляющие картины! Вот сатирические картины нужны, сатира — самое сильное оружие».

Между тем, известно, что как раз в области сатирических фильмов кино совершенно не имеет опыта и не это теперь надо делать.

Необходимо отметить, что в субботу Довженко, говоря с источником об угрозе войны, сказал: «Два-три года тому назад под Киевом начали строить тоннель под Днепром, на случай, если выйдут из строя мосты. Теперь мне рассказывал заместитель предсовнаркома РЕДЬКО, что этот тоннель был законсервирован, а сейчас его строят снова быстрыми темпами, причём один — с выходом на 17-й километр в Дарницкие леса, а второй — в районе «Наталки». Редько говорил, что возле Киева проходит 4-й (или 3-й) пояс обороны. Я просил Редько стройматериалов для студии, а он сказал: Александр Петрович, вы не знаете, что делается — все материалы — цемент, камни, всё-всё забирают на оборону».

О взаимоотношениях с комитетом, с А. Роомом, не пишу; это отдельная тема «мирного» времени.

ВЕРНО:

*ГДА СБ України, ф. 11, спр. С-836, т. 2, ч. III, арк. 194–196.
Завірена копія. Машинопис.*

**Александр Безручко. Дело-формуляр «Запорожец»:
новые документы о режиссёре Александре Довженко**

В статье на основе документов дела-формуляра «Запорожец» исследуются малоизвестные страницы жизни и творческой деятельности кинорежиссёра А. Довженко.

Ключевые слова: дело-формуляр, «Запорожец», А. Довженко, органы госбезопасности.

**Oleksander Bezruchko. Case-file «Zaporozhets»:
new documents about the film-director Aleksander Dovzhenko.**

Based on the documents from case-file «Zaporozhets», the unknown episodes of life and work of film-director A. Dovzhenko were investigated.

Key words: case-file, «Zaporozhets», A. Dovzhenko, state security service.

*Руслана Давидюк**
(Рівне)

Еміграція УНР на Волині в умовах першої радянзації (вересень 1939 – червень 1941 рр.)

У статті доводиться, що колишні діячі Української Народної Республіки були носіями національної ідеї, генератором українського політичного, культурно-освітнього, релігійного, кооперативного життя на Волині у міжвоєнний період. Поділяючи ідеї Симона Петлюри, частина з них схилилася до компромісів із польською адміністрацією. В умовах першої радянзації вони відразу опинилися під контролем нової влади. На основі аналізу документів зроблено висновок, що переслідування та репресії органів НКВС у 1939–1941 рр. призвели до цілковитої ліквідації власне унерівського середовища в регіоні.

Ключові слова: унерівська еміграція, соратники Симона Петлюри, національна ідея, українсько-польські взаємини, Волинь, перша радянзація, Особлива нарада, НКВС, репресії.

Поразка Української національно-демократичної революції спричинила нову хвилю політичної еміграції. Країною, де осіла найбільша частина українських емігрантів та була започаткована діяльність уряду УНР в екзилі, стала Польща. Незважаючи на намагання польської влади обмежити проживання емігрантів у західноукраїнському регіоні, значна їх частина оселилася та знайшла роботу саме тут.

На становище унерівських емігрантів значною мірою впливало політичне життя у II Речіпосполитій. Вони активізувалися на Волині після травневого 1926 р. перевороту Ю. Пілсудського та започаткування воєводою Г. Юзевським десятилітнього «волинського експерименту». Саме тому у числі перших і потрапили під тиск карально-репресивної системи, що встановилася у регіоні в умовах першої радянзації. Частина колишніх діячів УНР змушена була знову емігрувати, переважно в німецьку окупаційну зону. Незважаю-

* Давидюк Р.П. — кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Рівненського державного гуманітарного університету.

чи на те, що окремим представникам уенерівської еміграції вдалося продовжити боротьбу в українському повстанському русі опору, переслідування та арешти 1939–1941 рр. призвели до цілковитої руйнації специфічного, власне уенерівського, середовища.

У статті на основі архівних, опублікованих матеріалів, історіографічного доробку сформульовано низку висновків щодо місця й ролі уенерівської еміграції в активізації громадсько-політичного життя Волині в умовах II Речіпосполитої. Поставлене завдання довести, що громадсько-політична діяльність колишніх діячів УНР у міжвоєнний період стала однією з причин їх тотального переслідування радянською каральною системою у 1939–1941 рр.

Джерельну базу дослідження становлять документи державних архівів Рівненської (ДАРО) та Волинської (ДАВоЛ) областей, Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України), Центрального архіву міністерства внутрішніх справ Польщі (САМСВ), а також матеріали міжвоєнної періодичної преси, опубліковані збірники документів, спогади. Історіографічний внесок у дослідження проблем життєдіяльності уенерівської еміграції в Польщі міжвоєнного періоду зробили українські та польські дослідники, зокрема В. Піскун, О. Колянчук, О. Вішка та ін. Цінною для з'ясування подальшої долі українських військових діячів є праця Я. Тинченка, присвячена представникам офіцерського корпусу УНР.

Після поразки Української національно-демократичної революції у Польщі опинилося близько 35 тис. українців. Приблизно 90 % із них становили особи, пов'язані з Українською Народною Республікою, її державними структурами та армією¹. Українська еміграція була досить різнобарвною за освітою, професійною діяльністю, соціальним статусом, політичними вподобаннями, однак їх об'єднувала ідея національної державності.

¹ *Wiszka E.* Emigracja ukraińska w Polsce 1920–1939 / *E. Wiszka.* – Toruń, 2004. – S. 653.

Представник уенерівської еміграції Олександр Ковалевський, замислюючись над долею українських земель, напередодні Другої світової війни у статті «Марш на Україну чи її визволення» писав:

«Ми, що боролися за ідеал державницької незалежності України і у свої юнацькі роки, і в роки зрілої молодості, і власними силами, і у союзи з німцями чи поляками, завжди були переконані, що утвердження незалежної України є історичною необхідністю. Але ми дивимося на оточуючу реальність відкритими очима і бачимо факти такими, якими вони є. Якби справді сталося так, що німецька армія помарширувала б на Україну, то безсумнівно, зародився б сумнів: чи визволена таким чином Україна є справді незалежною державою?»².

У міжвоєнний період частина колишніх уенерівців пішла шляхом компромісів, співпраці з польською адміністрацією, тому подекуди змушена була поступатися національними інтересами. Інша група, незважаючи на переслідування з боку властей, послідовно захищала інтереси волинян в усіх сферах життя. За безпосередньої участі військової еміграції УНР на Волині (прикордонна з СРСР територія) було налагоджено мережу розвідувальних пунктів. Одним з її керівників був полковник армії УНР Іван Данилович Литвиненко, який у 1923 р. осів на Волині та виконував обов'язки співробітника розвідувального відділу українського генерального штабу, а з 1928 р. — начальника розвідувального відділу у Рівному³. Одночасно у 1929 р. він очолив рівненське відділення Українського центрального комітету (УЦК виник у Польщі 1921 р. та був основною легальною організацією уенерівської еміграції)⁴. Резидентами на Волині стали помітні постаті військової еміграції УНР, які перебували в полі зору радянських спецслужб та потрапили під колесо репресій у 1939–1941 рр. Серед них Яків Водяний, заарештований органами НКВС у 1939 р. та засуджений до розстрілу, Василь Проказюк, засуджений

² Волинське слово. – 1939. – № 3. – 19 січня. – С. 2.

³ Тинченко Я. Офіцерський корпус армії Української Народної Республіки (1917–1921) / Я. Тинченко. – К.: Темпора, 2007. – С. 247.

⁴ Wiszka E. Emigracja ukraińska w Polsce 1920–1939. – S. 594.

Особливою нарадою при НКВС СРСР 4 вересня 1940 р. до восьми років виправно-трудових таборів⁵. Іван Литвиненко зумів уникнути переслідувань на першому етапі Другої світової війни, із 1943 р. був начальником розвідки УПА, але після війни був схоплений органами НКВС і страчений⁶.

У цілому ж протягом 1920–1930-х рр. уенерівські емігранти стали носіями національної ідеї та генератором культурно-освітнього, церковно-релігійного, кооперативного життя на Волині. Будучи громадсько активними людьми, з хорошою освітою, вони змогли легко та швидко адаптуватися до західноукраїнського середовища.

Громадсько-політична діяльність колишніх уенерівців, що проживали на Волині, активізувалася після приходу до влади Ю. Пілсудського. Травневий переворот 1926 р. в Польщі позначився новими призначеннями на Волині, а спроба практичного втілення національної політики нової влади знайшла свій вияв у десятилітній «волинській програмі» вірного пілсудчика — воєводи Г. Юзевського. Нагадаємо, що впродовж 1920–1921 рр. він виконував функції заступника міністра внутрішніх справ УНР, підтримав Варшавську угоду 1920 р.

«Був поляком — довіреною особою Польщі, і був поляком — українським віце-міністром, довіреною особою України, — зазначав майбутній воєвода у своїх спогадах. — І тут, і там був собою, став об'єднувачем двох народів, які довірливо дивились один одному у вічі»⁷.

Для налагодження польсько-українських взаємин волинський воєвода шукав порозуміння та підтримки у середо-

⁵ Жив'юк А. Діяльність контрольно-розвідувального пункту військової спецслужби Державного центру УНР в екзилі у Рівному на Волині (20–30-і роки ХХ ст.) / А. Жив'юк // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки РДГУ. – Вип. 14. – Рівне: РДГУ, 2008. – С. 109–114.

⁶ Тинченко Я. Офіцерський корпус армії Української Народної Республіки (1917–1921). – С. 247.

⁷ Див.: *Kęsiek J. Zaufany Komendanta. Biografia polityczna Jana Henryka Józefowskiego. 1892–1981* / J. Kęsiek. – Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1995. – S. 34.

вищі уенерівських діячів, адже з багатьма з них він підтримував дружні взаємини ще з часів УНР. Г. Юзевський згадував:

«Немалу роль відігравали об'єднання петлюрівців, колишніх міністрів УНР, політичних діячів. На Волині вони стали постійно проживати. Незалежність України й український самостійницький рух не були "забороненою темою". Цим шляхом українське змішувалося з польським, змішувалося в рамках польсько-української та українсько-польської співпраці і співжиття громадян Речіпосполитої»⁸.

Уенерівські емігранти, підтримуючи «волинську програму»,

«приступили до ідеї польсько-української співпраці із захопленням, тому що це були справи того самого роду, які після програної боротьби повели їх на скитальщину»⁹.

З їх ініціативи в 1931 р. у Луцьку було створено проурядову регіональну партію Волинське українське об'єднання (ВУО), яка без застережень зайняла позицію лояльності щодо польської держави¹⁰.

Не без радянського впливу у резолюції Компартії Західної України, ухваленій на конференції у 1927 р., зазначалося:

«Уряд Пілсудського окружив петлюрівщину як моральною, так і матеріальною опікою. Він [...] насаджує їх на державних і приватних посадах головню на Волині, де між іншим, осів відомий петлюрівський діяч Ковалевський (голова Українського банку в Луцьку). Уряд Пілсудського організує на Волині українські петлюрівські кооперативи, видає їм субсидії. [...] Він фінансує петлюрівське видавництво "Українська нива" (у Варшаві) та при допомозі своїх адміністративних органів поширює його видання на Волині»¹¹.

⁸ Генрик Юзевський. Замість щоденника // Роде наш красний... «Волинь у долях краян і людських документах». – Луцьк: Вид-во Волин. держ. ун-ту «Вежа», 1996. – С. 196.

⁹ Сивіцький М. Записки сірого волиняка / М. Сивіцький. – Львів: Вид-во оо. василіян, 1996. – С. 64.

¹⁰ Державний архів Волинської області (далі – ДАВоЛО), ф. 198, оп. 1, спр. 7.

¹¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 20, спр. 2480, арк. 7–8.

Зауважимо, що редакція газети «Українська нива» у 1928 р. була перенесена з Варшави до Луцька¹², а з 1931 р. стала пресовим органом ВУО.

Характерною ознакою позиції переважної частини унерівських емігрантів було негативне ставлення до більшовицького режиму. На шпальтах преси, у своїх виступах вони різко критикували радянську дійсність. Особливо гострою була реакція на політику колективізації, що призвела до голодомору 1932–1933 рр. в УСРР, атеїзацію та ідеологізацію українців. Тому не дивно, що з перших днів після приєднання Західної Волині до СРСР у вересні 1939 р. більшовицька влада взяла на облік та почала рішуче переслідувати колишніх діячів УНР.

Відомо, що важливим завданням радянського режиму було встановлення контролю над потенційно ворожим йому суспільством. Ця мета досягалася, у першу чергу, репресіями. Фізичне винищення носіїв національної політичної культури набуло масового характеру, списки «ворогів» постійно розширювалися. У таких умовах окремі діячі унерівського середовища, намагаючись зберегти власне життя, перебралися до Генерал-губернаторства. Так, із Луцька виїхав протопресвітер о. Павло Пащевський¹³. Він народився у 1874 р. на Канівщині, закінчив духовну семінарію в Києві і курси при університеті св. Володимира. У червні 1917 р. був делегатом від Херсонської єпархії на I Всецерковному з'їзді у Києві. Тоді ж Симон Петлюра запросив П. Пащевського на службу до українського війська. Отець Павло брав участь у 1-му Зимовому поході військ УНР, був поранений. Після повернення його призначили начальником управи душпастирства армії УНР у чині генерала-хорунжого. У міжвоєнний період о. П. Пащевський був настоятелем парафії у селі Бабин на Рівненщині (тут компактно проживала група емігрантів

¹² Centralne Archiwum Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, sygn. K-674 // II-31: Sprawozdanie z życia mniejszości narodowych, s. 9.

¹³ Власовський І. Нарис історії Української православної церкви. Ч. 2 / І. Власовський. – Нью-Йорк, 1975. – С. 195.

УНР), а з 1926 р. очолив парафію Хрестовоздвиженської церкви в Луцьку. Одночасно викладав релігію в Луцькій українській гімназії ім. Лесі Українки, брав активну участь у культурно-освітньому житті, працював у Товаристві імені Петра Могили тощо¹⁴.

Виїхав до Холма, у німецьку зону окупації, і відомий діяч УНР, родич Симона Петлюри, посол польського сейму, активіст ВУО на Рівненщині Степан Скрипник (майбутній патріарх Мстислав). Його родина не встигла евакуюватися і була розстріляна органами НКВС «за причетність до сім'ї Петлюри». С. Скрипник воював у лавах армії УНР, був старшиною Першого кінного полку імені Костя Гордієнка Окремої Запорізької дивізії та кінного полку імені М. Залізняка. З 1919 р. числився старшиною для спеціальних доручень при головному отаманові військ УНР С. Петлюрі.

У міжвоєнний період С. Скрипник був одним з ініціаторів створення у Рівному українського клубу «Рідна хата», сприяв роботі утвореного у червні 1932 р. Українського театрального товариства, а також Українського спортивного клубу «Горинь». Серед публічних виступів можна відзначити урочисте богослужіння й академію на честь Симона Петлюри, проведення жалобних урочистостей у річницю смерті отамана УНР 24 травня 1936 р., в яких брало участь кілька тисяч осіб¹⁵.

С. Скрипник був активістом руху за українізацію православної церкви в Польщі, сприяв проведенню народного зібрання 10 вересня 1937 р. в Почаєві під гаслом «Єднаймося навколо православної церкви!», намагався скликати собор православної церкви в Польщі¹⁶. У складеній ним у червні 1938 р. «Декларації про політичне й економічне становище українського населення на Волині» ретельно аналізувався стан речей та наголошувалося, що українці не в силі спокій-

¹⁴ <http://www.ukrnationalism.org.ua/publications/?n=1653>

¹⁵ Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО), ф. 30, оп. 20, спр. 841, арк. 9–10.

¹⁶ ДАВолО, ф. 198, оп. 1, спр. 21, арк. 14.

но спостерігати, «як нищать їх права, як зневажається їх гідність»¹⁷.

Хоча С. Скрипник і був активістом проурядового Волинського українського об'єднання, послом сейму, польська влада йому не довіряла, підозрюючи, що

«його метою було об'єднання найбільшої кількості українців і через використання легальності ВУО ведення боротьби за національну українську свідомість, що тим самим готувало на Волині ґрунт для ОУН»¹⁸.

Цікаво, що у порушеній польською поліцією справі надкомісар Будзинський цитував слова Скрипника, які він виголосив у 1937 р. на зібранні діячів «Рідної хати» у Рівному:

«Хотів би краще замітати вулиці на Хрещатику в Києві, ніж бути послом у Польщі»¹⁹.

Як і С. Скрипник, після короткочасного затримання у 1939 р. співробітниками НКВС до Холма виїхав священик Василь Варварів, у минулому діловод та завідувач господарської частини окремого куреня коменданта тилу Дієвої армії, начальник продовольчого відділу головної управи постачання військового міністерства УНР, який у 1920 р. був інтернований на території Польщі. Із кінця 1921 р. В. Варварів призначений у парафію с. Битень Ковельського повіту, активно займався національно-просвітницькою діяльністю, виступав за українізацію православної церкви в Польщі, за що зазнав переслідувань із боку польської поліції. Після переїзду до Холма у 1939 р. активно співпрацював з архієпископом Іларіоном (І. Огієнком)²⁰.

На початку Другої світової війни емігрував до США учасник Зимового походу 1920 р., засновник і керівник ВУО Петро Певний, родом із Полтавщини. За участь у Зимовому поході був нагороджений Залізним хрестом і Хрестом

¹⁷ ДАРО, ф. 479, оп. 1, спр. 7, арк. 1–2.

¹⁸ Там само, ф. 33, оп. 2, спр. 2454, арк. 3.

¹⁹ Там само, арк. 4.

²⁰ *Борщевич В.* Волинський пом'яник / В. Борщевич. – Рівне, 2004. – С. 54–56.

св. Юрія. У 1931–1935 рр. П. Певний очолював ВУО, виконував функції радника рільничої палати на Волині, був головою Товариства імені Лесі Українки, українського клубу «Рідна хата», членом ревізійної комісії Товариства імені митрополита Петра Могили, обирався послом польського сейму²¹.

Уенерівці, що залишилися на Волині, у 1939 р. потрапили під пильний нагляд органів НКВС. Трагічно склалася доля вже згаданого громадського та політичного діяча Олександра Ковалевського. У роки революції він був засновником і головою Української народно-республіканської партії. У квітні 1919 р. підтримав заколот командувача Північної групи військ УНР В. Оскілка. У березні 1921 р. увійшов до вищої військової ради генштабу²², у затвердженому 25 березня 1921 р. на пленумі Ради республіки кабінеті міністрів обійняв посаду міністра земельних справ²³. Після поразки української революції оселився в Луцьку, очоливши правління «Українського банку». О. Ковалевський вірив у можливість співпраці з польською владою, був головним редактором газети «Українська нива» (пресового органу ВУО, з 1937 р. – «Волинське слово»). У статті «Політика залізних нервів» наголошував:

«Ми є і хочемо бути рівноправними громадянами Польщі, а з цього випливають не лише обов'язки, але й наші права»²⁴.

На початку Другої світової війни О. Ковалевський був заарештований органами НКВС. Подальша доля його залишається невідомою — імовірно, він був розстріляний²⁵.

²¹ Давидюк Р.П. Петро Певний і Волинське українське об'єднання / Р. П. Давидюк // «Роде наш красний...». Волинь у долях краян і людських документах. – Т. 2. – Луцьк, 1996. – С. 268–271.

²² Колянчук О. Українська військова еміграція у Польщі (1920–1939) / О. Колянчук. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2000. – С. 38.

²³ Піскун В. Політичний вибір української еміграції (20-і роки ХХ ст.) / В. Піскун. – К.; Нью-Йорк: МП «Леся», 2006. – С. 138.

²⁴ Українська нива. – 1936. – 6 грудня. – № 24. – С. 1.

²⁵ ДАРО, ф. Р-2771, оп. 2, спр. 4253.

Інший військово-політичний діяч УНР Степан Письменний, родом із Харківщини, у 1919–1921 рр. був скарбником військового міністерства УНР, а з 1922 р. проживав у Рівному²⁶. Також належав до активістів ВУО, був членом округової управи партії в Рівному, виконував функції інструктора «Просвітянських хат»²⁷. У 1939 р. С. Письменного заарештували, у 1940 р. він був розстріляний у Старобільському концтаборі під Харковом²⁸.

Трагічно склалася доля колишнього повстанського отамана Гайсинського повіту в 1918–1920 рр., полковника Ананія Волинця. Він був інтернований у Польщі й після поневірянь по таборах оселився у Рівному. У грудні 1921 р. польська поліція ув'язнила його у місцевій тюрмі. Звільнитися А. Волинцю вдалося лише за сприяння В. Оскілка (діяч УНР, очолив заколот проти С. Петлюри у Рівному в 1919 р., загинув при нез'ясованих обставинах у с. Городок на Рівненщині у 1926 р.²⁹). А. Волинець спільно з В. Оскілком започаткували діяльність проурядової Української народної партії (УНП), співпрацювали у партійному часописі «Дзвін», проводили організаційну роботу зі створення селянських кооперативів. Після смерті В. Оскілка УНП припинила свою діяльність. Коли ж у Луцьку утворилося Волинське українське об'єднання, А. Волинець став членом його головної управи від Рівного та головної ради — від Рівненського повіту³⁰. Після приходу радянської влади А. Волинця заарештовували двічі: у жовтні 1939 р. (через 10 днів відпустили) та у січні 1940 р. За вироком кримінальної колегії Вінницького облсуду Ананій Волинець був розстріляний³¹.

²⁶ Тинченко Я. Офіцерський корпус армії Української Народної Республіки (1917–1921). – С. 340.

²⁷ ДАРО, ф. 30, оп. 20, спр. 841, арк. 10, 148.

²⁸ Тинченко Я. Офіцерський корпус армії Української Народної Республіки (1917–1921). – С. 340.

²⁹ ДАРО, ф. 33, оп. 1, спр. 3040, арк. 41–43.

³⁰ ДАВОЛ, ф. 198, оп. 1, спр. 11, арк. 39.

³¹ Коваль Р. Трагедія отамана Волинця / Р. Коваль, К. Завалюк. – К., 2002. – С. 18.

Не менш терниста доля судилася рівненському громадському діячеві Миколі Негребецькому, який служив телеграфістом при штабі Симона Петлюри, а потім воював у його військах³². У міжвоєнний період він жив у Рівному, працював продавцем газет при українському кооперативі, займався політичною та громадською роботою у товариствах «Просвіта» та «Відродження», був секретарем повітового комітету Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО), пізніше належав до Фронту національної єдності (ФНЄ). Кілька разів заарештовувався польською владою: 1923 р. — за звинуваченням у розвідувальній діяльності³³ та 1936 р. — за поширення нелегальної літератури³⁴ (в обох випадках після кількох місяців слідства М. Негребецького звільняли за недостатністю доказів).

Радянська адміністрація відразу встановила контроль над політичними та громадськими активістами краю, зокрема і М. Негребецьким. У секретному зведенні наркома внутрішніх справ УРСР І. Серова заступнику наркома внутрішніх справ СРСР В. Меркулову про роботу оперативно-чекістських груп у Західній Україні наголошувалося, що по агентурній справі «Блок» проведено арешти основних учасників

«контрреволюційних націоналістичних організацій ОУН и УНДО. Серед 22 заарештованих виділяється Негребецький, націонал-фашист, який прибув на Волинь із Галичини за завданням центру «Фронт національного об'єднання»»³⁵.

³² *Негребецька Н.* Дороги долі. Спогади / Н. Негребецька. – Рівне, 2005. – С. 6.

³³ ДАРО, ф. 33, оп. 2, спр. 1228, 9 арк.

³⁴ Там само, спр. 2553, 27 арк.

³⁵ Зведення наркома внутрішніх справ УРСР І. Серова заступнику наркома внутрішніх справ СРСР В. Меркулову про роботу оперативно-чекістських груп у Західній Україні (ГДА СБ України, ф. 16, оп. 32 (1951 р.), спр. 33, арк. 159–170 // Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 рр. Документи ГДА СБ України / Упор. В. Даниленко, С. Кокін. – К.: Видав. дім «КМА», 2009. – С. 250–252).

Насправді, Микола Негребецький у 1938 р. був висланий польською владою з Рівного, як з прикордонної зони, до Львова, а потім до Станіслава за поширення націоналістичної літератури і як «неблагонадійний елемент»³⁶. Із початком Другої світової війни повернувся до родини у Рівне.

Опергрупа НКВС заарештувала Миколу Сильвестровича 20 жовтня 1939 р.

«як активного члена та керівника рівненської контрреволюційної української націоналістично-фашистської організації, за завданням якої проводив об'єднання українсько-петлюрівських націоналістичних елементів»³⁷.

Після обшуку в його помешканні було знайдено різну літературу, зокрема номер газети «Селянська правда», долучений до кримінальної справи³⁸. Постановою Особливої наради при НКВС СРСР від 8 березня 1941 р. М. С. Негребецький, як соціально-небезпечний елемент, за статтями 54-10 і 54-11 КК УРСР був засуджений до 8 років ВТТ³⁹. Після арешту його відправили у Кіровоград, пізніше в Київ, Харків, а звідти у Котлас (Комі АРСР). До кінця ув'язнення (20 жовтня 1947 р.) він відбував покарання в Ухтинському таборі⁴⁰. Сім'я Миколи Негребецького (дружина та дві доньки) були вислані у Північно-Казахстанську область, де перебували весь період німецької окупації⁴¹. Після війни, у 1948 р., Микола Негребецький та його доньки черговий раз були заарештовані органами НКВС та засуджені Особливою нарадою при МДБ СРСР⁴².

³⁶ ДАРО, ф. Р-2771, оп. 2, спр. 1157, арк. 7 зв.

³⁷ Там само, арк. 27.

³⁸ Селянська правда. – Лютий 1938 (ДАРО, ф. Р-2771, оп. 2, спр. 1157).

³⁹ ДАРО, ф. Р-2771, оп. 2, спр. 1157, арк. 39.

⁴⁰ Там само, спр. 178, арк. 235.

⁴¹ Там само, спр. 177, арк. 214.

⁴² Див.: Давидюк Р. Рівненська українська націоналістична молодіжна організація і післявоєнний період / Р. Давидюк // Реабілітовані історією. Рівненська область. – Кн. 1. – Рівне: ВАТ «Рівненська друкарня», 2006. – С. 468–484.

Серед представників уенерівської еміграції, які проводили на Волині активну громадську, суспільну, культурно-просвітницьку роботу, була сім'я Багринівських. Парасковія Іванівна Багринівська народилася у Харківській губернії. За революційну діяльність заарештовувалася царською владою. Із кінця 1917 р. вона працювала завідуючою господарством у Міністерстві юстиції при петлюрівському уряді. На той час одружилася з Миколою Устимовичем Багринівським, який за доби Директорії УНР виконував обов'язки директора департаменту Міністерства юстиції УНР, директора департаменту Міністерства закордонних справ, пізніше був міністром юстиції УНР⁴³. У затвердженому 25 березня 1921 р. на пленумі Ради Республіки кабінеті міністрів він займав посаду державного секретаря⁴⁴. Родина Багринівських певний час жила у Варшаві, де Микола Устимович був представником Міністерства закордонних справ УНР⁴⁵, а пізніше осіла в Рівному. Микола Устимович улаштувався адвокатом, а Парасковія Іванівна розпочала активну громадську діяльність, очоливши головну управу Союзу українок у Рівному⁴⁶. Вона читала лекції на різноманітні теми, організовувала «академії» на честь українських письменників, урочисті вечори, присвячені творчості Т. Шевченка, свята, приурочені до Дня матері. За її активної участі жіноцтво займалося на господарських курсах, надавало матеріальну допомогу нужденним⁴⁷. Членам Союзу українок на Волині доводилося працювати під наглядом польської поліції та старост, зрештою у кінці травня 1938 р. діяльність жіночого товариства у Рівному з усіма відділеннями та гуртками була заборонена.

Політично-громадська активність Парасковії Багринівської стала причиною її арешту органами НКВС 13 травня

⁴³ Енциклопедія українознавства. – Т. 1. – Львів: НТШ, 1993. – С. 81.

⁴⁴ *Піскун В.* Політичний вибір української еміграції (20-і роки ХХ ст). – С. 139.

⁴⁵ ДАРО, ф. Р-2771, оп. 2, спр. 2768, арк. 15.

⁴⁶ Там само, ф. 33, оп. 4, спр. 26, т. 3, арк. 24.

⁴⁷ Там само, ф. 3, оп. 1, спр. 2, арк. 8.

1940 р. Допити, нестерпні умови утримування негативно вплинули на стан здоров'я уже літньої жінки — її відправили у психіатричну лікарню. Відомостей, як закінчилося земне життя відомої громадської діячки, не збереглося⁴⁸. Чоловік Парасковії Іванівни — Микола Устимович, зумів виїхати з Рівного, він помер 1953 р. у Сполучених Штатах Америки⁴⁹.

Активною була діяльність громадсько-політичного діяча, публіциста, агронома, учителя першої української гімназії в Катеринославі Сергія Васильовича Бачинського. До громадської праці він долучився у Петербурзі, будучи членом партії українських соціалістів-революціонерів⁵⁰. Брав активну участь у визвольних змаганнях 1917–1920 рр., зокрема був товаришем (заступником) міністра закордонних справ часів Директорії і членом уряду. Під час перебування уряду УНР та президії Трудового конгресу у Кам'янці-Подільському читав лекції, був деканом, завідувачем кафедри, членом правління Кам'янець-Подільського українського державного університету. У листопаді 1920 р., разом з урядом УНР, евакуювався до м. Тарнова, був секретарем Ради Республіки, утвореної у цьому місті⁵¹.

Із літа 1921 р. Сергій Бачинський проживав на Волині, працюючи агрономом у Кременецькому повіті. Деякий час був директором української гімназії у Дермані, очолював сільськогосподарську дослідну станцію у Новому Дворі⁵². Він організував курси для вчителів, сприяв відкриттю бібліотек. Під тиском польської поліції змушений був змінювати місце роботи та проживання.

У вересні 1939 р., не бажаючи емігрувати, Сергій Бачинський обійняв посаду вчителя-директора початкової школи у

⁴⁸ ДАРО, ф. Р-2771, оп. 2, спр. 2768, арк. 9.

⁴⁹ Енциклопедія українознавства. – Т. 1. – Львів: НТШ, 1993. – С. 81.

⁵⁰ <http://ruthenos.org.ua/HTML/Postati/bachunsk.html>

⁵¹ *Колянчук О. Українська військова еміграція у Польщі (1920–1939) / О. Колянчук. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2000. – С. 36.*

⁵² Літопис нескореної України: Документи і матеріали, спогади. – Львів: Галицька видавнича спілка, 1997. – Кн. 2. – С. 424.

Межиріцькому районі на Рівненщині. Однак уже 29 лютого 1940 р. був заарештований органами НКВС. На допиті він говорив:

«Я хотів розворушити “межиріцьке болото”, тобто ту апатію, яка так на мене тиснула серед селянського населення в Межирічі [...] Я чистосердечно хотів що-небудь зробити для свого темного народу (Полісся), який так багато мав неграмотних людей»⁵³.

24 травня 1941 р. Київський обласний суд засудив його до вищої міри покарання — розстрілу. Вирок було виконано 22 червня 1941 р. в Києві. Місцем останнього спочинку Сергія Бачинського став Биківнянський ліс⁵⁴.

Зазнав репресій композитор, диригент, відомий релігійний і політичний діяч Михайло Тележинський, який був державним інспектором військ УНР, диригентом першого Українського національного хору⁵⁵. Улітку 1919 р. він переїхав на Волинь, оселився у Володимирі, брав активну участь у громадському і мистецькому житті, був членом місцевої «Просвіти». М. Тележинський займався композиторською діяльністю, вивчав історію, теорію та практику українського музичного мистецтва. Із 1930 р. він виконував функції інспектора українських народних хорів при шкільній кураторії. Нова робота сприяла тому, що Михайло Тележинський поглиблював теорію хорової справи, започаткував проведення регулярних диригентських курсів, розробив статут українських народних хорів. Після утворення Волинського українського об'єднання став його активістом, у 1933 р. обійняв посаду генерального секретаря ВУО, обирався послом польського сейму⁵⁶. У 1936 р. М. Тележинський прийняв духовний сан і став священником Василівської церкви у Володимирі⁵⁷. За одними дани-

⁵³ Літопис нескореної України: Документи і матеріали, спогади. — Кн. 2. — С. 424.

⁵⁴ <http://ruthenos.org.ua/HTML/Postati/bachunsk.html>

⁵⁵ http://uk.wikipedia.org/wiki/Тележинський_Михайло

⁵⁶ *Кучерена М.* Волинське українське об'єднання (1931–1939 рр.) / М. Кучерена, Р. Давидюк. — Луцьк: Надтир'я, 2001. — 419 с.

⁵⁷ http://uk.wikipedia.org/wiki/Тележинський_Михайло

ми, композитор загинув у 1939 р. під час конвоювання до табору «при спробі втечі», за іншими — його розстріляли у 1940 р. чи то у Володимир-Волинській⁵⁸, чи то в Луцькій тюрмі⁵⁹.

Представники унерівської еміграції, що у міжвоєнний період проживали на території Волинського воєводства, намагалися активізувати громадське та політичне життя регіону. Працюючи у громадських організаціях, кооперативах чи політичних партіях, будучи послами польського сейму, дописувачами українських газет чи займаючись розвідувальною діяльністю, вони по-своєму прагнули захищати права української спільноти у II Речіпосполитій. Засуджуючи політику більшовиків в радянській Україні, вони почасти виступали за українсько-польське порозуміння, хоча ніколи не полишали надій на утворення незалежної української держави.

Початок Другої світової війни, руйнація польської держави та поширення на західноукраїнських землях радянської влади призвели до знищення попередньої політичної структури суспільства та її носіїв. У результаті репресій з боку органів НКВС унерівське середовище, яке сформувалося у міжвоєнний період, було розпорошене — частина його представників була заарештована і загинула, інші змушені були виїхати у німецьку зону окупації чи перебратися за океан. Хоча у роки німецько-радянської війни окремі діячі унерівської еміграції (Л. Ступницький, І. Литвиненко, І. Лиходько, О. Новицький, М. Павловський та ін.) продовжували боротися за незалежну українську державність у лавах УПА, але специфічне унерівське середовище з його суперечностями, надіями та ідеалами було ліквідоване на Волині саме протягом 1939–1941 рр.

Отже, період першої радянізації став політичним епілогом для унерівської спільноти, яка після поразки Української революції 1917–1920 рр., проживаючи у міжвоєнний

⁵⁸ <http://www.pravda.lutshtk.ua/analytics/160>

⁵⁹ Борщевич В. Доля священників УАПЦ Волині у 1944–1950 рр. / В. Борщевич. – Луцьк, 1997. – С. 7.

час на Волині, намагалася різними способами боротися за національні ідеали.

Руслана Давидюк. Эмиграция УНР на Волыни в условиях первой советизации (сентябрь 1939 – июнь 1941 гг.)

В статье доказывается, что бывшие деятели Украинской Народной Республики были носителями национальной идеи, генератором украинской политической, культурно-просветительской, религиозной, кооперативной жизни на Волыни в межвоенный период. Разделяя взгляды Симона Петлюры, часть их склонялась к компромиссу с польской администрацией. В условиях первой советизации они сразу же попали под контроль новой власти. На основе анализа документов сделан вывод, что преследования и репрессии органов НКВД в 1939–1941 гг. привели к полной ликвидации собственно уэнэровской среды в регионе.

Ключевые слова: уэнэровская эмиграция, соратники Симона Петлюры, национальная идея, украинско-польские взаимоотношения, Во-лын, первая советизация, Особое совещание, НКВД, репрессии.

Ruslana Davydiuk. Ukrainian people's republic's emigration in Volyn' under conditions of the first soviet influence expansion (September 1939 – June 1941)

The scientific article proves that former representatives of the Ukrainian People's Republic (UPR) were bearers of the national idea, creators of Ukrainian political, cultural, educational, religious, cooperative life in Volyn' in the period between wars. Sharing Symon Petliura's ideas, part of them were inclined to compromise with polish administration. Under conditions of the first spread of Soviet influence they got under vigilant control with the new authorities. Based on the analysis of documents the conclusion was made that persecutions and reprisals of People's Commissariat of Internal Affairs (PCIA) in 1939–1941 caused the complete elimination of UPR's setting in the region.

Key words: UPR's emigration, comrades of Symon Petliura, national idea, Ukrainian-Polish relations, Volyn', the first Soviet influence expansion, Special conference, People's Commissariat of Internal Affairs, reprisals.

*Віктор Савчук**
(Кам'янець-Подільський)

Політичні переслідування наукової інтелігенції м. Кам'янця-Подільського у 1920–1930-х рр.

У статті аналізуються трагічні сторінки діяльності науковців і краєзнавців міста Кам'янця-Подільського 1920–1930-х рр. Зазначається, що попри високий авторитет у вітчизняних і зарубіжних колах, вони зазнали переслідувань та принижень.

Ключові слова: державна програма, історико-краєзнавчий рух, репресії, наукові установи, зарубіжні дослідники, національно-культурний розвиток, реабілітація.

На нинішньому етапі української державності надзвичайно важливим питанням є висвітлення невідомих сторінок минулого, які тривалий час замовчувалися з ідеологічних причин. У першу чергу йдеться про політичні репресії 1920–1930-х рр. проти «ворогів народу», «шпигунів» та «шкідників». Історіографія проблеми нараховує чимало праць. Бібліографічний покажчик, виданий Головною редколегією науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією», містить понад 4,5 тис. позицій¹, покажчик Національної парламентської бібліотеки презентує теж понад 4 тис. монографій, статей, збірників документів, спогадів, матеріалів конференцій тощо².

Реалізація Державної програми науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» стала головною складовою дослідження природи та наслідків тоталітаризму в контексті загальноєвропейських підходів. Окрім загальних тенденцій

* *Савчук В.О.* — кандидат історичних наук, доцент, проректор із міжнародних відносин і зв'язків з органами самоврядування, державної влади та засобами масової інформації Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка.

¹ Політичні репресії в Україні (1917–1980-ті рр.): Бібліограф. покажчик / Авт. вступ. ст.: С. Білокінь, Р. Подкур, О. Рубльов; упор.: С. Калитко, О. Рубльов, Р. Подкур, Л. Шевченко. – К., 2007. – 456 с.

² Репресії в Україні (1917–1990 рр.): Наук.-допом. бібліограф. покажчик / Авт.-упор. Є. Бабиць, В. Патока; авт. вступ. ст. С. Білокінь. – К.: Смолоскип, 2007. – 519 с.

проявилися і регіональні особливості, вивчення яких дозволяє бачити історичні явища у широкому розмаїтті та палітрі суспільних інтересів. У цьому контексті і досі залишається більше запитань, ніж відповідей, які стосуються механізмів репресивної політики, особливо її регіонального аспекту. Важливо на локальному прикладі дослідити причини, методи, наслідки її щодо національно свідомої інтелігенції, яка (як, приміром, у Кам'янці-Подільському) намагалася прислужитися суспільству у ділянці дослідження самотніх сторінок історії та культури унікального Подільського краю.

Треба зауважити, що вивчення механізмів репресивної політики щодо представників інтелігенції — організаторів краєзнавчого руху у регіонах України — викликало неабияку зацікавленість науковців. Нині вже опубліковано низку узагальнюючих праць³. Одними з перших дослідників репресій проти інтелігенції Поділля стали відомі вчені О. Завальнюк та М. Петров, які у колективній монографії «Репресоване краєзнавство» опублікували статтю про трагічну долю знаного науковця-краєзнавця, ректора Кам'янець-Подільського інституту народної освіти (ІНО) у 1920-х рр. професора В. Гериновича⁴. Окремі сюжети зі згаданої тематики містяться у низці праць науковця-краєзнавця В. Прокопчука⁵. Деякі аспекти цієї проблеми у контексті реабілітації жертв політичних репресій на Хмельниччині висвітлюються Л. Місінкевичем⁶.

³ Репресоване краєзнавство (20–30-і рр.) / Ін-т історії України НАНУ; редкол. П.Т. Тронько (гол.) та ін. – К.: Рідний край, 1991. – 506 с.; Репресоване «відродження» / Упор. О. І. Сидоренко, Д. В. Табачник. – К.: Україна, 1993. – 399 с.; та ін.

⁴ Репресоване краєзнавство (20–30 рр.). – К.; Хмельницький, 1991. – 492 с.

⁵ Див., напр.: Прокопчук В.С. Краєзнавство Поділля. – К., 1998. – С. 75.

⁶ Місінкевич Л.Л. Вклад партійно-державних структур Хмельниччини в реабілітацію жертв політичних репресій у 1950-х рр. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського. – Серія: Історія. – Вип. XII. – Вінниця, 2007. – С. 212–218; Його ж. Реабілітація жертв сталінських репресій на Поділлі у 1987–1989 рр. // Освіта, наука і культура на Поділлі: Зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський, 2006. – Т. 8. – С. 169–183.

Значний фактологічний матеріал про репресії проти вчених Кам'янець-Подільського сільськогосподарського інституту містяться у працях М. Алещенко, В. Нестеренка⁷.

Однак потреба узагальненого погляду на механізми репресивної політики, її негативні наслідки та встановлення історичної справедливості у поверненні забутих імен вимагала системного аналізу цієї трагічної сторінки історії наукової інтелігенції міста Кам'янця-Подільського. У даній статті зроблено спробу дослідити регіональні аспекти політичних репресій проти інтелігенції окремого міста, яке з кінця ХІХ ст. стало науково-освітнім центром Поділля, а також акцентувати увагу на негативних наслідках вказаного явища.

Слід підкреслити, що у м. Кам'янці-Подільському на початок 1920-х рр. сформувався осередок наукової, освітньої, медичної, культурницької інтелігенції, зосередженої у місцевих навчальних закладах — інститутах народної освіти та сільськогосподарському, низці технікумів, художньо-промисловій школі тощо. Місцеві діячі у період Української революції 1917–1920 рр. брали активну участь у національно-культурному житті регіону, ініціюючи просвітницькі програми, реалізуючи історико-регіональні та краєзнавчі дослідження.

Зазначимо, що історико-краєзнавчий рух завдяки зусиллям краєзнавців Кам'янця-Подільського здобув широке визнання як на Батьківщині, так і за кордоном, де були відомі імена професорів місцевих сільськогосподарського інституту Василя Храчевича, інституту народної освіти Олександра Красівського, Нестора Гаморака, Олександра Полонського, Петра Клименка, Івана Любарського та авторитетного дослід-

⁷ *Алещенко М.І., Нестеренко В.А.* Діячі краєзнавчого руху — викладачі Кам'янець-Подільського сільськогосподарського інституту (1920-ті роки) // *Історичне краєзнавство в системі освіти України: здобутки, проблеми, перспективи: Наук. зб. — Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2002. — С. 341–344; Їх же.* Професор В. П. Курневич — відомий вчений-зоолог Поділля // *Освіта, наука і культура на Поділлі: Зб. наук. праць. — Кам'янець-Подільський, 2003. — Т. 3. — С. 190–196; Нестеренко В.А.* «Червоний» ректор Ф. А. Кондратський // *Там само. — Кам'янець-Подільський, 2006. — Т. 7. — С. 155–163.*

ника Поділля Юхима Сіцінського. Про високу вагу кам'янець-подільських учених свідчить обрання у червні 1927 р. члена Українського комітету краєзнавства В. Гериновича делегатом від ВУАН на Всеслов'янський конгрес географів та етнографів, який проходив у Варшаві. Ботанік Василь Храневич на запрошення зарубіжних колег проходив стажування у Німеччині. Загалом краєзнавці міста підтримували зв'язки з майже 100 організаціями і науковими інституціями, понад 20 з яких були зарубіжними. Науковці з інших міст України приїжджали до Кам'янця-Подільського для проведення своїх досліджень. Це — археолог Рудинський, антрополог Носов, етнографи Климент Квітка, Олена Курило та ін.⁸ Активні зв'язки з кам'янчанами підтримували академіки Микола Новицький і Павло Тутківський⁹.

Оцінюючи ефективність діяльності краєзнавчих структур Кам'янця-Подільського, Український комітет краєзнавства у своєму звіті (1 січня 1929 р.) наголошував:

«Слід зауважити своєрідну форму краєзнавчої праці на Кам'янецьчині. Округовий комітет краєзнавства зв'язаний із краєзнавчим товариством у Кам'янці і дванадцятьма районними організаціями, які об'єднують і направляють працю численних гуртків при школах, сільбудах та клубах. Отже, можна сказати, що Кам'янецьчина перевела найповніше організаційні форми, спроектовані на першій краєзнавчій нараді, а робота краєзнавча на Кам'янецьчині свідчить за цілковиту правильність цих організаційних форм»¹⁰.

Така ініціативна творча робота інтелігенції занепокоїла владу, яка вдалася до політичних репресій. У кам'янецькому контексті перманентні переслідування можна розподілити на три етапи: 1921–1923 рр.; середина 1920-х рр.; кінець 1920-х (справа «СВУ») — 1930-ті рр. Зазначимо, що на хід репресій у місті, як і на Поділлі загалом, вплинуло декілька

⁸ ГДА СБ України, м. Хмельницький, спр. 59171 фп: Геринович Володимир Олександрович, арк. 24 зв.

⁹ Тутківський П.А. Краєвиди України / Науково-популярний нарис. — К.: ДВУ, 1929. — С. 17–19.

¹⁰ Краєзнавство. — 1928. — № 6. — С. 91–92.

обставин. По-перше, це була прикордонна територія, тому влада гостро реагувала на різноманітні прояви інакодумства. По-друге, під час Української революції 1917–1920-х рр. тут осіла велика група національно свідомої інтелігенції, котра не прагнула емігрувати, але й байдуже ставилася до нової влади. По-третє, регіон відзначався багатонаціональним складом населення, а найбільшими етнічними групами були поляки та євреї (дещо менше нараховувалося німців і чехів). Саме тому національні операції («польська», «німецька» лінії, «сіонізм») проходили тут з особливою інтенсивністю.

На першому етапі більшовицька влада намагалася радянізувати інтелігенцію. Лідери РКП(б)/КП(б)У були впевнені, що науковці та митці сповідували ідеали «петлюрівщини». Протягом 1921–1922 рр. на рівні політбюро ЦК КП(б)У, наприклад, декілька разів обговорювався політичний стан кам'янець-подільських вишів¹¹. Представників влади не влаштовували національно-культурні пріоритети української інтелігенції. Так, 23 листопада 1922 р. ДПУ радянської Росії надіслало в Україну цілком таємний циркуляр «Про антирадянський рух серед інтелігенції», в якому, зокрема, зазначалося, що півтора роки існування радянської влади в умовах непу виявили значну зміну в настроях, тактиці і групуванні антирадянської інтелігенції, котра, на думку ДПУ, стала на шлях відкритої опозиції радянській владі. Відтак вимагалася серед професури і студентства організувати мережу інформаторів, створити у вишах «бюро сприяння з політично благонадійних людей», поклавши на них справу вербування безпартійних інформаторів, а також детально висвітлювати політичні настрої професорської і студентської маси, усіх угруповань, включаючи наукові гуртки й асоціації, показувати політичні «фізіономії» всіх професорів, викладачів та активних студентів, усі випадки використання кафедри для «контрреволюційної пропаганди» під час лекцій. Вимагалася також на кожно-

¹¹ Савчук В.О. Краєзнавчий рух м. Кам'янець-Подільського у 1921–1923 рр. // Освіта, наука і культура на Поділлі: Зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський, 2006. – Т. 6. – С. 209.

го професора і політично активного студента завести картки-формуляри, в які записувати свідчення інформаторів¹². Документ віддзеркалював курс вищого партійного й державного керівництва радянської Росії та України на витіснення з політичного, економічного, соціально-культурного життя «антирадянські» налаштованої інтелігенції.

Президія ВЦВК 5 січня 1922 р. створила комісію з адміністративного виселення у складі Каменева, Курського, Уншліхта¹³. 9 серпня комісія політбюро ЦК РКП(б) обговорила список українських діячів, складений повноважним представництвом ДПУ України, до якого було внесено 77 прізвищ — мешканці Харкова, Одеси, Києва та Поділля. Із семи представників подільської інтелігенції шестеро були з Кам'янець-Подільського ІНО (керівник кафедри геодезії проф. М. Бауер, приват-доцент К. Копержинський, голова педагогічної ради Запольський, викладачі Окісюк, Орлов та ін.). У характеристиці на Костя Копержинського записано, що він —

«великий націоналіст, син священика, у націоналізмі доходить до абсурду — розвівся з дружиною, тому що вона росіянка».

М. Бауер —

«брав активну участь у петлюрівському русі. Раніше, при Петлюрі, працював у департаменті землеробства. Тип шкідливий»¹⁴.

У доповідній записці ДПУ, адресованій політбюро ЦК РКП(б) («Про антирадянські угруповання серед інтелігенції», 1 липня 1922 р.) інтелігенції інкримінувалася участь у різних товариствах. Зокрема, зазначалося, що

«навколо товариств, які виникли останнім часом (наукових, торгово-промислових), згуртовуються усілілі від розгрому революції антирадянські елементи, які виступають у громадському житті країни із завуальованими закликами до повалення радянської влади».

¹² Высылка вместо расстрела. Депортация интеллигенции в документах ВЧК-ГПУ. 1921–1923. – М.: Рабочий путь, 2005. – С. 131–135.

¹³ Там же. – С. 59.

¹⁴ Там же. – С. 97.

Більшовицька влада розпочала чинити тиск на різні громадські організації. Уже 12 червня 1922 р. Президія ВЦВК затвердила правила про діяльність товариств студентів і наукових працівників вишів, за якими не тільки обмежувалася їх діяльність, а практично створювалися умови для згортання праці. За таких обставин у 1922 р. припинило своє функціонування Товариство подільських природодослідників у Кам'янці-Подільському. Особливо активно велася робота з радянізації «Просвіт», які відігравали важливу роль у вивченні історії, традицій українського народу, популяризації рідної мови та культури. Тиск на «Просвіти» завершився ліквідацією у 1923 р. на Поділлі усіх осередків¹⁵.

Щоб надати роботі з нейтралізації національно свідомої інтелігенції організованості, наркомат освіти УСРР через органи політосвіти розповсюджував обіжники та інструкції, якими визначалися порядок і завдання політичної перевірки, зокрема, вчителства¹⁶. Паралельно місцеві апарати ДПУ УСРР розпочали переслідування «антирадянської» інтелігенції. Так, 25 березня 1921 р. у Кам'янці-Подільському було заарештовано Ю. Сіцинського. Під вартою його тримали більше тижня. На захист відомого краєзнавця виступила рада інституту соціально-гуманітарних наук, яка у рішенні від 26 березня 1921 р. заявила про безпідставність такого кроку ДПУ, підкресливши, що відсутність Ю. Сіцинського негативно впливає на навчальний процес та стан збереження цінних музейних колекцій¹⁷. Але й після звільнення з-під арешту органи влади не давали вченому спокою. Уже 7 квітня представник житлового відділу вчинив трус у його помешкан-

¹⁵ Кучеров Г.Г. Робота сільських «Просвіт» Подільської губернії щодо забезпечення населення літературою (1917–1923) // Освіта, наука і культура на Поділлі: Зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський, 2005. – Т. 5. – С. 41.

¹⁶ Культробота спілки Робос // Путь просвещения (Харьков). – 1923. – № 11/12. – С. 236.

¹⁷ Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХМО), ф. Р.302, оп. 1, спр. 20, арк. 160.

ні. Із цього приводу у заяві на ім'я комісара навчального закладу Ю. Сіцінський писав, що представник влади реквізував

«для співробітника штабу армії відро для води, каструлю, емальовану велику миску».

За два дні, 9 квітня, прийшов інший представник влади, та, пред'явивши реквізиційний ордер, забрав ковдру¹⁸. Із приводу зловживань під час арешту Ю. Сіцінського у заяві, адресованій голові науково-шкільної ради, професор П. Клепатський зазначав, що під час обшуку в домі Ю. Сіцінського агенти ДПУ забрали 8 свічок вагою 2,5 фунти — через це він не може вечорами вести документацію як секретар комітету охорони пам'яток та готуватися до лекцій¹⁹.

У 1922 р. Ю. Сіцінського звільнили з Кам'янець-Подільського ІНО як колишнього «церковника», однак він не міг замовчувати того факту, що 6 травня комісія з вилучення церковних цінностей забрала чимало срібних речей із місцевого археологічного музею. У результаті дещо вдалося повернути, але це негативно відбилося на подальшій долі вченого. У жовтні його звільнили з посади директора Кам'янець-Подільського музею і лише втручання академіка Д. Багалія допомогло Ю. Сіцінському повернутися до праці.

Органи ДПУ також переслідували професора П. Клименка. Вчений змушений був залишити Кам'янець-Подільський і виїхати до Києва. Під арештом побував і професор П. Клепатський, який після звільнення перебрався до Полтави. Загроза арешту змусила Костя Копержинського, Володимира Герасименка, Євгена Сташевського, Миколу Грінченка залишити Кам'янець-Подільський.

Таким чином, на кінець 1923 р. інтелектуальний потенціал міста зазнав відчутних кадрових втрат, що негативно позначилося на результатах студіювань. Кращі наукові сили залишили місто, але не полишили улюбленої справи — науково-краєзнавчих досліджень. На новому місці вони з притаман-

¹⁸ ДАХМО, ф. Р.302, оп. 1, спр. 20, арк. 129.

¹⁹ Там само.

ною їм енергією знову проводили наукові пошуки. П. Клименко, наприклад, став провідним співробітником науково-дослідної кафедри, очолюваної М. Грушевським. П. Клепатський доклав багато зусиль до відновлення діяльності Полтавського наукового товариства. Є. Сташевський плідно працював у наукових установах Києва. В. Герасименко допомагав академікові М. Слабченку налагоджувати діяльність наукового товариства в Одесі, а Кость Копержинський активно працював разом з академіком В. Перетцом у ленінградському товаристві дослідників української історії, мови та культури.

Наступним етапом репресій щодо національно свідомої інтелігенції Кам'янець-Подільського стала фабрикація кримінальної справи «Спілки визволення України», за якою проходили культурно-освітні діячі Поділля, активні учасники краєзнавчих досліджень. У першу чергу під репресії потрапила так звана «стара інтелігенція» — з дореволюційним минулим, галичани за походженням. Саме вони здебільшого становили кістяк науково-краєзнавчих організацій Кам'янець-Подільського, які діяли в ІНО, сільськогосподарському інституті, хімічному технікумі, музичній та художній школах.

Кінець 1920-х рр. висвітлив нові тенденції у розгортанні історико-краєзнавчих досліджень регіону, які були продиктовані політичним тиском владних структур на краєзнавчий рух загалом. Поступово із наукових планів зникли проблеми національно-культурного розвитку, які були основою для формування національної самосвідомості. Натомість активно пропагувалися дослідження, пов'язані з виробничими силами, революційним рухом або традиціями революційної боротьби у краї²⁰. Під таким кутом зору публікувалася низка матеріалів в газеті «Червоний кордон», організувалася робота зі створення нових експозицій у краєзнавчих музеях та музеї ім. Коцюбинського у Вінниці. На перший план виходять дослідження місцевого Істпарту, головна увага в яких

²⁰ Див., напр.: *Геринович В.О.* Мінеральні копалини нашої області і їх пристосування в господарстві // *Більшовицька правда* (Вінниця). – 1932. – 9 травня. – С. 2.

зосереджувалася на викритті «ворогів пролетарської революції», участі «народних мас» у боротьбі «за владу Рад». Цю тенденцію підтвердила V Всесоюзна нарада істпартівських працівників (січень 1929 р.). Із метою надання цій роботі більш масштабного і конкретного характеру президія ВУЦВК 7 січня 1929 р. реорганізувала український Істпарт у Науково-дослідний інститут історії партії і Жовтневої революції²¹. Такі дії стали поштовхом до переносу акцентів у гуманітарних науках та історико-краєзнавчому русі.

Під зміну векторів у науковій та краєзнавчій діяльності підводилася необхідна теоретична база. У січні 1929 р., наприклад, Кам'янець-Подільська окружна інспектура народної освіти на місця (у райони, школи) розіслала тези доповіді «Краєзнавство і його значення у соціалістичному будівництві». У документі наголошувалося, що основною метою наукової та краєзнавчої роботи є зміцнення економічної могутності країни. Вимагалось, щоб це головне завдання стояло у центрі наукової та краєзнавчої роботи й «ні в якому разі не відсувалося на задній план». Наголошувалося, що з багатьох компонентів, які можуть відігравати в економіці країни певну роль, необхідно обирати більш вагомі: «боротьба зі шкідниками сільського господарства», «зміцнення соціалістичного сектора» тощо. Одночасно акцентувалася увага на тому, що краєзнавчі проблеми мають тісно ув'язуватися із наполегливою роботою з економічного піднесення країни²².

Зміна в ідеологічному підґрунті української науки та громадських рухів підсилювалася політичними переслідуваннями потенційних і явних «противників радянської влади». У 1929 р. розпочинається хвиля репресій проти науковців та викладачів навчальних закладів міста у зв'язку зі справою «СВУ». Зокрема, було заарештовано викладачів ІНО — зоолога Олексу Кожухіва, Дмитра Богатського. 30 серпня 1929 р. під варту взяли активного учасника місцевих національно-

²¹ *Сарбей В.Г.* Істпарті та їх місце в розвитку історичної науки на Україні // Укр. істор. журн. – 1967. – № 1. – С. 10.

²² ДАХмО, ф. Р-5, оп. 1, спр. 537, арк. 2.

культурних програм Юхима Філя. Характерно, що слідство звинуватило його в тому, що він разом зі В. Зборовцем, Ю. Сіцинським, В. Герасименком та іншими організував у Кам'янці-Подільському наукове товариство, яке стало філією Всеукраїнської академії наук, а його кістяк складався з «українсько-шовіністичної інтелігенції».

У лютому 1927 р. Ю. Філь і Д. Богатський провели бесіди з членами товариства, щоби при виборах не допустити у президію партійців. Інкримінувалося також те, що Ю. Філь рекомендував студентам читати «Чорну раду» Куліша, «Сонячну машину» Винниченка, не пояснюючи, що ці твори «антирадянські». Слідчі ДПУ звинуватили Ю. Філя, що, «вербуючи в наукове товариство» нових членів, той намагався добирати винятково «своїх людей», оберігаючи товариство від комуністичного впливу. Викладаючи українську літературу в ІНО, він підкреслював національно-визвольні моменти боротьби українського народу. Будучи секретарем наукового товариства, підтримував зв'язок із контрреволюційними колами ВУАН, відвідував С. Єфремова, М. Зерова, О. Гермайзе, керівників та активних членів СВУ²³. За жодним із пунктів звинувачень Ю. Філь винним себе не визнав. Однак це не завадило кинути його за ґрати.

Кінець 1920-х – початок 1930-х рр. ознаменувалися впровадженням форсованої колективізації. Насильницькі методи її здійснення викликали спротив серед різних прошарків українського суспільства, у тому числі й у подільському селі. У с. Нестерівці Дунаєвецького району навіть спалахнуло стихійне повстання, на придушення якого були кинуті військові частини.

На такому тлі розпочався черговий наступ на національно свідому інтелігенцію. Показовою стала заява, подана 30 листопада 1932 р. до Управління науковими установами УСРР керівником секції прикладної геології і ґрунтознавст-

²³ Завальнюк О.М., Трембіцький А.М. До біографії наукових зв'язків та здобутків Ю.П. Філя // Освіта, наука і культура на Поділлі: 36. наук. праць. – Кам'янець-Подільський, 2004. – Т. 4. – С. 157–158.

ва науково-дослідної кафедри при Кам'янець-Подільському ІНО професором Олександром Красівським. Він, зокрема, писав, що

«після п'ятирічної праці на кафедрі у зв'язку з асигнуванням по секції дослідної роботи у сумі 40–55 крб. на рік мушу цілковито зректися керівництва секцією і відмовитися від роботи на кафедрі. Утримання моє по кафедрі 55 крб. місячно зберегти за мною до 1 січня 1933 року, після чого рахувати мене вибув-шим зі складу кафедри як її працівника»²⁴.

13 грудня 1933 р. у Харкові заарештували колишнього ректора Кам'янець-Подільського ІНО професора В. Гериновича, котрому інкримінувалася участь у міфічній підпільній організації з метою «повалення існуючого ладу». Саме ця організація, за версією слідства, у квітні–травні 1931 р. стояла за селянським збройним повстанням у селах Нестерівці і Тернова Дунаєвського району. На думку чекістів, підготовка до цих виступів здійснювалася ще в 1930 р. шляхом агітаційної праці у селах, яка проводилася під прикриттям екскурсій і культпоходів, а також під час роботи геологорозвідувальної партії. Члени наукового товариства виїжджали на села нібито для ведення фольклорно-етнографічних досліджень, а фактично вели «контрреволюційну роботу». Це, зокрема, Гагенмейстер, Філь, Герасименко²⁵.

Також заарештували відомого науковця, професора Кам'янець-Подільського ІНО І. Любарського. Він народився у с. Сеньково Куп'янського повіту, закінчив Київську духовну академію. У 1919 р. був обраний приват-доцентом Кам'янець-Подільського державного українського університету. Із 1920 р. до середини 1932 р. працював у Кам'янець-Подільському ІНО. Брав активну участь у різноманітних проектах наукового, краєзнавчого товариств, науково-дослідної кафедри, підготував та опублікував низку праць із філології²⁶. Його звинуватили у «контрреволюційній діяльності» і рішенням

²⁴ ДАХМО, ф. Р-302, оп. 4, спр. 31, арк. 12.

²⁵ ГДА СБ України, м. Харків, спр. 59171, фп: Геринович Володимир Олександрович. – арк. 23–24.

²⁶ Т. Г. Шевченко // Червоний кордон. – 1927. – 10 березня.

судової трійки при колегії ДПУ УСРР від 20 вересня 1933 р. за статтями 54-11 КК УСРР засудили до 3 років північного заслання. 2 листопада 1937 р. він був повторно заарештований у Вологодській області і рішенням колегії НКВС СРСР та прокурора СРСР від 25 листопада 1937 р. засуджений до розстрілу²⁷.

Велика група науковців із Кам'янця-Подільського, а саме: професор інституту птахівництва М. Геращенко, професор сільськогосподарського інституту, завідувач відділу селекції інституту птахівництва С. Плюйко, викладач інституту соціального виховання А. Розенкранц, директор ботанічного саду ІСВ Ф. Панасюк, асистент кафедри фізіології інституту культур Ф. Наливайко, викладач інституту соціального виховання М. Курневич, професор кафедри зоології інституту птахівництва В. Храневич, викладач інституту соціального виховання Г. Бутко, викладач Артемівського інституту соціального виховання М. Савченко (усього 11 осіб) було притягнуто до кримінальної відповідальності за міфічним звинуваченням у належності до «Української військової організації». Вона, як засвідчив висновок прокурора Кам'янець-Подільського прикордонного загону ДПУ, свою діяльність на Кам'яничині спрямовувала на:

- а) збереження і згуртування української націоналістичної інтелігенції;
- б) концентрацію шовіністичних, соціально чужих радянській владі кадрів студентства в інститутах і виховання їх у дусі підготовки до збройного повалення радянської влади;
- в) шкідництво по лінії сільського господарства на базі організаційної діяльності у сільськогосподарському інституті;
- г) насадження і згуртування повстанських осередків на периферії через наукові експедиції й екскурсії членів контрреволюційної організації, а також організацію збройного повстання у квітні–травні 1931 р. на Кам'яничині, придушеного органами ДПУ²⁸.

²⁷ ДАХМО, ф. Р-6193, оп. 12, спр. П-5966, т. 2, арк. 401.

²⁸ Там само, арк. 191–192.

Більшість цих діячів були відомі громадськості міста й регіону як освітяни, науковці, учасники краєзнавчого руху. Вони ініціювали екскурсії, популяризували пам'ятки історії, ставали на перешкоді їх плондруванню. Безумовно, така активна позиція не могла бути непоміченою органами ДПУ, які вишукували будь-яку причину, щоби позбутися цього «шкідливого елемента». Головним аргументом при звинуваченні виступала наукова та краєзнавча діяльність. Так, у протоколі допиту заарештованого М. Савченка від 25 липня 1932 р. відбився весь трагізм непересічної особистості, яка намагалася служити українській громаді. Зазначимо, що М. Савченко — інтелігент радянської формації — закінчив сільськогосподарський інститут у Кам'янці-Подільському. У 1926–1928 рр. студентом працював секретарем окружного краєзнавчого комітету. Згодом викладав у Кутківському сільськогосподарському технікумі Чемеровецького району. Унаслідок утисків і переслідувань переїхав у місто Артемівськ, де працював доцентом місцевого інституту соціально-виховання.

Заарештований на Донбасі М. Савченко у протоколі допиту під тиском слідчих підтвердив «наявність контрреволюційної націоналістичної організації в Кам'янці-Подільському на чолі з професором Гериновичем В.О.». Його змусили дати свідчення, що краєзнавче товариство «фактично було ширмою для контрреволюційної роботи під виглядом краєзнавчої діяльності, чим розповсюджувало ідеї контрреволюційної організації на периферії» з метою «ігнорування заходів уряду, культивування і насадження націонал-шовіністських теорій, виховання кадрів у буржуазно-націоналістичному дусі»²⁹.

«Контрреволюційна шкідницька» робота М. Савченка як секретаря краєзнавчого товариства, на думку слідчого, полягала в тому, що:

1. На засіданні комітету краєзнавчого товариства він підтримував пропозиції Гериновича про випуск шкідливих книг

²⁹ ДАХмО, ф. Р-6193, оп. 12, спр. П-5966, т. 2, арк. 130.

- «Кам'яниччина» ч. 1, 2, в яких пропагувалися явно буржуазні націоналістичні теорії, з класово ворожих позицій висвітлювалась історія Кам'яниччини з гетьманами, отаманами, гайдамаками, що збурювало націонал-патріотичні почуття кам'янчан.
2. За дорученням Гериновича, через працівника окрнаросвіти домогся державних коштів для оплати видання в кількості 500 примірників книг «Кам'яниччина» ч. 1, 2, які розповсюджувалися серед населення, а гроші, отримані за це, брав особисто Геринович на потреби організації.
 3. Облік праці і членства товариства ставив так, щоб вони сприяли поповненню краєзнавчого товариства необхідними організації людьми і прикривали контрреволюційну діяльність на периферії у краєзнавчих осередках.
 4. Із метою контрреволюційної роботи у краєзнавчому товаристві Геринович налагодив зв'язок із петлюрівською еміграцією за кордоном через сина члена організації Сіцинського Юхима, який емігрував у Прагу³⁰.

У протоколі допиту від 27 липня 1933 р. наголошувалося, що низовими контрреволюційними осередками були саме краєзнавчі центри, які спеціально організовувалися уповноваженими краєзнавчого товариства. Для підсилення «контрреволюційної» роботи використовувалися експедиції з кінозйомок, геологічні роботи. Керівниками периферійних структур у м. Смотричі був син попа Георгіїв, у с. Баговиця Староушицького району — колишній офіцер Драгобецький, у м. Китайгород — учитель Кабачинський, який раніше служив в Українській галицькій армії³¹.

Як «видобували» свідчення у цій справі, вказував у заяві на ім'я генерального прокурора СРСР колишній в'язень С. Плюйко. Він писав, що слідчий викликав його ночами декілька днів поспіль. Йому не давали можливості спати, морили голодом, змушували годинами нерухомо стояти на одному місці, у результаті чого ноги дуже набрякали. Доведений

³⁰ ДАХМО, ф. Р-6193, оп. 12, спр. П-5966, т. 2, арк. 133.

такими методами ведення «слідства» до відчаю, він погодився дати необхідні свідчення³². Подібні методи застосовувалися і до професора К. Геращенко, який у стані повного нервового розладу підписав усі папери.

Постановою трійки при колегії ДПУ УСРР від 3 березня 1933 р. А. Розенкранц, М. Геращенко, С. Плюйко, Ф. Панасюк, Ф. Наливайко, М. Курневич і В. Храневич були засуджені до п'яти, а Г. Бутко — до трьох років позбавлення волі. М. Савченко на три роки був висланий у Західносибірський край.

Принагідно зауважимо, що «репресіям» піддавався і науковий доробок професорів-викладачів. Їхні праці вилучалися як «шкідливі». Так, наприкінці грудня 1933 р. методична рада Кам'янець-Подільського педагогічного інституту ухвалила постанову «Про шкідницькі настанови підручника В. П. Храневича “Курс загальної зоології” (1930 рік) у світлі марксистсько-ленінської методології». Чи не найголовнішим звинуваченням було те, що він був виданий українською мовою, а саме Інститут мови в Києві вважався найактивнішим осередком «СВУ». Одночасно підкреслювалося, що підручник написаний за «буржуазною методологією».

13 липня 1934 р. відбулися збори студентів-заочників біологічного відділу, де також слухалося питання «Про шкідницькі настанови підручника В. П. Храневича “Курс загальної біології”». У резолюції зазначалося, що підручник насичений «націоналістичною термінологією», у ньому

«помітна тенденція до затушовування здобутків соціалістичної науки Радянського Союзу, до недооцінки досягнень і друкованого слова братерської РСФРР».

Збори ухвалили вважати підручник «шкідливим» і не допускати до використання в навчальних закладах³³.

³¹ ДАХмО, ф. Р-6193, оп. 12, спр. П-5966, т. 2, арк. 139.

³² Там само, арк. 242.

³³ *Алещенко М.І., Нестеренко В.А.* Професор В. П. Храневич — відомий учений-зоолог Поділля. — С. 195.

Більшість активних науковців-краєзнавців міста Кам'янця-Подільського вже до кінця 1933 р. опинилися за ґратами. Вони пройшли важкий шлях поневірянь і принижень, зазнали тортур та переслідувань. Після відбуття зазначеного покарання їх повторно заарештовують і знову засуджують. Уже в період розвінчання культу особи Сталіна вони борються за відновлення свого чесного імені. З хвилиною арештів надовго припинилася наукова краєзнавча робота товариств і наукових структур міста, і лише з початком створення «Історії міст і сіл Української РСР» (1960–1970-ті рр.) пошуково-краєзнавча діяльність у Кам'янці-Подільському відновлюється.

Віктор Савчук. Политические преследования научной интеллигенции г. Каменца-Подольского 1920–1930-х гг.

В статье анализируются трагические страницы деятельности учёных и краеведов города Каменца-Подольского 1920–1930-х гг. Указывается, что, несмотря на высокий авторитет в отечественных и зарубежных кругах, они подверглись преследованиям и унижениям.

Ключевые слова: государственная программа, историко-краеведческое движение, научные учреждения, национально-культурное развитие, реабилитация.

Viktor Savchuk. Political repressions of scientific intelligentsia in Kamyanets-Podolskyi during 1920th – 1930th.

Based on modern sources the tragic events of scientist and local historians of Kamyanets-Podolskyi during 1920th – 1930th were investigated. It was marked that despite high authority of Kamyanets-Podolskyi scientist and local historians among domestic and foreign circles, they suffered persecution and humiliation.

Key words: government program, historical regions study motion, repressions, scientific establishments, foreign researchers, national and cultural development, rehabilitation.

*Олександр Пагіря**
(Київ)

Гавриїл Костельник та ОУН: проблема стосунків (1941–1948 рр.)

На основі маловідомих архівних документів досліджуються стосунки богослова та громадського діяча Г. Костельника з ОУН у 1941–1948 рр. Автор доводить, що загибель Г. Костельника слід розглядати в контексті протиборства радянських силових структур та українського націоналістичного підпілля у Західній Україні в післявоєнний період.

Ключові слова: Українська греко-католицька церква, ОУН, Гавриїл Костельник, духівництво, органи держбезпеки.

Постать голови «Ініціативної групи» з «возз'єднання» Української греко-католицької церкви (УГКЦ) із Російською православною церквою (РПЦ), відомого богослова, письменника, філософа, публіциста, філолога, літературознавця, історика, протопресвітера Гавриїла Костельника залишається на сьогодні однією з найзагадковіших та найсуперечливіших в історії України першої половини ХХ ст. У науковому обігу досі побутує чимало створених у радянський період міфів стосовно його життя та діяльності. Водночас українополярні та упереджені оцінки Г. Костельника в контексті його діяльності на посаді голови «Ініціативної групи» з «возз'єднання» греко-католицької та православної церков не дають можливості витворити об'єктивний образ цієї надзвичайно складної і неоднозначної постаті в українській історії.

Протягом останніх десяти років фігура Г. Костельника привертає все більшу увагу істориків, журналістів, релігієзнавців, публіцистів, філологів, філософів і літературознавців. Поглибленому вивченню різних аспектів його багатогранної творчої діяльності та життєвого шляху було присвячено міжнародну наукову конференцію «Гавриїл Костельник на тлі доби: пошук істини», що відбулася в листопаді 2004 р. в

* *Пагіря О.М.* — головний спеціаліст центру вивчення документів з історії визвольного руху Галузевого державного архіву Служби безпеки України.

Новому Саді (Сербія)¹. На сьогодні в Україні опубліковано частину творчої спадщини², написано декілька дисертацій³ та монографій⁴, десятки наукових статей, які висвітлюють різноманітні етапи життя та релігійно-філософські погляди отця Гавриїла Костельника. Однак значна історіографічна спадщина не відповіла на конкретні питання, пов'язані з убивством протопресвітера 20 вересня 1948 р. у Львові. Ця проблема довгий час була однією із найбільш контроверсійних у біографії цього діяча⁵.

Автор статті поставив за мету висвітлити об'єктивні передумови та обставини трагічної загибелі Г. Костельника, розглянувши дану проблему крізь призму його стосунків з ОУН протягом 1941–1948 рр. Джерельною базою дослідження стали документи Галузевого державного архіву Служби безпе-

¹ Гавриїл Костельник на тлі доби: пошук істини: Зб. наук. праць. – Вип. 8 / Львівський національний університет ім. Івана Франка, кафедра української літератури ім. академіка Михайла Возняка, Новосадський університет. – Львів; Ужгород: Гражда, 2007. – 526 с.

² Див.: *Костельник Гавриїл. Ultra posse*: Вибрані твори (серія «Ucrainica ad fontes», кн. III) / Упор. та передм. О. Гірняк. – Ужгород: Гражда, 2008. – 400 с.

³ *Вежель Л.* Гавриїл Костельник як журналіст і літературний критик: Дис. ... канд. філолог. наук (спец.: 10.01.08 – журналістика) / Київ. нац. ун-тет ім. Тараса Шевченка. – К., 2001. – 190 с.; *Мадей Й.* Концепція української греко-католицької церкви Г. Костельника в контексті історії уніатських церков: Дис. ... канд. іст. наук (спец.: 09.00.11 – релігієзнавство) / Львів. нац. ун-тет ім. Івана Франка. – Львів, 2001. – 187 с.; *Мірчук І.* Філософські погляди Гавриїла Костельника: Дис. ... канд. філософ. наук (спец.: 09.00.05 – історія філософії) / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів, 2002. – 138 с.

⁴ *Кашуба М., Мірчук І.* Гавриїл Костельник: філософські погляди. – Дрогобич, 2002. – 140 с.; *Вежель Л.* Філософсько-естетична та журналістська діяльність Гавриїла Костельника у руслі духовних процесів України першої половини ХХ ст. – К., 2004. – 333 с.; *Комариця М.* Українська «католицька критика». – Львів, 2007.

⁵ Див.: *Волошин Ю.* Гавриїл Костельник: три листи до московського патріарха // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – К., 2001. – № 2. – С. 416–428.

ки України (*далі* — ГДА СБ України), які тривалий час були закритими для дослідників. Саме матеріали радянських органів державної безпеки можуть дати вичерпну відповідь на порушені питання і тим самим припинити дискусію щодо обставин львівського вбивства, яка довгий час точиться в історіографії та публіцистиці. Водночас введення до наукового обігу документів радянського таємного діловодства стосовно постаті Г. Костельника дасть можливість під новим кутом зору поглянути на життя та долю цієї непересічної постаті в історії УГКЦ першої половини ХХ ст.

На кінець 1930-х – початок 1940-х рр. Гавриїл Костельник зажив у Західній Україні слави як один із найбільш авторитетних та освічених священників Української греко-католицької церкви, який користувався особистою довірою митрополита УГКЦ Андрея Шептицького. Професор греко-католицької богословської академії у Львові, автор численних філософських творів і релігійних трактатів, літературознавчих та мовознавчих досліджень, праць з історії християнської церкви, Г. Костельник був водночас переконаним прихильником української національної ідеї та одним із найбільш ерудованих інтелектуалів у середовищі УГКЦ.

Організація українських націоналістів (ОУН), яка розгорнула активну діяльність на західноукраїнських землях у міжвоєнний період, після окупації Польщі військами Німеччини та СРСР у вересні 1939 р. поступово стала утверджуватися як провідна політична сила українського визвольного руху, що ставила за мету відновлення національної державності.

Після приходу радянської влади у Західну Україну у краї розпочалися масштабні репресії проти членів українських політичних партій міжвоєнного періоду, національно свідомої інтелігенції, греко-католицького кліру та учасників визвольного руху. Водночас радянська влада, убачаючи загрозу в існування УГКЦ, розпочала активний пошук шляхів її ліквідації. Прикладом цього, зокрема, слугує спроба органів держбезпеки залучити до співпраці у справі розколу Української греко-католицької церкви та її подальшої ліквідації доктора Гавриїла Костельника, відомого на той час антизахід-

ними поглядами⁶. Однак розігрування «родинної карти» та особистих амбіцій Г. Костельника не дали бажаного для радянських спецслужб результату. Вирішальним фактором, який вплинув на рішення Г. Костельника, була особистість А. Шептицького, який залишався незмінним головою УГКЦ. До того ж, великий вплив на його свідомість справили масштабні репресії, відтак він тоді відмовився від співпраці з «органами».

Досвід стосунків із радянською владою та жорстокі репресії сталінського режиму у Західній Україні протягом 1939–1941 рр. сформували у Г. Костельника стійкі антирадянські погляди. Він сповідував їх протягом усього свого подальшого життя, навіть у той період, коли очолював «Ініціативну групу» з «возз'єднання» греко-католицької та православної церков. Адже жертвою масштабних репресій став рідний син отця — Богдан Костельник, який був заарештований у січні 1941 р. за участь в ОУН і розстріляний у червні 1941 р. перед відступом більшовиків зі Львова.

Після відступу радянських військ із Західної України Г. Костельник став активним учасником суспільно-політичних процесів, які відбувалися у Львові з проголошенням тут 30 червня 1941 р. заходами ОУН(б) Акту про відновлення Української держави. Зокрема, він був одним з учасників зібрання поблизу будинку «Просвіти», де ухвалювався історичний документ. Як одного із найбільш освічених та авторитетних греко-католицьких священиків його залучили до роботи надпартійного загальнонаціонального координаційного органу — Українського національного комітету (УНК), до складу якого входили представники від українських політичних партій, громадських організацій, інтелігенції та греко-католицького кліру⁷. 6 липня 1941 р. доктор Г. Костельник разом з іншими ієрархами УГКЦ підписав звернення до українського народу, де вітав відновлення 30 червня 1941 р.

⁶ Петрук О. Гавриїл Костельник і радянська влада (1939–1941) // Гавриїл Костельник на тлі доби: пошук істини. – С. 182–195.

⁷ Паньківський К. Від держави до комітету (літо 1941 р. у Львові). – Нью-Йорк; Торонто, 1970. – С. 41.

національної державності та створення уряду (державного правління) на чолі зі Я. Стецьком, закликавши до об'єднання всіх творчих сил задля розбудови незалежної держави⁸. Того ж дня він увійшов до складу Ради сеньйорів і до листопада 1941 р. був членом президії Української національної ради, очолюваної К. Левицьким⁹.

Г. Костельник був добре знайомий із членами проводу ОУН(б) — Р. Шухевичем та М. Лебедем, які були його учнями в міжвоєнний період, і з якими він підтримував контакти до 1945 р. Останні визнавали Г. Костельника як одного з авторитетних діячів церкви, прихильника української національної ідеї, і намагались улітку 1941 р. залучити його до державотворчих заходів ОУН(б). Підтвердженням цього, зокрема, слугують численні довідки на Г. Костельника, підготовлені в післявоєнний період у МДБ УРСР. В одній із них зазначалося:

«По своим политическим взглядам Костельник украинский националист, на протяжении 10 лет являлся редактором украинской националистической газеты "Нива", издаваемой в г. Львове до 1939 года, автор ряда книг и многих статей антисоветского содержания [...]. Установлено, что Костельник был лично знаком и до 1945 года поддерживал связь с членами центрального бандеровского "провода" ОУН — Романом Шухевичем, Николаем Лебедем и другими руководящими деятелями оуновского подполья [...]. В 1941 году, после захвата немцами г. Львова, Костельник присутствовал на совещании интеллигенции г. Львова, созванном центральным "проводом" ОУН. На этом совещании он, в числе других лиц, подписал антисоветское, профашистское воззвание»¹⁰.

14 серпня 1941 р., у першій, після звільнення Львова від більшовиків, публікації Гавриїл Костельник написав:

⁸ Ліквідація УГКЦ (1939–1946): Документи радянських органів державної безпеки. – Т. 1 / Упор.: С. Кокін, Н. Сердюк, С. Сердюк, за заг. ред. В. Сергійчука. – К.: ПП Сергійчук М.І., 2006. – С. 406.

⁹ *Паньківський К.* Від держави до комітету (літо 1941 р. у Львові). – С. 73; ГДА СБ України, ф. 3, оп. 145 (1952 р.), спр. 7, т. 2, арк. 182–183.

¹⁰ ГДА СБ України, ф. 3, оп. 145 (1951 р.), спр. 8, т. 1, арк. 94–95.

«У християнській релігії [...] душа стає заповнена найчистішими ідеалами, яких навіть смерть не може перемогти [...]. Провидіння так повело історію, що саме українському народові припало зазнати найбільших мук та страждань на тому неприродно революційному шляху — під більшовиками. По визволенні з того пекла на землі, що його більшовики називали “раєм”, ми ще й не опам’яталися як слід, бо це й не легко [...]. Від тисячі років наш народ не переходив такого великого досвіду, такого “переорання” життя, таких великих змін, як в останніх двадцятьох роках за більшовиків [...]. За св. Володимира Великого Україна хрестилася водою; за більшовиків — хрестилася кров’ю»¹¹.

Роки Другої світової війни стали важким випробуванням для Г. Костельника та його родини. У 1943 р. два його сини — Іреній та Зиновій — пішли добровольцями в дивізію ваффен-СС «Галичина», однак не брали участі в боях на фронті і у 1945 р. потрапили в англійську зону окупації, звідки перебралися до Великобританії. У травні 1944 р. до Югославії виїхала його донька Христина.

Після повернення радянської влади у Західну Україну та смерті митрополита УГКЦ А. Шептицького (1 листопада 1944 р.), сталінський режим активізував зусилля щодо остаточної ліквідації Української греко-католицької церкви. До Москви 18 грудня 1944 р. виїхала делегація УГКЦ у складі архімандрита Климентія Шептицького, ієромонаха Г. Будзиновського, отців Г. Костельника та І. Котіва з метою продемонструвати лояльність до радянської влади та з’ясувати питання подальшого існування греко-католицької церкви в умовах СРСР. 26 грудня 1944 р. вони були прийняті представником Ради у справах релігійних культів при РНК СРСР Ю. Садовським та офіцерами НКДБ СРСР П. Федотовим, О. Леонтьєвим і П. Судоплатовим. Предметом бесіди стала суспільно-політична та релігійна ситуація у Західній Україні. Описуючи всю складність становища у західному регіоні, представники греко-католицького духівництва намага-

¹¹ *Костельник Г.* Тризуб з хрестом // Українські щоденні вісті. — 1941. — Ч. 34. — 14 серпня. — С. 1–2.

лися переконати радянських співрозмовників у недоцільності проведення масових репресій проти мирного населення, представників кліру, інтелігенції та учасників національно-визвольного руху. Водночас, офіційно засуджуючи діяльність ОУН та УПА у Західній Україні, вони погодилися виступити посередниками на переговорах між представниками радянської влади та українського націоналістичного підпілля з метою припинення збройної боротьби¹².

Наприкінці січня 1945 р. на виконання взятої на себе місії Г. Костельник разом з іншими представниками вищого греко-католицького духовництва провели у соборі Св. Юра таємну зустріч із керівником бюро проводу ОУН Р. Шухевичем та членом проводу — М. Лебедем, на якій їм було запропоновано провести раунд переговорів між проводом ОУН і радянською владою щодо припинення збройної боротьби. Р. Шухевич виступив за необхідність організації таких перемовин, розглядаючи їх як можливість легалізації частини учасників націоналістичного підпілля та вояків УПА, сподіваючись зберегти кадри, необхідні для продовження визвольної боротьби. Водночас М. Лебедь категорично відкинув саму можливість подібних переговорів¹³. Урешті-решт у

¹² Ліквідація УГКЦ (1939–1946): Документи радянських органів державної безпеки. – Т. 1. – С. 277–285.

¹³ Там само. – С. 397–404. Під час розмов з представниками проводу ОУН Г. Костельник сумнівався у доцільності проведення переговорів оунівського підпілля з радянською владою щодо припинення збройної боротьби, убачаючи у цьому особисту відповідальність за долю українського визвольного руху. Органи НКДБ визначали позицію доктора Г. Костельника з цього питання як найбільш хитку серед греко-католицького духовництва, яке брало участь у переговорах. Зокрема, у цей час було зафіксовано висловлювання Г. Костельника: «Я зараз розгубився і не знаю, чи ми маємо право тепер підтримувати різноголосся у проводі – поглиблювати тріщину, чи не зробимо ми цим самим зло своєму народу. З іншої сторони, я боюсь, щоб не вийшло так, що ми домовимось із Москвою і цим самим своїми руками похоронимо своє дітище – дорогу для України справу національної революції [...]» (див.: Ліквідація УГКЦ (1939–1946): Документи радянських органів державної безпеки. – Т. 1. – С. 401).

лютому 1945 р. на засіданні проводу ОУН було прийнято рішення про відхилення пропозиції щодо можливості припинення збройної боротьби проти радянського режиму. Проте член бюро проводу ОУН Д. Маївський («Тарас») за власною ініціативою та зі згоди керівника підпілля Р. Шухевича та референта СБ проводу ОУН М. Арсенича («Михайло») 28 лютого – 1 березня 1945 р. провів переговори з опергрупою НКДБ на чолі полковником С. Каріним-Даниленком, які, утім, не принесли очікуваного результату для жодної сторони¹⁴.

На початку 1945 р. відбулися перші арешти греко-католицького духовництва. 8 квітня 1945 р. у львівській газеті «Вільна Україна» вийшла стаття Володимира Росовича (літературний псевдонім письменника Ярослава Галана) «З мечем чи з хрестом», яка започаткувала гостру атаку на греко-католицьку церкву та особу митрополита Андрея Шептицького. Таким чином, розпочалася масштабна кампанія сталінського режиму з насильницької ліквідації УГКЦ у Західній Україні. 11 квітня 1945 р. у Львові був заарештований весь єпископат на чолі з митрополитом Й. Сліпим. Після цього почалися масові репресії проти греко-католицьких священників в єпархіях за звинуваченням у співпраці з Німеччиною та українським націоналістичним підпіллям.

Обезголовивши УГКЦ, радянські органи державної безпеки розпочали організацію руху за її ліквідацію. При цьому було реанімовано довоєнну ідею створення комітету з «возз'єднання» УГКЦ з РПЦ, а кандидатуру Г. Костельника визначено як його можливого керівника¹⁵. 28 травня 1945 р. останній очолив т. зв. «Центральну ініціативну групу з возз'єднання греко-католицької церкви з Російською православною церквою». У 1945–1946 рр. Г. Костельник разом з іншими двома членами «Ініціативної групи» — священниками А. Пельвецьким та М. Мельником — здійснив велику роботу

¹⁴ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 33286 фп, т. 1, арк. 241–253.

¹⁵ *Сердюк Н.* Репресії органів НКВС-НКДБ щодо УГКЦ // Ліквідація УГКЦ (1939–1946): Документи радянських органів державної безпеки. – Т. 1. – С. 23.

з переведення греко-католицьких ієреїв у православ'я. Лише протягом 1945 р. вони ініціювали 30 зібрань з представниками греко-католицького духовництва у Львівській, Станіславській та Тернопільській областях. 8–10 березня 1946 р. у Львові «Ініціативна група» провела неканонічний церковний собор, який прийняв рішення про ліквідацію Берестейської унії та розрив із Ватиканом, підпорядкувавши УГКЦ юрисдикції Російської православної церкви¹⁶.

На нашу думку, існувало декілька обставин, які змусили Г. Костельника піти на співпрацю з більшовиками у здійсненні ними заходів з ліквідації УГКЦ. І першою слід визнати особистісну, що корінилася в особливостях психології, характеру та вдачі Г. Костельника як релігійного діяча. Як справедливо зазначав із цього приводу професор Я. Дашкевич:

«Г. Костельник був глибоко віруючою людиною, але віру цю [...] моделював за власним містичним переконанням та уявленням про персональне велике і високе післанництво [...]. Віра в місію, яку йому треба здійснити, еднаючи церкву зі Сходом, не була засобом шантажу, але тою нав'язливою й маніакальною (враховуючи хворобливу амбіційність цієї особистості) ідеєю»¹⁷.

Радянські спецслужби використали кар'єристські схильності священика для досягнення власної мети. Вважаючи себе видатною історичною постаттю, Г. Костельник вірив у необхідність здійснення великої історичної місії, що пов'язувалася ним із долею УГКЦ. Тривалий час, перебуваючи у тіні митрополита А. Шептицького та інших ієрархів, він не мав змоги реалізувати свої погляди щодо перетворення греко-католицької церкви. Однак помилковим було б вважати, що в той час «східні» погляди Г. Костельника ґрунтувалися на ідеї про необхідність злиття Української греко-католицької

¹⁶ Див.: *Боцюрків Б.* Українська греко-католицька церква і Радянська держава (1939–1950) / Пер. з англ. Н. Кочан, за ред. О. Турія. – Львів: Вид-во Укр. католицького ун-ту, 2005. – 268 с.

¹⁷ *Дашкевич Я.* Гавриїл Костельник – постать складна чи ускладнена? // Гавриїл Костельник на тлі доби: пошук істини. – С. 293.

церкви з Російською православною церквою. У численних працях, написаних в міжвоєнний період, він лише наголошував на потребі збереження східної обрядовості та культу в УГКЦ, різко виступаючи проти запровадження латинізаційних запозичень¹⁸. Будучи прихильником розриву стосунків із римським престолом, Г. Костельник до 1945 р. жодного разу не виступав за об'єднання УГКЦ з Московським патріархатом, а радше підтримував ідею створення в Україні єдиної автокефальної православної церкви. Радянська влада максимально використала «восточництво» Г. Костельника для реалізації власного плану насильницької ліквідації УГКЦ та підпорядкування її цілковито одержавленій та повністю підконтрольній кремлівському режиму Російській православної церкви.

Іншим важливим фактором, який вплинув на вибір Г. Костельника навесні 1945 р., була усвідомлена ним необхідність уберегти греко-католицьких священнослужителів від масових репресій, переслідувань та депортацій в умовах масштабного наступу сталінського режиму на УГКЦ. Розуміючи невідворотність радянської влади, він, ідучи на співпрацю з більшовиками, сподівався таким чином не допустити остаточного знищення греко-католицького кліру. Підтвердженням цього, зокрема, слугують радянські таємні документи:

«В отдельных беседах с националистически настроенной интеллигенцией Костельник заявил, что воссоединением униатской церкви с православной он преследует цель сохранения духовенства от репрессий органами советской власти»¹⁹.

Водночас Г. Костельник через власні амбіційні схильності вважав, що зможе переграти радянський режим у боротьбі за греко-католицьку церкву та реалізувати своє бачення майбутнього УГКЦ, абсолютно не усвідомлюючи того, що буквально кожен його крок та висловлювання пильно контролювалися органами державної безпеки. Останні постійно вдава-

¹⁸ Див.: *Мадей Н.* Концепція Української греко-католицької церкви Г. Костельника // Там само. – С. 175–182.

¹⁹ ГДА СБ України, ф. 3, оп. 145 (1952 р.), спр. 7, т. 2, арк. 204.

лися до шантажу та психологічного тиску на Г. Костельника, намагаючись максимально використати його при реалізації планів остаточної ліквідації УГКЦ. Інколи Г. Костельник, не усвідомлюючи приреченості, під час розмов зі спеціально підісланими до нього агентами, надзвичайно відверто і неприховано висловлювався на адресу радянського режиму, що фіксувалося спецслужбами. Так, в одному із документів МДБ УРСР зазначалося:

«В процессе разработки Костельника получены агентурные данные, свидетельствующие о том, что он остаётся на враждебных позициях в отношении советского государства, и имеет стремление к созданию в западных областях Украины своей т. н. «Модернизированной православной церкви» с сохранением униатских обрядностей. Являясь всесторонне развитым человеком, Костельник думал подчинить своему влиянию епископат западных областей УССР и значительную часть бывшего униатского духовенства, воссоединившегося с православием, через которых и пытается организовать церковную политику в желательном ему направлении»²⁰.

Згідно з документами радянських спецслужб, Г. Костельник, незважаючи на співпрацю з більшовиками, не був офіційним агентом органів держбезпеки. Так, в одному зі спецповідомлень республіканського МДБ на адресу МДБ СРСР за січень 1948 р. зазначалося:

«Вербовка Костельника в тот период времени не вызывалась необходимостью по той причине, что его деятельность как председателя инициативной группы направлялась нами через имеющуюся агентуру из числа членов инициативной группы и нашего оперработника, встречавшегося с ним под видом представителя уполномоченного Совета религиозных культов»²¹.

Таким чином, уся діяльність Г. Костельника на посаді голови «Ініціативної групи» від початку до кінця пильно контролювалася радянськими органами держбезпеки. Водночас, ідучи на відкриту співпрацю з владою у справі ліквідації УГКЦ, Г. Костельник, за справедливим визначенням профе-

²⁰ ГДА СБ України, ф. 3, оп. 145 (1952 р.), спр. 7, т. 2, арк. 160.

²¹ Там само, арк. 159.

сора Я. Дашкевича, виконував роль «добровільного колаборанта дуже високого рангу»²².

Підсумовуючи аналіз мотивів участі Г. Костельника та його спілльників у створенні та діяльності «Ініціативної групи», слід навести думку відомого канадського дослідника історії церкви професора Б. Боцюрківа:

«Незалежно від того, що керувало Костельником та його соратниками — страх, розрахунок, чи все це разом, — одне є певним: обравши те, що вважали меншим злом, вони тим самим надали радянському режимові можливість створити враження “добровільности самоліквідації” УГКЦ і возз’єднання більшості духовенства з Руською православною церквою. Попри все, члени ініціативної групи були сповнені рішучості зберегти в церкві, що “возз’єдналася”, її національний характер і докласти, по можливості, всіх зусиль, щоб не перервати тяглість її історичного розвитку. Майбутнє мало стати свідком, наскільки вдалими були їхні зусилля для збереження того, що можна було зберегти, в умовах, коли влада робила все, щоб інтегрувати галицький “П’ємонт” у російську радянську імперію»²³.

Активна участь Г. Костельника у переведенні греко-католицького духівництва у православ’я та його діяльність на посаді голови «Ініціативної групи» у 1945–1946 рр. привернули увагу українського націоналістичного підпілля, яке у пропагандистських виданнях різко засудило практику переходів священників у православ’я і закликала їх саботувати діяльність «Ініціативної групи». Так, у випущеній у липні 1945 р. листівці «Українці — греко-католики!» ОУН чітко висловила позицію стосовно режисованого з Москви процесу насильницького «возз’єднання» церков:

«Українці греко-католики добре знають, що сьогоднішній большевицький наступ на їх українську самостійну церкву — це по суті наступ на український народ, на українську визвольну справу, на українську національну культуру, на національну само-

²² Дашкевич Я. Гавриїл Костельник – постать складна чи ускладнена? – С. 294.

²³ Боцюрків Б. Українська греко-католицька церква і Радянська держава (1939–1950). – С. 164.

стійницьку душу українця, це черговий наступ на вільну і волелюбну українську людину, що не була і ніколи не буде нікчемним рабом вельможних диктаторів-тиранів [...]. Хай не думають костельники та мельники, що якщо вони в ім'я збереження своєї нужденної шкури хочуть заганяти українські народні маси на шлях національної зради та морального розкладу, ми, українські повстанці-революціонери, будемо мовчати і спокійно приглядатися до їхньої каїнової роботи [...] ми заявляємо всім костельникам і мельникам, що ми є проти цієї акції, бо вважаємо її суто політичною акцією, зверненою своїм вістрям проти українського народу і його визвольних змагань»²⁴.

За даними В. Кука, існувала спеціальна інструкція проводу ОУН, видана у 1945 р., яка конкретизувала ставлення українського націоналістичного підпілля до процесу «возз'єднання» церков. Документ визначав дії радянської влади як насильство, яке суперечило поняттям свободи совісті та релігійних переконань. В інструкції провід ОУН закликав греко-католицьке духовництво не переходити у православ'я і далі продовжувати діяльність у греко-католицьких церквах. Тут також містилася вказівка для членів підпілля ОУН зривати заходи радянської влади з «возз'єднання» греко-католицької та православної церков²⁵. Таким чином, націоналістичне підпілля стало на позиції захисту та збереження греко-католицької церкви у Західній Україні, спрямовуючим зусилля проти заходів більшовицького режиму з її насильницької ліквідації. Однак у 1945–1946 рр. ОУН так і не вдалося організувати ефективного опору процесам переходів греко-католицьких священників у православ'я, а дії підпілля мали нескординований та несистематичний характер і тому не могли суттєвим чином вплинути на церковно-релігійну ситуацію у Західній Україні.

У квітні 1945 р. за завданням заступника крайового референта СБ Львівщини Б. Прокопів («Степан», «Антон») для виконання терористичного акту проти Г. Костельника до Львова прибули оунівці В. Ординець («Вуйко») та Й. Паньків

²⁴ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 376, т. 84, арк. 20.

²⁵ Там само, ф. 6, спр. 51895 фп, т. 1, арк. 276–277.

(«Гонта»). 25 квітня вони зустрілися у соборі Св. Юра з о. Й. Кладочним, а 9 травня — з архімандритом К. Шептицьким. Під час розмови з останнім представники ОУН намагалися дізнатися, що саме провід ОУН та командування УПА можуть зробити для того, аби вберегти Українську греко-католицьку церкву від остаточного розгрому радянською владою. Водночас архімандритові було повідомлено про рішення проводу ОУН вбити Г. Костельника за співпрацю з більшовиками. К. Шептицький різко заперечив проти пропозиції оунівців ліквідувати Г. Костельника, заявивши, що це може спровокувати нову, більш масштабну, хвилю репресій проти священників та ієрархів греко-католицької церкви. Він наполегливо прохав представників проводу ОУН відмовитися від здійснення замаху на Г. Костельника та членів «Ініціативної групи». Зважаючи на великий авторитет та вплив К. Шептицького, В. Ординець і Й. Паньків пообіцяли не чіпати Г. Костельника і передали зміст розмов заступникові референта СБ Львівського краю Б. Прокопіву. Проте оунівська розвідка продовжувала збирати дані про діяльність Г. Костельника на посаді голови «Ініціативної групи» з «восс'єднання» греко-католицької та православної церков²⁶. Органи НКДБ, дізнавшись про спробу націоналістичного підпілля здійснити замах на Г. Костельника, відреагували оперативно, й 30 травня 1945 р. у Львові Й. Паньків був заарештований. Згодом схопили також і В. Ординця²⁷.

Побоюючись погроз із боку ОУН на адресу членів «Ініціативної групи», кілька греко-католицьких священників, які перейшли у православ'я, за вказівкою радянських спецслужб 11 серпня 1945 р. написали лист, в якому різко засудили будь-які спроби підпілля вдатися до терору проти учасників «Ініціативної групи» та її голови Г. Костельника:

«Якщо б здійснився планований імпровізований замах, то це був би такий злочин, якого ще не було на Україні. Це був би здійснений невідповідний вчинок, який би самим суворим спо-

²⁶ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 372, т. 33, арк. 49–50.

²⁷ Там само, арк. 52.

собом засудила б історія і в даний час потягла б за собою погані наслідки як для греко-католиків і православних [...]. Смерть Костельника кинула б темну і зловіщу тінь на самих організаторів злочину та ще більшою ганьбою заплямила б весь український народ»²⁸.

Представники греко-католицького духовництва, які перебували в еміграції і були тісно пов'язані із Закордонним центром (ЗЦ) ОУН у Західній Німеччині, усвідомлювали загрозу діяльності «Ініціативної групи» на чолі з Г. Костельником у Західній Україні для подальшої долі УГКЦ. Розуміючи, що головним завданням радянської влади є остаточна ліквідація греко-католицької церкви, вони спробували певним чином вплинути на ситуацію, використавши для цього підпільні канали ОУН. У жовтні 1945 р. в Україну за завданням апостольського адміністратора греко-католицької церкви у Західній Німеччині єпископа Воєковського та з метою здобуття інформації про становище УГКЦ виїхав емісар ЗЦ ОУН на псевдо «Дон», який отримав завдання зв'язатися у Львові з отцем І. Котівим, архімандритом К. Шептицьким та доктором Г. Костельником. Від перших двох «Дон» мав отримати детальні відомості про становище УГКЦ у краї та релігійну літературу, видану Г. Костельником у справі переходу українських греко-католиків у православ'я. Водночас він мав зустрітися із самим Г. Костельником і з'ясувати причини, які спонукали його створити «Ініціативну групу» та цілі, які він переслідує. Під час розмови з останнім «Дон» повинен був поінформувати Г. Костельника, що все західноукраїнське суспільство, представники УГКЦ за кордоном та ОУН різко засуджують цю його діяльність. Емісар Закордонного центру ОУН мав схилити отця до розриву з православною церквою та змусити виїхати за кордон, де йому гарантувалися пристойні умови життя та особиста безпека²⁹.

Прибувши у Західну Україну, «Дон» доручив заступникові керівника карпатського крайового проводу ОУН З. Терша-

²⁸ ГДА СБ України, ф. 3, оп. 145 (1952 р.), спр. 7, т. 2, арк. 54–55.

²⁹ Там само, т. 1, арк. 328.

ковцю («Федір», «Чигирин») зібрати необхідні для закордонного проводу матеріали про становище греко-католицької церкви та підготувати зустріч з Г. Костельником. За допомогою зв'язкових З. Тершаковця «Дон» зумів зв'язатися зі священником І. Котівим, отримавши від нього дві книги Г. Костельника. Однак будь-які спроби організувати зустріч з останнім успіхом не увінчалися, оскільки Г. Костельник категорично відмовлявся від зустрічі.

Отримавши детальну інформацію про становище УГКЦ у Західній Україні, «Дон», як емісар ЗЦ ОУН, заборонив українському націоналістичному підпіллю проводити у краї будь-які силові акції проти тих греко-католицьких священників, які погодилися перейти у православ'я. При цьому особливо категорично заборонялося здійснювати ліквідацію самого Г. Костельника³⁰. Виконавши свою місію в Україні, емісар ЗЦ ОУН повернувся до Мюнхена, де 30 січня 1946 р. зустрівся з С. Бандерою, повідомивши йому про результати поїздки. Останній схвалив дії «Дона» у справі недопущення проявів терору ОУН проти представників греко-католицького духовництва, які перейшли у православ'я. У лютому 1946 р. «Дон» передав усі зібрані ним матеріали єпископам Воєковському та Малиновському. На початку березня того року вони отримали завдання від глави греко-католицької церкви в Європі єпископа І. Бучка, який на той час перебував у Римі, за будь-яку ціну зв'язатися з Г. Костельником, переконати його припинити діяльність на користь більшовиків у справі ліквідації УГКЦ та виїхати за кордон. У разі відмови пропонувався вивезти його силоміць³¹.

Представники вищого греко-католицького духовництва, які перебували в еміграції, намагалися не допустити проведення церковного собору, який за радянським сценарієм мав відбутися у Львові. Однак усі їх зусилля та заходи ОУН не дали результату, оскільки емісар Закордонних частин (ЗЧ) ОУН тільки у квітні 1946 р. зміг прибути в Україну, а дири-

³⁰ ГДА СБ України, ф. 3, оп. 145 (1952 р.), спр. 7, т. 1, арк. 329.

³¹ Там само.

гований радянськими спецслужбами «львівський псевдособор», який схвалив «доленосні» для УГКЦ рішення щодо її ліквідації та підпорядкування Московському патріархатові, відбувся 8–10 березня 1946 р.

У квітні 1946 р. із Мюнхена у Західну Україну для реалізації поставленого завдання щодо виведення Г. Костельника за кордон за дорученням віце-президента УГВР о. І. Гриньоха («Герасимівський») прибув інший емісар ЗЧ ОУН — Т. Мороз («Славко»). Він вийшов на зв'язок з організаційним референтом карпатського крайового проводу З. Тершаковцем («Федір», «Чигирин») і доручив йому організувати вивезення Г. Костельника у Західну Німеччину. З. Тершаковець намагався за допомогою підпільної мережі ОУН у Львові викрасти протопресвітера та вивезти його через Польщу до Мюнхена. Однак після декількох невдалих спроб він переконався, що того добре охороняють співробітники МДБ. Утім, Т. Мороз зумів зустрітися з Г. Костельником у Львові, але на пропозицію щодо виїзду за кордон останній відповів категоричною відмовою. При черговій спробі вийти на контакт із Г. Костельником та силоміць вивезти його із СРСР на початку серпня 1946 р. Т. Мороз («Славко») був заарештований радянськими органами держбезпеки, і під час слідства розповів про плани Закордонних частин ОУН щодо Г. Костельника³². Аналогічні переговори з Г. Костельником про виїзд за кордон за завданням керівника референтури СБ дрогобицького обласного проводу ОУН Є. Пришляка («Ярема», «Чорнота») у 1946 р. проводив греко-католицький священник Й. Кладочний, який теж був заарештований співробітниками УМДБ по Львівській області³³.

Таким чином, усі зусилля закордонного проводу ОУН, українського націоналістичного підпілля у краї та греко-католицького духівництва в еміграції у 1945–1946 рр. мирним шляхом змусити Г. Костельника припинити співпрацю

³² ГДА СБ України, ф. 3, оп. 145 (1952 р.), спр. 7, т. 2, арк. 20–21; ф. 6, спр. 75183 фп, т. 3, арк. 35.

³³ Там само, ф. 3, оп. 145 (1952 р.), спр. 8, т. 1, арк. 142.

з радянської владою у справі ліквідації УГКЦ та виїхати за кордон зазнали фіаско. Цьому завадили обмежені можливості самої підпільної організації, пильний контроль за Г. Костельником із боку радянських органів державної безпеки та, найголовніше, небажання самого протопресвітера діяти в інтересах збереження УГКЦ.

Через очевидну невдачу протидії заходам більшовицької влади у проведенні насильницького «возз'єднання» церков, українське націоналістичне підпілля, яке продовжувало чинити збройний опір радянському режимові у Західній Україні, стало більш радикально підходити до проблеми навернення у православ'я греко-католицьких священників, розглядаючи їх як пряму агентуру МДБ. Підпільна мережа ОУН у Галичині після проведення Львівського церковного собору отримала вказівку збирати інформацію про кількість тих, хто перейшов у православ'я. На початку липня 1946 р. останні почали отримувати від українських повстанців таємні листи з ультимативними вимогами виїхати із сільських приходів до районних центрів та під загрозою смерті відкликати заяви про участь в «Ініціативній групі». Такі листи викликали неоднозначну реакцію у середовищі духівництва. Деякі душпастирі підкорилися вимозі, тоді, як інші вважали, що їх «навернення» відбулося «під примусом» і тому не може вважатися правдивим. Священники, які прагматично дивилися на стан речей, уважали формальне «возз'єднання» більш прийнятним, аніж реальну перспективу повного винищення парафіяльного духівництва в Галичині у результаті радянських репресій³⁴.

Додаткове світло на стосунки між Г. Костельником та українським націоналістичним підпіллям у 1946 р. та мотиви, якими керувався він і його соратники під час «возз'єднаної кампанії», пролив документ ОУН «До т. зв. “возз'єднання” церков», датований 28–30 листопада 1946 р. і написаний десь на Дрогобиччині³⁵. Він став підсумком декількох зустрі-

³⁴ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 376, т. 84, арк. 33.

³⁵ Там само, арк. 31–35.

чей оунівців з одним священиком, який перейшов у православ'я і фігурував у джерелі під псевдонімом «о. Ікона». Зустрічі відбулися після того, як підпілля ОУН надіслало наказ усім духовним особам, що перейшли у РПЦ, зречтися відступництва від греко-католицької церкви під загрозою «екзекутивних заходів». У вересні 1946 р. «о. Ікона» написав лист-звернення «до українських повстанців», в якому навів мотиви та аргументацію членів «Ініціативної групи» у проведенні ними кампанії з «возз'єднання церков». Під час кількох зустрічей із повстанцями у жовтні 1946 р. «отцеві Іконі» так і не вдалося переконати представників українського націоналістичного підпілля у доцільності проведення «возз'єднання», тому він пропонував зустрітися для подальшого обговорення цього питання з «о. Автором», доктором богослов'я, який шукав можливості для зв'язку з підпіллям ОУН. Підпільники погодилися зустрітись з «о. Автором», однак не як офіційні представники ОУН, а як приватні особи. Гарантуючи особисту безпеку «о. Автору», оунівці зазначили, що це ніяк не може змінити позиції організації стосовно представників наведеного у православ'я греко-католицького духовництва. Однак зустріч членів ОУН з «о. Автором» так і не відбулася через хворобу останнього. Він лише зміг передати через «о. Ікону» «послання до повстанців», в якому навів передісторію, передумови та обставини проведення Львівського церковного собору, історію діяльності «Ініціативної групи», мотиви вимушеного переходу значної частини греко-католицьких священиків у православну віру. Водночас автор виступив проти практики поширення підпіллям ОУН ультиматумів наведеного у православ'я священикам, вважаючи їх заходом запізним і непопулярним у суспільстві, а також таким, що може призвести до нового конфлікту у церковно-релігійній сфері³⁶.

Аналізуючи стиль листа, особливості мови та текстуального викладу матеріалу, а також беручи до уваги свідчення голови Закордонного представництва УГВР М. Лебеда, який

³⁶ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 376, т. 84, арк. 31–33.

був ознайомлений зі спеціальною запискою дрогобицького обласного проводу ОУН стосовно розшифровки криптонімів у документі, професор Б. Боцюрків вважає, що під псевдонімом «о. Автор» виступав протопресвітер Г. Костельник, а «о. Ікона» був довіреною особою іншого члена «ініціативної групи» — М. Мельника³⁷.

Отже, обидві сторони (ОУН та Г. Костельник) шукали можливостей для проведення переговорів щодо суспільно-політичного та церковно-релігійного становища у Західній Україні в післявоєнні роки й урегулювання відносин між собою. Однак ряд факторів (некомпетентність представників ОУН, які брали участь у переговорах з «о. Іконою», стан здоров'я протопресвітера Г. Костельника, заходи органів НКДБ/МДБ з охорони останнього та радикалізм націоналістичного підпілля) завадили нав'язати конструктивні контакти між сторонами для досягнення взаєморозуміння та проведення переговорів. Невдача у налагодженні такого зв'язку, на нашу думку, і визначила в майбутньому долю Г. Костельника.

На початку 1946 р. із зізнань заарештованих оунівців радянським органам державної безпеки стало відомо про підготовку націоналістичним підпіллям у Західній Україні замаху на Г. Костельника. У зв'язку з цим за прямою вказівкою міністра держбезпеки УРСР генерал-лейтенанта С. Савченка управління МДБ по Львівській області вжило комплекс оперативних заходів для посилення охорони (у тому числі негласної) протопресвітера. Для цього залучалося 16 осіб, які здійснювали постійний нагляд за місцем проживання Г. Костельника у Львові по вул. Краківській та у Преображенській церкві, де він щодня проводив богослужіння. Його також супроводжували під час виїздів у місто. Окрім цього, було проведено ретельну перевірку всіх жителів будинку, де мешкав Г. Костельник, у результаті підозрілих осіб виселили, а замість них у звільнених помешканнях розмістилися співро-

³⁷ *Боцюрків Б.* Українська греко-католицька церква і Радянська держава (1939–1950). – С. 161.

бітники УМДБ — охоронці протопресвітера. Прислуга та двірник у будинку Г. Костельника перебували на оперативному зв'язку з радянськими органами безпеки і мали зброю. Водночас поблизу був встановлений спеціальний міліцейський пост для постійного нагляду за протопресвітером. Свого часу навіть пропонувалося під приводом лікування вивезти Г. Костельника в якесь інше місто України, однак згодом від цього плану відмовилися³⁸.

Після невдалих спроб Закордонних частин ОУН та українського націоналістичного підпілля у краї вивезти Г. Костельника за кордон та його відмови припинити співпрацю з більшовиками у справі ліквідації Української греко-католицької церкви у Західній Україні, львівський крайовий провід ОУН на чолі з Ф. Тершаковцем («Федір», «Русич») наприкінці 1946 р. за діяльність на посаді голови «Ініціативної групи» виніс протопресвітеру Г. Костельнику смертний вирок. Декілька разів ОУН в анонімних листах попереджала його про це, пропонуючи негайно припинити будь-яку діяльність на користь радянської влади та Російської православної церкви, однак Г. Костельник злегковажив погрозами підпілля, навіть не повідомляючи про ці листи органи держбезпеки³⁹.

Після винесення Г. Костельникові львівським проводом ОУН смертного вироку останню спробу вивезти його за кордон здійснив емісар проводу ОУН Квітковський, який направив до нього двох своїх людей із відповідною пропозицією. Однак колишній голова «Ініціативної групи» вкотре відповів відмовою. Дізнавшись про підготовку львівським проводом замаху на Г. Костельника, Квітковський категорично заборонив Ф. Тершаковцю здійснювати його до видання спеціальної вказівки проводу ОУН⁴⁰.

Після проведення Львівського церковного собору та припинення діяльності «Ініціативної групи» увага радянських

³⁸ ГДА СБ України, ф. 3, оп. 145 (1952 р.), спр. 8, т. 2, арк. 2–3.

³⁹ Там само, т. 1, арк. 142.

⁴⁰ Там само, арк. 66.

органів держбезпеки щодо охорони Г. Костельника послабилася, а в 1947 р. у зв'язку із залученням оперативних співробітників УМДБ по Львівській області до оперативно-розшукових заходів і військово-чекістських операцій із ліквідації українського націоналістичного підпілля на території області охорона Г. Костельника у Львові взагалі була пущена на самоплив і належним чином не здійснювалася. Наприкінці 1946 р. міліцейський пост, встановлений поблизу його будинку, був знятий, а охоронці вже більше не супроводжували протопресвітера під час його виходів із дому до церкви і назад. Особливо стан справ з охороною Г. Костельника погіршився у 1948 р.⁴¹

Спираючись на секретні документи радянських спецслужб спробуємо відтворити морально-психологічний стан Г. Костельника та його погляди на радянську дійсність у 1946–1948 рр. Після завершення роботи «Ініціативної групи» він відійшов від активного релігійно-політичного життя і поступово почав піддавати сумніву щирість намірів радянської влади у розвитку релігійного життя у СРСР, усвідомлюючи справжню суть «возз'єднавчого процесу» УГКЦ і РПЦ. Так, радянська агентура зафіксувала висловлювання Г. Костельника, в якому він зазначав, що для «радянської влади важливий факт об'єднання церков, а не розвиток майбутнього церкви в Радянському Союзі»⁴². У 1948 р. він дедалі більше розчаровується в релігійній політиці радянської влади. Ось деякі з висловлювань Г. Костельника, зафіксовані таємними агентами:

«Серед більшості греко-католицького духовництва існує думка, що православ'я тимчасове, а згодом наступить безбожжя. Тому багато священиків пішли на цивільну службу. Адже радянський уряд не став віруючим, а тому йому довіряти не можна [...]. Усіх церков не відкривають і законів радянських не змінюють [...]. На папері радянська влада нічого не робить, тільки на словах дає поблажки церкві й, потрібно вважати, з огляду на ситуацію міжнародного характеру [...]. Візьми комуністи всюди верх і тоді до церкви може різко змінитися ставлення»; «Спочатку відірва-

⁴¹ ГДА СБ України, ф. 3, оп. 145 (1952 р.), спр. 8, т. 2, арк. 4–5.

⁴² Там само, спр. 7, т. 2, арк. 25.

ли нас від католицької церкви, а потім будуть проводити безбожжя. Адже ні Ст[алін], ніхто, не вірують і дивляться на православ'я з політичної точки зору, а це небезпечно [...]»⁴³.

У період 1947–1948 рр. Г. Костельник таємно написав два релігійних трактати — «Сучасність та християнство», а також «Сучасний священик і культура», в яких різко виступив проти ідеології марксизму та філософії матеріалізму, протиставляючи їх християнським поглядам⁴⁴.

Водночас Г. Костельник продовжував глибоко переживати за долю рідного народу та становище краю, критикуючи заходи із радянізації Західної України. Ось одне з його висловлювань, зафіксоване під час перебування у Москві в липні 1948 р.:

«[...] Ми зараз в Галичині дуже боїмося, як би наша молодь не підняла повстання проти встановленого у нас порядку, як у церковному, так і у громадянському відношенні. Адже, коли уявиш собі, що відбувається в нашій місцевості, серце кров'ю обливається. Наш народ не хоче сприймати колгоспний устрій. На спроби введення його насильницьким шляхом він відповідає вбивством різних радянських службовців і тих селян, які стоять за колгоспний устрій [...]. У нашого народу існує через колгоспний устрій велика ненависть до всього того, що пов'язано з Москвою [...]. Тому уніатство залишається на своєму становищі (тобто нічого не робить для вкорінення східного обряду), так як будь-які спроби змінити що-небудь викликали б повстання, як протест узагалі проти радянського ладу; а розмови про майбутню війну ще більше підігрують антирадянські настрої [...]»⁴⁵.

Радянські органи держбезпеки під час реалізації чергових агентурно-оперативних заходів із розробки Г. Костельника все частіше відстежували в його поведінці та розмовах прояви антирадянських настроїв, убачаючи у цьому загрозу. Як зазначалося в одному з оперативних документів,

«имеющиеся сигналы агентуры в отношении поведения б[ывшего] председателя инициативной группы по воссоединению

⁴³ ГДА СБ України, ф. 3, оп. 145 (1952 р.), спр. 7, т. 2, арк. 213.

⁴⁴ Там само, арк. 214.

⁴⁵ Там само, арк. 215.

униатов с православием Костельника свидетельствуют о его двурушничестве в деле воссоединения и националистических проявлениях»⁴⁶.

Більше того, спецслужби почали підозрювати Г. Костельника у прихильності до українського націоналістичного підпілля. Так, під час однієї зі своїх розмов він заявив:

«[...] Український народ давно хотів жити самостійно, але його століттями поневолювали поляки, потім стали поневолювати німці. Тепер росіяни також тримають Україну під гнітом та політичним контролем. Україна — союзна республіка, а прищеплюється все російське, тобто русифікується. Це викликає цілком природний протест, який іноді виливається в партизанський рух проти насилля росіян [...]. Тому на Україні до цих пір існують банди бандерівців, тобто українських партизанів [...]»⁴⁷.

30 січня 1948 р. органи державної безпеки провели слідчий допит Г. Костельника за звинуваченням у співпраці з органами поліції та СД в роки німецької окупації, під час яких протопресвітер відкинув будь-які закиди у співпраці з нацистами⁴⁸.

Незважаючи на те, що радянські спецслужби мали достатньо компрометуючого матеріалу для того, щоби заарештувати Г. Костельника, ця акція відкладалася до моменту проведення ним заходів із ліквідації греко-католицької церкви у Закарпатті. Як зазначалося з цього приводу у документах МДБ УРСР:

«Наличие компрометирующих материалов на Костельника даёт нам возможность подвергнуть его аресту. Однако, учитывая его авторитет среди бывшего униатского духовенства и возможности использования в дальнейшем для проведения нашей политики в церковной жизни западных областей Украины и ликвидации греко-католической церкви в Закарпатской области, считаем целесообразным провести его разработку [...]»⁴⁹.

Безсумнівно, що після ліквідації греко-католицької церкви у Закарпатті, радянські органи держбезпеки втратили б

⁴⁶ ГДА СБ України, ф. 3, оп. 145 (1952 р.), спр. 7, т. 2, арк. 225.

⁴⁷ Там само, арк. 213.

⁴⁸ Там само, арк. 161–198.

⁴⁹ Там само, арк. 161.

інтерес до Г. Костельника і його, напевно б, заарештували за «антирадянську діяльність». Аналізуючи матеріали спецслужб, стає цілком очевидним, що подія, яка трапилася 20 вересня 1948 р. у Львові (вбивство Г. Костельника), стала цілковитою несподіванкою для «чекістів».

На початку вересня 1948 р. була поширена листівка ОУН за підписом члена президії УГВР, керівника підпільної греко-католицької церкви у Західній Україні отця М. Хмільовського («Аксіос»), в якій різко засуджувалася діяльність колишнього голови «Ініціативної групи» з «воз'єднання» УГКЦ з РПЦ Г. Костельника. Тут також містилося звернення ОУН до колишніх греко-католицьких священників, які перейшли у православ'я, із закликом припинити служіння у церквах та переходити на роботу до школи. Це стало знаком підготовки українським націоналістичним підпіллям замаху на Г. Костельника⁵⁰. 20 вересня 1948 р. о 10 год. 20 хв. на вул. Краківській у Львові в 10–12 м від свого будинку під час повернення із богослужіння у Преображенській церкві протопресвітер Г. Костельник був убитий двома пострілами із пістолета в потилицю. Виконавець замаху віком 22–23 років при невдалій спробі втекти від переслідування покінчив життя самогубством. За три дні у Львові відбувся похорон Г. Костельника за участю сорока представників від православного духовенства на чолі з архієпископом Макарієм та 50 тис. населення.

Відразу ж після цієї події у радянських органів держбезпеки виникли три версії щодо замовників убивства: 1) Ватикан; 2) ОУН; 3) польське підпілля. Тривалий час співробітники МДБ не могли встановити особу вбивці. Під час слідства з'явилося навіть припущення, що ним міг бути рідний син протопресвітера — Іреній Костельник, який начебто повернувся з-за кордону, аби помститися батькові за переведення греко-католицької церкви у православ'я. У результаті тривалої роботи перша й третя версії були відкинуті. 24 вересня 1948 р. у Львові відбулася інструктивна нарада оперативної

⁵⁰ ГДА СБ України, ф. 3, оп. 145 (1952 р.), спр. 8, т. 1, арк. 146.

групи УМДБ по Львівській області з розкриття злочину за участі заступників міністра державної безпеки УРСР генерал-майорів Дроздова й Попереки та начальника обласного управління генерал-лейтенанта Вороніна, за результатами якої було накреслено основні напрями подальшої роботи та сформовано спеціальну оперативну групу на чолі із заступником начальника відділу «О» МДБ УРСР майором Богдановим. До оперативно-розшукових заходів залучалися всі оперативні підрозділи УМДБ по Львівській області, а також вся агентура, яка діяла в місті. Сприяння у встановленні особи вбивці мали надати всі силові відомства УРСР⁵¹.

26 вересня 1948 р. слідчим удалося встановити, що вбивцею Г. Костельника був Василь Паньків («Яремко», «Яворенко») — особистий секретар керівника львівського крайового проводу ОУН З. Тершаковця («Федір», «Чигирин»). За результатами патолого-анатомічного дослідження було встановлено, що він хворів на хронічну гонорею⁵². Це підтверджувало тезу про те, що саме хронічно хворих та невиліковних учасників підпілля ОУН його керівники використовували для виконання замахів на представників партійно-радянської влади.

У ході попереднього слідства було встановлено, що у день вбивства, 20 вересня 1948 р., поблизу Преображенської церкви, де проводив богослужіння Г. Костельник, перебувала спеціальна група ОУН у складі трьох осіб з автомобілем. Під час служби група очікувала у півній навпроти церкви, де чергував оунівець Роман. Планувалося, що після закінчення літургії В. Паньків застрелить Г. Костельника поблизу його будинку і втече зі Львова на машині. Однак несподіване переслідування після теракту завершилося самогубством убивці за 400 м від місця загибелі Г. Костельника⁵³.

Якихось конкретних даних про співучасників теракту встановити не вдалося. Згодом, у 1950 р., із матеріалів до-

⁵¹ ГДА СБ України, ф. 3, оп. 145 (1952 р.), спр. 8, т. 1, арк. 51–69.

⁵² Там само, арк. 145.

⁵³ Там само, арк. 148–149.

питів організаторів і виконавців убивства 24 жовтня 1949 р. у Львові радянського письменника Я. Галана слідчим МДБ УРСР стало відомо про причетність свого часу до збору інформації про Г. Костельника Олександра та Дениса Лукашевичів. Завдання з'ясувати щоденний графік протопресвітера останні отримали від керівника жовківського надрайонного проводу ОУН Р. Щепанського («Буй-Тур»), який був головним організатором замаху на Я. Галана у 1949 р.⁵⁴

Після подій 20 вересня 1948 р. підпілля ОУН поширило листівку з повідомленням про вбивство бойовиком ОУН у Львові протопресвітера Г. Костельника. Зазначалося, що

«своєю зрадою священики, які перейшли у православ'я, погіршили становище українців на міжнародній арені, відкинувши Папу від українців, як впливову особу в політичних колах Європи та Америки».

У листівці містилися погрози на адресу колишнього члена «Ініціативної групи» єпископа А. Пельвецького та інших греко-католицьких священиків, що перейшли у російське православ'я. Наприкінці пропагандисти ОУН закликали українське населення не слухати розпоряджень православних єпископів та надавати матеріальну допомогу священикам, які не перейшли у православ'я⁵⁵.

На жаль, на сьогодні не виявлено достатньо матеріалів, які б висвітлювали основні етапи та деталі підготовки замаху на Г. Костельника. Однак із наявних документів зрозуміло, що його організацією займався львівський крайовий провід ОУН на чолі з З. Тершаковцем, який наприкінці 1946 р. виніс смертний вирок протопресвітеру за його діяльність на посаді голови «Ініціативної групи» з «возз'єднання» греко-католицької та православної церков. З огляду на заборону проводу ОУН вирок щодо Г. Костельника не виконувався аж до вересня 1948 р. Достеменно невідомо, що саме послужило стимулом для активізації заходів ОУН з ліквідації цього діяча, але очевидно, що його вбивство розцінювалося як початок

⁵⁴ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 372, т. 93, арк. 26.

⁵⁵ Там само, ф. 3, оп. 145 (1952 р.), спр. 8, т. 1, арк. 205.

наступу українського націоналістичного підпілля проти найодіозніших прорадянських колабораціоністів у Західній Україні.

Не до кінця з'ясованим на сьогодні залишається питання причетності до організації теракту у Львові проводу ОУН. За свідченнями зв'язкової Д. Гусяк, провідник ОУН на українських землях Р. Шухевич підписав наказ про ліквідацію Г. Костельника⁵⁶, однак зазначеного документа в архівах поки що не виявлено. Цьому також суперечить лист самого Р. Шухевича до провідника ЗЧ ОУН С. Бандери від травня 1949 р., в якому він повідомляв про вбивство у Львові терористом ОУН Г. Костельника, абсолютно не згадуючи про деталі підготовки акції⁵⁷. Очевидно, що автор листа не володів інформацією про організацію замаху і не ухвалив жодних рішень щодо вбивства Г. Костельника. Це також підтверджували свідчення провідника ОУН у 1950–1954 рр. В. Кука, які він дав на допиті у 1954 р. З них випливає, що провід організації не ухвалював жодних рішень і не давав вказівок щодо ліквідації Г. Костельника. Ініціатива у здійсненні замаху проти протопресвітера, за даними В. Кука, повністю виходила від підпілля ОУН на Львівщині⁵⁸. Для кращого розуміння процесу прийняття рішень в ОУН щодо практики здійснення терористичних актів в післявоєнні роки слід також навести наступні свідчення В. Кука:

«Терор до 1950 р. вважався в Організації українських націоналістів необхідною умовою боротьби проти радянської влади і розглядався як продовження і як одна із форм збройної діяльності антирадянського націоналістичного підпілля [...]. У силу цих загальних установок та пануючих у націоналістичному підпіллі поглядів здійснення терактів та вбивств було тоді звичною справою. Тому вказівку на здійснення того чи іншого терористичного акту над працівниками партійно-радянського активу або співробітниками органів МДБ міг дати керівник тієї чи

⁵⁶ Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940–1950). – Т. II. – К., 2007. – С. 450.

⁵⁷ ГДА СБ України, ф. 2, оп. 101 (1954 р.), спр. 4, арк. 53.

⁵⁸ Там само, ф. 6, спр. 51895 фп, т. 1, арк. 277.

іншої ланки Організації українських націоналістів, зокрема, районний провідник ОУН. Його вказівки учасниками націоналістичного підпілля беззаперечно виконувалися»⁵⁹.

На думку В. Кука, помилка проводу ОУН полягала в тому, що після вбивства Г. Костельника у Львові він офіційно не засудив ці дії членів підпілля, поставивши себе в таке становище, за якого фактично виправдовував терористичні засоби у боротьбі за збереження УКГЦ⁶⁰.

Убивство Г. Костельника не принесло українському націоналістичному підпіллю очікуваного морально-психологічного ефекту. Переважна більшість громадськості Львова засудила цей терористичний акт. Існувала також значна частина людей, які вбачали у вбивстві справедливе покарання за активну участь Г. Костельника у ліквідації УГКЦ, розглядаючи теракт як прояв сили підпілля. Натомість для радянських органів держбезпеки вбивство Г. Костельника стало одним із приводів для початку нового масштабного наступу проти греко-католицької церкви та підпілля ОУН у Західній Україні. Зокрема, органи МДБ у Львові протягом 20 вересня – 20 жовтня 1948 р. заарештували 132 члена та симпатика ОУН, а в області розпочалася масштабна операція з очищення її від «націоналістичних елементів»⁶¹. У результаті масштабної військово-чекістської операції 4 листопада 1948 р. в лісі поблизу с. Великий Любінь Городоцького району Львівської області загинув керівник львівського крайового проводу ОУН З. Тершаковець («Федір», «Русич»)⁶².

Підсумовуючи, можна зазначити, що стосунки між Г. Костельником та ОУН у 1941–1948 рр. змінювалися залежно

⁵⁹ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 51895 фп, т. 1, арк. 184.

⁶⁰ Там само, арк. 278.

⁶¹ ГДА СБ України, ф. 3, оп. 145 (1952 р.), спр. 8, т. 1, арк. 49–50.

⁶² Там само, ф. 13, спр. 376, т. 47, арк. 83; *Мороз В.* Повідомлення про смерть Зиновія Тершаковця // Український визвольний рух / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Центр досліджень визвольного руху. – Зб. 4: Боротьба народів Центрально-Східної Європи проти тоталітарних режимів у ХХ ст. – Львів, 2005. – С. 28–34.

від суспільно-політичних обставин та різних факторів. Надмірна політизація проблеми вбивства Г. Костельника призводить до викривлення реальної історичної картини. На нашу думку, його загибель слід розглядати в контексті протиборства радянських силових структур та українського націоналістичного підпілля у Західній Україні в післявоєнний період. Трагізм долі колишнього голови «Ініціативної групи» з «восс'єднання» греко-католицької та православної церков полягала в тому, що він, пішовши на поводу у радянської влади і здійснивши ліквідацію УГКЦ, став заручником цього конфлікту і був убитий підпіллям ОУН за співпрацю з режимом. Тільки зважений та позбавлений упередженості погляд на постать Г. Костельника в контексті досліджуваної епохи та його відносини з ОУН дасть можливість відтворити хід подій, пов'язаних із наслідками Львівського церковного собору та процесами насильницької ліквідації УГКЦ у Західній Україні.

Александр Пагиря. Гавриил Костельник и ОУН: проблема отношений (1941–1948 гг.)

На основе малоизвестных архивных документов исследуются отношения богослова и общественного деятеля Г. Костельника с ОУН в 1941–1948 гг. Автор доказывает, что гибель Г. Костельника следует рассматривать в контексте противоборства советских силовых структур и украинского националистического подполья в Западной Украине в послевоенный период.

Ключевые слова: Украинская греко-католическая церковь, ОУН, Гавриил Костельник, духовенство, органы госбезопасности.

Oleksander Pahiryа. Havryil Kostelnyk and the OUN: the problem of interaction (1941–1948).

Based on the unknown archival documents, the present article shed the light on the interaction of Havryil Kostelnyk, a theologian and public figure, and the leaders of OUN in 1941–1948. The author proved the death of Havryil Kostelnyk should be viewed in the context of struggle between Soviet secret service and Ukrainian nationalistic underground of Western Ukraine in after war period.

Key words: Ukrainian Greek-Catholic Church, the OUN, Havryil Kostelnyk, clergy, state security service.

*Володимир Ковальчук,
Валерій Огороднік*
(Київ)*

**Листи Степана Бандери,
членів ЗЧ ОУН і ЗП УГВР
(анотований показчик матеріалів ГДА СБ України)**

Редколегія журналу «З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ» друкує першу частину анотованого показчика «Листування провідників ОУН і командирів УПА», підготовленого співробітниками Галузевого державного архіву Служби безпеки України.

Ключові слова: анотований показчик, листування, Організація українських націоналістів, Українська повстанська армія.

Увазі читача пропонується перша частина анотованого показчика «Листування провідників ОУН і командирів УПА», яку впродовж 2009 р. підготували консультанти Галузевого державного архіву Служби безпеки України (*далі* – ГДА СБ України) В. Ковальчук і В. Огороднік. Планується, що у майбутніх випусках журналу «З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ» будуть опубліковані наступні частини показчика. Їх орієнтовні назви: «Листування керівництва ОУН і УПА на українських землях», «Листування підпілля на Волині та Поліссі», «Листування підпілля Закерзонського краю», «Листування підпілля Львівського краю», «Листування підпілля Карпатського краю», «Листування підпілля Подільського краю», «Листування командування і підрозділів УПА–Захід», «Листування командування і підрозділів УПА–Північ». Планується також, що електронні варіанти добірок листів будуть розміщені в інформаційно-довідковій залі ГДА СБ України для відкритого ознайомлення.

Неоднорідність акумульованого у фондах архіву листування зумовила присутність більшості анотацій документів ОУН у порівнянні з матеріалами УПА. Листування репрезентує різні територіальні підрозділи ОУН, причому саме бандерів-

* *Ковальчук В.М., Огороднік В.Ю.* — консультанти Галузевого державного архіву Служби безпеки України.

ської фракції. Листів власне УПА більше у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України, Державному архіві Рівненської області та інших державних архівосховищах нашої країни.

Актуалізація змісту (інформаційного потенціалу) ділових листів у вигляді анотацій конче необхідна, оскільки цей сегмент епістолярної спадщини керівництва визвольного руху мало опрацьований архівістами і практично недосліджений у вітчизняній та зарубіжній історіографії. Крім того, для широкого кола зацікавлених осіб доступ до таких джерел ускладнений.

Згідно з інструкціями з ведення секретного діловодства передбачалося, якщо один чи декілька листів, які не містили відомостей, що становлять державну таємницю, підшиті до секретної справи, вона дослідникам не видавалася. Таким чином, лист, долучений до справи під грифом «Цілком таємно», «Таємно» як речовий доказ у конверті або як переклад російською мовою, що є додатком до певного документа НКВС чи МДБ, ставав своєрідним «бранцем» документів-«сусідів».

Нижньою хронологічною межею більшості виявлених ділових листів, анотації на які подаються у цій публікації, є 1945 р. Верхня межа «губиться» у середині 1950-х рр. Причина — зміни у структурі документальних різновидів системи документообігу ОУН і УПА. Якщо в 1943–1944 рр. назагал домінувала звітна, меншою мірою розпорядча документація, то далі, мабуть із конспіративних причин, повсюдно почалося її заміщення, а потім і практично повне витіснення діловим епістолярієм (приватний існував паралельно).

Від середини 1940-х рр. керівники підпільних структур ОУН та військових підрозділів УПА намагалися листуватися лише за нагальної потреби, свої думки вони прагнули висловлювати лаконічно, дуже часто в одному документі-листі висвітлювалося широке коло організаційних питань, цілі абзаци подавалися тайнописом.

Пошук ділових листів, анотації на які пропонуються, здійснювався у наступних фондах ГДА СБ України:

- фонд № 2: справи описів 33, 34, 39, 60, 61, 87, 90, 109 за 1951 р.;
- фонд № 5: спр. 48139;
- фонд № 6: спр. 51895-фп на Кук В.С., спр. 51896-фп на Крюченко У.М., спр. 71180-фп на Гусяк Д.Ю., спр. 74914-фп на Галасу В.М., спр. 75133-фп на Басюк Є.М., спр. 75173-фп на Дужого М.А., спр. 75504-фп на Арсенича-Березівського С.М., спр. 75575-фп на Ільків О.Ф.;
- фонд № 65: спр. С-7439 на Бусела Я.Г., спр. С-7440 на Турковського В., спр. С-7441 на Грицяя Д.М., спр. С-7442 на Маївського Д., спр. С-7443 на Сидора В.Д., спр. С-7747 на Кравчука Р.М., спр. С-7449 на Ярого Р.Ф., спр. С-7469 на Божековську О.І., спр. С-7690 на Безпалько Й.М., спр. С-7736 на Кука В.С., спр. С-7765 на Охримович В.О., спр. С-7970 «Болото», на керівництво ПЗУЗ і ПСУЗ, спр. С-8085 на Буцяк-Пашковську М.А., спр. С-8198 на Крюченко Ю.Н., спр. С-8444 на Пасека П.Т., спр. С-8467 на Клячківського Д.С., спр. С-8892 «Холодний Яр», на Макаренко Є.С., спр. С-8978 на Фою Л.А., спр. С-9001 на Турченяка М.С., спр. С-9041 на Карунову Н.М., спр. С-9079 «Берлога», Київська колекція, спр. С-9108 на Галасу В.М., спр. С-9112 на Федуна П.М., спр. С-9132 на Войновського П.О., спр. С-9165 «Берлога», Рівненська обл., спр. 19127 «Берлога», Дрогобицька обл., спр. 27314 «Берлога», Львівська обл., спр. 27688 «Звірі», Дрогобицька обл.

Велика частина згаданих вище архівних справ багатотомні. Відтак загалом архівною евристиккою було охоплено понад 300 томів. Треба відзначити перспективність для подальших студій матеріалів фондів 2, 5, 6. Сподіваємось, що у 2010 р. вдасться ознайомитися з ними детальніше.

До першої частини покажчика включено організаційне листування провідника ОУН(б) Степана Бандери, а також листи його соратників, так чи інакше причетних до ЗЧ ОУН чи ЗП УГВР — Кашуби, М. Лебеда, С. Ленкавського, В. Охримовича, Б. Підгайного, Д. Ребет (Цісик), В. Стахова, Я. Стецька.

Закордонні частини ОУН — керівний центр бандерівського руху, розташований в американській зоні окупації Німеччини і ФРН після Другої світової війни. Він вважався ядром бандерівської фракції ОУН, відтак йому підпорядковувалася провід ОУН(б) в Україні. Закордонне представництво УГВР — керівний осередок українського передпарламенту, який представляв інтереси воюючої України за кордоном і мав на меті консолідувати різні напрями української політичної еміграції. Головним ареалом впливу УГВР була територія США.

* * *

Кожна анотація — це сформульований кількома реченнями зміст одного листа (якщо є — оригінал, якщо немає — копія, завірена копія, чернетка, замальовка абощо), поданий у максимально стислій формі, але обов'язково зі згадуванням важливих для подальших досліджень псевдонімів діячів повстанського руху, криптонімів суб'єктів підпілля, топонімів.

Анотування кожного листа здійснювалося за стандартною процедурою. Кожен блок анотацій (у нашому випадку — «Листи Бандери Степана, членів ЗЧ ОУН і ЗП УГВР») становлять менші «іменні» підрозділи, тобто систематизовані у хронологічній послідовності анотації листів одного автора. В анотації кожного такого підрозділу подаються: прізвище та ім'я автора, його псевдоніми в підпіллі і/чи УПА, коротка біографічна нотатка. Нижче у хронологічній послідовності йдуть власне анотації, розділені для зручності зірочками.

Структура будь-якої анотації в кожному підрозділі є сталою і складається з таких частин:

- 1) адресат листа;
- 2) дата;
- 3) текст анотації;
- 4) супутні записи (маргіналії) на берегах документа, що анотується;
- 5) архівна легенда;
- 6) якщо є інші копії документа — зазначення їхніх архівних легенд;

7) дані про оприлюднення (якщо документ вже було видано).

Листи провідників ОУН та УПА полюбляли цитувати співробітники НКВС/МДБ СРСР. Тому така інформація також узагальнювалася. За наявності вона подається як «згадки про листи» наприкінці відповідного підрозділу. Упорядники свідомі того, що не вдалося точно ідентифікувати всі без винятку псевдоніми, коректно передати деякі географічні назви (адміністративно-територіальний поділ УРСР у 1940–1950-х рр. відрізнявся від сучасного, Закерзоння нині входить до складу Польщі і деякі населені пункти мають іншу транскрипцію), тому наперед перепрошують за можливі неточності й пропонують у подальшій роботі сприяти доброзичливими консультаціями.

* * *

Листи Бандери Степана, відкладені в ГДА СБ України, охоплюють 1940–1955 рр. Переважна їх більшість була вилучена радянськими спецслужбами в убитих провідників ОУН, кур'єрів ЗЧ ОУН, зв'язкових, у криївках організаційних активістів упродовж першої половини 1950-х рр. Основні документальні масиви були вилучені на Тернопільщині й Івано-Франківщині. Серед типових адресатів С. Бандери — повстанські лідери, соратники, а іноді і опоненти по боротьбі, зокрема керівники ОУН(б) в Україні, ЗП УГВР, Василь Кук, Роман Шухевич, Дарина Ребет, Мирон Матвієйко. На відміну від епістолярію багатьох членів ЗЧ ОУН, значна частина ділових листів С. Бандери вже залучена до наукового обігу. Деякі з них уміщені у тритомнику «Степан Бандера у документах радянських органів державної безпеки (1939–1959)» під ред. В. Богдана, В. В'ятровича, С. Кокіна та ін. (Київ, 2009), а також увійшли до археографічного видання «Життя і діяльність С. Бандери. Документи і матеріали» за ред. М. Посівнича (Тернопіль, 2008). Епістолярна спадщина інших діячів ЗЧ ОУН і ЗП УГВР, за винятком низки листів Степана Ленкавського, ще не введена до наукового обігу.

БАНДЕРА СТЕПАН АНДРІЙОВИЧ

[«Лис» (1933), «Баба», «Донат» (1947, 1951), «Малий», «Рих», «Тис» (1947), «Бийлихо» (1940–1954), «Сірий», «Ст.» (1949), «Степанко», «Степан Бийлихо» (1949–1950), «Попель»]

(01.01.1909, с. Старий Угринів Калуського р-ну Івано-Франківської обл. — 15.10.1959, м. Мюнхен, ФРН)

Народився у заможній сім'ї греко-католицького священника. Навчався у гімназії м. Стрий (1919–1927), активіст «Пласту», студент Львівської політехніки. Член розвідвальної та пропагандистської реф. УВО (1928). Із 1930-х керівник реф. пропаганди КЕ ОУН на ЗУЗ. 1933–1934 керівник ОУН на ЗУЗ. Організатор декількох терактів. На Варшавському і Львівському процесах (1935–1936) був засуджений до довічного ув'язнення, по 1939 відбував ув'язнення у трьох польських тюрмах. 10.02.1940 створив Революційний провід і був обраний на II Великому зборі (квітень 1941) провідником ОУН(б). До осені 1944 перебував у німецькому ув'язненні (концтабір Заксенгаузен). Із 1943 лідер УПА. 02.1945 обраний головою Бюро проводу ОУН(б). Після 05.1945 перебував в американській зоні окупації Німеччини. У 1946 очолив провід ЗЧ ОУН. Агент КДБ Сташинський Богдан смертельно поранив 50-річного Бандеру С., вистріливши отрутою зі спеціального пістолета.

* * *

До керівництва ОУН.
Від 19 серпня 1940 р.

Ідеться про необхідність визнання керівництвом ОУН в Україні рішень II-го ВЗ ОУН і повноцінне підпорядкування Мельнику Андрію, призначеному провідником ОУН.

Лист поданий на підпис Бандері Степану 17.08.1940 р., але завірений ним був 19.08.1940 р. о 21 год. 40 хв. Авторство документа і підпис, який начебто належить С. Бандері, потребують додаткового аналізу.

ГДА СБУ, ф. 65, спр. 27314 («Берлога», Львівська обл.), т. 3, арк. 253. Оригінал, рукопис.

* * *

До «Тура» [Шухевич Р.] і «друзів».
Від 18 листопада 1945 р.

Міститься оцінка потенціалу української еміграції у США та Франції. Автор закликає до боротьби з пропагандою більшовизму і консолідації представників «поневолених народів Сходу» навколо Антибільшовицького блоку народів (АБН). Повідомляється про протидію, яку ЗЧ ОУН здійснює твердженням радянських пропагандистів стосовно початку повернення українських емігрантів із Західної Європи в УРСР. Згадується УГВР. Охарактеризовано розвиток відносин між УПА та АК, висвітлено хід переговорів з поляками — прибічниками генерала Андерса. Ідеться про присвоєння старшинських звань для членів УПА в Україні. Також висвітлено стратегію відносин СРСР з країнами-союзниками у Другій світовій війні.

Оригінал листа у запакованому вигляді був вилучений співробітниками радянських спецслужб 04.04.1946 р. у с. Модричі Дрогобицького р-ну Львівської обл. в ліквідованого провідника Дрогобицького надрайону ОУН «Андрія» [Боричко В.]. До адресата не дійшов.

ГДА СБУ, ф. 65, спр. С-9079 («Берлога», Київська колекція. Додаток), т. 50, арк. 77–93. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову.

Інші копії: ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 42, арк. 1–13; Там само, т. 42, арк. 157–167; Там само, ф. 65, спр. С-9079 («Берлога», Київська колекція. Додаток), т. 52, арк. 71–81; Там само, ф. 65, спр. 19127 («Берлога», Дрогобицька обл.), т. 1, арк. 369–373 зв.; Там само, т. 2, арк. 263–268 зв.; ГДА СЗРУ, спр. 10876, т. 1, арк. 154–163. Згадки про документ: ГДА СБУ, ф. 65, спр. С-9079 («Берлога». Київська колекція), т. 3, арк. 350; Там само, т. 4, арк. 6.

Копію документа опубліковано: *Степан Бандера у документах радянських органів державної безпеки (1939–1959)* / Богдан В., В'ятрович В., Кокін С., Сергійчук В., Сердюк Н. (ред.), Білоконь І., Кокін С., Сердюк С. (упоряд.). — К.: ПП Сергійчук М.І., 2009. — Т. 1. — С. 376–387; *Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940–1950)*. — К.: ПП Сергійчук М.І., 2007. — Т. 1. — С. 578–579.

* * *

До президії Української головної визвольної ради (УГВР).
Від 18 листопада 1945 р.

Автор уніс пропозиції щодо присвоєння військових (старшинських і підстаршинських) звань воїнам УПА, а також запропонував затвердити генеральські звання для головнокомандуючих УПА, оскільки ця практика загальноприйнята в європейських арміях.

Документ вилучений 04.04.1946 р. співробітниками радянських спецслужб у ліквідованого провідника Дрогобицького надрайону ОУН «Андрія» [Боричко В.]. Лист був запакований і до адресата не дійшов.

ГДА СБУ, ф. 65, спр. 19127 («Берлога». Дрогобицька обл.), т. 1, арк. 374. Копія, машинопис, переклад з української на російську мову.

* * *

До «дорогих друзів».
20 грудня 1945 р.

Описується підготовка до проведення IV-го ВЗ ОУН, робота над проектом його статуту, затвердження програми. Автор пропонує керівництву ОУН та УПА подавати пропозиції щодо проведення цього заходу, обіцяє надати для розгляду проект статуту і проекти рішень IV-го ВЗ ОУН. Згадуються: «Ос.», «Ю. Кал.», «Св.-ек», представник від «Стяга» [Старух Я.].

Документ вилучений 04.04.1946 р. співробітниками радянських спецслужб у ліквідованого провідника Дрогобицького надрайону ОУН «Андрія» [Боричко В.]. Оригінал листа був запакований і до адресата не дійшов.

ГДА СБУ, ф. 65, спр. 19127 («Берлога». Дрогобицька обл.), т. 1, арк. 375–376 зв. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову, здійснений начальником першого відділення відділу УББ МВС УРСР Винниченком.

Документ опубліковано: *Степан Бандера у документах радянських органів державної безпеки (1939–1959)* / Богдан В., В'ятрович В., Кокін С., Сергійчук В., Сердюк Н. (ред.), Білоконь І., Кокін С., Сердюк С. (упоряд.). – К.: ПП Сергійчук М.І., 2009. – Т. 1. – С. 387–391.

* * *

До «Тура» [Шухевич Р.].
Серпень 1948 р.

Ідеться про смерть «Стяга» [Старух Я.], зраду кур'єрки «Ірини» [Бзова Теофілія-Ірина]. Повідомляється про резонанс у світі внаслідок переходу частин УПА із Закерзоння на Захід. Характеризуються прогалини у роботі ЗП УГВР. Інформується про події на конференції ЗЧ ОУН (вересень 1947 р.), пошук компромісу з ОУН(м). Згадуються члени ОУН(б) «Мороз» [можливо Гірняк І.], «Демид» [можливо Чижевський В.], «Михайло» [Арсенич М.].

ГДА СБУ, ф. 13, спр. 398, т. 26, арк. 144 (конверт), документ № 3 (арк. 1–5). Оригінал, машинопис, текст згасає.

* * *

До «сердечного друга» і «дорогих друзів».
Від 8 травня 1949 р.

Автор встановлює причини виникнення Атлантичного пакту держав. Констатує, що після Другої світової війни світ став двополюсним (США–СРСР). Указує на хиби американської політики (США марно сподівалися на поступову демократизацію СРСР, «заплющили очі» на радянську експансію в Китаї). Прогнозує, що Японія стане майбутнім американським плацдармом на Далекому Сході. США розглядає можливість розпаду СРСР на національні держави, але тільки під проводом російського народу на чолі з емігрантом Керенським.

Ідеться про корисну для української визвольної справи діяльність АБН на чолі зі Стецьком Ярославом. Критикується діяльність в еміграції ЗП УГВР, УРДП, а також політична структуризація і функції Української національної ради (УНРада). Автор наголошує, що українська еміграція у США недостатньо жертвує коштів на справи ОУН(б) і УПА. Він також стверджує, що головним джерелом фінансування УПА до 1947 р. були «117», а опісля — «118». Опозиція у ЗЧ ОУН зловживає своїм правом на ініціативи з огляду на демократизм засідань цієї структури, продукує інтриги, брехню, ідеалізує українських націонал-комуністів. С. Бандеру не влаштовує, що ЗП УГВР узурпувало газету ОУН(б) «Українська трибу-

на», насторожено ставиться до оунівців-східняків, допомагає грошима міфічній «Рейдуочій частині УПА» за кордоном (в Америці).

С. Бандера виступає на захист приватної власності селян на землю, визнає тезу ОУН(б) про колгоспний устрій від 1943 р. помилковою, не проти впровадження державної планової системи «в основних лініях». Закликає посилити боротьбу проти більшовизму, активніше пропагувати ідеологію націоналізму по всій УРСР.

ГДА СБУ, ф. 13, спр. 398, т. 26, арк. 144 (конверт), документ № 1 (арк. 1–85). Оригінал, машинопис.

ГДА СЗРУ, спр. 10876, т. 7, арк. 2–53. Копія.

Копію документа опубліковано: *Степан Бандера у документах радянських органів державної безпеки (1939–1959)* / Богдан В., В'ятрович В., Кокін С., Сергійчук В., Сердюк Н. (ред.), Білоконь І., Кокін С., Сердюк С. (упоряд.). – К.: ПП Сергійчук М.І., 2009. – Т. 2. – С. 122–132.

* * *

[Адресат не вказаний].

Травень 1949 р.

У листі йдеться про ЗП УГВР та інші справи. Більша частина документа зашифрована цифрами.

ГДА СБУ, ф. 13, спр. 398, т. 26, арк. 144 (конверт), документ № 2 (арк. 1–2). Оригінал, рукопис, текст згасає.

* * *

До [Шухевича Романа]

Від 12 червня 1949 р.

Автор повідомляє про поточні плани щодо видання різних пропагандистських видань (передруки «На чатах», «На зміну», видання «Сурми»). Міститься оцінка постанов III-го НВЗ ОУН(б). Висловлюються судження стосовно статті Федун П.-«Полтави».

ГДА СЗРУ, спр. 10876, т. 7, арк. 53–59.

Опубліковано: *Степан Бандера у документах радянських органів державної безпеки (1939–1959)* / Богдан В., В'ятрович В.,

Кокін С., Сергійчук В., Сердюк Н. (ред.), Білоконь І., Кокін С., Сердюк С. (упоряд.). – К.: ПП Сергійчук М.І., 2009. – Т. 2. – С. 153–159.

* * *

До «націоналістів-революціонерів»!
Червень 1949 р.

Лист виданий пресовим бюро проводу і призначений для скріплення ідеологічної єдності націоналістичного підпілля ЗЧ ОУН. У листі подано роз'яснення поодиноких питань ідейно-програмного й політично-концептуального змісту, довкола яких виникли розбіжності.

ГДА СБУ, ф. 13, спр. 398, т. 10, арк. 69–152. Копія, машинопис.

Документ опубліковано: *Степан Бандера у документах радянських органів державної безпеки (1939–1959)* / Богдан В., В'ятрович В., Кокін С., Сергійчук В., Сердюк Н. (ред.), Білоконь І., Кокін С., Сердюк С. (упоряд.). – К.: ПП Сергійчук М.І., 2009. – Т. 2. – С. 245–333.

* * *

До невідомого(-мих).
[Друга половина 1949 р.].

Охарактеризовано міжнародну політичну ситуацію після Другої світової війни, зокрема відносини між СРСР, Великобританією та США. Наголошується на тому, що керівництво США зробило ставку на російських емігрантів на чолі з Керенським, а не на українську націоналістичну еміграцію. Описано діяльність українських організацій за кордоном: ЗП УГВР, АБН під кер. Стецька Я., Українського конгресового комітету, уряду УНР в екзилі Ливицького А., «уенерівців» під кер. соціаліста Мазепи, мельниківського «Інтернаціоналу свободи», УРДП під кер. Багряного, її націонал-комуністичної фракції на чолі з Майстренком, «Союзу соборних земель України» Доленка. Проаналізоване ставлення деяких зі згаданих організацій до УПА.

Деталізоване питання діяльності внутрішньої опозиції у ЗЧ ОУН(б) наприкінці 1940-х рр., зокрема її вплив на газету «Українська трибуна» (редактор Пасічник). Детально висвіт-

лено роботу I та II надзвичайної конференції ЗЧ ОУН(б) у 1947 і 1948 рр. відповідно. Ідеться про плани ЗЧ на майбутнє.

ГДА СБУ, ф. 65, спр. С-9079 («Берлога», Київська колекція. Додаток), т. 46, арк. 71–243. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову, здійснений начальником 3-го відділу управління 2-Н МДБ УРСР Пушкіним 01.03.1950 р.

Інша копія: ГДА СЗРУ, спр. 10876, т. 7, арк. 72–243.

Копію документа опубліковано: *Степан Бандера у документах радянських органів державної безпеки (1939–1959)* / Богдан В., В'ятрович В., Кокін С., Сергійчук В., Сердюк Н. (ред.), Білоконь І., Кокін С., Сердюк С. (упоряд.). – К.: ПП Сергійчук М.І., 2009. – Т. 2. – С. 72 –243.

* * *

До «сердечного друга» і «дорогих друзів» [до вищого керівництва ОУН і УПА в Україні].

[Початок 1950 р.].

У листі подається інформація про закордонну діяльність ОУН і УГВР та містяться інструкційні вказівки з організаційних питань. У додатку надсилалася записка з зашифрованою частиною, лист «Корб-а», лист «Крима», думки одного з керівників ОУН(б) на ОСУЗ «Кам'янецького», лист «Бистрої» [Савицька-Козак І.], супровідна записка для зв'язку та фотокопії різних видань і матеріалів.

ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 45, арк. 1–254. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову, здійснений начальником 3-го відділу управління 2-Н МДБ УРСР Пушкіним 01.03.1950 р.

* * *

До «проводу ОУН на українських землях і головної ради ОУН на українських землях».

20 грудня 1950 р.

Автор пропонує адресату взяти участь у нараді про створення закордонного центру проводу ОУН (б).

ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 46, арк. 74–79. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову, здійснений стар-

шим уповноваженим управління 2-Н МДБ УРСР Підлипенком у травні 1951 р.

Документ опубліковано: *Степан Бандера у документах радянських органів державної безпеки (1939–1959)* / Богдан В., В'ятрович В., Кокін С., Сергійчук В., Сердюк Н. (ред.), Білоскоп І., Кокін С., Сердюк С. (упоряд.). – К.: ПП Сергійчук М.І., 2009. – Т. 2. – С. 441–445.

* * *

До Ребет Дарини.

Від 11 квітня 1951 р.

Автор листа виправдовується, чому ЗЧ ОУН довго не вірило у факт загибелі Шухевича Р. Засуджується спроба Ребета Л. поставити під сумнів правочинність ЗЧ ОУН. На думку автора, ЗЧ має право надсилати вказівки проводу ОУН на українських землях. Ідеться про співпрацю дружини Іваніва з радянською владою.

ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 46, арк. 356–429. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову, здійснений начальником відділення управління 2-Н МДБ УРСР Кононенко у травні 1951 р.

Документ опубліковано: *Степан Бандера у документах радянських органів державної безпеки (1939–1959)* / Богдан В., В'ятрович В., Кокін С., Сергійчук В., Сердюк Н. (ред.), Білоскоп І., Кокін С., Сердюк С. (упоряд.). – К.: ПП Сергійчук М.І., 2009. – Т. 2. – С. 495–556.

* * *

До «друзів» («Карбовичу» [Стецько Я.], «Залужному» [Ленкавський С.], «П. Орляну» [Ребет], «Володиміру» [Прокоп М.], «Пилипу» [Охримович В.], «Олександрю» [Пеленський З.], «Конару» [Сидор В.], «Отаві» [Климишин М.]).

Від 12 квітня 1951 р.

Підбиваються підсумки дискусії щодо подальшої діяльності ЗЧ ОУН. Також ідеться про проблеми, які необхідно обговорити на нараді ЗЧ ОУН. Згадано негативну оцінку пропозицій «Орляна» [Ребет Д.] від 14.02.1951 р.

ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 4, арк. 160–161. Оригінал, машинопис. Там само, ф. 13, спр. 372, т. 46, арк. 35–41. Копія.

Документ опубліковано: *Степан Бандера у документах радянських органів державної безпеки (1939–1959)* / Богдан В., В'ятрович В., Кокін С., Сергійчук В., Сердюк Н. (ред.), Білоскочко І., Кокін С., Сердюк С. (упоряд.). – К.: ПП Сергійчук М.І., 2009. – Т. 2. – С. 557–561.

* * *

До «Леміша» [Кук В.].

Весна 1951 р.

Автор просить ставитися до представника проводу ЗЧ ОУН «Нечуй-Нечуєнка» як до представника інтересів його і «Карбовича» [Стецько Я.].

Документ вилучено 07.06.1951 р. співробітниками МДБ на території Станіславської (зараз Івано-Франківська) обл. під час ліквідації групи парашутистів, підготовлених англійською розвідкою.

ГДА СБУ, ф. 65, спр. С-9115 (справа-формуляр «Звено»), т. 2, арк. 281. Копія, машинопис, переклад з української на російську мову.

* * *

До невідомого(-их).

Весна 1951 р.

Міститься прохання надати можливість кур'єрові Смаржу Іванові («Тернику») зустрітися з необхідними йому людьми.

Документ вилучено 07.06.1951 р. співробітниками МДБ на території Станіславської (зараз Івано-Франківська) обл. під час ліквідації групи парашутистів, підготовлених англійською розвідкою.

ГДА СБУ, ф. 65, спр. С-9115 («Звено»), т. 2, арк. 285. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову.

* * *

До провідника «Леміша» [Кук В.].

Весна 1951 р.

Повідомляється, що від ЗЧ ОУН в Україну вирушив представник ЗЧ «Усміх» [Матвієйко М.], котрий має намір передати лист, інші папери, а також усно повідомити важливу інформацію.

ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 46, арк. 294–295. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову, здійснений старшим оперуповноваженим управління 2-Н МДБ УРСР Печерським 07.06.1951 р.

* * *

До «Леміша» [Кук В.] і «дорогих друзів».
Весна 1951 р.

Автор пов'язує загибель Шухевича Р. зі зрадницькими діями його зв'язкової «Ганни». Змінювати назву «ОУН» недоцільно, уважає він. Також автор називає опозицію у ЗЧ ОУН «раком». Містяться міркування щодо можливої війни між СРСР і США. Згадуються: «Леміш» [Кук В.], «Полтава» [Федун П.], «Горновий» [Дяків О.], «Бей-Зот» [Хасевич Н.].

Лист переданий представником ЗЧ «Усміхом» [Матвієйко М.]. Оригінал документа виявлено співробітниками МДБ УРСР у 1951 р. в лісовій криївці у Бережанському р-ні Тернопільської обл., де перебував Кук В. з охороною.

ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 46, арк. 296–355. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову, здійснений старшим оперуповноваженим управління 2-Н МДБ УРСР Бабенком у травні 1951 р.

* * *

До «друга Леміша» [Кук В.] та «друзів».
Весна 1951 р.

Автор інформує, що наприкінці 1950 р. перестав бути головою проводу ЗЧ ОУН. Він висловлює сумнів щодо автентичності листів з України про смерть Шухевича Р., які одержав у 1950 р. Автор також схвалює діяльність ОУН(б) в Україні і подає їй рекомендації на майбутнє, зокрема щодо необхідності неухильного виконання постанов III НВЗ, ставлення до «опозиції» (Ребет, Ярополк) і ЗП УГВР. Потреба змінити назву «ОУН» на якусь іншу називається неактуальною. Також ідеться про надання військових ступенів Побігущому і Підгайному.

Оригінал документа виявлено співробітниками МДБ УРСР у 1951 р. в лісовій криївці у Бережанському р-ні Тернопільської обл., де перебував Кук В. з охороною.

ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 41, арк. 389–423. Копія, машинопис.
Переклад з української на російську мову.

Документ опубліковано: *Степан Бандера у документах радянських органів державної безпеки (1939–1959)* / Богдан В., В'ятрович В., Кокін С., Сергійчук В., Сердюк Н. (ред.), Білосконь І., Кокін С., Сердюк С. (упоряд.). – К.: ПП Сергійчук М.І., 2009. – Т. 2. – С. 562–609.

* * *

До «борців України» [керівництва ОУН(б) в Україні].
[1951 р.]

Міститься застереження, що одразу декілька кур'єрів від ЗЧ ОУН принесли в Україну звістки ідентичного змісту. У них ітиметься про покращення зв'язку між ОУН в Україні і за кордоном, надання технічної допомоги.

ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 46, арк. 3. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову, здійснений оперуповноваженим управління 2-Н МДБ УРСР Стратієнком у 1951 р.

* * *

[Адресат не вказаний].

Від 22 серпня 1952 р.

Ідеться про рішення С. Бандери залишити посаду голови ЗЧ ОУН(б) і передати свої повноваження голові проводу ОУН(б) в Україні. Він сформулював 3 причини цього: втрата власних важелів впливу на «опозицію» у ЗЧ; незгода з тим, що провідники ОУН(б) в Україні невиправдано зараховують членів «опозиції» до складу загального проводу; навмисне поширення «опозицією» неправдивих відомостей.

Документ у ніч на 15.11.1953 р. на кордоні Судово-Вишнянського і Городоцького р-нів Львівської обл. отримав легендарний МДБ «провідник» «Омелько» («Слава») від кур'єрів ЗЧ ОУН «Левка», «Бурі» і «Лошака», котрі прибули з території Польщі.

ГДА СБУ, ф. 13, спр. 379, т. 1, арк. 179–183. Копія, машинопис.
Переклад з української на російську мову.

* * *

До «Чорного» і «Усміха».
[1952 р.]

У листі автор припускає, яким чином розгортатимуться події, коли новим головою ОУН(б) стане «Лицар». Сумнівається, що лист, який прийшов на його адресу від «Лицаря» з приводу цього, є автентичним. Він висловлює сподівання, що проблемою врегулювання конфлікту з внутрішньоорганізаційною «опозицією» у ЗЧ ОУН займеться «трійка», уповноважена на це «Лицарем» і за участю Матли.

Оригінал листа отримав у ніч на 15.11.1953 р. на кордоні Судово-Вишнянського і Городоцького р-нів Львівської обл. легендарний МДБ «провідник» «Омелько» («Слава») від кур'єрів ЗЧ ОУН «Левка», «Бурі» і «Лошака», котрі прибули з території Польщі.

ГДА СБУ, ф. 13, спр. 379, т. 1, арк. 208–211. Машинопис. Огляд документа (російською мовою).

* * *

До «Усміха» [Матвієйко М.]
[1954 р.]

Автор листа просить «Усміха» [Матвієйко В.] повернутися з України назад. Також міститься прохання до адресата повідомити, чи він з лютого 1954 р. підтримував радіозв'язок з англійцями та «Аскольдом» [Підгайний Б.]?

ГДА СБУ, ф. 13, спр. 379, т. 2, арк. 221–223. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову, здійснений орієнтовно у 1955 р.

Опубліковано: *Степан Бандера у документах радянських органів державної безпеки (1939–1959)* / Богдан В., В'ятрович В., Кокін С., Сергійчук В., Сердюк Н. (ред.), Білоконь І., Кокін С., Сердюк С. (упоряд.). – К.: ПП Сергійчук М.І., 2009. – Т. 3. – С. 571–573.

* * *

До проводу ОУН на українських землях, проводу ОУН Львівського краю, друзям «Чорному», «Усміху» [Матвієйко М.], іншим керівникам ОУН на українських землях.

Червень 1955 р.

Висловлюється подив стосовно «люфту» в листуванні між ЗЧ ОУН і ОУН(б) в Україні впродовж 1953–1955 рр. Ідеться про документи, які ЗП УГВР начебто отримало від ОУН(б) в Україні і у 1953 р. надало для ознайомлення ЗЧ ОУН. Характеризується діяльність «двійкарів» (Матла, Ребет). Висловлюються міркування стосовно нової тактики ОУН(б) за умов постійних радянських провокацій. Обговорюється справа Охримовича В.

Оригінал листа (?) надійшов до радянських спецслужб від «Бура» і «Пола» разом із поштою ЗЧ ОУН у серпні 1957 р.

ГДА СБУ, ф. 13. спр. 379. т. 2, арк. 170–193. Копія, машинопис, переклад з української на російську мову.

Опубліковано: *Степан Бандера у документах радянських органів державної безпеки (1939–1959)* / Богдан В., В'ятрович В., Кокін С., Сергійчук В., Сердюк Н. (ред.), Білоконь І., Кокін С., Сердюк С. (упоряд.). – К.: ПП Сергійчук М.І., 2009. – Т. 3. – С. 534–549.

* * *

До [керівництва підпілля ОУН(б) в Україні].
[Не пізніше серпня 1957 р.].

Автор листа критикує позицію американських офіційних кіл, котрі виступили за створення у США єдиного політичного об'єднання з числа українських та російських емігрантів під орудою Народно-трудового союзу. Також висвітлюється діяльність ЗП УГВР проти ЗЧ ОУН. З'ясовується ситуація в УНРаді. Ідеться про підозрілу діяльність Б. Підгайного-«Аскольда» у Великобританії. Згадуються: Лебедь М., Гриньох І., Матла З.

Оригінал листа (?) надійшов до радянських спецслужб від «Бура» і «Пола» разом із поштою ЗЧ ОУН у серпні 1957 р.

ГДА СБУ, ф. 13, спр. 379, т. 2, арк. 197–220. Копія фрагменту, машинопис. Переклад з української на російську мову.

Фрагмент опубліковано: *Степан Бандера у документах радянських органів державної безпеки (1939–1959)* / Богдан В., В'ятрович В., Кокін С., Сергійчук В., Сердюк Н. (ред.), Білонь І., Кокін С., Сердюк С. (упоряд.). – К.: ПП Сергійчук М.І., 2009. – Т. 3. – С. 554–570.

* * *

Витяг із листа до керівників підпілля ОУН в Україні.
[Дата невідома].

Ідеться про суперечності між концепціями створення протирадянського фронту «поневолених народів» – американською й запропонованою ЗЧ ОУН. Висвітлюється співпраця ЗП УГВР із США, згадується спроба Ребета вивідати зв'язки між цими чинниками. Міститься інформація про вихід мельниківців з УНРади, зникнення бандерівця «Краба» у Мюнхені. Автор просить проінформувати про ОУН(б) в Україні.

Оригінал листа (?) надійшов до радянських спецслужб від «Бура» і «Пола» разом із поштою ЗЧ ОУН у серпні 1957 р. У серпні 1957 р. укладено витяг із цього документа.

ГДА СБУ, ф. 13, спр. 379, т. 2, арк. 197–220. Машинопис, російською мовою.

Згадки про листи Бандери Степана Андрійовича

До Шухевича Р.
18 листопада 1945 р.

Ідеться про стан української еміграції у союзницьких зонах окупації Німеччини, відносини між емігрантами і союзницькою адміністрацією. Сформульовано подальші плани ОУН(б), зокрема стосовно співпраці з англійцями, американцями. Інформується про переговори з представниками АК.

ГДА СБУ, ф. 65, спр. С-9079 («Берлога», Київська колекція), т. 3, арк. 96–97.

* * *

До «Леміша» [Кук В.].
Від 28 червня 1951 р.

Документ вилучено МДБ УРСР в емісара ЗЧ ОУН Гринькова І. станом на серпень 1952 р. (на 14 арк.).

ГДА СБУ, ф. 65, спр. С-9115 (справа-формуляр «Звено»), т. 6, арк. 268.

* * *

До «Леміша» [Кук В.].
Жовтень 1951 р.

Документ вилучено МДБ УРСР в емісара ЗЧ ОУН Гринькова І. станом на серпень 1952 р. (на 19 арк.).

ГДА СБУ, ф. 65, спр. С-9115 (справа-формуляр «Звено»), т. 6, арк. 268.

* * *

До «Леміша» [Кук В.].
Квітень 1952 р.

Документ вилучено МДБ УРСР в емісара ЗЧ ОУН Гринькова І. станом на серпень 1952 р. (обсяг – 52 арк.).

ГДА СБУ, ф. 65, спр. С-9115 (справа-формуляр «Звено»), т. 6, арк. 268.

КАШУБА ІВАН

[«Чад»]

Співробітник УКК у Львові. У 1943 сидів у львівській тюрмі по вул. Лонцького. Далі перебував в Аушвіці. Коли після Другої світової війни Матвієйко М. виїхав до України, він очолив СБ ЗЧ ОУН. Начальник охорони Бандери С. Убив Штикала Д. В УВУ одержав звання доктора.

* * *

До «Байрака» [Косарчин Я.?.]
[Не пізніше 1951 р.].

Конкретизується діяльність «двійкарів». Ідеться про збільшення кількості опозиціонерів у ЗЧ ОУН (Кордюк, Підгайний,

Процик, Габрусевич, Ріпецький, Керод), ворожнечу між Лебедем М. та Ребетом Л.

Оригінал листа (?) надійшов до радянських спецслужб від «Бура» і «Пола» разом із поштою ЗЧ ОУН у серпні 1957 р.

ГДА СБУ, ф. 13, спр. 379, т. 2, арк. 249–253. Копія, машинопис.
Переклад з української на російську мову.

* * *

До «Усміха» [Матвієйко М.].
[Не пізніше 1951 р.]

Повідомляється, що до США виїхали всі «двійкарі», крім Гриньоха І., Стахіва В., Ребета Л. Також міститься інформація про діяльність «Комітету Михайлова» у Берліні.

ГДА СБУ, ф. 13, спр. 379, т. 2, арк. 253–254. Копія, машинопис.
Переклад з української на російську мову.

ЛЕБЕДЬ МИКОЛА МИХАЙЛОВИЧ

[«Варяг», «Вільний», «Євген Скиба», «Ігор», «Ігор Вільний», «Максим», «Максим Рубан», «Марко», «Олег», «Орест», «Скваричевський», «Череп» (1947), «Чорт», «Ярополк», «Ясний», «133»]

(11.01.1909 (23.11.1910), с. Нові Стрілища Жидачівського р-ну Львівської обл. — 19.07.1998, м. Пітсбург [США])

Був членом «Пласту» і СУНМ (1927). Організатор і провідник І підпільної «п'ятки» Юнацтва ОУН (1929). Провідник Юнацтва ОУН в Академічній гімназії у Львові, організаційний референт проводу Юнацтва ОУН при КЕ ОУН ЗУЗ (1930–1931). У 1932 підреферент Юнацтва КЕ ОУН ЗУЗ та заступник бойового референта КЕ ОУН ЗУЗ. У 1930 закінчив Львівську гімназію. Організував вдалий замах на міністра внутрішніх справ Польщі Перацького Б. Заарештований у Штеттні, виданий Польщі і засуджений на Варшавському процесі (18.11.1935–13.01.1936) до смертної кари, яку було замінено довічним ув'язненням. Вийшов на волю 05.09.1939. Член УДП, керівник відомства безпеки. Один з організаторів РП ОУН(б) та СБ ОУН(б)

(02.1940–04.1941), обраний заступником провідника ОУН (04–09.1941). Фундатор і керівник референтури розвідки Краківського центру ОУН(б) (від 10.03.1940). Міністр державної безпеки УДП (06.1941). Від 1941 і до 05.1943 р. виконував обов'язки урядуючого провідника. Учасник ІІІ НВЗ ОУН (21–25.08.1943), обраний головою Головної ради ОУН, організатор і керівник референтури зовнішніх зв'язків при Проводі ОУН(б). Учасник І ВЗ УГВР (11–15.07.1944). Керівник Генерального секретаріату закордонних справ УГВР як надпартійного координаційного органу українського антирадянського руху опору (07.1944–07.1998). Від 12.1949 проживав у США. Відзначений Золотим Хрестом заслуги УПА (20.10.1951). Один із лідерів опозиції членів УГВР Бандері С. на еміграції.

* * *

До «друга «Недобитого» [Бандера С.], «Орляна» [Ребет Д.] або «Володимира» [Прокоп М.].

Від 30 липня 1947 р.

Ідеться про тематику звітів, які автор отримав з території України: стан націоналістичного підпілля, моральні настрої підпільників, діяльність радянської влади.

ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 41, арк. 332–340. Копія, машинопис.
Переклад з української на російську мову.

* * *

До «Доната» [Бандера С.].

Від 29 січня 1951 р.

Висловлюються міркування стосовно «Положення проводу ОУН на УЗ [українські землі]». Автор не погоджується з інтерпретаціями адресата цього документа. Він також критикує узурпацію Бандерою С. влади у проводі ЗЧ ОУН.

Лист вилучений і скопійований радянськими спецслужбами у групи парашутистів ЗЧ ОУН.

ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 46, арк. 219–223. Копія, машинопис.
Переклад з української на російську мову, виконаний старшим оперуповноваженим управління 2-Н МДБ УРСР Підлипенком у травні 1951 р.

Інша копія: ГДА СБУ, ф. 65, спр. С-9115 (справа-формуляр «Звено»), т. 3, арк. 96–100.

Опубліковано: *Степан Бандера у документах радянських органів державної безпеки (1939–1959)* / Богдан В., В'ятрович В., Кокін С., Сергійчук В., Сердюк Н. (ред.), Білоконь І., Кокін С., Сердюк С. (упоряд.). – К.: ПП Сергійчук М.І., 2009. – Т. 2. – С. 457–472.

* * *

До «голови Генерального секретаріату і членів УГВР».
Травень 1952 р.

Про заходи офіційних кіл США щодо підтримки в антирадянській пропаганді «Союзу звільнення народів Росії». Автор констатує, що у США не визнано «уенерівську еміграцію» А. Лівницького представниками всього українського народу. Згадується діяльність В. Охримовича-«Грузина» і Федуна П.-«Полтави».

Оригінал документа вилучено радянськими спецслужбами у захоплених «американських шпигунів-парашутистів» Чепіля і Стеф'юка 27.08.1952 р., які прибули «на зв'язок» до підпілля ОУН(б) в Україні.

ГДА СБУ, ф. 16, оп. 9 (1956 р.), спр. 57, арк. 109–121. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову, здійснений заступником начальника відділу управління 2-Н МДБ УРСР Строкіним.

Опубліковано: *Степан Бандера у документах радянських органів державної безпеки (1939–1959)* / Богдан В., В'ятрович В., Кокін С., Сергійчук В., Сердюк Н. (ред.), Білоконь І., Кокін С., Сердюк С. (упоряд.). – К.: ПП Сергійчук М.І., 2009. – Т. 3. – С. 257–263.

ЛЕНКАВСЬКИЙ СТЕПАН ВОЛОДИМИРОВИЧ

[«Залужний», «Коваль»]

(06.07.1904, с. Загвіздя Тисменицького р-ну Івано-Франківської обл. — 30.10.1977, м. Мюнхен, ФРН)

Закінчив Станіславську гімназію. Навчався на філос. ф-тах Львівського та Краківського ун-тів, у торговій академії у

Кракові. Співзасновник СУНМ (1926). Один із видавців журналу «Юнак». Ідеологічний референт КЕ ОУН ЗУЗ (1929–1931). Автор «Декалогу» («Десять заповідей українського націоналіста»). У 1932–1936 відбував покарання у польській тюрмі. Був в'язнем німецького концтабору Аушвіц. Після Другої світової війни перебував в еміграції у Німеччині. 1945–1959 — член Проводу ЗЧ ОУН. Був «правою рукою» провідника ОУН(б) Бандери С. Далі, до 1968, очолював Провід ЗЧ ОУН. Редагував газету «Шлях перемоги». Похований на цвинтарі Вальдфрідгоф.

* * *

До «дорогого друга «Леміша» [Кук В.].
Весна 1951 р.

У листі, який автор написав адресатові вперше, він повідомляє, що вже дізнався про смерть Шухевича Р. На III конференції ЗЧ ОУН Бандера С. пішов з посади керівника і на його місце було обрано Стецька Я., зазначається у документі. Також окреслено діяльність ЗЧ ОУН, УГВР, АБН. Згадуються: Федун П., Донцов Д.

Оригінал листа вилучено 15.05.1951 р. біля с. Бишки Козівського р-ну Тернопільської обл. у кур'єрів ЗЧ ОУН.

ГДА СБУ, ф. 65, спр. С-9115 (справа-формуляр «Звено»), т. 3, арк. 209–223. Копія, машинопис, переклад з української на російську мову, здійснений старшим уповноваженим управління 2-Н МДБ УРСР Купрієнком у травні 1951 р.

Інша копія: ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 46, арк. 193–204.

* * *

До ЗП УГВР.
1951 р.

Автор листа пропонує методи вирішення конфліктної ситуації, яка склалася між ЗЧ ОУН і ЗП УГВР.

ГДА СБУ, ф. 65, спр. С-9115 (справа-формуляр «Звено»), т. 3, арк. 101–106. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову, здійснений старшим уповноваженим управління 2-Н МДБ УРСР Підлипенком.

ОХРИМОВИЧ ВАСИЛЬ ОСТАПОВИЧ

[«Бард», «Грузин» (1951), «Давид», «Кузьма», «Охало», «Павелко», «Пилип» «Серб», (1951), «Філософ», «Чабан», «ОК» (1953), «К» (1952)]

(24.05.1914, с. Дачків Велико-Барківського р-ну
Тернопільської обл. — 18.05.1954, в'язниця МДБ)

Походив зі священницької родини. Вступив до ОУН під час навчання у Тернопільській гімназії. В'язень польських тюрем (1935–1939). У 1940 закінчив юридичний ф-т Берлінського ун-ту. Під час розколу в ОУН став на бік Бандери С. Працював у канцелярії Військового штабу ОУН(б), навчався на курсах підготовки командного складу (1939–1940). Від липня 1941 очолив Тернопільський ОП ОУН(б). З 1942 був одним із співorganizаторів УПА та керівників школи підготовки підпільних кадрів ОУН для роботи у східних обл. України. Учасник II та III конференцій ОУН. Від квітня 1943 очолив КП ОУН(б) «Галичина», кооптований до Проводу ОУН. Через хворобу переведений до політичної референтури ГП ОУН(б). Із др. пол. 1944 був керівником мережі ОУН(б) на території Польщі. Від серпня 1945 — голова проводу в Аугсбурзі (Німеччина), член Баварського крайового проводу. Восени 1946 приєднався в ЗЧ ОУН до опозиційної щодо Бандери С. групи Ребета Л. Далі навчався на американських курсах розвідників. 20.05.1951 закинтий із групою нелегалів до ОУН на ЗУЗ із метою збору розвідувальної інформації та схилення керівників підпілля до визнання ЗП УГВР репрезентантом збройного руху опору в Україні. 06.10.1952 затриманий органами МДБ. За вироком військового трибуналу розстріляний. Не реабілітований.

* * *

До «Сто» [Шухевич Р.].
Від 28 грудня 1948 р.

У листі автор повідомляє адресата про отримання організаційної пошти і пропагандистських матеріалів, а також перераховує, які документи передає адресатові.

Документ вилучено 08.02.1949 р. у с. Пітушків Млинівського р-ну Рівненської обл. під час ліквідації М. Козака.

ГДА СБУ, ф. 65, спр. С-7736 (справа-формуляр на Кука В.С.), т. 3, арк. 145–146. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову.

* * *

До Косинського-«Доктора».
[1951 р.]

Проект листа, якого написав Охримович В., і так і не надіслав. У проекті викладено інформацію про кадрові втрати, діяльність «більшовицької» влади на території Стрийського р-ну. Також автор подає пропозиції щодо можливих каналів зв'язку і просить допомогти йому продуктами харчування.

Документ вилучено 21.12.1951 р. у лісовому масиві на пн.-сх. від с. Вишнів Рогатинського р-ну Івано-Франківської обл. під час ліквідації Кравчука Р.

ГДА СБУ, ф. 65, спр. С-7736 (справа-формуляр на Охримовича В.О.), т. 8, арк. 14 (конверт). Фотокопія рукописного оригіналу.

Інша копія: ГДА СБУ, ф. 65, спр. С-7736 (справа-формуляр на Охримовича В.О.), т. 7, арк. 127–129.

* * *

До «друга «В-н» [можливо «Владан» — Фрайт В.]
Від 20 червня 1952 р.

У листі автор окреслює безпечні канали організаційного зв'язку для передачі пошти після того, як низку кур'єрів було розконспіровано.

Лист вилучено 04.07.1952 р. УМДБ Станіславської обл. у невідомого кур'єра зв'язку, ліквідованого під час спроби переправитися через р. Дністер біля с. Гановці Галицького р-ну Івано-Франківської обл.

ГДА СБУ, ф. 65, спр. С-7736 (справа-формуляр на Охримовича В.О.), т. 9, арк. 5 (конверт). Оригінал, рукопис.

ГДА СБУ, ф. 65, спр. С-7736 (справа-формуляр на Охримовича В.О.), т. 5, арк. 157–162; Там само, арк. 163 (конверт). Копія.

* * *

До [Кука В.].
[1953 р.].

Автор виправдовується, чому не з'явився на заплановану зустріч. Рецензується стаття «Перший з перших» (про Шухевича Р.). Робиться огляд недатованих листів від «Всеволода» [Гриньох І.] до нього («Кузьми») [Охримович В.], від «Всеволода» до членів УГВР, від Лебеда М. до Кука В., а також листів «Ігоря» [Лебеда М.] та «Верещаки». Наголошується, що Ленкавський С. останнім часом тяжіє від ЗЧ ОУН до ЗП УГВР. Ідеться про скликання «Бийлихом» [Бандера С.] конференції ЗЧ ОУН у травні 1952 р. Згадується його лист проти ЗП УГВР і ОУН(б) в Україні. Автор також інформує про доручення, яке дав «Грому» — перевірити кадри в Коломийській окрузі.

Проект листа Охримовича В. до Кука В., написаний під диктовку співробітників МДБ для оперативної гри з виведення Кука В. з націоналістичного підпілля. Лист адресатові вручено не було.

ГДА СБУ, ф. 65, спр. С-9079 («Берлога», Київська колекція), т. 23, арк. 200–209. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову.

* * *

До «15» [Кук В.].
[1953 р.].

Автор звітує про те, що лист від «Леміша» [Кук В.] отримав. Ним даються відповіді на питання організаційного характеру.

На першій сторонці у верхньому правому куті зазначено порядковий номер і адресу пошти — «5223», «1/53». Фіктивний лист написано під диктовку співробітників МДБ. Оригінал вручений не був.

ГДА СБУ, ф. 65, спр. С-7736 (справа-формуляр на Охримовича В.О.), т. 9, арк. 19 (конверт). Оригінал, рукопис.

Копії: ГДА СБУ, ф. 65, спр. С-7736 (справа-формуляр на Охримовича В.О.), т. 8, арк. 20 (конверт); ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 18, арк. 116–124.

* * *

Адресат невідомий.
18 листопада 1945 р.

Ідеться про стан української еміграції у союзницьких зонах окупації Німеччини, відносини між емігрантами та союзницькою адміністрацією. Сформульовано подальші плани ОУН(б), зокрема стосовно співпраці з англійцями, американцями. Інформується про переговори з представниками АК.

ГДА СБУ, ф. 65, спр. С-9079 («Берлога», Київська колекція), т. 3, арк. 96–97.

Згадки про листи Охримовича Василя Остаповича

16 травня 1950 р.

Цитати уривків із листів Охримовича В.

ГДА СБУ, ф. 65, спр. С-0979 («Берлога», Київська колекція), т. 23, арк. 49–51.

* * *

Доповідна записка.
Дата не вказана.

У документі містяться уривки організаційного листування між Охримовичем В., «Дем'яном» [Петрушевич С.] і «Маком» [можливо Гошовський Ю.].

ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 63, арк. 204–210. Копія, машинопис російською мовою.

ПІДГАЙНИЙ БОГДАН ВОЛОДИМИРОВИЧ

[«Аскольд», «Бик», «Доктор»]

(02.01.1906, с. Полонична Кам'янка-Бузького р-ну Львівської обл. — 01.09.1980, м. Торонто, Канада)

У 1923 став членом УВО. Випускник Академічної гімназії у Львові (1925), Данцізької політехніки (1932). Член «Пласту». Бойовий референт КЕ ОУН ЗУЗ (липень 1933 – червень 1934). Співучасник нападів на шкільного куратора Собінського (1926), пошту у Трускавці (1930). У 1936 засуджений на Варшавському процесі до довічного

ув'язнення, а на Львівському — до 15 (за амністією зменшено до 10) років. Вийшов на волю у вересні 1939. Служив у ВП (Військо польське), батальйонах «Нахтігаль» і «Роланд». Згодом за дорученням Шухевича Р. вступив у дивізію «Галичина», був там к-ром сотні, поручником. У кінці 1940-х – на поч. 1950-х керував референтурою зв'язків Проводу ЗЧ ОУН. За деякими даними, співпрацював з англійською контррозвідкою. У 1954 перейшов на бік ОУН(з) («двійкарі»). Із 1956 перебував у Канаді, працював інженером. Став співвласником фірми у Торонто. Активіст Братства 1-ї дивізії УНА. Співавтор збірника «Броди».

* * *

До «друга «Леміша» [Кук В.].
Весна 1951 р.

Адресатові доводиться до відома, що людина, яка принесе цей лист, є представником АБН, яка уповноважена повідомити важливу інформацію в усній формі. Згадуються кур'єр «Усміх» [Матвієйко М.], «Комар», «Микола», «Пімста», «Роман».

Інший автор листа «Карбович» [Стецько Я.]. Можливо, це лист Стецька Я., який скопіював Підгайний Б.

ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 46, арк. 231. Копія, машинопис.
Переклад з української на російську мову, здійснений старшим оперуповноваженим управління 2-Н МДБ УРСР Печерським 7.06.1951 р.

* * *

До «Проводу ОУН на УЗ і друга провідника».
Весна 1951 р.

У листі автор інформує адресата про отримання пошти, передачу кур'єром усних повідомлень, канали можливого з ним зв'язку. Порушуються також і військово-політичні аспекти, пов'язані з можливим початком III світової війни. Критикується діяльність ЗП УГВР. Автор висловлюється проти підвищення у рангах українських військових-емігрантів.

ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 46, арк. 255–259. Копія, машинопис.
Переклад з української на російську мову, здійснений зас-

тупником начальника відділення управління 2-Н МДБ УРСР
Бублиєм у травні 1951 р.

РЕБЕТ (ЦІСИК) ДАРИНА ОМЕЛЯНІВНА

[«Орлян», «П. Орлян», «Роберт»]

(26.02.1913, м. Кіцмань Чернівецької обл. — 05.01.1992,
м. Мюнхен, ФРН)

Закінчила Стрийську гімназію. Стала членом «Пласту». Вступила в УВО. Член ОУН з 1929. 22.03.1939 була заарештована за належність до ОУН. Працювала у Стрийській окрузі ОУН провідником, жіночим референтом (1933–1934). Опановувала професію юриста у Львівському та Люблінському ун-тах. Референтка Юнацтва КЕ ОУН ЗУЗ, відповідальна за зв'язок із ПУН (1935–1939). Далі, до 1941, перебувала у Кракові як член Крайового проводу ЗОУЗ. Політв'язень німецької тюрми (1941). Після звільнення до 1943 працювала у референтурі пропаганди Проводу ОУН(б). Після Другої світової війни — організаційний референт ЗЧ ОУН. Одна з ініціаторів створення УГВР, обрана членом президії. У складі ЗП УГВР виїхала в еміграцію. Проживала в американській зоні окупації Німеччини. Була членом політичної ради ОУН(з), її головою (від 1979). Автор спогадів.

* * *

До «високоповажного пана» Бандери Степана
Від 14 лютого 1951 р.

Зазначається, що лист Бандери С. від 20.12.1950 р. був отриманий, даються відповіді на сформульовані у ньому запитання. Критично оцінюються пропозиції Бандери С. щодо «Положення проводу ОУН на українських землях». Тональність листа щодо адресата чітко негативна.

Оригінал листа вилучено 15.05.1951 р. радянськими спецслужбами біля с. Бишки Козівського р-ну Тернопільської обл. у кур'єрів ЗЧ ОУН.

ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 46, арк. 242–254. Копія, машинопис.

Переклад з української на російську мову, здійснений стар-

шим уповноваженим управління 2-Н МДБ УРСР Павленком у травні 1951 р.

Інша копія: ГДА СБУ, ф. 65, спр. С-9115 (справа-формуляр «Звено»), т. 3, арк. 113–125.

* * *

До Проводу ЗЧ ОУН.
Від 13 квітня 1951 р.

Автор листа ставить адресата до відома, що відкидає запрошення взяти участь у конференції ЗЧ ОУН. Також пояснюються причини такого рішення.

Лист вилучено 15.05.1951 р. біля с. Бишки Козівського р-ну Тернопільської обл. у кур'єрів ЗЧ ОУН.

ГДА СБУ, ф. 65, спр. С-9115 (справа-формуляр «Звено»), т. 3, арк. 126–128. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову, здійснений старшим уповноваженим управління 2-Н МДБ УРСР Бабенко.

* * *

До «Тура» [Шухевич Р.].
Дата не вказана.

Лист-звернення до керівників ОУН(б) на ЗУЗ і до керівництва УГВР, в якому автор повідомляє про політичну ситуацію, що склалася у ЗЧ ОУН.

Оригінал листа був вилучений 20.11.1951 р. з мертвого пункту зв'язку Федун Петра у лісовому масиві неподалік від с. Бряза(?) Болехівського р-ну Станіславської обл.

ГДА СБУ, ф. 65, спр. С-9112 (справа-формуляр «Шакал»), т. 11, арк. 14–33. Копія, машинопис, переклад з української на російську мову.

Згадки про листи від Ребет (Цісик) Дарини

До Проводу ОУН(б) в Україні.
Від 31 жовтня 1951 р.

Свідчення Охримовича В. про кількість листів, які були надіслані Ребет Д., методи їх пересилання.

ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 40, арк. 84–87.

* * *

До Бандери Степана.
[Дата не встановлена].

Свідчення Галаси Василя про те, як він, перебуваючи у Кука В., ознайомився зі змістом листів, які надіслала Ребет Д. до Бандери С.

ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 43, арк. 203–207.

СТАХІВ ВОЛОДИМИР ПАВЛОВИЧ

[«Дир», «Корнило», «Мек», «Мук»]

(07.11 (10).1910, м. Перемишль, нині Польща —
25.10(11).1971, м. Мюнхен, ФРН)

Випускник Перемиської гімназії (1930). Навчався у Берлінській політехніці. Член «Пласту», Юнацтва ОУН. Був провідником Перемиської округи ОУН. Станом на 1941 — провідник ОУН(б) у Німеччині. У Кракові працював в УНК. У 1941 був міністром УДП. Заарештований гестапо 15.09.1941. До осені 1944 перебував у таборі Заксенгаузен. У жовтні вийшов на волю, мешкав у Мюнхені. Редагував газети «Українська трибуна» і «Сучасна Україна». До серпня 1948 працював контролером ЗЧ ОУН. Член ЗП УГВР та політради ОУН(з) (до 1960). Похований на цвинтарі Остфрідгоф.

* * *

Лист від «Мука» [Стахів В., член ГП ОУН].
До «дорогих друзів» [до провідників ОУН в Україні].
[Лист написаний на Великдень 1951 р.]

Ідеться про те, що ЗП УГВР неадекватно відреагувало на популяризацію своїх дій із боку ЗЧ ОУН, яка здійснювалася у 1945–1947 рр. Повідомляється про проведення III конференції ОУН. Також подано аналіз військово-політичної ситуації в Європі, США, Кореї, Греції.

Лист вилучено радянськими спецслужбами 15.05.1951 р. поблизу с. Бишки Козівського р-ну Тернопільської обл. у кур'єрів ЗЧ ОУН.

ГДА СБУ, ф. 65, спр. С-9115 (справа-формуляр «Звено»), т. 3, арк. 308–323. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову, здійснений начальником управління 2-Н МДБ УРСР Кононенко.

Інша копія: ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 46, арк. 123–135.

СТЕЦЬКО ЯРОСЛАВ СЕМЕНОВИЧ

[«Б. Озерський», «Зіновій», «Є. Орловський», «Карбович» (1946–1951), «Лука», «Орач» (1951)]

(19.01.1912, м. Тернопіль — 05.06.1986 м. Мюнхен, ФРН)

Походив із родини уніатського священника. З відзнакою закінчив Тернопільську гімназію. Навчався у Краківському та Львівському ун-тах юр. і філос. наукам (1929–1934). З юнацьких років став членом нелегальної організації «Українська націоналістична молодь», потім — УВО та ОУН. З 1932 — член КЕ ОУН, ідеологічний референт і редактор підпільних видань. В'язень польських тюрем (1934–1937). У січні 1938 підготував черговий збір ОУН, учасник Римського конгресу ОУН (1939). Співорганізатор створення РП ОУН(б) у Кракові (01.1940), а на II ВЗ ОУН(б) (04.1941) обрано заступником Бандери С. 30.06.1941 підготував та оприлюднив текст Акту про незалежність Української держави. Прем'єр УДП. Заарештований німецькою окупаційною владою і відправлений до концтабору Заксенгаузен (до 09.1944 перебував у «бункері смерті»). У 1945 крайова конференція ОУН(б) обирає його членом бюро Проводу ОУН. У 1946 очолив АБН, президентом якого був до кінця свого життя. З ініціативи Стецька Я. постала також Європейська рада свободи, яка обрала його довічним членом своєї почесної президії. У 1968 його було обрано головою Проводу революційної ОУН(б). Похований на Мюнхенському цвинтарі.

* * *

До президента УГВР [Осьмак К.].
Від 18 грудня 1944 р.

Автор повідомляє, що вийшов із тюрми. Передається привітання від Бандери С. У листі схвалюється створення УГВР. ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 5, арк. 89. Копія, машинопис.

* * *

До «дорогих друзів».
Від 6 квітня 1946 р.

Автор повідомляє про обставини поранення 24.04.1945 р., а також хід лікування. Наголошується, що варто популяризувати історію про український уряд у Львові 1941 р. Ідеться про необхідність вироблення політичної платформи АБН. Міститься пропозиція зробити УДП підзвітним перед УГВР.

ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 42, арк. 155–156. Копія, машинопис.
Переклад з української на російську мову.

* * *

До «голови Генерального секретаріату УГВР і проводу ОУН на Україні» [Кук В.].
Квітень 1951 р.

У листі автор подає звіт про роботу, яка була проведена АБН і ЗЧ ОУН на міжнародній арені, під назвою «Повідомлення про зовнішньополітичну і АБН діяльність за останні 3 роки». Інформує про кадрові зміни у середовищі ЗП УГВР та подає на обговорення і затвердження проект структурних змін ЗП УГВР. Також інформує про внутрішні конфлікти у ЗЧ ОУН та АБН.

Документ вилучено 15.05.1951 р. поблизу с. Бишки Козівського р-ну Тернопільської обл. у кур'єрів ЗЧ ОУН.

ГДА СБУ, ф. 65, спр. С-9115 (справа-формуляр «Звено»), т. 3, арк. 324–372. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову, здійснений начальником відділення управління 2-Н МДБ УРСР Кононенком.

* * *

До «дорогого друга «Юрія» [Кук В.] та «друзів».
Квітень 1951 р.

Інформаційний лист про діяльність АБН, ЗЧ ОУН та УГВР. У листі подається інформація про заходи щодо вшанування пам'яті Шухевича Р., аналізується ситуація про можливість початку III світової війни.

Документ вилучено 15.05.1951 р. поблизу с. Бишки Козівського р-ну Тернопільської обл. у кур'єрів ЗЧ ОУН.

ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 46, арк. 80–121. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову, здійснений старшим оперуповноваженим управління 2-Н МДБ УРСР Вакуленко.

Інша копія: ГДА СБУ, ф. 65, спр. С-9115 (справа-формуляр «Звено»), т. 3, арк. 249–286.

* * *

До голови Генерального секретаріату УГВР і проводу ОУН в Україні [Кук В.].
Квітень 1951 р.

Міститься критика ЗП УГВР за його неконструктивну позицію щодо ЗЧ ОУН. У додатку до листа подано звіт про роботу АБН, а саме висвітлюються відносини у ЦК АБН між діячами ЗП УГВР та Українського представництва.

Оригінал документа вилучено 15.05.1951 р. поблизу с. Бишки Козівського р-ну Тернопільської обл. у кур'єрів ЗЧ ОУН.

ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 46, арк. 207–218. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову.

* * *

До «дорогого друга «Леміша» [Кук В.].
Весна 1951 р.

У листі автор інформує Кука В. про те, що людина, яка принесе цей лист («Усміх» [Матвієйко М.]), є представником АБН і передасть певну інформацію в усній формі.

Документ вилучено 15.05.1951 р. поблизу с. Бишки Козівського р-ну Тернопільської обл. у кур'єрів ЗЧ ОУН. На оригі-

налі листа, окрім підпису Стецька Я., була віза «Аскольд» [Підгайний Б.].

ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 46, арк. 231–232. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову, здійснений старшим оперуповноваженим управління 2-Н МДБ УРСР Печерським 07.06.1951 р.

Інші копії: ГДА СБУ, ф. 65, спр. С-9115 (справа-формуляр «Звено»), т. 3, арк. 3–4; Там само, т. 2, арк. 284.

* * *

До «дорогих друзів».
[Весна 1951 р.].

Лист організаційно-інформативного характеру, направлений до підпілля ОУН(б) на ЗУЗ. У листі зазначено адресатів, до яких звертався автор «Тур» [Шухевич Р.].

ГДА СБУ, ф. 65, спр. 19127 («Берлога», Дрогобицька обл.), т. 1, арк. 402–403. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову.

* * *

До «Байрака» [Косарчин Я.].
[Не пізніше 1951 р.].

Роз'яснюється, якими методами українському підпіллю слід проводити роботу у Великобританії, США, Бельгії, Іспанії, Німеччині та інших країнах. Ідеться про популярність за кордоном НТС [Народно-трудового союзу], проникнення туди радянської агентури.

ГДА СБУ, ф. 13, спр. 379, т. 2, арк. 224–248. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову [здійснений у 1955 р.].

Інші листи

Від «Стрийського» [можливо Шанковський Л., член ЗП УГВР, працівник видавництва «Пролог»].

До «друга «Шаха» [Бабій Я., провідник Тернопільської округи Карпатського краю].

Від 25 квітня 1946 р.

У документі подано інструкційні вказівки та пояснення до «Інструкції на початок війни» (долучена до листа як додаток). Автор також подає рекомендації щодо роботи диверсійних та пропагандистських осередків ОУН(б) на українських землях у випадку початку III світової війни.

ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 31, арк. 52–53. Копія, машинопис.
Переклад з української на російську мову.

* * *

Від «Н. Олежко» («Чайка»).

До «дорогих друзів» [до провідників ОУН в Україні].
[1950–1951 р.].

Автор розмірковує над причинами неузгоджень між ЗЧ ОУН і ЗП УГВР. Наводяться приклади безпідставної критики з боку УГВРівців дій представників ЗЧ ОУН — «Іваніва» [Логош О.], Гриньоха І., Стиранки М. Подається аналіз пропагандистських статей цих осіб, які вийшли друком за кордоном. Автор заперечує думку ЗП УГВР про розбіжності у поглядах між Бандерою С. та Шухевичем Р.

Лист вилучено 15.05.1951 р. поблизу с. Бишки Козівського р-ну Тернопільської обл. у кур'єрів ЗЧ ОУН.

ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 46, арк. 4–21. Копія, машинопис.
Переклад з української на російську мову, здійснений старшим оперуповноваженим управління 2-Н МДБ УРСР Гнапом у травні 1951 р.

Інша копія: ГДА СБУ, ф. 65, спр. С-9115 (справа-формуляр «Звено»), т. 3, арк. 287–307.

* * *

Від «А. Бабенка» [представник ЗЧ ОУН].

До «шановного громадянина «Полтави» [Федун П.].

Від 9 квітня 1951 р.

Автор пояснює, чому не опублікував у закордонній пресі листа Федун П. до керівництва ЗЧ ОУН.

Цей лист потрапив до співробітників МДБ із закордонною поштою у 1952 р. Автор листа не знав, що на той час Федун П. уже загинув.

ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 87, арк. 145–149. Оригінал, машинопис.

* * *

Від «Гуцула» [Бутківський І.].

До «друга «Вернигори» [референт з організаційних питань проводу ЗЧ ОУН].

Червень 1951 р.

Про заходи ЗЧ ОУН, спрямовані на ліквідацію ЗП УГВР. Указано причину виходу з проводу ЗЧ «Ярополка» [Лебідя М.], «Доктора» [Гриньоха І.] та «Лугового». До листа додано надруковану на ротаторі листівку «Друзі, воїни УПА», датовану червнем 1950 р.

На першій сторінці містяться зашифровані позначення — «15/7 948», «Х 301». Оригінал документа вилучено 15.05.1951 р. біля с. Бишки Козівського р-ну Тернопільської обл. у кур'єрів ЗЧ ОУН.

ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 46, арк. 224–229. Там само, ф. 65, спр. С-9115 (справа-формуляр «Звено»), т. 3, арк. 384–390. Переклад з української на російську мову, здійснений заступником начальника відділу управління 2-Н МДБ УРСР Арутюновим.

Владимир Ковальчук, Валерий Огородник. Письма Степана Бандеры, членов ЗЧ ОУН и ЗП УГВР (аннотированный указатель).

Редколлегия журнала «З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ» публикует первую часть аннотированного указателя «Переписка руководителей ОУН и командиров УПА», подготовленного сотрудниками Отраслевого государственного архива Службы безопасности Украины.

Ключевые слова: аннотированный указатель, переписка, Организация украинских националистов, Украинская повстанческая армия.

Volodimir Kovalchuk, Valerii Ohorodnik. The letters of Stepan Bandera, members of foreign units of OUN and foreign mission of UHVR (annotated index).

The editorial board of journal published the first part of annotated index «The correspondence of OUN leaders and chief staff of UPA», prepared by the personnel of Branch state archive of Security service of Ukraine.

Key words: annotated index, correspondence, the Organization of Ukrainian Nationalists, Ukrainian Insurgent Army.

З ІСТОРІЇ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

*Валерій Шайкан**
(Кривий Ріг)

Пропагандистські акції українських самостійницьких формувань на завершальному етапі Другої світової війни

У статті автор досліджує пропагандистські акції українських самостійницьких формувань на завершальному етапі Другої світової війни.

Ключові слова: ОУН, УПА, Друга світова війна, пропаганда, агітація.

Визволення України від гітлерівських окупантів протягом 1943–1944 рр. призвело до серйозних змін у розстановці політичних сил, що не могло не позначитися й на зміні тактики боротьби українських самостійницьких формувань. Розуміння того факту, що Німеччина та її союзники самотужки не

* *Шайкан В.О.* — кандидат історичних наук, доцент Криворізького економічного інституту ДВНЗ «Київський національний економічний університет ім. Вадима Гетьмана».

зможуть перемогти СРСР і повалити сталінсько-більшовицький режим, штовхало керівників самостійницького руху на пошук нових форм боротьби, не відмовляючись від стратегічної мети — відновлення української державності.

Документи, опубліковані українськими вченими В. Дзьобак, В. Сергійчуком, С. Кокіним, архівні матеріали, а також дослідження В. Гриневича, Л. Гриневич, Б. Якимовича¹ свідчать, що на завершальному етапі війни ідея відродження самостійності української держави не втратила актуальності в націоналістичному середовищі. Ще наприкінці 1943 р. один із лідерів самостійників Т. Бульба-Боровець звернувся з листом до німецького уряду, в якому закликав змінити ставлення до українського народу і дати йому можливість включитися у спільну боротьбу проти більшовизму. При цьому Т. Боровець висував декілька умов, виконання яких, на його думку, надало б можливість українцям стати повноправними союзниками Німеччини. Однією з найважливіших було:

«Визнати українську самостійну державу із законним урядом Української Народної Республіки, як спадщину сл. п.Симона Петлюри. Уряд УНР має бути доповнений представниками всіх діючих в Україні політичних угруповань»².

У листі Т. Боровець намагався демонструвати єдність самостійницьких сил. Він вимагав

¹ Гриневич В., Гриневич Л., Якимович Б. Історія українського війська (1917–1995) / Упор. Я. Дашкевич. – Львів: Світ, 1996; Дзьобак В. Тарас Бульба-Боровець і його військові підрозділи в українському русі опору (1941–1944). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2002; Кокін С.А. Анотований покажчик документів з історії ОУН і УПА у фондах Державного архіву СБУ. – К., 2000. – Вип. 1; Сергійчук В. Боротьба за волю, а не коляборація // Визвольний шлях. – 2001. – Кн. 4. – Квітень. – С. 44–45; Його ж. Український здвиг: Наддніпрянщина: 1941–1955. – К.: Укр. видав спілка, 2005; Його ж. Український здвиг: Поділля: 1939–1955. – К.: Українська видавнича спілка, 2005; Його ж. Український здвиг: Прикарпаття: 1939–1955. – К.: Укр. видав. спілка, 2005.

² Дзьобак В. Тарас Бульба-Боровець і його військові підрозділи в українському русі опору (1941–1944). – С. 242.

«звільнити з в'язниці українського революціонера Степана Бандеру та всіх політичних в'язнів і репресованих»³.

При позитивному ставленні німецького уряду, Т. Боровець пропонував негайно організувати зустріч його представників з А. Ливицьким, А. Мельником, С. Бандерою, М. Величківським, Омеляновичем-Павленком (старшим) і митрополитом Андрієм Шептицьким⁴. Таке широке представництво мало переконати гітлерівців у серйозності намірів українських національно-визвольних сил.

Усвідомлювали складність боротьби з більшовизмом власними силами і провідники бандерівського крила ОУН. Задля демонстрації масовості антибільшовицького руху у СРСР і здобуття у майбутньому підтримки міжнародної спільноти вони 20–21 листопада 1943 р. скликали на підконтрольній території I конференцію поневолених народів Сходу Європи й Азії. В її роботі взяло участь 39 осіб, які представляли 13 народів і народностей СРСР:

українців — 5,
білорусів — 2,
грузинів — 6,
вірменів — 4,
казахів — 1,
азербайджанців — 6,
узбеків — 5,
башкирів — 1,
кабардинців — 1,
осетин — 2,
татар — 4,
чувашів — 1.

Неофіційно брав участь у конференції Тарас Чупринка (Р. Шухевич)⁵. Попри зусилля ОУН(б) цей захід так і залишився пропагандистським кроком. Намагання бандерівців надати антибільшовицькому рухові інтернаціонального характеру зазнало невдачі.

³ Дзьобак В. Вказ. праця.

⁴ Там само. — С. 243.

⁵ Гриневич В., Гриневич Л., Якимович В. Історія українського війська (1917–1995). — С. 541.

Таким чином, на межі 1943–1944 рр. в агітаційній роботі самостійницького руху відбувалося поступове зміщення уваги від антинімецької в бік антибільшовицької пропаганди. До такої ж думки схиляється С. Кокін, наводячи документ, укладений Т. Боровцем у Берліні 8 лютого 1944 р., в якому той пропонував об'єднати зусилля всіх поневолених більшовизмом народів задля утворення суверенних держав⁶.

У грудні 1943 р. Головне командування УПА зробило спробу втілити у життя ідею спільної боротьби народів СРСР проти радянської влади, активізувавши антирадянський рух за межами України. Так з'явилася листівка-звернення

«Білоруський народе!»,

в якій ототожнювали більшовицький режим з імперською Росією, закликаючи білорусів до утворення власної армії і боротьби за самостійну державу. Документ завершувався словами:

«Хай живе самостійна білоруська держава! Хай живе самостійна українська держава! Хай живуть самостійні національні держави поневолених народів!»⁷.

Подібна листівка-звернення, датована груднем 1943 р., була адресована і українцям — бійцям та командирам Червоної армії. Тут також наводилися приклади численних злочинів радянської влади проти українського народу, а комуністичний режим ототожнювався з німецьким окупаційним правлінням. Така паралель мала вселяти ненависть і бажання знищити більшовицький лад. Адресність листівки підсилювалася апелюванням до національної належності бійців, що мало дати більший пропагандистський ефект. Наголошувалося, що

«у своїй боротьбі український народ іде разом з усіма поневоленими народами Європи й Азії»⁸.

⁶ Кокін С.А. Вказ. праця. – С. 177.

⁷ Звернення Головного командування УПА до білоруського народу // Молодь України. – 1992. – 17 вересня.

⁸ Сергійчук В. Український здвиг: Наддніпрянщина: 1941–1955. – С. 343–344.

Ухил самостійників до антибільшовицької пропаганди сприяв поширенню гітлерівцями чуток про співпрацю з ними націоналістів, що вводило в оману населення і підривало авторитет ОУН. Тому навесні 1944 р. крайовий провід організації змушений був виступити з роз'ясненням своєї позиції перед членами ОУН і населенням:

«Німці і тепер є окупантами частини західноукраїнських земель і застосовують на цих територіях усі методи збанкрутілої колонізаторської політики [...] Німецькі чутки про спілку і співробітництво [...] мають своєю метою притупити серед народу пильність [...]»⁹.

Відчуття неминучого зіткнення з радянською армією вимагало нових підходів у пропагандистській роботі, кращого знання й осмислення історії. Цим питанням присвячувалася крайова конференція референтів пропаганди ОУН, яка відбулася в Галичині 14–18 червня 1944 р. Заслуговеє на увагу доповідь А. Смиліва «Історичний шлях російського імперіалізму», яка була віддрукована і поширена серед пропагандистів. Автор убачав в СРСР продовження 400-річної історії «білого російського імперіалізму». Водночас А. Смилів не ототожнював російський народ із Російською імперією та «сталінсько-більшовицьким імперіалізмом», підкреслюючи, що народ Росії здатен на «революційний підйом» і у цьому сенсі може бути союзником України у боротьбі проти сталінізму¹⁰.

Пропагандистським кроком самостійників на завершальному етапі війни була й спроба відмежуватися від контактів ОУН та УПА з німцями, які були доволі частими. Так, у доповідній записці шефу гестапо Г. Мюллера, датованій квітнем 1944 р., читаємо:

«[...] Досягнуто угоди: УПА не буде нападати на німецькі частини. УПА буде постійно посилати своїх розвідників, переваж-

⁹ *Сергійчук В.* Боротьба за волю, а не коляборація. – С. 44–45.

¹⁰ *Бутко С.В.* Політика ОУН і УПА восени 1943–1944 рр.: російський фактор // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст. / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2005. – Вип. 9. – Ч. 2. – С.417–418.

но дівчат, у зайняті противником райони і буде доповідати результати розвідки у відділі розвідки (1с) бойових частин [...]».

І далі ще більш конкретно:

«Задля запобігання перешкод у цій важливій для нас співпраці наказано: 1. Агенти УПА, які мають на руках посвідчення, підписані “капітан ФЕЛІКС”, або особи, що перебувають на службі в УПА, затриманню не підлягають, їх належить пропускати разом зі зброєю. На вимогу агенти повинні найкоротшим шляхом терміново доправлятися у відділі 1с бойової групи»¹¹.

Навіть родичі одного з провідників ОУН — М. Лебеда, які були заарештовані гітлерівцями й утримувалися в концтаборі Равенсбрюк, мали певні пільги. Зокрема, його дружині, з дозволу німців, передавалася білизна і гроші¹².

Звичайно, це компрометувало лідерів ОУН, і тому, як свідчив на допиті один із провідників ОУН(б) М. Степаняк, у червні 1944 р. було скликано конференцію, на якій вирішено утворити нову структуру — Народно-визвольну революційну організацію (НВРО), котра мала замінити попередню абревіатуру — ОУН¹³. Нова назва не змінювала внутрішнього змісту організації, але свідчила про усвідомлення певними колами керівництва ОУН уразливості своїх позицій. Цей крок знову загострив внутрішні, і без того напружені, суперечності у проводі ОУН(б). Зі свідчень на допиті члена ОУН О. Луцького випливає, що Р. Шухевич заперечував проти перейменування. За подібні «ініціативи» він навіть хотів віддати під суд «революційного трибуналу» деяких провідних діячів ОУН — «Галину» (Я. Бусел), «Клима Савура» (Д. Клячківський), «Леміша» (В. Кук), «Сергія» (М. Степаняк)¹⁴.

Не припинялася конфронтація і між бандерівцями та мельниківцями. Із радянських донесень за квітень 1944 р. відомо, що

¹¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 4628, оп. 1, спр. 11, арк. 128.

¹² Там само, арк. 123.

¹³ *Кокін С.А.* Вказ. праця. – С.19.

¹⁴ Там само. – С. 86.

«мельниківці діють за одне з німцями, ведуть боротьбу з бандерівцями. Мельниківці і німці захищають поляків. Не пускають бандерівців на «акцію» проти поляків. [...] 13 квітня 1944 р. їх не пустили на правий берег Бугу. В результаті бою бандерівці втратили 150 осіб»¹⁵.

Очевидно, у такий спосіб ОУН(м) намагалася зіграти роль миротворця в українсько-польських відносинах і здобути політичну підтримку польської сторони. Визнавали бандерівців своїми ворогами і німці. В одному з донесень вони оцінювали сили УПА в Україні у 80 тис. бійців і підкреслювали, що головним ворогом у Галичині самі бандерівці вважають німецьку адміністрацію й поляків¹⁶.

Важливим елементом пропагандистської роботи серед бійців УПА і населення керівництво ОУН(б) вважало пресу. Так, у листопаді 1944 р. замість журналу «До зброї!» почав видаватися журнал «Повстанець». Відомо 6 його номерів (виходив по травень 1945 р.). Зміст підкреслював пропагандистський характер видання. Головна ідея всіх публікацій – боротьба за самостійну українську державу. У першому числі повідомлялося про утворення Української головної визвольної ради, як спільного керівного органу різних самостійницьких сил, і було вміщено присягу вояка УПА, затверджену УГВР¹⁷. Спільною для всіх випусків була рубрика «На фронті боротьби поневолених народів з імперіалістами», яка свідчить, що намагання надати національно-визвольній боротьбі видимості інтернаціональної було важливим пропагандистським кроком¹⁸. Рубрика «Б'ємо загарбників» цілковито присвячувалася хронології бойових дій підрозділів УПА. По

¹⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 62, оп. 1, спр. 1641, арк. 27.

¹⁶ Див.: Літературна газета. – 1991. – 19 грудня.

¹⁷ Видання Головного командування УПА. Літопис УПА: Нова серія / НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Вид-во «Літопис УПА»; Гол. архів. управ. при КМ Міністрів України. – Т. 1. – К.; Торонто, 1995. – С. 127, 133.

¹⁸ Видання Головного командування УПА. Літопис УПА: Нова серія. – Т. 1. – С. 142–143, 169–170, 188, 235–236.

суті — це стисла форма звіту. Так, за підрахунками автора, з 28 липня 1944 р. по 28 лютого 1945 р. УПА провела 146 бойових операцій, з яких тільки 2 — проти гітлерівців, а решта — бої з частинами НКВС і Червоної армії. Антирадянська спрямованість дій УПА простежується у всіх випусках журналу, наводяться дані про кількісні втрати противника, причому вони завжди набагато перевищують власні. За даними «Повстанця», лише протягом вказаного періоду бійці УПА знищили близько 6,5 тис. солдатів та офіцерів НКВС і ще більше зазнали поранень. Власні ж втрати обчислювалися у межах кількох десятків осіб¹⁹. Навряд чи керівництво ОУН не розуміло, що дрібними сутичками досягти перемоги над радянською армією неможливо. Збройні акції мали радше пропагандистський характер, і проводилися з метою привернути до України увагу світової спільноти, зробивши її союзницею й одним із важелів тиску на керівництво СРСР. Досить тенденційно виглядає у журналі й аналіз міжнародних подій та висновки про неминучий розвал антигітлерівської коаліції і близьку війну СРСР із його колишніми союзниками.

Продовжував видаватися журнал «Український перець», в якому вміщувалися карикатури та сатиричні малюнки ідеологічної спрямованості на теми міжнародних і внутріполітичних подій. Головними персонажами виступали Гітлер, Сталін та їх оточення. У віршах, піснях, оповіданнях висміювалися пиха й самовпевненість окупантів. Усе це мало піднімати моральний дух повстанців. Отже, метою цих видань було посіяти серед населення України сумнів щодо переможного для СРСР кінця війни та зміцнити віру повстанців у власні сили й можливість відновлення самостійної держави.

Великого поширення на завершальному етапі війни набули звернення і заклики самостійників до різних верств населення. Так, в одному з них (січень 1944 р.) подавався короткий підсумок міжнародних подій і робився висновок про те, що гітлерівська Німеччина та її союзники наближаються до

¹⁹ Видання Головного командування УПА. Літопис УПА: Нова серія. — Т. 1. — С. 140–142, 161–164, 188–200, 225–228, 255–259.

неминучої катастрофи. Проте на зміну німецькій іде більшовицька окупація, з якою ОУН має намір боротися. У зверненні містився заклик міцніше згуртуватися навколо ОУН, вступати в лави УПА, здобувати зброю і готуватися до «всенародної революції»²⁰. До подібної пропагандистської акції вдалися й представники проводу ОУН(м). Але на відміну від бандерівців, котрі зверталися до українського народу, мельниківці вважали за потрібне залучити до боротьби широкі кола української еміграції, завданням якої мала бути популяризація ідеї українського національного визволення в Європі, викриття злочинної природи більшовизму, що загрожує не тільки українському, але й іншим народам²¹.

У липні 1944 р. з'явилося звернення Револуційного комітету поневолених народів, адресоване кубанському козацтву. Уже у заголовку автори документа апелювали до спільної долі кубанців та українців («Кубанці! Славні правнуки запорозьких козаків!»), а в історичному екскурсі акцентувалося на утисках козацтва, що їх чинили російська та більшовицька влади. Також висловлювалася впевненість у тому, що Україна здобуде незалежність і стане самостійною державою. Відмінність цього документа від подібних полягала в тому, що тут не було закликів до спільної боротьби, до повалення влади²² — його пропагандистська мета полягала в доведенні прагнень українців до незалежності і віри у неминучу перемогу.

У зверненні «До української молоді Східної України» наводилися приклади збиткувань більшовицької влади з українського населення (насильницька колективізація, індустріалізація), зверталася увага на одурманення комуністичною ідеологією, яка вимагала неймовірних зусиль при будівництві нового суспільства, закриваючи доступ до наукових,

²⁰ Звернення Головного командування УПА до білоруського народу // Молодь України. – 1992. – 17 вересня.

²¹ Мельник А. Спогади та документи. – К.: Фундація ім. О. Ольжича, 1995. – С. 320–322.

²² Сергійчук В. Український здвиг: Наддніпрянщина: 1941–1955. – С. 411–417.

літературних, мистецьких надбань більшої частини людства. Наголошувалося на тому, що боротьба триває, до неї долучилися кращі представники різних верств населення і містився заклик до молоді зривати більшовицькі плани, бойкотувати заходи радянської влади, включатися у боротьбу на боці ОУН та УПА²³.

Не забували самостійники у своїх зверненнях і тих, хто вірив у комуністичне майбутнє України. Таких зазвичай називали «зрадниками», «донощиками» тощо. Прикладами можуть слугувати відповідь на звернення до повстанців більшовицької влади Прикарпаття «Усім слоням, кучам, ослам, цапам і всій менажерії Станіславівської області» (жовтень 1944 р.) та звернення українських повстанців «Донощики!» (без дати, не раніше 1945 р.). Перший документ просякнутий ненавистю до Сталіна, НКВС і радянської влади. Категоричне «Ні!» повстанців на пропозиції влади означало продовження безкомпромісної боротьби. Подібні інтонації притаманні і другому документові, де наголошувалося на підступності більшовицького режиму, який силою і терором заганяв цілі народи в ярмо. У зверненні лунав заклик схаменутися, покинути службу комуністам і переходити до лав повстанців, спокутуючи таким чином гріхи перед Батьківщиною²⁴.

До листопада 1944 р. Червона армія завершила звільнення України від гітлерівських окупантів та перейшла на територію сусідніх держав, що призвело до ізоляції повстанських сил, ускладнило здобуття зброї й боєприпасів. Безперервні сутички з підрозділами НКВС і регулярної армії призводили до значних втрат. Допуляли самостійникам і широкомасштабні провокації радянських спецслужб. Колишній боєць УПА Д. Лавренюк згадував:

«Це були часи, коли агенти КГБ стали проникати в підпільну організацію і спокійно виловлювати всіх кращих людей і ще під

²³ *Сергійчук В.* Український здви́г: Наддніпрянщина: 1941–1955. – С. 555–562.

²⁴ Там само. – С. 572–575. *Його ж.* Український здви́г: Прикарпаття: 1939–1955. – С. 218–219.

маркою повстанців із тризубами на шапках убивали цілі сім'ї та кидали у криниці, а потім казали, що це бандерівці робили»²⁵.

Ситуація, що склалася, вимагала активізації пропагандистської роботи у стані противника. Тому серед документів УПА у цей період важливе місце відводилося зверненням до червоноармійців, солдатів військ НКВС, винищувальних загонів і т. п. Поширеною у західних областях була летючка «Українці — “Стрибки”», в якій йшлося про те, що завершення війни збіглося зі спалахом визвольної боротьби поневолених народів за самостійні національні держави, але більшовицький режим намагається придушити визвольну боротьбу, формуючи з місцевого населення винищувальні батальйони. Людей закликали не вступати до таких підрозділів, або повернути зброю проти ворогів свого народу²⁶. У зверненні «Бійці так званих внутрішніх військ МВД!» роз'яснювався справедливий характер боротьби українського народу і наголошувалося на неминучості кари, що спіткає «більшовицьких злочинців»²⁷.

На завершальному етапі війни в Європі, 2 травня 1945 р., один із лідерів ОУН А. Мельник надіслав телеграму на адресу держсекретаря США Е. Стеттініуса — учасника конференції у Сан-Франциско, де було затверджено статут ООН, — щодо участі у цьому заході делегата від радянської України. Цей зовнішньополітичний крок мав на меті привернути увагу світової спільноти до українського питання, адже представник радянської влади не може висловлюватися від імені всієї української нації, яка перебуває під більшовицьким пануванням²⁸. Тоді ж, у травні 1945 р., головний командир УПА Р. Шухевич, який представляв бандерівське крило ОУН,

²⁵ Спогади учасника УПА Д. Л. Лавренюка (архів автора).

²⁶ *Сергійчук В.* Український здвиг: Поділля: 1939–1955. – С. 135–137.

²⁷ Державний архів Тернопільської області, ф. Р.3432, оп. 1, спр. 166, арк. 1.

²⁸ На зов Києва: Український націоналізм у Другій світовій війні: 36 ст., спог. і док. / Зредагував К. Мельник, О. Лащенко, В. Верига. – К.: Дніпро, 1994. – С. 480–481.

виступив зі зверненням до своїх бійців у зв'язку із завершенням війни з Німеччиною. У ньому, зокрема, ішлося про великий внесок повстанців у боротьбу проти гітлерівців та наголошувалося на необхідності продовження протиборства з новим «наїзником» — більшовицькою Росією. Акцентувалося на необхідності використання методів боротьби, адаптованих до нових реалій²⁹.

Ще одним пропагандистським документом, що вийшов у липні 1945 р., було звернення УГВР і Головної команди УПА

«До всіх насильно вивезених з України, і тих, що мусили покинути рідні землі — братів і сестер наших, до всіх українців на чужині».

Як і попередні, цей документ містив нагадування про злидні, утиски і жертви, що їх зазнав український народ; констатувався факт, що на території України не вщухає визвольна боротьба проти більшовицького режиму; закликалося віддати всі сили на службу рідному краю, повертатися і вступати до повстанських загонів. Але головним завданням, що простежується у всьому тексті, на нашу думку, була демонстрація єдності самостійницьких сил, очолюваних УГВР. Документ випромінював упевненість у тому, що й інші народи Східної Європи та Азії незабаром піднімуться на боротьбу проти більшовицького поневолення³⁰.

Іноді звернення у вигляді листівок мали не тільки адресний, але й предметний характер та були спрямовані на зрив конкретних заходів радянської влади. Так, листівка «Батьки і матері» закликала населення не дозволяти своїм дітям вступати в піонерські організації, в яких виховуються «зрадники свого народу»³¹. У зверненні до вчителів-українців наголошувалося на їх великій відповідальності перед народом за

²⁹ Звернення головного командира УПА Т. Чупринки (Ю. Шухевича) до бійців і командирів у зв'язку із закінченням другої світової війни // Укр. істор. журн. – 1995. – № 3. – С. 116–117.

³⁰ http://oun-upa.org.ua/documents/tk_listowka2.html

³¹ *Сергійчук В.* Український здвиг: Поділля: 1939–1955. – С. 202–205.

плекання духовно і фізично здорового покоління, давалося роз'яснення, чого вимагає радянська влада від учителів, і містився заклик не підтримувати її ідеологічних заходів³².

Подібні пропагандистські акції були характерними для таємних організацій ОУН, що утворилися на зайнятій Червоною армією території України. Так, підпільна організація «Нескорений сокіл» розповсюджувала адресовані українській молоді рукописні листівки-звернення («Юнаки і дівчата», «Комсомольці») із закликами не вступати в комсомольські організації та з нагадуванням про неминучу розплату за зраду³³.

Превалювання на завершальному етапі війни саме рукописних листівок свідчило про слабкість матеріально-технічної бази, нестачу засобів для виготовлення пропагандистських матеріалів, котрі виявлялися і знищувалися у ході оперативних заходів НКВС³⁴. Це красномовно підтверджує листування оунівських активістів наприкінці 1944 р.:

«Друже Шумний! Згідно наказу 7-ХІ маємо зі всім активом СБ проробити політичну акцію дня 15.ХІ по всьому терені. Внаслідок чого Ви зобов'язані зробити наступне: 1. Приготовити фарби (олія з крейдою) (олія з сажою переварити) (олія з смолою). 2. Приготовити щітки для писання. 3. Порозуміться з Михайлом Голубом і разом прибути на вечір (захід сонця) 15.ХІ на Головничину [...]»³⁵.

Отже, можна стверджувати, що пропагандистська робота самостійницьких формувань у цей період переживала нелегкі часи. Водночас вона ставала одним із головних засобів боротьби в нових умовах. В інструкції крайовим референтам пропаганди від 20 серпня 1945 р. містилися чергові завдання на найближчий час:

«Сьогодні перед нашою політичною організацією, в першу чергу, стоять великі завдання по пропагандивній роботі, оскільки інші форми боротьби не мають можливостей свого всебічного

³² *Сергійчук В.* Український здвиг: Поділля: 1939–1955. – С. 228–231.

³³ Там само. – С. 205.

³⁴ Там само. – С. 140–141.

³⁵ Державний архів Рівненської області. ф. Р-30, оп. 2, спр. 24, арк. 30.

вияву. Членські кадри мусять якнайшвидше зрозуміти нове становище й переставити себе на нові революційні завдання, що ними є, в першу чергу, пропаганда [...]»³⁶.

Передбачалися основні її напрями: пропаганда в місті, армії, «лозунгова» пропаганда, робота серед мас і членів ОУН. Головним засобом визнавалося поширення листівок, гасел, підпільної літератури та преси з широким залученням до такої роботи жінок і шкільної молоді³⁷.

Визначалися й конкретні завдання. Так, належало серед мас

«роз'яснювати сьогорішнє міжнародне становище, вказуючи на всі існуючі непорозуміння, вогнища нових конфліктів між союзниками»,

«[...] не помагати більшовикам переконувати маси, що почався період мирного розвитку»,

наголошувалося на необхідності провести на західноукраїнських землях широку акцію проти переходу населення у православ'я³⁸. У додатку до інструкції наводилося 16 загальнополітичних гасел, 29 гасел для міст, 9 — для червоноармійців і 10 — для поширення серед селянства.

Підсумовуючи аналіз документів, можна стверджувати, що на завершальному етапі Другої світової війни акції самостійницьких формувань в Україні мали, здебільшого, пропагандистський характер. Увага поступово зміщувалася до антибільшовицької пропаганди, що відкривало перед комуністичними ідеологами широкі перспективи контрпропагандистської роботи, ототожнюючи націоналістичну ідеологію з нацистською. В умовах беззаперечної перемоги Червоної армії, яка була головним чинником вигнання з території України гітлерівських окупантів, подібна тактика не надто сприяла зміцненню віри в необхідність утворення незалеж-

³⁶ ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 62, арк. 21.

³⁷ Там само.

³⁸ Там само, арк. 23.

ної української держави. Спроби лідерів самостійницьких формувань повернути до українського питання увагу світової спільноти не мали будь-яких політичних наслідків.

Валерий Шайкан. Пропагандистские акции украинских самостийницьких формувань на завершающем этапе Второй мировой войны

Автор исследует пропагандистские акции, проводившиеся украинскими самостийницькими формированиями на завершающем этапе Второй мировой войны.

Ключевые слова: ОУН, УПА, Вторая мировая война, пропаганда, агитация.

Valerii Shaikan. The Propagandistic actions of Ukrainian independent formations in the closing stages of World War II

The article deals with the means of ideological fight used by Ukrainian nationalists at the end of World War II.

Key word: OUN, UPA, World War II, propaganda, agitation.

ХРОНІКА ПОДІЙ

*Олександр Безручко**

Круглий стіл у Київському міжнародному університеті

В огляді йдеться про проведення у Київському міжнародному університеті круглого столу «Використання документальної спадщини спецслужб у мас-медіа і наукових виданнях». Співробітники Галузевого державного архіву Служби безпеки України розповіли про використання документів колишніх радянських спецслужб.

Ключові слова: документальна спадщина, архів, радянські спецслужби, розсекречення.

22 квітня 2009 р. в Київському міжнародному університеті (КиМУ) пройшов круглий стіл на тему: «*Використання документальної спадщини спецслужб у мас-медіа і наукових виданнях*». Зустріч була організована за ініціативи інститутів КиМУ — телебачення, кіно і театру (директор — доц. О. В. Безручко) та журналістики (директор — доц. Н. І. Зикун, заступ-

* *Безручко О.В.* — кандидат мистецтвознавства, завідувач кафедри кіно-, телемистецтва, директор Ін-ту телебачення, кіно і театру Київського міжнародного ун-ту.

ник директора — проф. С. І. Горевалов). Участь у круглому столі взяли заступник директора Галузевого державного архіву СБУ, канд. іст. наук С. А. Кокін, начальник відділу Галузевого державного архіву СБУ О. А. Лошицький, професорсько-викладацький склад КиМУ, студенти інститутів журналістики й телебачення, кіно і театру.

Із вітальним словом до присутніх звернувся директор Інституту телебачення, кіно і театру КиМУ доц. О. В. Безручко, який звернув увагу на те, що архівні документи завжди відігравали важливу роль у з'ясуванні історії. Створення архіву СБУ дасть змогу відкрити правду про багато темних сторінок минулого.

С. А. Кокін розповів про передумови й причини створення державного архіву спецслужб. У першій половині 1990-х рр. за умов зростання наукового й громадського інтересу до архівної спадщини було вжито заходів щодо введення до системи Національного архівного фонду (НАФ) України документального масиву, котрий утворився у процесі оперативно-службової діяль-

Студенти Інститутів журналістики й телебачення, кіно і театру.

ності радянських органів держбезпеки в Україні (ВУНК, ДПУ, НКВС, НКДБ, МДБ, КДБ), а також Служби безпеки України.

Згідно із постановою Кабінету Міністрів України № 206 від 1 квітня 1994 р., було створено Галузевий державний архів Служби безпеки України, на який покладене завдання комплектування, централізованого обліку, забезпечення схоронності, а також використання документів, що мають оперативну, наукову й історико-культурну цінність, містять інформацію на паперових та інших носіях. Створення такого спеціалізованого архіву — справа дуже важлива, адже було розсекречено документи, що перебували під відповідним грифом понад 70 років.

На основі нових матеріалів було створено документальні фільми, спрямовані на висвітлення історичної долі видатних представників української інтелігенції, репресованих за радянської влади. Так, восени 2008 р. державний архів спецслужб спільно з Національною телекомпанією України презентували документальну стрічку з циклу «Гриф секретності знято» про відомого українського письменника Б. Антоненка-Давидовича — «Версія друга. Вижити». А 27 квітня 2009 р. відбулася презентація ще одного фільму з цього циклу — «Операція “Тютюн”» (про генерал-хорунжого армії УНР Юрка Тютюнника, режисер — Н. Баринів). Слід зазначити, що радянські спецслужби заводили справи-формуляри на багатьох діячів української культури, наприклад, на О. Довженка, М. Бажана, А. Малишка та ін. За ними шпигували, фіксували чи не кожен крок та розмову.

23 січня 2009 р. було видано указ Президента України «Про розсекречення, оприлюднення та вивчення архівних документів, пов'язаних з українським визвольним рухом, політичними репресіями та голодоморами в Україні». Відтак робота над дослідженням й оприлюдненням цих матеріалів тепер прискориться. Ще один напрям, за яким ведуться пошуки й розсекречення, — події голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Служба безпеки стоїть на позиції, що жодних таємниць у питаннях, які стосуються голодомору-геноциду і політичних репресій комуністичного тоталітарного режиму, не може бути. С. А. Кокін зауважив, що за такий тривалий період історії матеріалів залишилося небагато. Радянська влада намагалася приховати ці моторошні

сторінки нашого минулого. Крім того, щодо багатьох таємних операцій не залишилося ніяких даних, тому що керівництво країни забороняло навіть спецслужбам зберігати інформацію про ці події.

Після опрацювання наявних матеріалів Галузевий державний архів СБУ видав збірник документів і провів виставку «Розсекречена пам'ять», яка побувала в різних містах нашої країни. Зібранні матеріали згодом було опубліковано у книжці «Дзеркало душі народної: спогади та враження відвідувачів виставки про Голодомор 1932–1933 років в Україні “Розсекречена пам'ять”». А нещодавно Служба безпеки України спільно з МВС та Інститутом національної пам'яті Польщі підготувала нову книгу, присвячену темі голодомору — 7-й том спільного українсько-польського видання «Польща та Україна у 30–40-х роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб».

Під час роботи круглого столу.

Зліва направо: директор Інституту телебачення, кіно і театру КиМУ *О. В. Безручко*, начальник відділу ГДА СБ України *О. А. Лошицький*, заступник директора ГДА СБ України *С. А. Кокін*.

СЛУЖБА БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ
ГАЛУЗЕВИЙ ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ

**ВІДКРИТИЙ
ЕЛЕКТРОННИЙ
АРХІВ
РОЗСЕКРЕЧЕНИХ
ДОКУМЕНТІВ**

Вперше в історії української спецслужби в приміщенні СБУ можна безперешкодно і безкоштовно скористатися недоступними раніше інформаційними ресурсами унікальних документальних джерел

База даних архіву містить:

- спеціально підготовлені електронні копії розсекречених документів Галузевого державного архіву СБУ про карально-репресивну діяльність радянських органів державної безпеки в Україні (Голодомори, депортації, Великий терор 1937-38 рр.) та Українській визвольній рух;
- оцифровані унікальні світліни 20 століття;
- наукові видання Галузевого державного архіву Служби безпеки України 1994-2008 рр.;
- матеріали виставок та презентацій Галузевого державного архіву Служби безпеки України;
- публікації за документами Галузевого державного архіву СБУ в засобах масової інформації.

ЧЕКАЄМО НА ВАС!
База постійно поповнюється та оновлюється.
Є можливість пошуку за ключовими словами та збереження документів на власні носії.

обладнаному залі є можливість заходити відкриті семінари, лекції, зустрічі з науковцями та індивідуальні заняття.

Відкритий електронний архів розташований у м. Києві, по вул. Тринітський, 4 (адміністративний комплекс СБ)
Час роботи: ПН - ПТ з 14-00 до 17-00
Телефони для довідок: (0-044) 255-82-24, 255-82-55

Інформація про роботу
Інформаційно-довідкового залу ГДА СБ України.

Ще одна болюча тема — Друга світова війна. Головним театром бойових дій стала територія УРСР, відповідно й основні втрати зазнала Україна. Державний архів Служби безпеки України спільно з Інститутом історії України НАНУ й Київською міською державною адміністрацією підготували науково-документальне видання «Київ у дні нацистської навали: за документами радянських спецслужб». У цій книзі ілюструється не тільки час окупації, але й період звільнення Києва, його відбудова, повернення до мирного життя.

Також досліджується український визвольний рух ОУН та УПА під час війни. У суспільстві побутують полярні погляди щодо цієї сторінки нашого минулого і досить часто певні політичні сили спекулюють на ній, особливо під час виборів. За результатами опрацювання відповідних матеріалів можна стверджувати, що до боротьби з радянською владою були причетні понад 1 млн осіб.

Для отримання повнішої картини минулого наша країна в опрацюванні архівних документів співпрацює з Білорусією, Росією та Німеччиною. Зокрема, німецька сторона розсекретила архівні матеріали про радянських полонених. Крім того, ведеться обмін даними з Казахстаном. Відомо, що радянська влада виселила туди багатьох українців — противників режиму. Поки що вдалось ідентифікувати 16 тис. осіб. У перспективі — створення загальної бази даних.

Однією з проблем дослідження і розсекречення архівних матеріалів є заборона оприлюднювати особисту інформацію без дозволу нащадків згадуваної особи. Наприклад, В'ячеслав Чорновіл ще за життя заборонив оприлюднювати матеріали його кримінальної справи, порушеної проти нього через політичні переконання. Тепер це слід робити, лише отримавши дозвіл його дружини — Атени Пашко.

Начальник відділу Галузевого державного архіву СБУ О. А. Лошицький зазначив, що в 1990 р. відбувся перший «прорив» до архівів спецслужб, коли оприлюднювалася інформація про злочини органів радянської влади стосовно української інтелігенції («розстріляне Відродження»). Величезну частку кримінальних справ проти українців за радянських часів було порушено за найбільш «популярною» статтею Кримінального

кодексу СРСР — державна зрада. О. А. Лошицький повідомив, що 2 жовтня 2008 р. було відкрито електронний архів СБУ. Тепер кожен може вільно отримати архівну інформацію.

Після виступів гостей круглого столу присутні мали змогу поставити їм свої запитання. Проведення подібних заходів, пов'язаних із розсекреченням правди про історичні події, — справа дуже важлива й необхідна, передусім для молодого покоління нашої країни.

Александр Безручко. Круглый стол в Киевском международном университете

Рассказывается о круглом столе «Использование документального наследия спецслужб в масс-медиа и научных изданиях», который прошёл в Киевском международном университете. Сотрудники Отраслевого государственного архива Службы безопасности Украины рассказали об использовании документов бывших советских спецслужб.

Ключевые слова: документальное наследие, архив, советские спецслужбы, рассекречивание.

Olexander Bezruchko. The round-table discussion in Kiev international university.

The review tells about round-table discussion «The usage of documental heritage of secret service in mass-media and scientific publications» in Kiev international university. The personnel of Branch state archive of Security service of Ukraine told about the usage of documents of former secret services.

Key words: documental heritage, archive, soviet secret service, declassify.

*Юлія Польова**
(Київ)

Виставка «Народна війна» у «Музеї советської окупації»

В огляді йдеться про відкриття виставки «Народна війна» у «Музеї советської окупації». Матеріали для експозиції підібрали співробітники Київської міської організації Всеукраїнського товариства «Меморіал» ім. В. Стуса за сприяння Галузевого державного архіву Служби безпеки України.

Ключові слова: виставка, народна війна, музей, окупація, меморіал.

21 січня 2010 р., напередодні Дня соборності України, у «Музеї советської окупації» відкрилася виставка «Народна війна», яка була підготовлена Київською міською організацією Всеукраїнського товариства «Меморіал» ім. В. Стуса за сприяння Галузевого державного архіву Служби безпеки України. Уперше громадськості і науковцям представлена експозиція, що комплексно охоплює період 1917–1932 рр., відтворює історію українського визвольного руху та демонструє опір українського народу більшовицькій окупації.

Завдяки плідній роботі організаторів тут представлено унікальні документи, які досі не введені в науковий обіг: фотографії, розпорядження, звіти та ін. Завдяки старанням робочої групи (члени наукового відділу товариства «Меморіал», директор Галузевого державного архіву Служби безпеки України В. В'ятрович, співробітник ГДА СБ України В. Василенко) під орудою голови товариства «Меморіал» Р. Круцика було зібрано понад 50 тис. документів із відповідної тематики. Члени робочої

* *Польова Ю.В.* — головний спеціаліст центру вивчення документів з історії визвольного руху Галузевого державного архіву Служби безпеки України.

групи опрацювали матеріали центральних державних та обласних архівів нашої країни, а також 18 регіональних архівів Служби безпеки України.

На жаль, в українському суспільстві не склалося цілісної картини боротьби українського народу за незалежність, вона була розділена на два окремі періоди: український визвольний рух 1917–1921 рр. та боротьба ОУН і УПА. Як зазначив Роман Круцик, одне із завдань виставки — продемонструвати спадкоємність та спільність боротьби українського народу за незалежність протягом усього ХХ ст.

Виставка не залишила байдужим нікого. В основу її концепції покладено ідею нескореності українського народу. Упорядники, використовуючи маловідомі для широкого загалу документи, стверджують, що політичні репресії, нищення української культури та духовності не ліквідували прагнень українців до незалежності. Експозиція відтворює як події національного відродження 1917 р., особливості державотворчих процесів, так і цинізм, холодний розрахунок більшовиків при завоюванні України. Прикладом можуть бути інструкції про створення «трійок», вироки українцям, винесені ім'ям РРФСР на території начебто «незалежної» радянської України. Матеріали виставки свідчать, що опір українства не завершився 2-м Зимовим походом 1921 р., а тривав аж до голодомору 1932–1933 рр. Протягом 1920-х рр. вся Україна була ареною жорсткого протистояння народу та більшовицької влади.

Експозиція «Народна війна» складається з 17 стендів, на яких відображено тематичні розділи: «Пробудження українства», «Державотворення. Доба Центральної Ради», «Доба Гетьманату», «Доба Директорії», «ЗУНР», «Перша окупація», «Друга окупація», «Третя окупація», «Злочини ЧК», «Нищення духовності», «Економічні злочини», «Злочини проти людяності» та ін.

Кожен стенд виставки містить унікальні фотографії, архівні документи про трагічні періоди української історії. Галузевий державний архів СБ України надав для впорядкування експозиції надзвичайно важливі матеріали органів держбезпеки, такі, як «Витяг зі звіту ВНК за 1917–1921 рр.», «Діяльність Подільської губерніяльної НК за 1921 р.», «Піврічний звіт ДПУ УСРР за січень–червень 1922 р.», «Бандитизм в Україні. 1921 р.»,

«Розробка органами ДПУ Ю. Тютюнника», «Мемуари чекістів до 50-річчя органів безпеки» та ін.

Науковий консультант виставки, доктор історичних наук В. Сергійчук, у своєму виступі відзначив, що це лише перша частина експозиції, найближчим часом вона буде доповнена новими дев'ятьма стендами, присвяченими повстанському рухові, підпільним організаціям і стихійним виступам селян у всіх колишніх дев'яти губерніях України.

У відкритті виставки взяли участь керівники та співробітники Київської міської організації Всеукраїнського товариства «Меморіал» ім. В. Стуса, віце-прем'єр-міністр із соціально-гуманітарних питань І. Васюник, заступник голови Київської міської державної адміністрації С. Рудик, голова Українського інституту національної пам'яті І. Юхновський, директор ГДА СБ України В. В'ятрович, представники громадськості та засобів масової інформації.

Почесною гостею церемонії відкриття стала голова наглядової ради Міжнародного благодійного фонду «Україна 3000» Катерина Ющенко, яка відзначила значущість даної події для українського суспільства та висловила подяку організаторам за величезну роботу зі збору та впорядкування інформації.

У рамках виставки було представлено відкритий електронний архів товариства «Меморіал», що містить розсекречені документи Служби безпеки України та інші матеріали з історії нашої країни ХХ ст. У його базі даних розміщено близько 16 тис. документів, майже 2 тис. фотоматеріалів, понад 100 науково-довідкових видань, музейні експозиції. Від імені фонду «Україна 3000» К. Ющенко передала електронні варіанти виставок «Страчені голодом: невідомий геноцид українців» (вісьмома мовами), «Зламани долі: комуністичний терор в Україні 1920–1950-х рр.» та «Репресована духовність: нищення комуністичним режимом релігії, церкви та традиційної обрядовості в Україні».

Слід відзначити, що виставка «Народна війна» має неабиякий пізнавальний характер, її матеріали будуть цікаві фаховим історикам, учням, студентам і всім громадянам, яким небайдуже минуле нашої країни. Експозиція діє постійно, усі бажаючі можуть відвідати її щоденно (крім неділі та понеділка) з 10 до 18 год. за адресою: м. Київ, вул. Стельмаха, 6 а.

Редакція журналу «З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ» рекомендує нашим читачам відвідати зазначену виставку та скористатися можливістю ознайомитися з маловідомими документами про події 1917–1932 рр., уперше представленими громадськості.

**Юлия Полевая. Выставка «Народная война»
в «Музее советской оккупации»**

Рассказывается об открытии выставки «Народная война» в «Музее советской оккупации». Материалы для экспозиции подобрали сотрудники Киевской городской организации Всеукраинского общества «Мемориал» им. В. Стуса при содействии Отраслевого государственного архива Службы безопасности Украины.

Ключевые слова: выставка, народная война, музей, оккупация, мемориал.

**Ylira Pol'ova. The exhibition «People's war»
in «Museum of Soviet occupation».**

The review tells about the opening of exhibition «People's war» in «Museum of Soviet occupation». The materials for exposition were selected by the personnel of Kyiv municipal organization of all-Ukrainian association Stus «Memorial» with the assistance of Branch state archive of Security service of Ukraine.

Key words: exhibition, people's war, museum, occupation, memorial.

*Олександр Іщук**
(Київ)

Виставка «Степан Бандера: документи свідчать» у Національному музеї історії України

В огляді йдеться про відкриття у Національному музеї історії України виставки «Степан Бандера: документи свідчать». Матеріали для експозиції підібрали співробітники музею та Галузевого державного архіву Служби безпеки України, науковці, архівісти.

Ключові слова: виставка, Степан Бандера, ОУН, підпілля, визвольний рух.

Відкриття виставки. Серед присутніх: директор музею *С. Чайковський*, заст. голови Українського ін-ту національної пам'яті *В. Верстюк*, Голова СБ України *В. Наливайченко*, директор ГДА СБ України *В. В'ятрович*, Голова проводу ОУН(Р) *Стефан Романів*.

* *Іщук О.С.* — кандидат історичних наук, начальник центру вивчення документів з історії визвольного руху Галузевого державного архіву Служби безпеки України.

С. Бандера (1909–1959).

До 100-річчя з дня народження і 50-річчя трагічної загибелі найвідомішого діяча українського визвольного руху Степана Бандери (1909–1959) Національний музей історії України підготував спеціалізовану виставку. Це перший випадок, коли у столиці України презентовано велику експозицію, присвячену діяльності керівника Організації українських націоналістів.

Відкриття виставки відбулося 15 жовтня 2009 р. за участі керівництва та співробітників Національного музею історії України, заступника голо-

ви Українського інституту національної пам'яті В. Верстюка, голови Служби безпеки України В. Наливайченка, директора ГДА СБ України В. В'ятровича, голови проводу ОУН(Р) С. Романіва, ветеранів визвольного руху, істориків, представників громадськості та засобів масової інформації.

Слід відзначити, що захід відбувся завдяки старанням багатьох наукових та архівних установ, співробітники яких розшукали унікальні історичні документи й експонати. Серед організаторів виставки — Союз українців у Великій Британії, Музей української визвольної боротьби (Лондон), Музей визвольних змагань Прикарпатського краю (Івано-Франківськ), Галузевий державний архів Служби безпеки України (Київ), Центр досліджень визвольного руху (Львів), Державна наукова архівна бібліотека (Київ) та Центральний державний історичний архів України у м. Львові.

В основу концепції виставки лягло бажання її упорядників продемонструвати реальну, а не міфологізовану, біографію С. Бандери. При цьому зроблено спробу відзначити особливості його характеру, простежити формування особистості та цаблі кар'єри політичного діяча, чітко дотримуючись принципів істо-

Виступ Голови Служби безпеки України
Валентина Наливайченка.

Екскурсія для відвідувачів виставки.

Стенд виставки з матеріалами
Галузевого державного архіву Служби безпеки України.

ричної об'єктивності, із залученням як давно відомих, так і малознаних або і зовсім невідомих широкому українському загалові документів та особистих речей лідера ОУН. Таким чином, виставка має неабиякий пізнавальний характер і подає достатньо виважений погляд на постать С. Бандери — з нею буде цікаво ознайомитися як фаховим історикам, так і громадянам, які практично необізнані з історією українського визвольного руху. Особливо слід наголосити, що експозицію зможуть побачити учні київських шкіл та студенти вищих навчальних закладів, які є постійними відвідувачами музею.

Виставка «Степан Бандера: документи свідчать» охоплює життєвий шлях керівника ОУН — від народження і до загибелі. Кожен стенд присвячено якійсь окремій темі або важливим періодам життя С. Бандери — дитинству та юності, долі родини, вступу в ОУН і роботі у підпіллі, еміграції, політичній діяльності і життю за кордоном.

Особливу увагу приділено найбільш важливим і знаковим подіям — замаху бойовика ОУН на міністра внутрішніх справ Польщі Б. Перацького у 1934 р. та наступному арешту й суду над С. Бандерою у Варшаві і Львові; діяльності підпілля ОУН(б) в Україні в 1941–1955 рр. та його боротьбі з німецьким і радянським режимами; створенню Української повстанської армії; політичній діяльності С. Бандери в еміграції як керівника Закарпатських частин ОУН і, звісно, убивств Степана Бандери агентом КДБ СРСР Б. Сташинським 15 жовтня 1959 р. у Мюнхені.

Кожен стенд виставки містить унікальні фотографії, архівні документи, особисті речі С. Бандери, що дозволяє відвідувачам відтворити обставини його життя та дізнатися, в яких умовах доводилося боротися учасникам українського визвольного руху.

Із фондів ГДА СБ України на виставці представлено надзвичайно цікаві документи. Серед них — архівна кримінальна справа на розстріляного НКВС СРСР отця Андрія Бандеру — батька Степана (з матеріалами за 1940–1941 рр.), маловідомі

Стенди виставки з матеріалами
Галузевого державного архіву Служби безпеки України.

фотографії С. Бандери та інших керівників українського визвольного руху (Ярослав Стецько, Роман Шухевич). Також експонуються фотоальбоми підпільників, убитих та заарештованих співробітниками радянських органів держбезпеки у 1944–1954 рр., оригінали розпорядчих документів ОУН(б) та УПА, пропагандистські матеріали (листівки, брошури), документи спецслужб щодо розшуку повстанців, у тому числі за допомогою сумнозвісних агентурно-бойових груп з агентів МДБ СРСР, перодеягнених в однострої УПА тощо.

Виставка експонуватиметься у залах Національного музею історії України до лютого 2010 р. Рекомендуємо всім бажаючим відвідати її, адже подібної експозиції про керівника українського визвольного руху у Києві ще не було.

Національний музей історії України.

Александр Ищук. Выставка «Степан Бандера: документи свидетельствуют» в Национальном музее истории Украины.

Рассказывается об открытии в Национальном музее истории Украины выставки «Степан Бандера: документи свидетельствуют». Материалы для экспозиции подобрали сотрудники музея и Отраслевого государственного архива Службы безопасности Украины, учёные, архивисты.

Ключевые слова: выставка, Степан Бандера, ОУН, подполье, освободительное движение.

Olexsander Ishchuk. The exhibition «Stepan Bandera: documents testify» in National museum of history of Ukraine.

The review tells about the opening of exhibition «Stepan Bandera: documents testify» in National museum of history of Ukraine. The materials were selected by the personnel of museum and Branch state archive of Security service of Ukraine as well as scientist and archive officers.

Key words: exhibition, Stepan Bandera, the OUN, underground, liberation movement.

Науковий і документальний журнал

**3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. –
2009. – № 2 (33).**

Головний редактор: **О. Рубльов.**

Відповідальний за випуск: **Р. Подкур.**

Мовний редактор: **В. Григор'єв.**

Технічний редактор: **І. Ставнюк.**

Науково-допоміжна робота:
співробітники Галузевого державного
архіву Служби безпеки України:
Д. Бойко, Я. Зарецька.

Комп'ютерне макетування: **І. Ставнюк.**

Підписано до друку 14.02.2010 р. Формат 60x84/16.

Папір офсетний. Друк офсетний. Ум. друк. арк.

Тираж 500 прим.

Видавництво «Права людини»

61112, Харків, вул. Р. Ейдемана, 10, кв. 27.

Свідоцтво Державного комітету телебачення та радіомовлення України
серія ДК № 3065 від 19.12.2007.

Надруковано на обладнанні Харківської правозахисної групи
61002 Харків, вул. Іванова, 27, кв. 4.

<http://khp.org>; <http://library.khp.org>; <http://archive.khp.org>